

Visby Domkyrka

SVERIGES KYRKOR
GOTLAND

Arkivex Ai
GUNNAR SVAHNSTRÖM

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Akebäck, band I:5, volym 35
Ala, band IV:4, volym 84
Alskog, band V:2, volym 118
Alva, band VI:4, volym 137
Anga, band IV:4, volym 84
Ardre, band IV:5, volym 97
Atlingbo, band III, volym 54
Bara, band IV:1, volym 61
Barlingbo, band I:4, volym 33
Björke, band I:5, volym 35
Boge, band II, volym 42
Bro, band I:3, volym 31
Bunge, band II, volym 42
Burs, band VI:1, volym 115
Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Bäl, band II, volym 42
Dalhem, band IV:2, volym 66
Eke, band VI:6, volym 156
Ekeby, band I:4, volym 33
Elinghem, band II, volym 42
Endre, band I:4, volym 33
Eskelhem, band III, volym 54
Etelhem, band V:1, volym 105
Fleringe, band II, volym 42

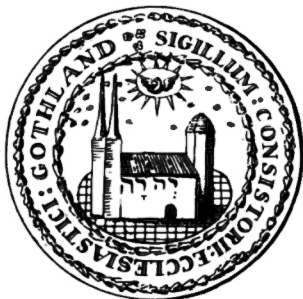
Fole, band I:3, volym 31
Follingbo, band I:5, volym 35
Fröjel, band III, volym 54
Fårö, band II, volym 42
Gammelgarn, band IV:5, volym 97
Gann, band II, volym 42
Ganthen, band IV:2, volym 66
Garde, band V:3, volym 145
Gnisvärds kap, band III, volym 54
Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg
i band IV:6, volym 101
Gotska Sandöns kap, band II, volym 42
Guldrupe, band IV:3, volym 68
Gunfiauns kap, band IV:5, volym 97
Halls kap, band II, volym 42
Halla, band IV:2, volym 66
Hangvar, band II, volym 42
Hejde, band III, volym 54
Hejdeby, band I:4, volym 33
Hejnum, band II, volym 42
Helgomannens kap, band II, volym 42
Hellvi, band II, volym 42
Hemse, band VI:3, volym 131
Hogrän, band III, volym 54
Hörsne, band IV:1, volym 61

Visby Domkyrka

Visby Domkyrka

Kyrkobyggnaden

Av GUNNAR SVAHNSTRÖM

VOLYM 175 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS

HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1978

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, STEN KARLING
ERIK B LUNDBERG, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO RAYMOND HEJDSTRÖM (där ej annat angives)
GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Visby domkyrka är avslutad i juni 1977.

Översättning av bildtexter och sammanfattning till tyska har utförts av Hannelore Zeitler.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Visby domkyrka från nordost. Foto Raymond Hejdström 1977.

På omstående sida: Visby domkapitels sigill 1718. Efter Wallin, Gothländska Samlingar I.

ALMQVIST & WIKSELLS TRYCKERI AB UPPSALA 1978

Förord

Härmed framläggs första delen av den i verket SVERIGES KYRKOR ingående beskrivningen av Visby domkyrka. Förutom ett inledningskapitel om församlingens historia och gudstjänstlivet omfattar den en beskrivning av själva kyrkobyggnaden och den omgivande kyrkogården samt en skildring av byggnadshistorien från äldsta tid till nu. I en andra del skall kyrkans inredning och inventarier beskrivas. Samma del avses även innehålla beskrivningar av Visbys Östra och Norra kyrkogårdar med därpå befintliga byggnader och av Visborgskyrkan. Där kommer även att finnas ett för båda delarna gemensamt register.

Den nu föreliggande delen har författats av landsantikvarien i Visby, fil dr Gunnar Svahnström, till vilken utgivarna riktar ett varmt tack för hans omsorgsfulla beskrivning och skarpsinnigt utförda byggnadsanalys. Uppmätningsarbetet har till större delen utförts av ingenjör John Söderberg, som därvid kunnat utnyttja av länsarkitektkontoret i Visby tidigare framställda ritningar. Detaljuppmätningar har utförts av arkitekt Jan A:son Utas och arkitekt Jonas Pajaujis, båda vid Gotlands fornsal. Den senare har även förfärdigat en serie modeller av domkyrkan, vilka legat till grund för här återgivna rekonstruktionsteckningar. Fotograf Raymond Hejdström vid Gotlands fornsal har svarat för den erforderliga nyfotograferingen. Den omfattande arkivexcerperingen har förutom av författaren själv utförts av museiassistent Karin Svahnström och landssekreteraren Steffan Trysén (1800-talets kyrkorådsprotokoll). Riksantikvarieämbetets gotlandsundersökningar (RAGU) har på författarens begäran gjort arkeologiska undersökningar i kyrkan.

Till samtliga här nämnda framför utgivarna av SVERIGES KYRKOR sitt varma tack. Ett tack riktas också till styrelsen för Föreningen Gotlands fornvänner, som beviljat författaren viss tjänstledighet, utan vilken detta arbete inte kunnat utföras, till kyrkorådet i Visby, som medgivit undersökningar i kyrkan, och till Magnus Bergvalls stiftelse för anslag av 7972 kronor till arbetet. En rad svenska och utländska kolleger och institutioner har beredvilligt ställt sig till författarens förfogande för diskussioner om kyrkans byggnadshistoria och förmedling av litteratur och bildmaterial. Särskilt omfattande har den hjälp varit, som lämnats av Landsarkivet i Visby och dess tjänstemän och av tjänstemännen hos Landeskonservator für Westfalen-Lippe i Münster. Författaren har även haft förmånen åtnjuta ett kulturarbetsstipendium från kulturnämnden i Gotlands län. Genom förmedling av Svenska Institutet har han kunnat företa en studieresa i Östtyskland 1974 och på inbjudan av Deutsche Akademische Austauschdienst en motsvarande resa i Västtyskland 1975.

Arbetet med denna bok har till största delen utförts vid sidan av författarens ordinarie arbete. Det har därför kommit att sträcka sig över åtskilliga år med de för- och nackdelar detta inneburit. En fördröjande orsak har varit en planerad restaurering av domkyrkan. En sådan kommer helt visst inte bara att medföra förändringar utan också ge tillfälle till byggnadshistoriska undersökningar genom putsavknackning på viktiga punkter och grävningar under golvet. Det är därför sannolikt, att kyrkans byggnadshistoria i en nära framtid kan komma att kompletteras och även korrigeras. Det har emellertid av flera skäl inte bedömts lämpligt att avvakta restaureringen. Om den hinner genomföras, innan andra delen av detta arbete utkommer, skall däri ingå ett kapitel om restaureringen och därunder gjorda iakttagelser.

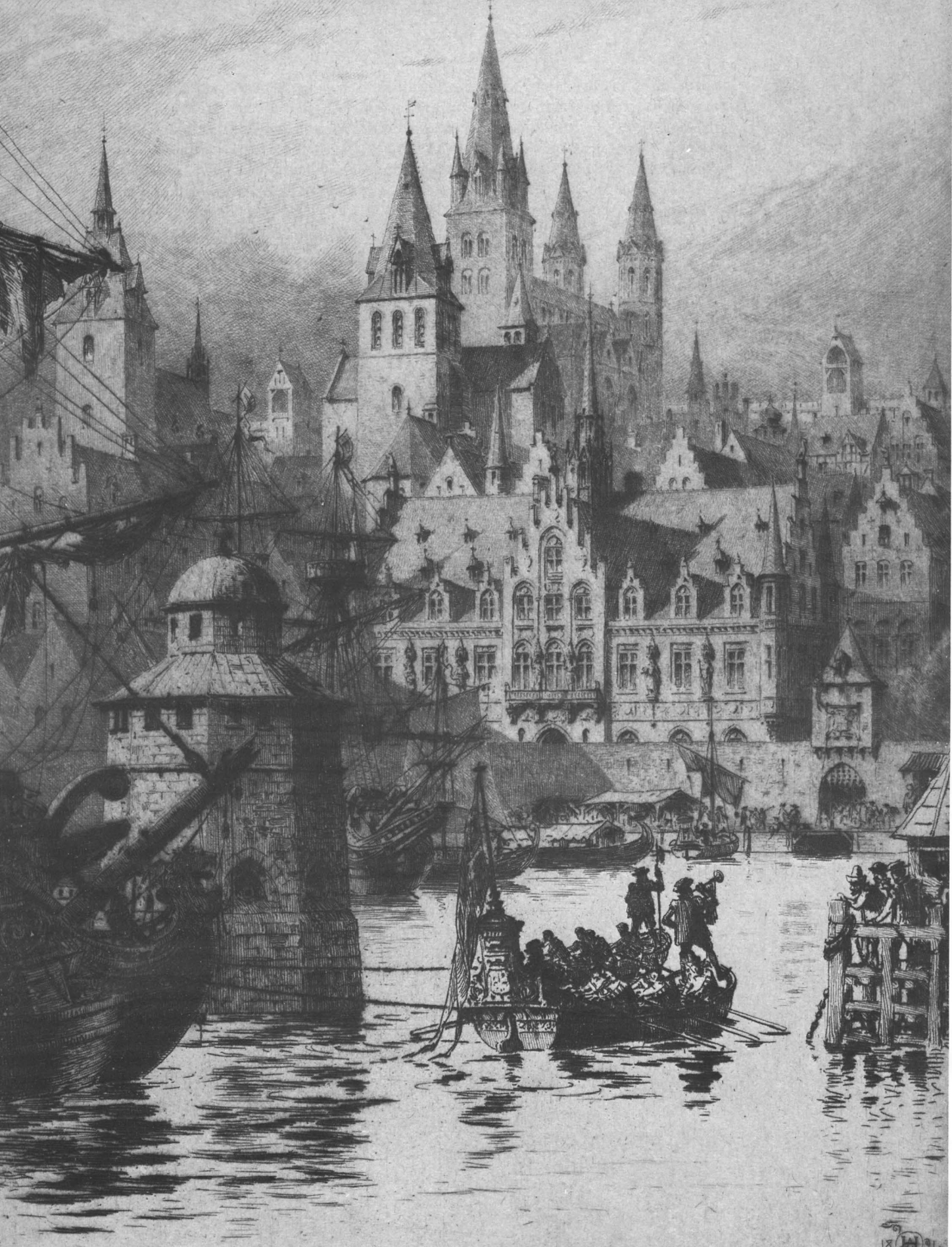
Visby domkyrka tilldrar sig genom sin historia, sin arkitektur och sin dekorativa utsmyckning ett allmänt intresse. Det kan därför förväntas, att detta arbete trots sin vetenskapliga karaktär skall finna läsare också utanför fackmännens krets. För att göra det lättare tillgängligt har vissa av SVERIGES KYRKOR eljest tillämpade principer frångåtts. Sålunda har stavningen i citaten ur äldre handlingar normaliserats och en förklaring av mindre vanliga arkitekturtermer tillfogats.

Stockholm i februari 1978

Aron Andersson Sten Karling Erik B Lundberg R Axel Unnerbäck

Innehåll

FÖRORD	5
FÖRSAMLINGSHISTORIA OCH GUDSTJÄNSTLIV	9
<i>Medeltiden s 9, Reformationstiden s 12, Visbystiftets tid s 14</i>	
KYRKANS LÄGE OCH NÄRMASTE OMGIVNINGAR	21
KYRKOGÅRDEN	31
<i>Kyrkogårdens historia s 36, Byggnader på kyrkogården s 40</i>	
BESKRIVNING AV KYRKBYGGNADEN	42
Kyrkans huvuddelar	42
Kyrkans yttre	42
<i>Material och stenbehandling s 42, Fasader s 46, Ingångar s 54, Fönster s 67, Gallerier, gluggar hissportar s 73, Yttertak s 79, Tornhuvar s 80</i>	
Kyrkans inre	80
<i>Långhus och kor s 80, Tornkammaren s 98, Köpmankoret s 99, Stora kapellet s 99, Västtornet s 107, Östtornen s 108, Kyrkvinden s 110</i>	
KYRKANS BYGGNADSHISTORIA	113
Tidigare forskning	113
Basilikan	121
<i>Koret s 121, Tvärskeppet s 124, Långhuset s 125, Tornet s 129, Lektoriet s 132, Sammanfattning, förebilder, datering s 133</i>	
Det nya östpartiet	142
Brudportalsskedet	148
Hallkyrkans färdigställande	152
Kapellen	154
<i>Stora kapellet s 154, Köpmankoret s 164</i>	
Klerestorievåningen	164
Hallkyrkans fönster	166
Västtornets förhöjning	166
Sammanfattning av Mariakyrkans medeltida byggnadshistoria	167
Förändringar och restaureringar under nya tiden	168
<i>1500-talet s 168, 1600-talet s 169, 1700-talet s 170, 1800-talet s 179, 1900-talet s 194</i>	
NOTER s 196, BILAGOR s 201, KÄLLOR OCH LITTERATUR s 212, FÖRKORTNINGAR s 217, ARKITEKTURTERMER s 218, ZUSAMMENFASSUNG s 219, PLANSCHER	

VISBY DOMKYRKA

Församlingshistoria och gudstjänstliv

Medeltiden

Av ett brev utfärdat av biskop Bengt i Linköping 1225 framgår, att en kyrka byggts i Visby till ära för den heliga Guds moder Maria och till tjänst för de tyskar, som besökte staden.¹ Medel till bygget hade samlats in på de tyska skeppen. Denna kyrka säger sig biskopen ha invigt på grundarnas begäran den 27 juli 1225 (Bil 1).

Mariakyrkan var sålunda ursprungligen en köpmanskyrka av det slag, som under medeltidens första århundraden anlades på en rad handelsplatser i östersjöområdet för att de gästande köpmännen skulle ha tillgång till gudstjänst och själavård i invanda former.² Till skillnad från den normala sockenkyrkan var köpmanskyrkan inte underställd någon biskop eller furste, den saknade permanent territoriell församling och den kunde stå stängd stora delar av året, när köpmännen vistades på hemorten. De kyrkliga förrättningarna ombesörjdes av en präst, som medföljde köpmännen vid handelssäsongens början och som återvände tillsammans med dem, när säsongen var slut. Såsom den ofta ende skrivkunnige tjänstgjorde han också som sekreterare åt köpmännen.

Hur förhållandena gestaltade sig vid Mariakyrkan under den äldsta tiden, vet vi inte mycket om. De köpmän, som grundat kyrkan, tillhörde emellertid samma handelssällskap, som något senare anlade ett tyskt kontor i Novgorod, S Peterhof, med en åt S Peter helgad kyrka. Om förhållandena där är vi bättre underlättade, och det finns all anledning förmoda, att de i mångt och mycket överensstämte med dem, som rådde i Visby.³

S Peters kyrka var inte bara gudstjänstlokal utan också i betydande utsträckning magasin för köpmännens varor. Det fanns detaljerade bestämmelser om hur den fick användas i den egenskapen. Koppar, bly och packar med vaxkakor skulle ställas vid väggarna, medan tunnor, säckar och tygbalar fick staplas vid pelarna. Vid altaret fick endast vinfat uppställas. I kyrkan

förvarades vidare våg och vikter samt S Peters kista med värdehandlingar och pengar.

När vinterfarna, dvs de köpmän som tillbringat vintern i Novgorod, på våren begav sig till Visby, förde de med sig de pengar, som fanns i kistan, och deponerade dem i Mariakyrkan, som ägde en särskild S Peterskista för detta ändamål. Den låstes med fyra nycklar, vilka till omkring 1290 omhänderhades av representanter för städerna Visby, Lübeck, Soest och Dortmund. Alla fyra måste vara närvarande för att kistan skulle kunna öppnas.

Säkerligen var de tyska köpmännen inte den enda främmande folkgrupp, som förfogade över en egen kyrka i Visby, men endast Mariakyrkan har med säkerhet kunnat knytas till köpmän av en bestämd nationalitet. Trots det ovannämnda biskopsbrevet är dock den exakta tidpunkten för kyrkans grundande inte känd. Som av det följande skall framgå måste en ganska avsevärd tid ha förflutit från det grundstenen lades, till den dag biskop Bengt invigde kyrkan 1225. Med hänsyn till den politiska utvecklingen i östersjöområdet kan dock bygget svårigen tänkas påbörjat förrän en tid efter Lübecks grundande, eftersom tyska köpmän först därigenom fick möjlighet att i större utsträckning trafikera Östersjön. Lübeck grundades som den första tyska östersjöhamnen 1143, men inte förrän 1159, sedan sachsenhertigen Henrik Lejonet lagt under sig staden, började dess egentliga uppblomstring. Redan 1160 blev Lübeck biskopsäte och 1163 invigdes den äldsta domkyrkan, en träkyrka.⁴

Henrik Lejonets intresse för Lübeck hade ett handelspolitiskt syfte. Han ville utveckla handelsförbindelserna med Gotland, östersjöområdets på den tiden ledande handelsmakt, och för det ändamålet hade Lübeck ett utmärkt läge. Som ett led i denna strävan utfärdade hertigen 1161 (el 1163) i Artlenburg ett privilegiebrev för gotlänningarna, vilket genom bl a löfte om tullfrihet i alla hertigens städer skulle öka deras intres-

Fig 1. »En gammal Hansestad. Motif från Wisby.» Etsning av A H Hägg 1891. Föreningen för grafisk konst.

„Eine alte Hansestadt. Motiv aus Visby.“ Radierung von A H Hägg 1891.

se för att besöka hans område. Samtidigt bekräftades, att de misshälligheter, som en tid rätt mellan tyskar och gotlänningar, nu skulle vara bilagda.⁵

Artlenburgtraktaten, som endast föreligger i ett par inte helt överensstämmande avskrifter, har varit föremål för många olika tolkningar, men enighet råder om att den betecknar en viktig milstolpe i utvecklingen av de tidiga tysk-gotländska förbindelserna. Gotlänningarnas privilegierade ställning inom hertigens område måste snart ha medfört krav på motsvarande förmåner för tyska köpmän på Gotland, och därmed skulle förutsättningar ha förelagat för grundandet av en tysk köpmanskoloni i Visby.

De tyska köpmännen var sammanslutna i ett gotlandsfararesällskap, som på den främmande platsen skulle tillvarata deras gemensamma intressen. Dit hörde bla och inte minst byggandet av en kyrka. Dennas centrala ställning inom sällskapet markeras av att originalet till Artlenburgfördraget länge förvarades i Mariakyrkans dokumentkista. Den första kyrkan var förmodligen en träkyrka liksom domkyrkan i Lübeck. Den har emellertid inte efterlämnat några som helst spår och inte heller omnämns den i några dokument. Strelow, den kände gotländske 1600-talskrönikören, har en förvirrad notis om att tyskarna byggt en Vårfrukyrka i Visby 1190.⁶ Tidpunkten förefaller sen, om därmed åsyftas en första träkyrka, men acceptabel, om den avser de äldsta delarna i den nuvarande kyrkan. Strelow anger efter vanligheten ingen källa, och det finns inget bevarat dokument, som kan verifiera hans uppgift.

Utvecklingen inom gotlandsfararesällskapet ledde snart till att åtskilliga köpmän fann det lämpligt att bosätta sig i Visby. Följden blev en klyvning av sällskapet i två hälfter med delvis skilda intressen.⁷ Såsom framgår av bevarade sigill (fig 2 a–b) betecknade sig den ena gruppen »de Gotland besökande tyskarna» (*sigillum theutonicorum guilandiam frequentantium*) och den andra »de på Gotland boende tyskarna» (*sigillum theutonicorum in gotlandia manencium*). Båda sigillbilderna föreställer en liljestängel. Trots vissa stilistiska olikheter går de säkert tillbaka på ett och samma sigill, det nu förlorade ursprungliga gotlandsfararesällskapets.⁸

I kyrkligt hänseende blev de tyskar, som bosatte sig på Gotland, medlemmar i existerande territoriella församlingar med skyldighet bla att låta sig begravas av församlingsprästen på respektive församlings kyrkogård. Det är förstaeligt, om de kände starkare samhörighet med sin egen kyrka och gärna såge, att den fick samma rättigheter och förmåner som stadens försam-

lingskyrkor, även om det måste ske till priset av kyrkans dittillsvarande självständiga ställning. Gotlands kyrka lydde alltsedan 1100-talets början under biskopen i Linköping. Enligt avtal skulle denne vart tredje år visitera hälften av Gotlands kyrkor och inviga kyrkor och altaren.⁹ Till honom hade visbytyskarna att vända sig för att få sin kyrka erkänd som församlingskyrka, och när biskopen den 27 juli 1225 invigde den, tillmötesgick han i betydande utsträckning deras önskemål. Mariakyrkan fick praktiskt taget alla en församlingskyrkas rättigheter, men den fick ingen territoriell församling, eftersom detta skulle ha varit till alltför stort förfång för de ordinarie församlingsprästerna.

Biskop Bengt sökte i sitt privilegiebrev reglera förhållandet mellan Mariakyrkan och de tidigare församlingskyrkorna. När det gällde de besökande köpmännen, »främlingarna, som kommer och far», fanns inga större problem. De kunde utan vidare åtnjuta själavård av sin egen präst och söka sig gravplats på Mariakyrkans kyrkogård. Beträffande de tyskar, som blivit borgare i staden, bestämde biskopen att de, om de på sitt yttersta i närvaro av församlingsprästen och behöriga vittnen förklarade sig vilja bli begravda vid Mariakyrkan, skulle få sin vilja uppfylld, om blott arvingarna ville bekosta en mäsja för den avlidne i församlingskyrkan på begravningsdagen samt på sjunde, trettonde och på årsdagen efter hans bortgång. Borgarna medgavs också rätt att själva välja präst, »om blott själavården anförtros åt denne genom vår hand», dvs biskopen förbehöll sig endast rätt att godkänna församlingens val. I detta hänseende anslöt sig biskopen till vid tiden gällande praxis inom linköpingsstiftet. I stiftets fastlandsdel kom efterhand biskopens inflytande över prästvalet att öka, men på Gotland förblev man vid det gamla, trots upprepade försök från biskoparnas sida att få en ändring till stånd.

Biskopen tog i sitt privilegiebrev ställning endast till frågor, som avsåg de bofasta tyskarnas rättigheter och skyldigheter. De gästande köpmännens sedvana att medföra egen präst berördes sålunda inte. I och för sig är detta knappast märkligt, eftersom biskopen inte gärna kunde hävda någon bestämmanderätt över dessa tyskar med burskap i skilda tyska städer. I praktiken kom därför Mariakyrkan efter 1225 att ha två likställda kyrkoherdar, av vilka gästerna valde den ene och de bofasta den andre, och där biskopens godkännande erfordrades endast för den senare. Detta sk dubbelplebanat skulle med tiden komma att vålla strid mellan biskoparna och församlingen, men församlingen hävdade energiskt sin rätt och åberopade därvid förutom biskop Bengts brev, bekräftat av den påvliga legaten

Fig 2 a–b. Sigill för de två tyska köpmanssamanslutningarna i Visby. a. De besökande tyskarnas sigill, skala 1 : 1. b. De bofasta tyskarnas sigill (något förminskat). Båda förekommer under handlingar från 1280-talet men har säkerligen använts tidigare. Efter Wallin resp Sartorius.

Siegel der beiden deutschen Kaufmannsgilden in Visby. a. Siegel der deutschen Besucher, Skala 1 : 1. b. Siegel der in Visby ansässigen Deutschen (etwas verkleinert). Beide kommen auf Urkunden der Zeit um 1280 vor, sind aber sicher früher benutzt worden.

Wilhelm av Modena vid hans besök i Visby 1226, också konfirmationer utfärdade dels 1260 av linköpingsbiskopen Henrik och dels 1268 av påven själv. Under loppet av 1400-talets förra hälft blev emellertid förhållandena i staden sådana, att kyrkan av ekonomiska skäl självmant ville begränsa sig till en kyrkoherde. Biskop Knut i Linköping godkände 1429 valet av Gottskalk Cruse till ende pleban eller kyrkoherde vid Mariakyrkan, men församlingen förbehöll sig rätten att i framtiden, om så skulle befinnas lämpligt, åter få välja två kyrkoherdar. För att stödja Mariakyrkan ekonomiskt förbjöd biskopen samtidigt vid bannlysningshot de övriga prästerna i staden att söka övertala de numera ganska fåtaliga gästande tyska köpmännen att förlägga sin själavård till andra kyrkor, såvida inte kyrkoherden i S Maria givit sitt tillstånd därtill. Mariakyrkan skulle, även om de gästande köpmännen inte längre hade egen präst, fortfarande vara deras kyrka.¹⁰

Från medeltiden är namnen på ett tjugotal kyrkoherdar vid Mariakyrkan kända. Redan 1232 omnämns Walterus och Bertholdus som samtida innehavare av var sin befattning.¹¹ Den siste katolske kyrkoherden torde ha varit Jacob, tillika prost i Nordertredingen, omnämnd 1523.¹²

Förutom de ordinarie kyrkoherdarna fanns ett från tid till tid växlande antal *vicarier* och *capellaner* vid

Mariakyrkan. Deras uppgift var att hålla själamässor efter personer, som för detta ändamål instiftat en *vicaria*¹³, ett kapell eller ett altare i kyrkan och donerat medel till lön åt en prästman. 1333 skänkte sålunda Henrik Plescow 300 lübska mark till en ständig *vicaria* och 1349 bröderna Simon och Gregorius Swerting 30 guldfloiner årligen av avkastningen av en lantgård i Schleswig-Holstein till ett av dem grundat kapell. 1427 utfärdade rådsherren Herman Munter d y och hans syster en urkund, enligt vilken de skänkte egendomar inom och utom Visby till en *vicaria* »under orgeln». Avkastningen skulle användas till vin, vaxljus och bröd samt till lön åt *vicarieprästen*, som skulle vara skyldig att hålla fyra mässor i veckan. Inga namn på *vicarier* eller *capellaner* har bevarats.

Mariakyrkan var vid medeltidens slut den ojämförligt rikaste i Visby. Bland de åtta församlingskyrkor, som hade att utge gengärdsavlösning till biskopen, svarade Mariakyrkan för det högsta beloppet, 6 mark. När biskopen vart tredje år besökte Gotland hade han rätt till underhåll för sig och tolv man i varje församling han visiterade. De övriga måste erlægga s k gengärdsavlösning, vilken sålunda utgick vart sjätte år. Närmast efter Mariakyrkan kom S Hans och S Clemens med vardera 4 mark, S Per med 3, S Olof och S Mikael med 2½ och sist S Lars och Drotten med vardera 1½ mark. Bland

landskyrkorna fanns endast en med samma höga gengärdsavlösning som Mariakyrkan, nämligen Dalhem.¹⁴

Det är inte känt, om biskop Bengts beslut 1225 att ej tillerkänna Mariakyrkan en församlingskyrkas fulla rättigheter blev bestående ända fram till reformationen. Sannolikheten talar för att kyrkan vid medeltidens slut intog samma ställning som stadens övriga församlingskyrkor.

Man torde kunna utgå ifrån att gudstjänstlivet i Mariakyrkan under medeltiden gestaltade sig på ungefär samma sätt som i övriga katolska kyrkor i städer av jämförbar storlek och karaktär. I varje fall gäller detta för tiden efter biskop Bengts invigning 1225. Mässan, som inom linköpingsstiftet hade ett starkare tyskt inslag än i något annat stift inom den uppsaliensiska kyrkoprovinsen, skulle firas dagligen efter solens uppgång, men på grund av naturförhållandena kunde den på dessa nordliga breddgrader under den mörka årstiden få börja tidigare. Den bestod av två huvuddelar, *missa catechumenorum* och *missa fidelium*. Den förra inleddes med att prästen bad den sk trappstegsbönen nedanför altaret. Därvid sjöng kören – om sådan fanns – *introitus* och därefter niofaldigt *Kyrie eleison*. Uppkommen till altaret intonerade så prästen *Gloria in excelsis Deo*, som sedan fortsattes av kören. Vänd mot församlingen utförde prästen *salutationen*, läste kollektbönen och ytterligare någon bön. Därpå följde textläsning på latin från en läktare (*lectorium*), som sträckte sig tvärs över öppningen mellan långhuset och koret; episteln lästes på södra sidan mot altaret, evangeliet på den norra mot församlingen. Mellan läsningarna sjöng kören *graduale*.

Den andra delen av mässan, *missa fidelium*, bestod av offergåvornas frambärande, konsekrationen och kommunionen. Den betecknade gudstjänstens höjdpunkt och kläddes i rikast möjliga liturgiska skrud. Predikan ingick ej i mässan men kunde förekomma föredensamma eller vid något mindre högtidligt gudstjänsttillfälle. Den var det enda, som inte framfördes på latin utan på församlingens eget språk.¹⁵

Vid sidan av mässan förekom sk tidegärder, dvs regelbundet återkommande bönestunder.¹⁶ Mot medeltidens slut uppgick de till åtta, men de flesta kyrkor måste nöja sig med färre. Den första, *matutinan* eller ottesången, hölls tidigt i gryningen, omkr kl 6 följde *priman*, omkring kl 9 *tertian*, omkr kl 12 *sextan*, omkr kl 15 *nonan*, omkr kl 18 *vespern* eller aftonsången, omkr kl 21 *completoriet* och vid midnatt *nocturn*. Den sistnämnda slogs dock ofta samman med *matutinan*. Klockslagen var ungefärliga med viss förskjutning från årstid till årstid. Så måste ju bli fallet i ett samhälle, där

tidmätande ur ännu ej kommit i bruk. Mässan och de olika tidegärderna kungjordes genom klockringning en timma i förväg och med sammanringning vid varje gudstjänsts början. I kyrkan förekom vidare vigslar, dop, kyrktagningar och begravingar enligt fastställd ritual samt själamässor efter avlidna. På och i anslutning till de stora festdagarna och på de viktigaste helgondagarna utökades den kyrkliga aktiviteten med ytterligare mässor, processioner, vigilior och octaver. I medeltidens kyrka rådde sällan stiltje.

Reformationstiden

1500-talet hör till de minst kända århundradena i Gotlands historia, även om de skriftliga källorna nu ökar i antal och omfång. Det politiska händelseförloppet är väl i stora drag bekant. Senmedeltidens våldsamt omstörtande händelser, som inleddes med den danska erövringen 1361 och fortsatte med vitalianernas herravälde 1394–1398, Tyska ordens tioåriga regemente 1398–1408 och Erik av Pommerns sjöröwarepok 1436–1449, förde Gotland till den ekonomiska ruinens brant. Efter någon återhämtning under 1400-talets andra hälft inträdde med Sören Norrby som självsvåldig hövitsman på Visborgs slott åter en tid av oro och spänning, som nådde sitt slut 1526, då Norrby överlämnade Gotland till den danske kungen Fredrik I. Gotlands statsrättsliga ställning förblev dock omstridd fram till freden i Stettin 1570, då Sverige nödgades avsäga sig alla anspråk på ön.¹⁷

Under hela detta växlingsrika skede förblev Gotland i kyrkligt hänseende formellt underställt biskopen i Linköping. Med de förhållanden som rådde är det förklarligt, om biskopens visitationsresor till den utsatta ön blev sporadiska. Den siste linköpingsbiskop, som på ämbetets vägnar besökte Gotland, var Hans Brask 1527. Vid den tiden hade reformationen redan börjat vinna anhängare och i S Hans kyrka i Visby predikade evangeliska präster. Med den tillförordnade länsherren Påvel Sehesteds hjälp drev biskop Brask ut kättarna, men utvecklingen kunde inte hejdas.¹⁸ Den katolska kyrkans upplösning fortfor, och redan samma år beviljade konungen lutheranerna i hela riket samma religionsfrihet som katolikerna åtnjöt. 1528 började i Visby stadens råd och borgerskap att tillsammans med kyrkvårdarna lägga beslag på kyrkornas pengar och värdeföremål. Detta stred naturligtvis mot regeringens avsikter. Kyrkornas överflödiga egendom såväl fast som lös skulle även på Gotland tillfalla kronan, och Henrik Rosenkrantz, som 1530 tillträtt länsherreämbetet, inledde 1531 en räfst efter kyrksilvret.¹⁹ Ödekyrkornas

jordar och tomter togs i beslag av kronan men överlämnades redan 1532 av kung Fredrik till Visby hospital.

Av de förteckningar, som upprättades över vad som tagits ur de olika kyrkorna, framgår, att S Lars, S Clemens, S Mikael, Drotten, S Per och S Maria ännu var i bruk eller i brukbart skick. Från S Hans tycks man ej ha tagit något. Detta kan tyda på, att denna kyrka betraktades som den egentliga stadskyrkan och att det var denna, man avsåg att behålla, medan de övriga skulle lämnas vind för våg. Så blev nu inte fallet, utan man stannade för Mariakyrkan.

Vi vet ingenting om vilka överväganden, som föregick beslutet att välja Mariakyrkan till stadskyrka. Vi kan endast konstatera, att kyrkan sannolikt redan på 1530-talet blev de sammanslagna stadsförsamlingarnas enda fungerande kyrka med en kyrkoherde och troligtvis också en stadskaplan som själasörjare. Enligt den danska kirkeordinansen skulle nämligen varje stadsförsamling ha minst två präster.

Kyrkan benämndes under hela den period det här är fråga om och ända fram till 1670-talet i handlingarna Vår Frus kyrka. Den behöll alltså länge sitt katolska namn. Det kan antas, att den gotländska kyrkans svävande stiftstillhörighet i förening med avståndet till det danska moderlandet hade till följd, att reformationen på Gotland genomfördes mindre energiskt än i Sverige och Danmark. Den 1533–1536 pågående sk grevefejden inverkade också hämmande på statens möjligheter att driva en aktiv kyrkopolitik. Först i slutet av 1530-talet kan reformationen i Danmark sägas vara avslutad.

Den danska kyrkans reformator var den lärde och flitige biskopen i Själlands stift Peder Palladius. Hans många skrifter, bland vilka i första hand skall nämnas »En ordinantz hworledis kircketiensten skal holdes udi Danmarcks oc Norges riger oc de hertugdöme til Sleswig oc Holsten», tryckt 1539, och »En visitatz bog», författad omkr 1543, blev vägledande för gudstjänsternas utformning i den nya evangeliska kyrkan också på Gotland.

Till skillnad från förhållandena under den katolska tiden skedde en koncentration av gudstjänstlivet till söndagen. Det var praktiskt taget den enda veckodag, som i fortsättningen blev arbetsfri. Söndagens högmässa var också den enda mässa, som skulle firas, och endast på söndagarna fick ottesång och aftonsång förekomma. I städerna skulle hållas veckopredikningar på onsdagar och fredagar och på övriga veckodagar morgon- och aftonbön framför allt för skolbarnen.

Det som gemene man upplevde som den största förändringen i gudstjänsten var utan tvivel den nästan

fullständiga övergången till danskt språk. Epistel och evangelium lästes på danska liksom bönerna, och som ett centralt och obligatoriskt inslag i högmässan infördes predikan på danska. De första danska bibelöversättningarna utkom redan på 1520-talet och 1550 fanns hela bibeln på danska. En nyhet var också församlingens deltagande i psalmsången och att psalmerna var skrivna på danska. Den första auktoriserade danska psalmboken utkom av trycket 1569, men den hade då föregåtts av flera mer eller mindre omfattande psalmsamlingar alltifrån 1528. Nattvardsmässan var inte längre obligatorisk utan gjordes beroende av om några av församlingens medlemmar anmält sig till denna. Om så var fallet, skulle de bege sig upp till altaret, männen till höger och kvinnorna till vänster, och där mottaga brödet och vinet.

När det blev fråga om val av ny kyrkoherde skulle det tillgå så att borgmästare och råd utsåg den de fann lämpligast och sände honom till superintendenten, som i den reformerade kyrkan motsvarade den katolska kyrkans biskop. Om också superintendenten fann prästkandidaten passande, skickades han vidare till länsherren, som stadfäste valet på konungens vägnar. Inför länsherren hade den nye kyrkoherden att svära konungen trohet och lydnad och att lova följa ordnan-sen.

Den direkta ledningen av den gotländska kyrkan låg under det skede, som här behandlas, i händerna på de tre prostarna. Efter Hans Brasks besök 1527 och fram till 1572, då Gotland kom att utgöra ett eget stift, fanns ingen stiftschef, som vårdade sig om det kyrkliga livet på ön. Det är under sådana förhållanden knappast förvånande, att länsherren fick ett betydande inflytande över kyrkans angelägenheter.²⁰ Bristen på dokument gör det emellertid omöjligt att mera i detalj redovisa, hur detta tog sig uttryck. När källorna mot århundradets slut flyter ymnigare, finner man länsherren som dominerande gestalt i såväl konsistoriet som kyrkorådet.

Den nya kyrkoordningen måste självfallet mycket snart komma att sätta sin prägel på kyrkornas interiör. Skranket, som under den katolska tiden avskärmat koret och högaltaret, avlägsnades, sidoaltarna miste sina helgonbilder och efterhand försvann också medeltidsmålningarna i valven och på väggarna. Den centrala punkten i reformationstidens kyrkorum blev en mer eller mindre provisorisk kateder, varifrån predikan hölls. Ibland placerades den fritt på golvet, någon gång i triumfbågens mitt, ibland på ett av sidoaltarna. Som en omedelbar följd av predikans införande uppstod behovet av sittplatser för menigheten. Till en början lös-

tes detta så att församlingsborna medförde egna bänkar hemifrån och placerade dem mer eller mindre ordnat i närheten av predikstolen. Under loppet av 1500-talet utvecklades emellertid den första reformationstidens av provisoriska lösningar präglade kyrkorum till en rationellt uppbyggd predikolokal med fast predikstol och regelbundna bänkkvarter, där var och en hade sin bestämda plats, männen till höger och kvinnorna till vänster.

Palladius föreskrev om predikstolen, att »den skall vara uppbyggd vid den södra sidan i kyrkan, ovan alla andra stolar — — — uppe vid ett fönster, kyrkoherden till godo om vintern — — —». ²¹ Den anvisningen följdes i mycket stor utsträckning i de gotländska kyrkorna. Också beträffande dopfontens placering hade Palladius synpunkter. Den stod av ålder i kyrkans västra del nära ingången. Palladius såg ingen anledning att ändra på detta; tvärtom fann han en djup symbolik däri, som han utvecklade på sitt målade språk: »Funten nere i kyrkan och altaret framme i kyrkan och predikstolen mitt emellan, så att när en kyrkoherde predikar — — — då bevisar han sin lärdom med de tvenne högvärdiga sakramenten, därför slår han den ena handen in mot funten och den andra upp mot altaret, att de står på båda sidor om predikstolen, som de tvenne kerubim stod omkring arken — — —.» Och på ett annat ställe: »Funten står bak i kyrkan, så att ni sitter och står allesamman och vänder baken mot funten för att ni skall tänka att det vore nog med den enda gången ni är döpta — — — och att ni aldrig mera skall döpas — — —, altaret står framme i kyrkan för allas era ögon och så vänder ni er upp mot det, för att ni skall komma ihåg att alltid gå till sakramentet — — —.»

När och i vilken takt Mariakyrkans interiör nåddes av de nya strömningarna är inte närmare känt. Betecknande för det mörker, som vilar över kyrkan under detta århundrade, är, att inte namnet på en enda prästman i församlingen bevarats till eftervärlden från tiden mellan reformationen och visbystiftets inrättande 1572. Det enda påtagliga vittnesbördet om den nya tiden är en ståtlig predikstol, som skänktes till Mariakyrkan 1548 av länsherren Eiler Hardenberg och borgmästaren Kristen Skriver. Den befinner sig sedan 1699 i Grötlingbo kyrka. På predikstolskorgens sidor ser man porträtt av Luther och Melancton men också av världsliga potentater. Den dominerande bilden föreställer emellertid det danska riksvapnet och under detta står med upphöjda bokstäver länsherrens och hans makas namn. Inte bara möblen som sådan utan också dess utsmyckning är talande bevis för kyrkans förändrade situation.

Visbystiftets tid

Sedan Sverige genom fredsfördraget i Stettin 1570 av sagt sig alla anspråk på Gotland, fanns inte längre något hinder för den danska regeringen att ordna de kyrkliga förhållandena på ön på ett mera definitivt sätt. Den nyutnämnde länsherren Kristoffer Walkendorf fick 1571 konungens uppdrag att utvälja en av prostarna och sända honom till Köpenhamn för att där vigas till biskopsämbetet. Walkendorf sammankallade öns präster till generalkapitel i Visby och överlät åt dem att utse en lämplig biskopskandidat. De valde enhälligt kyrkoherden i S Maria, Moritz Christensen Glad, som också följande år utnämndes till biskop över »Gullands stift». Hans ämbetstitel blev superintendent, en titel som införts i Danmark efter reformationen som ersättning för biskopstiteln, som av kyrkopolitiska skäl inte längre skulle få brukas. ²²

Moritz Glad kvarstod som kyrkoherde i Visby stadsförsamling även efter utnämningen till superintendent, och alltsedan dess har, med undantag för åren 1666–1681, då Hindric Schacht var kyrkoherde i staden, superintendenten och sedermera biskopen i Visby stift beklätt båda dessa ämbeten. Visby pastorat kom sålunda att bli prebende till stiftets biskop. ^{22a}

Det nya stiftet styrdes av superintendenter till 1599, då ledningen för en tid övergick till en av de tre prostarna, som i sin egenskap av stiftschef benämndes generalprost. 1631 utnämndes på nytt en superintendent. Den danska titeln behölls även efter det Gotland genom freden i Brömsebro 1645 återgått till Sverige. Först i samband med Gustav III:s statsvälvning 1772 upphöjdes stiftet formellt till biskopsdöme, och den dåvarande superintendenten Gabriel Timoteus Lüttkeman kunde med all rätt övergå till att kalla sig biskop. ²³

När vid 1600-talets mitt källorna börjar ge mera utförliga uppgifter om den kyrkliga förvaltningen finner man, att Mariakyrkans angelägenheter sköttes av ett kyrkoråd på sju personer. Självskrivna ledamöter var landshövdingen, biskopen i egenskap av stadens kyrkoherde, borgmästaren och sextonmannaförmannen. Sextonmannaförsamlingen eller »stadens äldste» var ett borgerskapets representantskap, som fungerade som rådgivande instans till magistraten, den verkställande myndigheten i staden. De övriga tre utgjordes av en representant för den civila tjänstemannaklassen, en handlande och en hantverkare. De valdes på livstid och vid uppkommande vakanser invaldes den nye ledamöten av de övriga. Två eller tre av de valda ledamöterna utsågs att i egenskap av kyrkovärjare, senare kallade kyrkoföreståndare och sedan återigen kyrkovårdar, ha

den direkta uppsikten över kyrkobyggnaden. Enligt instruktion från magistraten 1653 skulle de bli också ombesörja uthyrningen av bänkplatser i kyrkan och därvid tillse, att dessa fördelades efter vars och ens villkor, så att inte någon ur det förnämsta borgerskapet kom att sitta för långt bak i kyrkan. De hade också hand om försäljningen av gravplatser inom och utom kyrkan, de ombesörjde hävgången och skötte överhuvudtaget kyrkans räkenskaper. Som medhjälpare vid bokföringen hade de en kyrkoskrivare. En egentlig sysslomannabefattning tillkom först med den svenska kyrkolagen 1686. Där föreskrevs, att en syssloman skulle förordnas vid varje domkyrka. På honom ankom många av de uppgifter, som tidigare ålegat kyrkovårdarna. Vid Mariakyrkan utsågs redan samma år som lagen trädde i kraft organisten Peter Bahr till syssloman.

Kyrkorådet var i flertalet fall suveränt, när det gällde kyrkans förvaltning, men i ärenden av stor vikt inträdde magistraten som beslutande myndighet. Det gällde tex extra bidrag till kyrkans och biskopsgårdens underhåll men också utnämningsärenden. Fram till 1730-talet hade sålunda magistraten och stadens äldste ensamma valrätt, när stadskaplan skulle väljas, och även när det gällde en så underordnad tjänst som sysslomannens krävde magistraten att få utse denne. Den 7 mars 1656, dagen efter superintendenten Strelows frånfälle, valde magistraten tillsammans med stiftets prästerskap to m en ny superintendent, men Karl X Gustav ogiltigförklarade valet och utnämnde i stället sin hovpredikant.

Ordförande och sammankallande i kyrkorådet var superintendenten/biskopen. När han var frånvarande, vilket ofta hände på grund av uppdrag som riksdagsman, intogs hans plats i kraft av ett kungligt brev av den 22 juni 1766 av stadskaplanen. I kyrkorådet var man inte helt enig om detta. Räntmästare Anders Wiman hävdade, att landshövdingen skulle vara kyrkorådets preses och att det kungliga brevet inte vore tillämpligt i Visby, eftersom kyrkan inte var jämförbar med landets övriga domkyrkor. För detta vann han dock inget gehör.

I en församling, där ledamöterna representerade så skilda samhällslager och intressen och där prestige-känslor inte sällan påverkade deras agerande, är det förklarligt, om sammanträdena ibland fick ett hetsigt förlopp. Den 2 juni 1740 hade ett sammanträde i kyrkorådet kommit att utlysas till en dag, då allmän rådstuga hölls, med påföljd att ingen av rådets ordinarie ledamöter i magistraten hade kunnat infinna sig. De hade i sitt ställe sänt två vice rådmän med budskapet, att magi-

straten inte kunde underlåta att begära, att »Herr Doktorn och Superintendenten till enighets och samsams bibehållande» först överlade med magistraten om dag, när kyrkoråd skulle hållas. Superintendenten Jöran Wallin replikerade, att han kommit överens med landshövdingen om dagen, och att sammanträdet i god tid kungjorts från predikstolen. Någon skyldighet att samråda med magistraten hade han ej, och för övrigt ansåg han, att talet om rubbad enighet och samsam brukas sparsammare. Kunde landshövdingen komma ifrån på en kanslidag, borde de av magistraten, som tillhörde kyrkorådet, också kunna göra det. Vice rådmän Jacob Clerck, den ene av magistratens utsända, svarade med att magistraten inte erkände någon annan preses i kyrkorådet än superintendenten i hans egenskap av kyrkoherde. Skulle landshövdingen någon gång vilja närvara i kyrkorådet och stödja det med råd och dåd, skedde det »av grace» och inte därför att han ägde rösträtt. Detta fann superintendenten så anmärkningsvärt, att han begärde att det skulle upprepas för landshövdingen, så att denne själv fick bemöta det. När landshövdingen kort därefter infann sig och fick situationen klarlagd, lät han genast sända efter borgmästare Abraham Lange och frågade honom, om magistratens deputerade haft i uppdrag att anmäla missnöje med landshövdingens säte i kyrkorådet, eller om magistraten menade, att han ej hade rösträtt där. Lange slog omedelbart till reträtt och förklarade, att deras enda uppdrag varit att anmäla missnöje med att rådet tillsatt syssloman utan samråd med magistraten, och därmed var friden återställd för den gången.

Stundom kunde motsättningarna få närmast komiska följder. När kyrkoråd skulle hållas den 26 maj 1783, hade landshövdingen rest ut på landet och anmodat landskamreraren och landssekreteraren att företräda honom i rådet. Biskopen ville tolka detta så, att landshövdingen själv önskat närvara men ej kunnat, varför sammanträdet enligt hans mening borde uppskjutas till dess så kunde ske. Räntmästare Wiman framhöll, att landshövdingeämbetet ej kunde ersätta landshövdingens person i kyrkorådet. Detta bestreds av landssekreteraren. Under meningsutbytet mellan den senare och räntmästaren avlägsnade sig biskopen. Räntmästaren erinrade då om att han föregående år begärt befrielse från uppdraget som ledamot av kyrkorådet och lämnade sammanträdet. Vice borgmästaren Carl Hindrich Lange citerade kyrkolagen, som stadgade att biskopen såsom pastor i stadsförsamlingen borde vara närvarande i kyrkorådet. Då så inte längre var fallet och ingen annan förordnats i hans ställe, ansåg Lange, att inget kyrkoråd kunde hållas, varpå också han av-

trädde. Rådman Lars Fåhraeus konstaterade, att av kyrkorådets ordinarie ledamöter nu endast två fanns tillstädes, nämligen han och hans son Olof, och att de var i så nära släktskap, att inget sammanträde kunde hållas. Sedan den förbittrade landssekreteraren förbehållit sig ett utdrag av protokollet, åtskildes de kvarvarande.

Med anledning av en kunglig förordning 1817 inrättades i Visby tre år senare såsom en kyrkorådets överordnad myndighet sockenstämman. Till dennas befogenheter hörde att välja de icke självskrivna ledamöterna i kyrkorådet. Stämmorna, där i princip alla i församlingen mantalsskrivna och till myndig ålder komna fick delta, var ofta dåligt besökta – rådet föreslog 1835 sju röstberättigade personer som lägsta antal, för att stämma skulle kunna hållas – och kyrkorådet blev därför alltfört den viktigaste kyrkliga myndigheten. Det kunde dock hända, att stämman fattade beslut, som gick kyrkorådet emot. Under den första tiden rådde också en viss osäkerhet om vilka ärenden, som skulle handläggas av respektive myndighet. Därför genomfördes 1836 en kompetensfördelning, som för framtiden skulle reglera dessa förhållanden. Sockenstämman avlöstes genom 1862 års kommunallagar av kyrkostämman, som ägde bestånd till 1932, då genom allmänna val utsedda kyrkofullmäktige övertog dess uppgifter. Kyrkofullmäktige, som i Visby utgöres av 30 personer, väljer 10 ledamöter att tillsammans med biskopen utgöra ett kyrkoråd (1977).

Från 1500-talet fram till 1811 bildade de i Visby stad och socken boende en enda församling.²⁴ Sistnämnda år upprättades som en praktisk bokföringsåtgärd en särskild »Förhørs- och Communionsbok för Visborgs Slotts Kungs Ladugård och Stora och Lilla Hästnäs eller för Visby landsförsamling». Efterhand genomfördes motsvarande uppdelning också i övriga kyrkoböcker. Särskilda sockenstämmoprotokoll med Visby landsförsamling föreligger from 1827. En kyrkoförsamling i lagens mening synes dock Visby socken ha blivit först 1894. Sedan 1936 utgör Visby stads- och landsförsamling återigen en enda församling.

Församlingsbornas antal låter sig med någorlunda säkerhet bestämmas först sedan mantalslängder över samtliga invånare i staden börjat föras, vilket skedde 1766.²⁵ Folkmängden uppgick då till 4 738 personer. Med tillhjälp av olika äldre längder kan folkmängden vid mitten av 1600-talet approximativt beräknas till mellan 1 200 och 1 500 personer och vid århundradets slut till ca 2 600. Under 1700-talets senare del ökade folkmängden mycket kraftigt och uppgick under några år på 1780-talet till över 5 000. Detta förorsakade en

irriterande platsbrist i kyrkan, som dock löstes av sig själv genom en lika kraftig befolkningsminskning på grund av i första hand den i staden förlagda artilleribataljonens förflyttning till annan ort 1788. Vid 1800-talets ingång hade antalet församlingsbor nedgått till 3 812 för att 1850 åter ha stigit till omkring 4 300. År 1900 uppgick folkmängden till 8 376, 1950 till 14 489 och 1975 slutligen till 20 226 personer.

Gotlands återgång till Sverige 1645 innebar för kyrkans del krav på anpassning till svensk kyrkosed. Av skilda anledningar kom omställningen att få ett mjukt förlopp och sträcka sig över en avsevärd tid. Det var ju inte heller fråga om några revolutionerande förändringar. I Sverige likaväl som i Danmark hade den reformerade kyrkan utformats i enlighet med de riktlinjer, som Martin Luther anvisat. Det största problemet var att få det till övervägande del i Danmark utbildade prästerskapet att övergå till svenskt språk.

Först tolv år efter freden i Brömsebro inrättades i Visby ett konsistorium efter svensk modell.²⁶ Under den danska tiden hade det varit ett sk konsistorium mixtum, dvs med såväl andliga som världsliga ledamöter. Däri ingick sålunda inte bara superintendenten, de tre prostarna och nio andra prästmän jämnt fördelade på de olika tredingarna utan också länsherren och stadens borgmästare och råd. Även de övriga prästerna i stiftet hade rätt att delta i sammanträdena. Det nya konsistorium, som inrättades 1657, hade betydligt mindre omfång. Det bestod endast av superintendenten, de tre prostarna och två andra prästmän. Konsistoriets förändring innebar ett viktigt steg mot en anpassning till svenska förhållanden, men det var egentligen först under Haqvin Spegels (fig 3a) korta men intensiva tid som superintendent (1679–85), som ett mera konsekvent arbete på kyrkans försvenskning tog sin början. När sedan 1686 en ny kyrkolag utfärdades, blev förutsättningarna för en större likformighet med fastlandsförhållandena ännu gynnsammare, och redan 1690 kunde superintendenten Petrus Stiernman konstatera, att den svenska gudstjänstordningen allmänt blivit genomförd. Benämningen konsistorium bibehölls på Gotland till 1810, då den ersattes av domkapitel.

Kyrkolagen föreskrev för städerna att ottesång, högmässa och aftonsång skulle hållas alla söndagar, på jul-, påsk- och pingstdagar, på de allmänna stora bönedagarna samt på vissa andra närmare angivna högtidsdagar. Veckopredikningar skulle hållas på onsdags- och fredagsmorgnarna och morgon- och aftonbön alla övriga dagar. Det blev sålunda inte någon egentlig skillnad mot vad man vant sig vid under den danska tiden. Ringningen till ottesången skulle i de större stä-

Fig 3 a. Haqvin Spegel, f 1645, d 1714, superintendent över Visby stift 1679–1685. Oljemålning av okänd konstnär i Visby domkapitel.

Haqvin Spegel, geb 1645, gest 1714, Superintendent des Stiftes Visby 1679–1685. Ölgemälde eines unbekanntes Künstlers im Domkapitel von Visby.

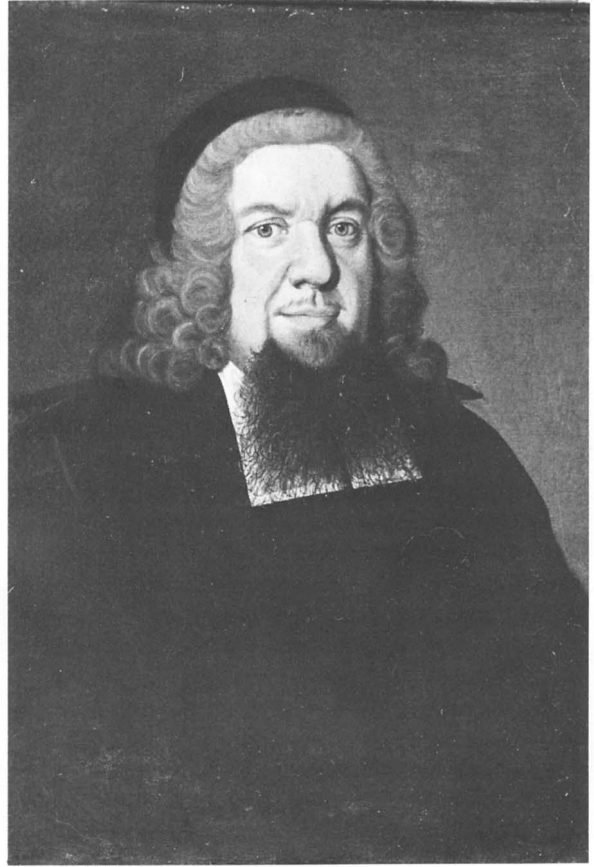

Fig 3 b. Jöran Wallin, f 1686, d 1760, superintendent över Visby stift 1735–1744. Oljemålning av J H Scheffel 1741 i Visby domkapitel.

Jöran Wallin, geb 1686, gest 1760, Superintendent des Stiftes Visby 1735–1744. Ölgemälde von J H Scheffel 1741 im Domkapitel von Visby.

derna ske redan kl 4 och sammanringningen kl 5, i de mindre en timma senare. Högmässan skulle börja kl 8 och aftonsången kl 13.30. Veckopredikningarna tog sin början halv sju på morgonen. Ottensången fick inte ta mer än en halv timma i anspråk, medan aftonsången och veckopredikningarna fick hålla på 1½ timma. Beträffande högmässan föreskrevs, att predikan inte fick överskrida en timma och att den, när vintern var sträng, skulle göras något kortare. Kyrkorna saknade ju ännu varje form av uppvärmning.

I stort sett följdes kyrkolagens bestämmelser också i Visby. Av ett brev 1675 från kyrkoherde Hindric Schacht till stadens borgmästare och råd, som tydligt

kritiserat gudstjänsttiderna, framgår att man redan då och »av ålder» hållit de tider för ottensång och högmässa, som senare skulle föreskrivas i kyrkolagen. Veckopredikningarna från Mikaelis till påsk började kl 8 och från påsk till Mikaelis kl 7. Kyrkoherden medgav, att det ibland kunde bli vissa förskjutningar av tiden, men det var, menade han, inget att förvåna sig över, så länge staden höll sig med ett urverk, som kunde gå en till två timmar före eller efter, »görandes två timmar till en eller ock contra, en till två — —». Efterhand anpassades emellertid gudstjänsterna till människornas ändrade vanor. 1808 indrogs ottensången under den mörka årstiden och även onsdagens veckopredikan

försvann. P A Sävle berättar i mitten av 1800-talet, att morgonbön hölls var dag hela året kl 8 och aftonbön på sommaren kl 6 utom de onsdagar och fredagar, då det predikades i morgonbönen. Ottesången började kl 7. Till högmässan kl 10 ringdes det halvvannan timma tidigare i S Karins tornklocka. När högmässan var slut kl 11, gick man hem och åt middag för att sedan kl 12 bevista »tolvpredikan» i Hospitalskyrkan och strax därefter aftonsången i Mariakyrkan. Den 2 sept 1894 ändrades tiden för högmässan till den ännu brukliga kl 11.

Huruvida någon praxis utbildats beträffande dagar för dop, vigslar och begravningar har ej undersökts. Enligt beslut i konsistoriet 1680 skulle dock vigslar ej äga rum på onsdagar eller fredagar. Valde man någon av de andra veckodagarna skulle det ske kl 10, valde man en söndag fick det bli vid aftonsången.

Vid gudstjänsterna spelade eleverna i den strax väster om Mariakyrkan belägna trivialskolan en uppskattad roll som sångare. De hade sin plats i koret innanför det höga träskrank, som på tre sidor omslöt detsamma fram till 1831 års restaurering. Före gudstjänsten samlades gossarna på skolgården, där de tre klasserna ställde upp i rad med förstaklassarna först och överstaklassarna sist. Åtföljda av sin lärare tågade de under klockringning in genom västra ingången och uppför stora gången till koret. Efter gudstjänsten tågade de på samma sätt tillbaka till skolan, där överstaklassarna förhördes på predikan.²⁷

På bönsöndagarna, när prästen lämnat predikstolen, framträdde de två bäst sjungande överstaklassarna i kordörren och bugade djupt och högtidligt för församlingen. I händerna hade de var sin stor notbok med guldapper på pärmarna. De vände sig sedan mot prästen, som trätt framför altaret, föll på knä och började, sedan orgeln först spelat *Kyrie Eleison*, att med hög röst sjunga denna. Därpå repeterades den av orgeln, kantorn och de övriga skolgossarna. De två knäböjande sjöng sedan hela litanian och mellan varje »Förbarme dig över oss» och »Bevare oss milde Herre Gud» svarade orgeln och de övriga sångarna. Detta kallades att »sjunga i koret» och ansågs som ett hedersuppdrag och ett mycket eftersträvanvärt sådant, eftersom det förutom äran inbringade var och en 3 daler.²⁸

Överstaklassens sångare medverkade också vid skriftermålgudstjänsterna. Sådana hölls på lördags-eftermiddagar med nattvardsgång påföljande söndag. Efter den inledande psalmen, som sjöngs utan orgelmusik, framträdde en överstaklassare i stora kordörren och yttrade med hög röst: »Dessa efterföljande ord skriver profeten Esaias (eller aposteln Matteus)», var-

på han mässade hela episteln för den kommande söndagen. Gudstjänsten fortsatte sedan med prästens bön från predikstolen och slutligen skriftningen framför altaret.²⁹

Bland kyrkans befattningshavare har superintendenten eller biskopen alltid intagit en särställning på grund av sina dubbla befattningar som stiftschef och kyrkoherde. I äldre tid – och det gäller såväl den danska som den svenska – utnämndes han ibland av konungen efter förslag från stiftets präster, ibland av konungen egenmäktigt utan att stiftet fått ge sin önskan till känna. I den svenska kyrkolagen av 1686 stipuleras, hur biskopsval skall tillgå. Varje prästman inom stiftet får avlämna en röstsedel med tre namn. Sedan domkapitlet verkställt sammanräkning, äger konungen utvälja antingen en av de föreslagna eller någon annan, som han finner tjänlig för ämbetet. Denna konungens frihet att utnämna personer utanför kretsen av föreslagna begränsades genom 1809 års regeringsform, som nödgade honom att utnämna en av de tre, som vid valet erhållit de flesta rösterna. Sedan 1965 föreligger ett avsevärt lekmannainflytande vid biskopsval. Stiftet har sålunda numera möjlighet att deklarerat vem man önskar som biskop, men församlingen kan inte annat än indirekt påverka utnämningen av kyrkoherde.

Superintendenten/biskopen hade sin huvudsakliga inkomst från sin befattning som stiftschef. Lönen utgick i äldre tid i så många delposter och i så skilda former, att det är mycket svårt att få en uppfattning om förmånernas totalvärde.³⁰ Från den danska tiden är uppgifterna mycket knapphändiga. Superintendenten Olaus Phocas Staphrophski, som tillträdde 1631, sedan ämbetet under 32 år uppehållits av generalprostar, tillerkändes en lön av 200 daler specie, 24 tunnor råg, 2 slaktnöt och 20 får. Därtill kom inkomsterna från prebendepastoratet Väskinde-Bro, 50 lass ved och 30 lass hö från landsförsamlingarna samt visitationspenningar. Vid tiden för Brömsebrofreden, då Hans Nilsson Strelow var superintendent, uppgick naturaförmånerna till 48 tunnor spannmål och 20 får, vilket drottning Kristina 1649 fördubblade. Strelow innehade dessutom Vall och Hogräs pastorat, där han tidigare varit prost, som prebende. Karl Gustav ökade 1652 hans förmåner till 300 riksdaler, 100 tunnor spannmål, 2 oxar, 40 får, 30 lass hö, 30 kaster ved samt räntan av fisket på Östergarns holme. Det sistnämnda liksom räntan av åtta gårdar i Vall och Hogrän synes vara att betrakta som ett personligt lönetillägg för Strelow. Efterträdaren Johannes Brodinus tillbytte sig 1659 När och Lau som prebende i stället för Vall och Hogrän, och 1665 bytte han också Visby pastorat mot Lärbro

och Hellvi. Anledningen därtill synes ha varit en tvist med staden om uteblivna tiondeinkomster från de borgare, som drev jordbruk och fiske. Haqvin Spegel behöll När och Lau som prebende, men återtog Visby 1681. Den följande superintendenten Petrus Stiernman bytte När och Lau mot Lärbro och Hellvi, som därmed på nytt blev prebende åt biskopen i Visby och förblev så ända till 1873.³¹

Naturaförmånerna reducerades efterhand eller omräknades i pengar med påföljd att kontantlönen ökade. I landsboken för Gotlands län år 1700 bokförs 728:16 riksdaler som lön till superintendenten, vilket belopp kvarstår oförändrat ännu femtio år senare. Som jämförelse kan nämnas, att landshövdingen samtidigt uppbar en lön på 1 500 riksdaler. 1873 fastställdes biskopens lön till 10 000 riksdaler, varav en del skulle utgå av räntor från gårdar på mellersta Gotland och en del kontant utbetalas av statskontoret. Samtidigt upphörde de sedan medeltiden utgående visitationspenningarna från landsförsamlingarna.

I sin egenskap av kyrkoherde i stadsförsamlingen uppbar superintendenten/biskopen från mitten av 1600-talet 60 riksdaler årligen av kyrkans medel, 60 tunnor spannmål i stället för tionde av borgerskapets jordar samt offer från församlingen. Dessutom hade han fri bostad i biskopsgården, som ägdes och underhölls av staden. Offren var för prästerskapet en föga tilltalande form av löneförstärkning, och de avskaffades också successivt. På sockenstämma 1862 beslöts, att kyrkoherden skulle erhålla 700 riksdaler i ersättning för bortfallet av de extra inkomster de då ännu kvarvarande offren innebar. Vid löne reglering för prästerskapet i Visby pastorat 1870 fastställdes kyrkoherdens lön till 3 999: 51 kr jämte fri bostad.

Med offer avsågs frivilliga gåvor, som lämnades dels vid de största kyrkliga högtiderna, dels vid bröllop, kyrkotagningar m m. De var en kvarleva från den danska tiden, som segt dröjt sig kvar i Visby. Superintendenten Brodinus beklagade sig 1659 hos drottning Kristinas generalguvernör över att många församlingsbor höll sig hemma från kyrkan på de dagar offer skulle äga rum. Han ville, att seden skulle förbjudas i Visby och hänvisade till att den redan var avskaffad på landsbygden. Det hjälpte inte, att generalguvernören resolverade att så skulle ske. Offren i Visby fortsatte, och hur de gick till berättar P A Säve (fig 4).

»Ända till biskop Lütkemans tid upptogs prästoffer jul, påsk och pingst på det sätt, att sedan möjligast längsta psalm blivit utvald efter predikan vid högmässan, biskopen och stadskaplanen sutto vid var sitt lilla offerbord samt den högvördiges egen och stadskapla-

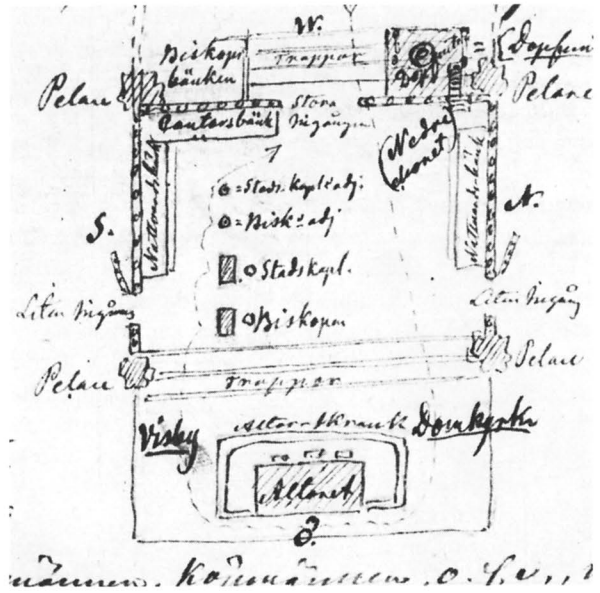

Fig 4. Plan av Mariakyrkans kor visande församlingens processionsväg på offerdagarna. Skiss av P A Säve. UUB.

Grundriss des Chors der Marienkirche mit dem Prozessionsweg der Gemeinde an den Opfertagen. Skizze von P A Säve.

nens adjunkt stodo uti nedre koret utan bord men i stället med sina hattar såsom offerhåvar. Under psalmen började nu Guds församling sitt offertåg, vandrade först på norra sidan av nedre koret upp till övre koret, kring och bakom altaret, varefter var och en, allra först landshövdingen, artilleriöversten, borgmästaren, rådmännen, köpmännen osv nalkades biskopens högvördiga offerbord och där med en andäktig bugning lämnade sin gåva, därefter likaledes på stadskaplanens bord samt äntligen i stadsprästersnas eller adjunkternas framräckta hattar.»³²

Säve berättar vidare, att på biskop Lütkemans förslag och efter beslut på allmän rådstuga denna form av offer ersattes av sk påskören, vilka insamlades och antecknades i sk påskböcker av borgare eller husägare för prästernas räkning. Påskörena, som fått namn av att insamlingen skedde vid påsktiden, avskaffades 1862.

Som tidigare framhållits föreskrev redan den danska kyrkoordinansen av 1539, att det i köpstäderna skulle finnas minst en kyrkoherde och en kaplan. Det finns därför skäl att tro, att kyrkoherden i S Maria haft en stadskaplan vid sin sida, alltsedan stadsförsamlingen inrättades efter reformationen. Den förste till namnet kände kaplanen uppträder emellertid först 1574. Titeln

ändrades vid mitten av 1800-talet till stadskomminister; senare har också titeln domkyrkokomminister använts.

Stadskaplanen/komministern har sedan gammalt inehaft tjänstebostad vid Biskopsgatan i domkyrkans omedelbara närhet. I ett inventarium från 1585, som upptar allt vad kyrkan ägde av fastigheter, nämns ej någon kaplansgård, oaktat befattningen i fråga bevisligen existerade då. Däremot upptas såsom tillhörande Mariakyrkan S Hans prästgård med inventarier, vilket tyder på att den då ännu var bebodd. På Klinten ovanför S Hans kyrka låg en åker, som kaplanen enligt samma inventarium brukade.³³ Det förefaller därför sannolikt, att kaplanen vid denna tidpunkt disponerade S Hans prästgård som tjänstebostad. I slutet av 1600-talet ligger emellertid kaplansgården på samma ställe som nu, dvs i hörnet av Biskopsgatan och V Kyrkogatan nordväst om kyrkogården.

Kaplanens lön utgjordes 1669 av 30 riksdaler från kyrkan och lika mycket från staden, vidare 20 tunnor spannmål som ersättning för tionde av borgerskapet samt tre offerdagar med två offer om dagen och en, Kyndelmässodagen, med ett offer, om vilket han var ensam.³⁴ När offren definitivt avskaffades 1862, kompenserades stadskaplanen med 750 riksdaler riksmünt, varjämte hans lön ökades med 554 riksdaler till 2000 riksdaler riksmünt.³⁵

Såväl biskopen som stadskaplanen hade tidvis egna adjunkter, som de fram till 1862 själva måste avlöna. Nämda år tillerkändes biskopen 450 riksdaler riksmünt som bidrag till avlöning av en pastorsadjunkt, medan stadskaplanens adjunkt erhöll en lön av 500 riksdaler riksmünt under förutsättning, att befattningen kunde förenas med domkyrkosysslomannens.

Liksom biskopen och stadskaplanen har klockaren länge inehaft tjänstebostad. Öster om kaplansgården förvärvade kyrkan 1682 en mindre fastighet till bostad åt den nyttnämnde klockaren Matthias Sahlsten.³⁶ Det var av allt att döma den första klockaregården i kyrkans ägo. Sahlstens företrädare, gemenligen kallad Per Klockare, var, uppger Jöran Wallin, en rik man med egen gård. Enligt en av magistraten 1653 utfärdad instruktion skulle klockaren utöver de ordinarie sysslorna klämta med storklockan tolv slag om dagen. På de stora festdagarna skulle han ringa med stora klockan till tolvpredikan och kimba på samma klocka till aftonsången. På förmiddagen klockan tio och på eftermiddagen klockan fem skulle han ringa i S Karins klocka. En gång om året till midsommar skulle han feja dammet av fönstren och väggarna.³⁷ Klockarens lön utgjordes förutom av den fria bostaden av den så kallade julekannen, som han själv hade att samla in genom att gå från hus till

hus. Dessutom uppbar han en tunna spannmål av borgerskapet. 1833 ersattes julekannen av en fast årslön på 100 riksdaler, som taxerades ut efter husklasserna.³⁸

En annan kyrkans befattningshavare med tradition ända från medeltiden var organisten. En orgel omtalas redan 1427, då Gesike Myntemästares änka skänker en åker och en betning till en vicaria, som sägs vara belägen »under orgeln».³⁹ 1682 förordnade drottning Kristina, till vars underhållsländer Gotland fortfarande hörde, att till organisten, som tillika fungerade som kantor, skulle utgå en lön på 150 daler silvermynt årligen. Sedermera uppdelades tjänsten i en organist- och en kantorstjänst, varvid organisten behöll löneförmånerna, medan kantorn skulle avlönas med kollektmedel och längre fram också genom offer.

När det mot 1700-talets slut blev aktuellt att avskaffa offren anhöll kantor Carl-Magnus Hägg att få en lön, som motsvarade vad han dittills uppburit genom offer och aftonsångskollekter beräknat till 39 riksdaler specie om året. I sin motivering anförde han bl a, att han »i synnerhet under fastetiden, då orgor (dvs orgelspelet) upphöra, nödgades blottställa sitt bröst och sin hälsa för att kunna leda sången».⁴⁰ Kantorns plats var i koret innanför korskranket, »genom vars spjälor han utbasunade och började psalmerna» (Säve). Kantorn erhöll kompensation för inkomstbortfallet genom offrens slopande, men kollekterna bibehölls. När sedan håvgången ersattes med kollektbäcken vid kyrkdörrarna, blev inkomsterna allt mindre, och 1846 begärde kantorn att få kollekterna utbytta mot en årlig uttaxering av 2 skilling banko av varje i församlingen mantalsskriven person.

Till kyrkans tjänare hörde också »calkanten» eller orgeltramparen, »spögubben» eller kyrkväktaren och en rad ringkarlar, 1830 inte mindre än femton stycken. Spögubben,⁴¹ som förmodligen fått sitt namn av den käpp, med vars hjälp han under gudstjänsterna skulle väcka inslumrade åhörare, bar i tjänsten en livréroock av blått kläde med röda uppslag. 1730 anmodades han att använda den såväl till högmässan som aftonsången. Ringkarlarna hade givetvis i första hand att svara för ringningen, men dessutom fick de hjälpa till vid den årliga storstädningen i kyrkan, de skulle rensa takränorna från snö, uppkasta gångar på kyrkogården vintertid och gräva gravar, varvid de var strängt förmanade att ta väl vara på framkommande ben från tidigare begravingar och åter nedlägga dem i graven.⁴²

Här bör också nämnas tornväktarna, som ifrån västtornets altan nattetid skulle hålla uppsikt, om elden kom lös någonstans i staden. De var emellertid inte anställda av kyrkan utan av magistraten, och de hade

sin särskilda uppgång till tornet direkt utifrån på norra sidan. Från kyrkans sida klagade man över att tornväktarna förorenade i tornet, och 1853 begärde kyrkorådet, att de skulle indragas. Men magistraten ville ha dem kvar, och först 1869 upphörde dessa tjänster.

Under den långa tid detta avsnitt omspanner var Mariakyrkans ställning i juridiskt hänseende många gånger föremål för diskussion. Vid ett sammanträde i hospitalet 1711 framställde landshövdingen frågan, om inte Visby kyrka vore domkyrka, eftersom här var en superintendent och kyrkolagen föreskrev, att där sådan fanns borde det också finnas domkyrka. Biskopen svarede undvikande, att den här brukliga benämningen var stadskyrkan.⁴³ 1737 diskuterades frågan i kyrkorådet i samband med förfarandet vid granskningen av kyrkans räkenskaper. Biskopen menade, att man borde följa vad som föreskrivits för domkyrkor, medan borgmästaren hävdade, att kyrkan ej kunde betraktas som sådan, eftersom den varken av ålder varit det eller hade de inkomster i spannmål och annat, som kom andra domkyrkor till del. Visby kyrka hade underhållits av staden och församlingen, menade borgmästaren, och biskopens befattning med den vore uteslutande i egenkap av stadens kyrkoherde.

När Kungl Maj:t 1775 infortrade uppgifter om domkyrkornas reparationer och räkenskaper, försummade inte kyrkorådet att framhålla, att Visby stads kyrka inte såsom övriga domkyrkor ägde några förläningar av kronotionde, hemmansräntor, domkyrkotunnor e dyl utan hade all sin inkomst från årliga sammanskott och betalningar i form av kollektmedel, vin- och oblatpenningar, bänkhryror, bötes- och räntemedel, avgifter vid begravningar och hemnavigslar samt tomthryror och arrenden från några av privatpersoner donerade jordar.

År 1800 underställde domkapitlet Kungl Maj:t frågan om räkenskapernas granskning och domkyrkans förvaltning. Domkapitlet hemställde efter att ha redogjort för gällande praxis om befrielse från den skyldighet beträffande förvaltningen av Visby domkyrka, som enligt kyrkolagen kunde åligga domkapitlet. Kammarkollegiet anförde, att varken landshövdingen eller domkapitlet hade att ta vidsträcktare befattning med Visby kyrka än som gällde för kyrkor i allmänhet, eftersom den inte var att betrakta som verklig domkyrka. Kungl Maj:t däremot förordnade 1801, att domkyrkans räkenskaper skulle överses av domkapitlet och därefter inlämnas till landskontoret. Därmed hade i princip fastslagits, att Mariakyrkan var att betrakta som domkyrka. Från denna tidpunkt börjar kyrkan också mera konsekvent benämnas Visby domkyrka.

Vid 1844–45 års riksdag väcktes motion om att domkyrkan i Visby skulle beviljas samma sk domkyrkotunnor, som tillkom övriga domkyrkor i riket. Riksdagen beslöt med anledning därav, att av kronans arrendespannmål från Visby kungsladugård tio tunnor skulle utgå under tiden fram till nästa riksdag. Beslutet motiverades med att kyrkan var en av de största i riket, och att underhållet av skrudar och annan kyrkoattiralj var kostsammare i en domkyrka än i kyrkor i allmänhet. Två år senare beslöt riksdagen, att understödet till domkyrkan skulle utgå allt framgent. 1892 omräknades domkyrkotunnorna till ett kontant årligt anslag på 1 000 kr, vilket 1927 höjdes till 2 000 kr. Med detta belopp utgick anslaget till 1957, då det indrogs. Staten har vid ett par tillfällen genom engångsanslag bidragit till kostnaderna för mera omfattande reparationer, 1897 med 100 000 kr och 1945 med 60 000 kr.

Kyrkans läge och närmaste omgivning

När Mariakyrkan grundades fanns ännu ingen stadsmur kring Visby, som på ett otvetydigt sätt avgränsade stadsbebyggelsen från de obebyggda områdena runt staden. Såvitt nu kan bedömas tillkom stadsmuren i sitt äldsta lägre och nästan helt tornlösa skick först efter mitten av 1200-talet, dvs vid en tidpunkt, då bebyggelse funnits på platsen i minst 200 år. Murens omkrets synes ha bestämts av de mest perifert liggande stenhusen, av vilka åtskilliga kom att ingå som försvarsverk i själva muren.

Man kan i Visbys nuvarande stadsplan urskilja en synbarligen planmässigt ordnad halvkretsformig stadskärna, begränsad i väster av Strandgatan, i söder av Hästgatan, i öster av S Kyrkogatan och Drottensgatan samt i norr av Specksrum och Rostockergränd eller möjligen Specksgränd (fig 5 a). Tre längsgående gator, Strandgatan, Mellangatan och S Hansgatan, markerar naturliga terrasser i stadskärnans topografi. Utanför stadskärnan har stadsplanen en mera oregelbunden och självvuxen utformning. Kontrasten mellan innerstad

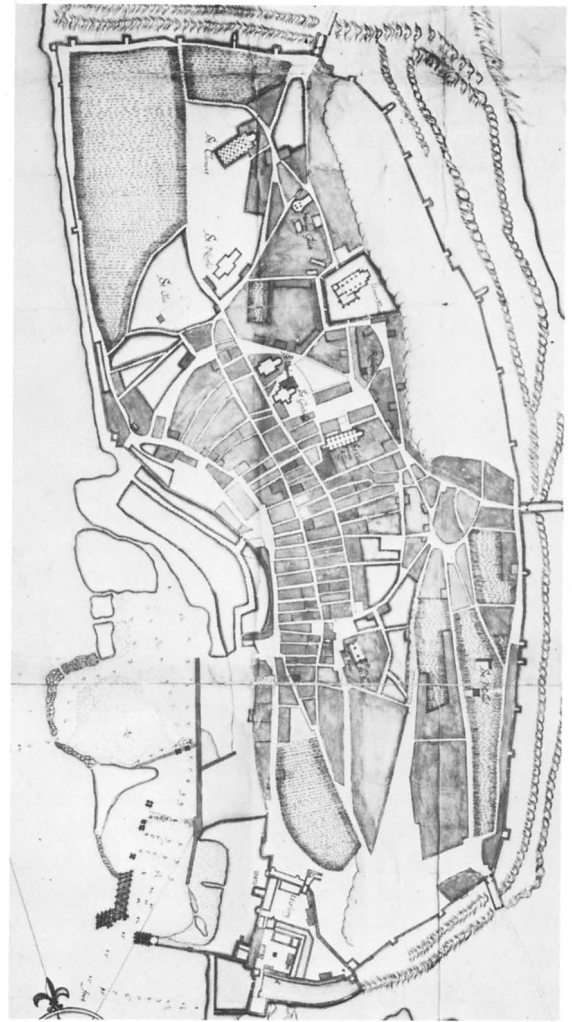
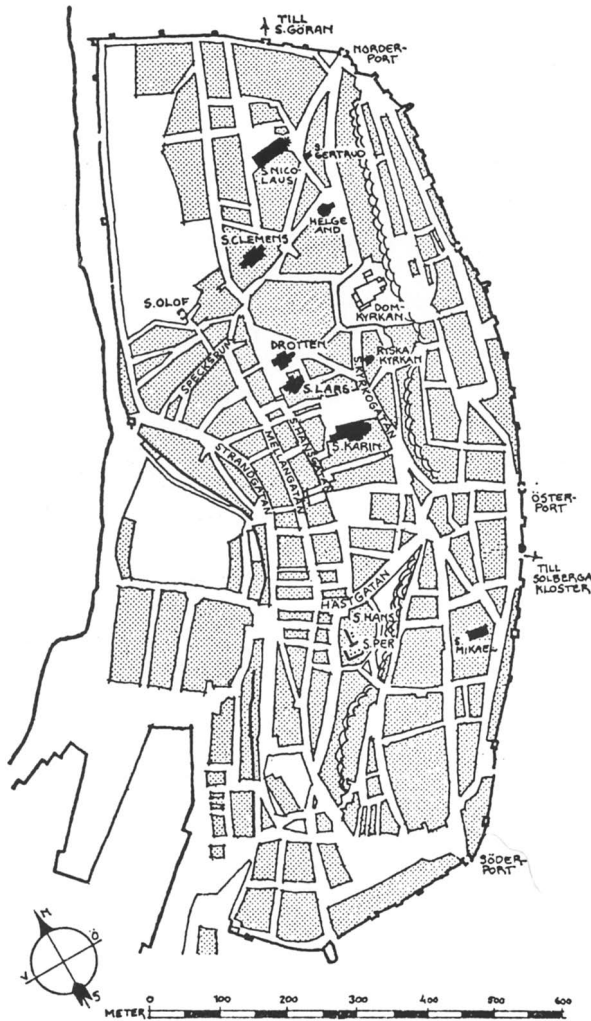

Fig 5 a-b. Visby innanför murarna. a. Modern, förenklad stadsplan visande kyrkornas läge. Efter Lagerlöf-Svahnström. b. Stadsplan från 1646 av Johan Meyer. KA.

Visby innerhalb der Mauern. a. Moderner, schematischer (vereinfachter) Stadtplan, der die Lage der Kirchen zeigt. b. Johan Meyers Stadtplan von 1646.

och ytterområden framträder med särskild tydlighet i det äldre kartmaterialet (fig 5 b).

Det är betecknande, att ingen av de äldsta kyrkorna är belägen inom stadskärnans gränser.⁴⁴ Genom utgrävningar har konstaterats, att S Per och S Clemens tillhör ett äldre skikt än de övriga kyrkorna. De har ett likartat läge i förhållande till stadskärnan, S Per omedelbart söder om densamma, där S Hansgatan mynnar, och S Clemens på motsvarande plats i norr. Dessa kyrkor har varit omgivna av kyrkogårdar, på vilka talrika gravar påträffats. På platsen för S Per skall enligt Gutasagan stadens första åt alla helgon invigda kyrka

ha byggts. Det bör ha varit en träkyrka, men av den har inga spår påträffats. En i den intilliggande S Hans kyrka funnen runsten från 1000-talet ger dock en antydning om platsens ålder som kultplats.

S Pers första stenkyrka byggdes i mitten av 1100-talet, en enkel tornlös absidkyrka av normal romansk typ. För den snabbt växande församlingen blev den snart för liten, och därför uppfördes på 1200-talet norr om och vägg i vägg med S Per den väsentligt större S Hans kyrka. Denna synes under hela medeltiden ha betraktats som den egentliga stadskyrkan, och den blev gång på gång föremål för utvidgning. På samma sätt

Fig 6. Utsnitt av stadsplan från 1968 visande Mariakyrkans närmaste omgivning. A. Mariakyrkan. B. Församlingshus. C. Johan Målarens hus. D. Gotlands militärkommando (Helgeandsgården). E. Komministergården, F. F d Klockaregård. G. Biskopsgården: 1 Huvudbyggnaden, 2 Kapitels-huset, 3 Betjäntflygeln, H. Hemteknisk skola (Drottning Desiderias arbetsskola). I. F d Tekniska skolan. J. Ryska kyrkan. K. Elevhem (Sällskapet DBW:s Bell-Lancasterskola).

Teil des Stadtplans von 1968 mit der nächsten Umgebung der Marienkirche. A. Marienkirche. B. Gemeindehaus. C. Haus Johan des Malers. D. Militärbehördekommando Gotlands (Heiligen-geisthof). E. Kaplanshaus. F. Ehem. Küsterhaus. G. Anwesen des Bischofs: 1. Hauptgebäude, 2. Kapitelhaus, 3. Dienerflügel. H. Haushaltsschule (Arbeitsschule der Königin Desideria). I. Ehem. technische Schule. J. Russische Kirche. K. Schülerheim, ehem. Bell-Lancasterschule.

kan man avläsa stadens expansion i S Clemens många utvidgningar av den äldsta lilla romanska kyrkan, men den nådde aldrig samma monumentala format som S Hans.⁴⁵

Inom själva stadskärnan byggdes med tiden tre kyrkor, Drottens, S Lars och S Karin, alla tre i den övre delen ovanför S Hansgatan. De anlades vid mitten av

1200-talet, Drottens kor och torn möjligen några decennier dessförinnan. På platsen för S Lars har enligt vad grävningar givit vid handen tidigare funnits en profan stenhusbebyggelse. S Karin tillhörde det på 1230-talet grundade franciskanerklostret, medan de båda andra varit eller i varje fall under medeltidens lopp blivit församlingskyrkor.

Fig 7. Johan Målares hus, från nordväst. Foto 1977.

Haus Johan des Malers, von Nordwesten.

Bebyggelsen inom stadskärnan utgjordes under högmedeltiden av tätt liggande flervåniga stenhus, som till långt övervägande del innehöll rena förrådsutrymmen.⁴⁶ Särskilt i området mellan Strandgatan och Melangatan nådde husen monumentala former. Trots detta var den för bostadsändamål avsedda delen förvånansvärt blygsam, och det kan ifrågasättas, om en sådan överhuvudtaget alltid var för handen. Husen uppfyllde praktiskt taget helt de långsmala tomterna, och öppna gårdsrum synes ej ha förekommit. I stadskärnans högre liggande partier hade bebyggelsen en något anspråkslösare karaktär, men också där var stenhusen talrika och trängseln stor. Stadskärnan utgjorde med andra ord ett för merkantila ändamål hårt exploaterat område, och för den talrika befolkning av hantverkare, byggnadsarbetare, sjömän och arbetskarlar av skilda slag, som måste ha utgjort majoriteten av stadens invånare, fanns där ingen plats. Deras bostäder, verkstäder och uthusbyggnader måste ha legat utspridda över hela det återstående utrymmet innanför stadsmuren, norr ut på nuvarande Botaniska trädgårdens område, öster och söder ut uppe på Klinten och i sydväst bortom S Hans och S Pers kyrkogård, där sedan Visborgs slott bygg-

des, alltså på områden, som under stadens djupaste nedgång på 1500- och 1600-talen låg nästan helt öde. Men dessa hus har varit av enklare beskaffenhet än storköpmännens stenbyggda packhus, och de spår de efterlämnat har i allmänhet förbisetts.⁴⁷

Söder om stadskärnan var det för packhusbebyggelse lämpade området begränsat på grund av markens starka lutning och det allt smalare utrymmet mellan stranden och Klinten. Norrut existerade inte dessa nackdelar, men trots detta är de medeltida packhusen inom området få. Där ligger i stället flertalet kyrkor. Uppe på Klinten i sydost låg i ensamt majestät S Mikael kyrka, enligt Petrejus skökornas egen kyrka, som de uppbyggt för sina illa förvärvade pengar!⁴⁸

Anlagd alldeles under Klinten nordost om stadskärnan har S Maria ett mera centralt och dominerande läge än de övriga kyrkorna (fig 6). Kyrkogårdens lägsta del ligger drygt 20 m över havet. Endast S Mikael låg högre. Omkring S Maria bör under köpmanskyrkans tid det tyska handelsfaktoriet ha varit beläget, men det är inte möjligt att utstaka några gränser för detsamma. Man kan dock konstatera, att inte mindre än fem säkert medeltida gator mynnar vid Mariakyrkan, och uttala en

Fig 8. Komministergården, tidigare benämnd Kaplansgården, från sydost. Foto 1977.

Kaplanshaus, von Südosten.

förmodan, att dessa gator en gång tillkommit för att de vid dem boende lätt skulle kunna komma till sin kyrka. Det tyska fabriksintressets område skulle i så fall ha sträckt sig från Kyrkberget i öster i en bred kil mot väster längs Hospitalsgatan–Smedjegatan i nordväst och Övre och Nedre Finngränd – Drottensgatan i söder och sydväst. Inom detta vidsträckta område har inte bara legat handelsgårdar och verkstäder utan också kyrkliga inrättningar från olika tider, såsom kapell, helgeandshus, skola, kapitelshus och gilleshus för präster. Det ligger i sakens natur, att områdets karaktär under medeltidens lopp ändrats i takt med visbysamhällets utveckling och förändringarna inom stadens tyska befolkningsgrupp.

Bebyggelsen norr och söder om Mariakyrkan omedelbart under Kyrkberget bildar tillsammans med kyrkan kvarteret S Maria. Domkyrkan har själv kvartersbeteckningen S Maria 23. I norr närmast intill kyrkans värmecentral ligger sedan 1912 ett församlingshus (kv S Maria 22), vars kärna utgörs av en äldre byggnad. När detta skrivs (1977), genomgår församlingshuset en omfattande ombyggnad och tillbyggs mot norr och öster. Under större delen av 1800-talet var där gästgiveri.

I »Visbyposten» 1869 annonserades, att man den 1 och 2 maj på »ölförsäljningsstället vid norra kyrkoporten» serverade färsköl och gräddvåfflor »på stockholmsvis». På den norr därom belägna tomten S Maria 20 påträffades 1969 i samband med rivning och nybyggnad en källare från ett medeltida stenhus. I anslutning till denna låg en välvd latrinbehållare, som gav intressanta fynd, bl a skärvor av syriska glasbägare från omkring 1300 med emaljerade och guldbelagda figurer och ornament. I övrigt är ingen medeltida bebyggelse känd från kv S Marias norra del.⁴⁹

Söder om kyrkogården och Kyrktrappan, som leder upp till Kyrkberget, ligger i den nuvarande tomtgränsen två hopbyggda medeltida stenhus (fig 7), kända under namnet Johan Målares hus (kv S Maria 37).⁵⁰ Det lägre huset torde från början ha varit förrådshus, medan det högre även innehållit bostadsutrymmen. Det senare husets förste kände ägare var stadsmålaren i Visby, Johan Bartsch, verksam i mitten av 1600-talet. Han köpte huset 1661. I början av 1700-talet förenades husen under en ägare. En remsa av den intilliggande kyrkogården tillhörde fastigheten fram till 1785. Omedelbart söder om dessa byggnader låg ett annat medel-

Fig 9. Biskopsgården. Nuvarande huvudbyggnaden, från sydost. Foto 1977.

Bischofshaus. Jetziger Hauptbau von Südosten.

tida stenhus, som kallades Skomakarelagshuset. Det hade 1592 skänkts till skomakareskrået av staden, vars borgerskap tidigare nyttjat det som gilleshus, förmodligen under namnet Lilla kompaniet. För samma ändamål användes det av skomakaremästarna.⁵¹ I början av 1800-talet såldes det till handlanden C Chasseur, och senare blev det kakelugnsfabrik. Det revs 1934.

Kv Helge Andshuset i nordväst har sitt namn efter hospitalet, »heligest», som upptog större delen av kvarteret från 1200-talets slut (tidigast nämnt 1292) till 1943, då sjukhusbyggnaderna blev säte för militärbefälhavaren för VII. militärområdet.⁵² Helgeandskyrkan står som ruin sedan 1611, då den tillsammans med hospitalets övriga byggnader härjades av eld. På länsherren Jens Högs initiativ uppfördes 1628 en mindre kyrka, som stod kvar till 1784.⁵³ Den var 17 alnar lång och 12 alnar bred. Den nuvarande gatubyggnaden uppfördes 1832 som lasarett, varvid bla gravstenar från domkyrkan kom till användning. Av övriga byggnader inom området är en medeltida och en från 1783. För närvarande disponeras gården av Gotlands militärkommando.

I samma kvarter med tomtnummer 4 ligger Komminister- eller som den tidigare hette Kaplansgården (fig 8). Vid en syn 1690 befanns den innehålla följande hus:⁵⁴

1. Nya träbyggnaden bestående av 2 stugor, 2 kamrar, kök, förstuga och loft.
2. Stenhuset vid porten bestående av i bottenvåningen en valvstuga i väster och en annan stuga i öster samt i övre våningen ett välvt rum i öster med ett litet rum utanför, varifrån en trappa ledde upp till loftet. Gavlarna var av korsvirke. Utanpå huset fanns en trappa med svale.
3. Ett rivningsmoget brygghus.
4. Lada och loge.
5. Stall och höhus.
6. En välvd och en annan källare »under huset».

Av de nämnda byggnaderna synes »nya träbyggnaden» ha tillkommit efter 1682. Den kan nämligen inte identifieras bland de byggnader, som omnämns i ett detta år upprättat inventarium. »Stenhuset vid porten» hörde av beskrivningen att döma från medeltiden.

När syn på nytt hölls i Kaplansgården 1747, var stenhuset inte längre bevarat, och trähuset började bli dåligt. På östra sidan var syllarna uppruttna. Exakt hur länge huset stod kvar har inte gått att utröna, men 1771 hade det ersatts med ett stenhus i två våningar. Det innehöll i bottenvåningen förutom förstuga ett kök och en dagligstuga. Innanför denna låg i en envånings ut-

Fig 10. Den tidigare biskopsgården, riven efter brand 1938, från väster. Foto J A Lagergren omkr 1895. ViLA.

Das ehemalige Bischofshaus, abgerissen nach dem Brand von 1938, von Westen.

byggnad på baksidan en sängkammare och en barnkammare. I övre våningen fanns en sal och en salskammare.⁵⁵

Det är inte svårt att i denna beskrivning igenkänna det nuvarande boningshuset, även om det sedermera genomgått åtskilliga förändringar. Sålunda härrör utbyggnaderna mot norr och väster från 1897, då de ersatte äldre byggnader av motsvarande storlek på samma plats.

Kv Helgeandshuset 5 i hörnet av Västra och Norra Kyrkogatan tillhör församlingen sedan 1682, då fastigheten inköptes till klockaregård för 25 daler silvermynt.⁵⁶ En nybyggnad av sten uppfördes där 1785. Det nuvarande boningshuset, ett reveterat trähus i en våning, byggdes 1897 och disponeras för närvarande av församlingsdiakonissan.

Kv Priorn väster om Mariakyrkan domineras av Biskopsgården, som sträcker sig från Biskopsgatan i norr tvärs över kvarteret till Drottensgatan i söder. Tomtens oregelbundna form antyder att den genomgått åtskilliga förändringar under tidernas lopp. Jöran Wallin ansåg, att den från början ej varit särdeles stor, varvid han stödde sig på en uppgift från 1634 om att en privatperson ägt en åker intill Biskopsgården, skild från denna genom en gammal mur vid Biskopsgårdens lada.

Fig 11. Biskopsgårdens huvudbyggnad i början av 1700-talet. Uppm J Hattoun 1721. ViLA.

Hauptbau des Bischofshauses zu Anfang des 18. Jahrhunderts. Messung von J Hattoun 1721.

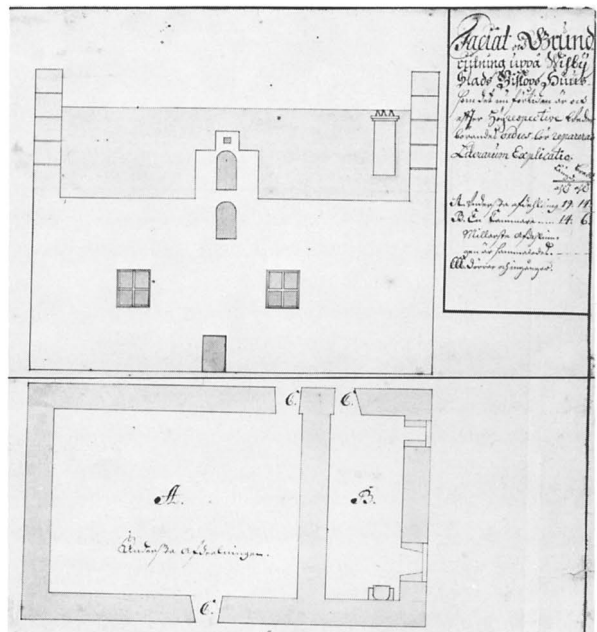

Fig 12. Kapitelshuset i Biskopsgården. Fasaden mot Drottensgatan. Foto 1977.

Kapitelhaus des Bischofsanwesens. Fassade zur Drottensgatan.

1642 köptes två jordar till »biskopens residens», och 1685 donerade biskop Brodinus änka en humlegård till Biskopsgården.⁵⁷ Den nuvarande huvudbyggnaden (fig 9) uppfördes 1938–39 i gotländsk prästgårdsstil efter ritningar av länsarkitekten Olle Karth, sedan den gamla brunnit under pågående reparation.

Den gamla Biskopsgården hade en U-formad plan med den öppna sidan åt väster och huvudflygeln utmed Biskopsgatan (fig 10). Nämda del var såsom framgår av detaljerade syneinstrument och bevarade äldre ritningar ett medeltida stenhus, som in på 1700-talet behållit mycket av sin ursprungliga gestalt såväl invändigt med välvda rum som utvändigt med höga avtrappade gavlar (fig 11). Den förbands med den parallella södra flygeln genom en till sin källardel ännu bevarad stenbyggnad, som likaledes var av medeltida ursprung. Källaren är täckt med två kryssvalv. Den södra flygeln

var ursprungligen byggd av korsvirke och utgjorde på 1600-talet biskopens egentliga bostad. Där fanns i ett rum en sandstenspis med årtalet 1631 samt målade glasrutor daterade 1632, vilket möjligen kan betyda, att korsvirkeshuset tillkommit vid den tiden. Det revs vid mitten av 1700-talet, och på platsen uppmurades ett stenhus av ungefär samma storlek.⁵⁸

I den nuvarande Biskopsgården ingår förutom den nyssnämnda källaren ytterligare två byggnader av stort kulturhistoriskt intresse. Den ena är det sk Kapitelshuset (fig 12) vid Drottensgatan, ett stenhus i två våningar med delvis väl bevarade medeltida detaljer.⁵⁹ Det har i bottenvåningen innehållit två kryssvälvda förrådsrum med ingångar från intilliggande gator samt från gården. Från gårdssidans ingång har dessutom murtrappor lett upp till en övre våning, som kan förmodas ha haft samma indelning som den underliggan-

Fig 13. Biskopens betjäntflygel. Interiör av källaren. Foto 1976.

Dienerflügel des Bischofsanwesens. Interieur des Kellers.

de. Den har emellertid redan på medeltiden ombyggt, så att en enda stor tunnvalvd sal bildats med en arkad mot gatan och en trefönstergrupp i östra gaveln. Uppgången till salen utgjordes av en fritrappa av trä på gårdssidan. 1690, då huset ännu allmänt kallades kapitelshuset, fanns valven över de två rummen i bottenvåningen kvar – rummen användes då till fårhus och »annan småfäna» – men upptill stod huset utan tak och man befarade att det »måste omsider helt överända falla».

Man vet ingenting med säkerhet om hur Kapitelshuset fått sitt namn. Det är tidigast belagt 1685, men redan då var huset till hälften en ruin. En förmodan, att det tillhört linköpingsbiskopen och använts av honom vid visitationsresorna till Gotland, förefaller knappast realistisk. Biskopens besök var sporadiska och under dem vistades han mest på resande fot. De enda kapitel, som med säkerhet hållits på Gotland under medeltiden, är tredingskapiteln.⁶⁰ De omfattade samtliga präster inom respektive treding och leddes av tredingsprosten.

Det är naturligtvis frestande att uppfatta Kapitelshuset som det ställe, där nordertredingens präster samlades till kapitel. Visby tillhörde nordertredingen och i regel utsågs någon av stadens kyrkoherdar till prost i denna treding. Mot detta talar, att nordertredingens präster bevisligen ägt en annan samlingslokal närmare Maria-kyrkan, ett gilleshus, som säkert också kunnat användas för seriösa sammankomster. Kapitelshusets namn måste i så fall ha ett annat ursprung, och ett möjligt sådant skall här antydast.

Efter reformationen inrättades för handhavande av de kyrkliga angelägenheterna på Gotland ett sk generalkapitel, som ägde bestånd under hela den danska tiden. Det finns inga uppgifter om var kapitlet till en början sammanträdde, men den omständigheten att Gothems församling 1597 lämnade 8 mark till Kapitelshuset i Visby visar, att det fanns en särskild byggnad för ändamålet. Även om det inte kan ledas i bevis, att därmed avsågs just den byggnad, det här är fråga om – kapitel hölls nämligen i slutet av 1500- och början av

1600-talet i olika lokaler – är det i varje fall möjligt, att så var fallet. Kapitelshuset skulle alltså kunna ha fått sitt namn av att generalkapitlen hållits där under en stor del av 1500-talet.

Det andra kulturhistoriskt intressanta huset kallades förr Biskopens betjäntflygel. Det är en fritt liggande mindre byggnad inne i Biskopsgårdens trädgård. Biskop Wallin krävde 1736, att det skulle byggas en drängkammare i Biskopsgården, eftersom sådan saknades. Han föreslog, att den skulle förläggas till platsen för det avbrända stallet, under vilket fanns en god källare, som borde renas upp. Hans begäran villfors, och ett litet rektangulärt envåningshus av sten uppfördes över källaren ifråga. Det är till den sistnämnda intresset knyter sig (fig 13). Den är ovanligt välbyggd med fyra kryssvalv stödda av en fyrkantig pelare i rummets mitt, med nischer i väggarna och en stentrappa i ena gavelmuren till den ovanförliggande våningen. Källaren är sålunda utan tvivel från medeltiden. Det är inte uteslutet, att Kapitelshuset och Betjäntflygeln ursprungligen bildat en särskild gård med förrådshus resp. boningshus, kanske prästgård till Drottens kyrka.

Kv Priorn innehåller även utanför Biskopsgården flera intressanta medeltida byggnader. En sådan är hörnhuset Biskopsgatan – V Kyrkogatan (Kv Priorn 3). Det då s k Virginska huset inköptes 1835 av Fruntimmerssamfundet, vars uppgift var att verka för fattiga flickors uppfostran.⁶¹ Där bedrev samfundet skolverksamhet under namnet Drottning Desiderias skola fram till 1961, då Visby stad förvärvade byggnaden. Några år tidigare hade staden intill densamma vid V Kyrkogatan uppfört en ny byggnad för undervisning i husligt arbete.

Kv Priorn 5 motsvarar sannolikt den tomt, som nordertredingspräster 1544 skänkte till Visby skola. Om detta är riktigt, var den vid överlämnandet bebyggd med ett förfallet gilleshus.⁶² Det blev 1627 förstört av eld men upprättades omedelbart, och där bedrevs sedan skolundervisning kontinuerligt fram till 1859, då Visby lärdoms- och apologistkola tillsammans med gymnasiet inflyttade i F W Scholanders nybyggda skolhus vid S Hansgatan.⁶³ Från 1832 användes också den intilliggande fastigheten i hörnet av Skolgatan och Drottensgatan (Kv Priorn 6) för skolans behov. Den såldes 1859, medan det gamla skolhuset överlämnades till staden. Där inrättades sedermera i en ny byggnad en teknisk skola, som 1967 införlivades med det nya gymnasiets tekniska utbildning.

Slutligen skall nämnas ett väl bevarat ehuru naturligtvis många gånger moderniserat medeltidshus på tomten kv Priorn 1. Över ingången sitter en senmedeltida vapentavla av sandsten med två lejon hållande en

sköld med tre kors mellan sig. På övre kanten finns en svårläst inskrift: WYLHEM VAN DEM B(ER)GE (?). Släkten van dem Berge är belagd på Gotland genom gravinskrifter från 1300-talet, men plattan kan av stilistiska skäl inte vara äldre än från 1400-talet.

På skilda platser inom kv Priorn har vid grävningar påträffats gravar och boplatzlämningar från stenåldern. De härrör från en mycket omfattande bosättning, vars centrum synes ha legat mellan Biskopsgatan i norr och Stora torget i söder och som i öst-västlig riktning nått från Klinten ner till S Hansgatan. Säkerligen har boplatserna sträckt sig in under Mariakyrkan. Från stenålderns slut till medeltidens början har däremot inga spår av mänsklig verksamhet påträffats inom kvarteret. Från medeltiden är lämningarna så mycket talrikare.

Förutom de här nämnda byggnaderna har medeltida husgrunder påträffats såväl i kvarterets nordöstra hörn som i dess östra del. På sistnämnda plats gjordes nyligen fynd av föremål från en bronsgjutareverkstad.⁶⁴ Arkeologiskt sett tillhör kv Priorn sålunda de mera intressanta i Visby, och framtida grävningar skall säkert ge en rik avkastning. Sannolikt skall därvid visa sig att det för visbyförhållanden ovanligt stora kvarteret bildats genom sammanläggning av två eller flera mindre kvarter.

Sydväst om Mariakyrkan ligger kv Kaplanen, också det rikt på medeltida bebyggelse. Ingen byggnad har dock såvitt man vet någonsin haft offentlig karaktär. I huset S Kyrkogatan 15 (kv Kaplanen 6, nu tillhörigt Föreningen Gotlands Fornvänner) bodde vid 1700-talets mitt skeppsbyggmästare Johan Reinicke, som levererat ritningar till tornhuvarna på Mariakyrkans östtorn.

Det sista av kvarteren kring Mariakyrkan är kv Munken i söder. Den nordligaste ännu till stor del obebyggda tomt nr 1 tillhörde i slutet av 1600-talet stadens borgmästare. Vid grävningar på gården med anledning av fastighetens förestående sanering påträffades 1975 grundmurar till ett flertal medeltida byggnader.⁶⁵ I en mur ingick som byggnadsmaterial en mängd återanvända huggna stenar av omiskännligt kyrkligt ursprung, såsom delar av knektar och valvribbor, sockelstycken och rundade absidstenar (fig 166). På grund av närheten till Mariakyrkan och likhet med motsvarande detaljer i kyrkans äldsta parti ligger det nära till hands att tro att stenarna kommit därifrån. De skall beskrivas närmare längre fram.

Inte mindre intressant är den sydligaste fastigheten, kv Munken 3. Gränsdragningen mot den norr därom liggande tomt nr 4 är mycket komplicerad beroende på att mellan fastigheterna under medeltiden legat ett ka-

pell, den s k Ryska kyrkan. Dess läge och form anges på en karta från 1650-talet, men kapellet blev tidigt ruin och redan före 1700-talets mitt var alla synliga rester utplånade. På 1960-talet återfanns grundmurarna, och de kan numera studeras i ett kryptliknande rum under den senare bebyggelsen.⁶⁶ Kapellet har bestått av ett kvadratisk »långhus» och en direkt till detta ansluten absid i öster. Ingången torde ha legat i väster. Måtten har varit anspråkslösa: långhuset mäter invändigt ca 7×7 m. I dess västra del synes ha varit en empor, som sträckt sig fram till mitten av långhuset och där uppburits av en arkad med tre lika breda bågöppningar. Byggnadstekniken tyder närmast på 1200-talets förra hälft. De ovan omtalade på gården till fastigheten nr 1 påträffade arkitekturdelen har uppenbarligen inget samband med kapellet.

Öster om kyrkan, uppe på Kyrkberget, utbreder sig ett relativt stort öppet område med en enda fritt liggande byggnad. Det är Sällskapet DBW:s (De badande vännerna) Bell-Lancaster-skola, uppförd 1823 med ändamål att meddela s k växelundervisning åt barn i åldrarna 6–10 år. När 1848 den allmänna folkskolan trädde i verksamhet i Visby, nedlades undervisningen, och

byggnaden kom under någon tid att nyttjas endast sporadiskt för olika skoländamål. 1875 inrättades där i Hushållningssällskapets regi en slöjdskola, som 1926 omorganiserades till en stadens yrkesskola. I en galge på norra gaveln hängde en klocka, i vilken larmsignaler skulle ringas, när elden kom lös i staden. Den hade lånats ut av Mariakyrkan. Numera är huset ombyggt till elevhem, varvid man sökt återge det dess ursprungliga utseende. Det hade nämligen 1881 påbyggts med en övre våning.

På kartor och avbildningar från 1700-talet ser man på berget endast en väderkvarn och några åkerlappar. Där fanns emellertid en tendens till oreglerad, slumartad bebyggelse som oroade kyrkorådet. 1737 påtalades i rådet den fara för kyrkan, som dessa stugor och kojor utgjorde, om elden kom lös. Det beslöts att de skulle flyttas, och inga nya hus skulle få uppföras där. Även väderkvarnen ansågs innebära en fara, varför också den skulle flyttas. Med verkställigheten gick det emellertid trögt, och 1781 togs ärendet upp på nytt, varvid man beslöt hemställa om magistratens medverkan till områdets sanering.

Kyrkogården

Kyrkogården har en oregelbunden mångkantig form och upptar en yta av 7 653 m² (fig 14). I söder begränsas den av fastigheterna S Maria 35 och 37 – den senare

utgörande det s k Johan Målares hus – samt Ryska gränd, i sydväst, väster och nordväst av V Kyrkogatan och i norr av fastigheten S Maria 22 (församlingshu-

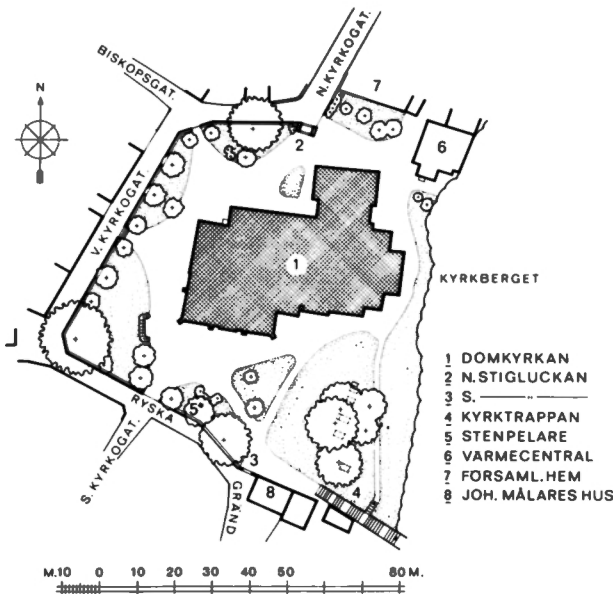

Fig 14. Situationsplan 1977. Skala 1:2000. Efter original i byggnadsnämnden i Visby, bearbetat av J A:son Utas och J Söderberg.

Lageplan von 1977.

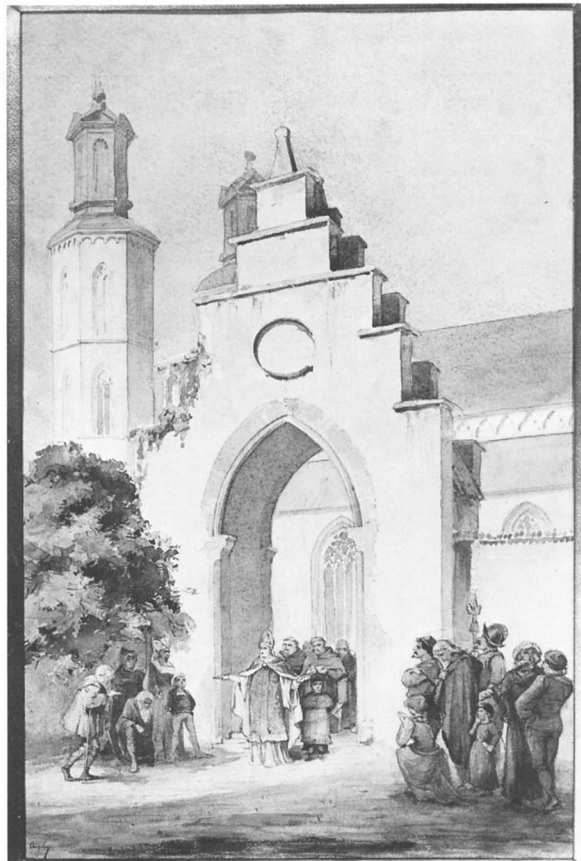

Fig 15 a–b. Norra stigluckan. a. Södra sidan. Foto 1975. b. Norra sidan. Akvarell sign Aug Lg från 1800-talets mitt. Fridhems semesterhem.

Nördliches Tor der Kirchhofsmauer. a. Südseite. b. Nordseite. Aquarell von der Mitte des 19. Jahrhunderts.

set). I öster slutligen bildar det branta Kyrkberget en naturlig men ojämn gräns. Genom en terrassmur av huggen kalksten mot de omgivande gatorna har de naturliga nivåskillnaderna mellan kyrkogårdens olika delar reducerats, och endast i sydost höjer sig marken mera avsevärt upp mot berget. Den ligger där ca 10 m över kyrkogårdens lägsta punkt. Terrassmuren når sin högsta höjd i sydväst (ca 110 cm) för att vid portarna i sydost och norr endast obetydligt höja sig över gatunivån.

Kyrkogården har sex ingångar av vilka två är gamla välvda stenportar. Den äldsta står vid N Kyrkogatans mynning (fig 15 a–b). Den är uppförd av putsad kalksten med branta trappgavlar i norr och söder och har tak av enkupigt tegel. Gavelfälten är försedda med var sin cirkelrunda blindering. På gavlarnas översta tinne står triangulära krönstenar med en ros i relief på utsidan,

inte olik de rosor som smyckar Stora kapellets portal. Båda stenarna avslutas upptill med en rund respektive tårningsformad knopp prydd med malteserkors. Den norra krönstenen är sannolikt nyhuggen vid sekelskiftet, eftersom avbildningar från slutet av 1800-talet visar en sten med skador, som inte finns på den nuvarande. Liknande krönstenar förekommer på profana medeltidsbyggnader i staden, tex på Visby Hotells norra trappgavel. Den 244 cm breda spetsbågiga portöppningen omramas av finhuggna omfattningar av omväxlande röd och grå kalksten. Hörnen är formade som rundstavar eller slanka knektar med baser och knoppkapitäl. Invändigt täcks portöppningen av ett spetsigt tunnvalv. På båda sidor finns sittnischer under låga vinkelbågar. De finhuggna omfattningarna har i likhet med portöppningarna hörn formade som knektar med baser och knoppkapitäl. Vinkelbågens framkant bildar

Fig 16. Norra stigluckan. Drachuhuvud vid sittnisch i genomgången. Foto H Faith-Ell 1940.

Nördliches Tor der Kirchhofsmauer. Drachenkopf an der Sitznische im Durchgang.

en rundstav, som på båda sidor slutar i gapande drachuhuvuden (fig 16).

På portens utsida kvarsitter på båda sidor om öppningen tre dörrhakar, som visar att porten tillslutits med två dörrhalvor. Den fjärde nedersta haken på varje sida saknas men har utan tvivel funnits. Det är en ovanlig dörrplacering – dörrarna sitter i de medeltida stigluckorna regelbundet på insidan av den yttre omfattningen – men om så varit fallet här, skulle det i förhållande till portöppningen lågt sittande tunnvalvet ha omöjliggjort dörrarnas öppnande, och även sittnischerna skulle ha blivit obrukbara. Under de sista 300 åren har porten ej haft några dörrar. Hundar och kreatur har i stället hindrats komma in på kyrkogården av ett järngaller i markplanet inne i själva portöppningen, en s k rist. Den fanns där redan på Strelows tid. Han återger en nog så fantastisk tradition om ett järtecken, som skulle ha skett 1496. En stöld hade begåtts i kyrkan, och när den ännu okände gärningsmannen hörde prästen lysa honom i bann från predikstolen, skyndade han, så snart gudstjänsten var slut, ut ur kyrkan. När han kom till risten, smälte järnet under honom, han sjönk ner och kom inte därifrån, förrän han avlösts från sin synd. Numera ligger där en mycket sliten gravsten med fragment av 1600-talstext.

Träluckor synes också ha funnits vid gavelfältens rundlar, som alltså ursprungligen skulle ha varit öppna gluggar. Hakar för en lucka kvarsitter till vänster om den på kyrkogårdssidan befintliga rundeln, och till höger finns en ögla för en skjutregel eller låskolv. Ett järn till vänster nära gavelns ytterkant kan ha varit ett fäste

för luckan, när den stått uppslagen. På utsidan finns endast ögla för skjutregeln bevarad.

På portens östra och västra utsidor ses avhuggna förband till en ca 170 cm hög och 125 cm bred kyrkogårdsmur. På västra sidan har vatten från portens tak uppsamlats i en ränna som vilat på tvenne ännu kvarsitande stenkonsoler. På motsatta sidan saknas spår av sådan anordning; möjligen har takvattnet där avletts genom en invändig ränna.

Den nu beskrivna porten, som är den enda bevarade medeltida kyrkogårdsporten i hela Visby, har ingen direkt motsvarighet bland de eljest mycket talrika medeltida stigluckorna på Gotlands landsbygd. Trappgavelsprydda kyrkogårdsportar saknas dock inte alldeles – det finns sådana vid Sundre och Fide kyrkor – men de är betydligt mindre och enklare. Mest erinrar den om vissa stenbyggda gårdsportar vid några bondgårdar och prästgårdar på mellersta och norra Gotland, men de är liksom portarna i Sundre och Fide grundare och består av en enda mur med trappgavel.⁶⁷ Visbyporten bör att döma av de dekorativa detaljerna ha byggts

Fig 17. Södra stigluckan. Södra sidan. Foto 1977.

Südliches Tor der Kirchhofsmauer. Südseite.

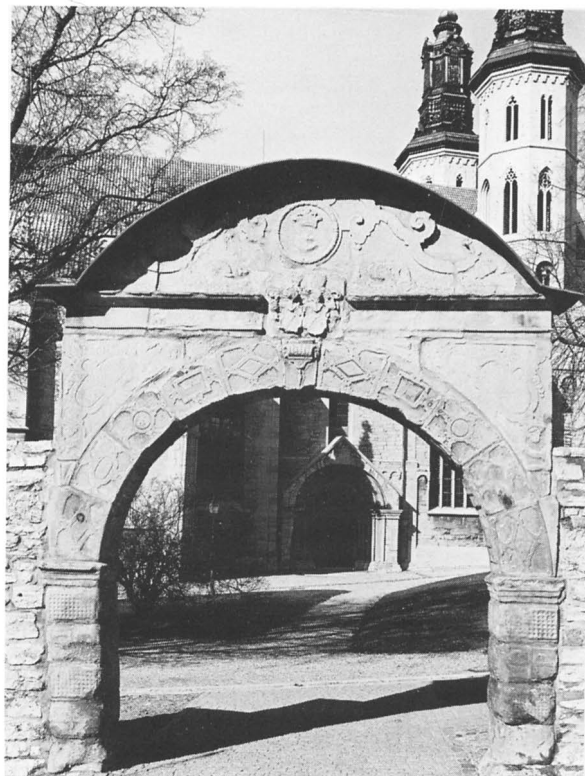

Fig 18. Södra stigluckan. Södra sidan, detalj. Foto G Svahnström 1974.

Südliches Tor der Kirchhofsmauer. Südseite, Detail.

under förra hälften av 1300-talet, vilket även torde vara fallet med de nämnda gårdspportarna.

Den andra kyrkogårdspporten vid domkyrkan står på södra sidan vid Ryska gränd (fig 17). Såsom längre fram skall redovisas, befinner den sig ej på ursprunglig plats. Den är byggd av numera rätt anfränt burgsviks-sandsten och rikt smyckad med beslagsornamentik. En något tryckt rundbåge täcker öppningen, som mäter 295 cm i bredd. Det kartuschartade överstycket är sedan länge utfyllt med tegel och bildar ett med plåt avtäckt cirkelsegment. Inom en lagerkrans anar man Christian IV:s krönta namnchiffer (fig 18). Därunder ses ett rektangulärt fält med två av hjälmbuskar krönta vapensköldar tillhörande de danska adelsätterna Hög och Holck. Jens Hög var länsherre på Visborgs slott 1627–1633, och det är sålunda från hans tid porten

förskriver sig. Ornamentiken är nära besläktad med den, som förekommer på dopfuntarna i Öja och Fleringe kyrkor – den senare ursprungligen i slottskyrkan på Visborg och försedd med samma namnchiffer och sköldar som porten. Öjafunten har på goda grunder tillskrivits den i Burgsvik verksamme stenhuggaren Peter van Eghen, vilken i så fall också bör ha huggit kyrkogårdspporten i Visby.⁶⁸

I terrassmuren finns tre andra genomgångar, en i söder mitt för S Kyrkogatan, den bredaste av alla, en i väster och en i nordväst. Slutligen finns en förbindelse med Klinten via en lång stentrappa i sydost.

Kyrkogården är delvis gräsbeväxt, delvis grusad. Utmed terrassmuren växer lindar, ett par bokar och en stor kastanj. Några lönnar och en ask bildar en dunge på slutningen i sydost. I gräskvarteren finns på ett par ställen bersåer med soffor. Norr om sakristian med infart från N Kyrkogatan invid kyrkogårdsporten är bilparkering för kyrkans anställda och kyrkobesökare.

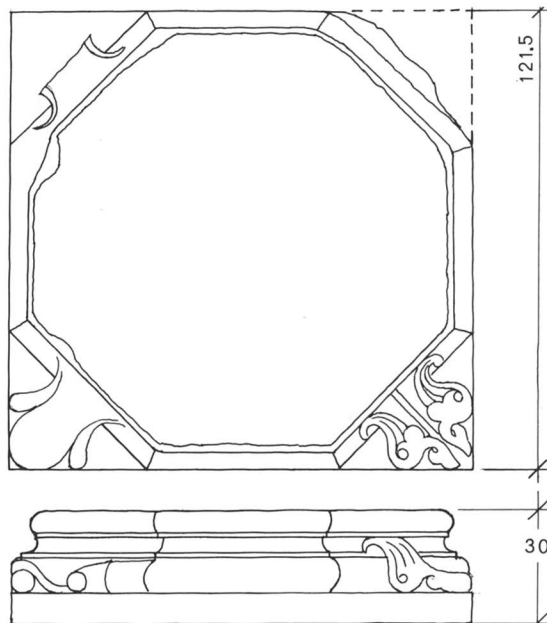
Ett mindre antal gamla gravstenar ligger i marken utanför kyrkans ingångar, de flesta framför Brudportalen i sydost. Enstaka sådana, en del liggande, andra stående, återfinns också på kyrkogårdens sydöstra del. De härrör huvudsakligen från 1700-talet och 1800-talet. I ett ovalt fält på klintväggen läses: »Fridfulla grav vid bergets fot – en saknad son du tog emot – Låt äfven oss få detta hem bebo – och fridsamt njuta sonens ro.» (Gravskrift över Gustaf Klingwall, f 1818, d 1820, son till dåvarande lektorn, sedermera prostsen Jacob Gustaf Klingwall). En gravsten är nästan helt innesluten i stammarna till de två stora bokarna i sydvästra hörnet.

Söder om kyrkan inte långt från terrassmuren står en låg kalkstensplint med 8-kantig genomskärning (fig 19). Upptill övergår den genom hörnbladliknande utväxter i fyrkantform. För att om möjligt få klarhet om ändamålet med stenen företogs år 1974 en mindre utgrävning kring densamma. Därvid konstaterades, att den vilade på en delvis förvittrad kvadratisk basplatta till en 8-kantig pelare. Basen hade attisk profil och hörnblad (fig 20), av vilka två dock var förstörda. Plintens tvärmått är 73×87 cm, och sidorna varierar mellan 30 och 37 cm. Basplattan mäter 122×122 cm, medan den därtill en gång hörande åttkantpelaren bör ha haft en diameter av ca 100 cm och ca 40 cm:s sidor. Basplattan saknade egentlig grund och kan därför knappast ha utgjort underlag för någon tyngre överbyggnad. Av måttförhållandena framgår, att bas och plint inte från början hört samman. Medan den förra har klart senromansk karaktär, är plintens ålder mera svårbestämbar. Det har inte gått att utröna, om anordningen haft någon

Fig 19. Kalkstensplint på södra delen av kyrkogården. Foto 1974. Th den åttkantiga basen. Skala 1 : 20. Uppm J Söderberg 1977.

Kalksteinplinthe auf dem Südteil des Friedhofs. Rechts die achteckige Basis.

praktisk funktion. Utgrävningen gav på den punkten ingen ledning, och uppgifterna i kyrkans arkivalier är sparsamma. I beskrivningar av domkyrkan finns den ingenstans omnämnd, och inte ens den flitige traditionsupptecknaren P A Säve har någonting att berätta. Den tycks emellertid ha stått på platsen 1846, då Johan Kahl tecknade av kyrkogårdens sydvästra hörn (fig 24). Möjligen är det också den som åsyftas i begravningsboken för åren 1648–1692. Där anges läget av vissa gravplatser i förhållande till »pelaren söder om kyrkan», »stora pelaren på södra sidan» och »stora pelaren på kyrkogården på södra sidan». Om därmed verkligen avses den nyss beskrivna anordningen, bör den på den tiden ha varit mera iögonfallande än nu, men funktionen är fortfarande oklar. Man kan gissa på postament till ett solur eller en lykta och erinra om i det förra fallet det solur, som landshövding J D Grönhagen 1732 lät uppsätta vid Roma kungsgård med begagnande av äldre arkitekturdelar, och i det senare om kyrkogårdslykter, kända bl a från Westfalen. Möjligen är det rätt och slätt fråga om överblivna byggnadsdelar. Sådana har inte sällan blivit liggande på kyrkogårdarna efter någon ombyggnad eller i väntan på en sådan, som av en eller annan anledning aldrig kommit till utförande.⁶⁹ Basplattans eventuella ursprungliga användning skall senare diskuteras (s 127).

Fig 20. Hörnblad på den åttkantiga pelarbasen, fig 19. Foto 1974.

Eckblatt an der achteckigen Pfeilerbasis Fig 19.

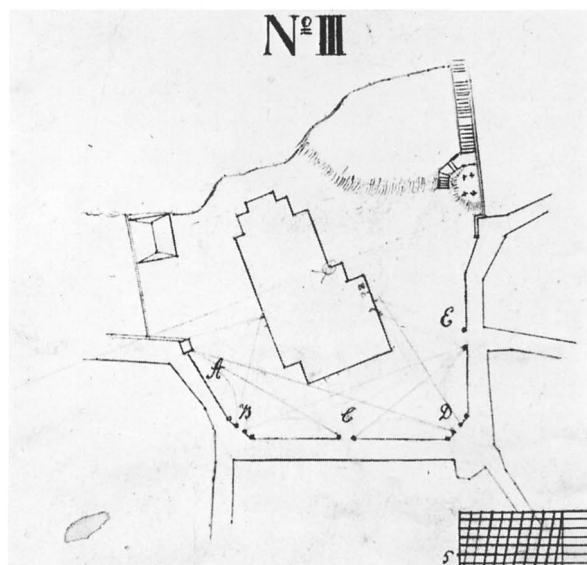
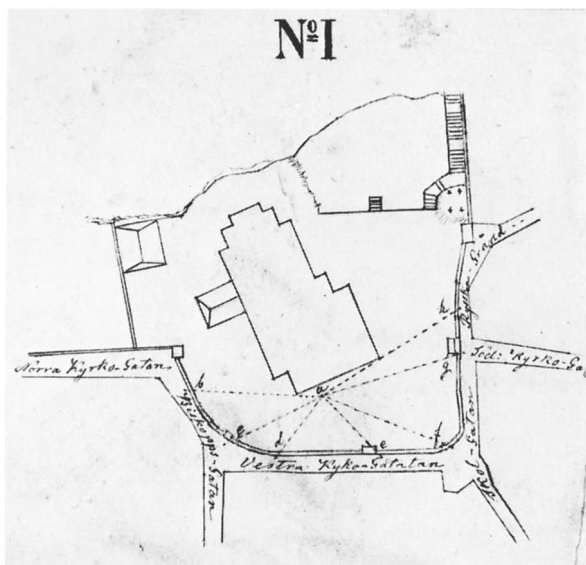

Fig 21 a–b. Kyrkogården 1863. a. Uppmätning av dåvarande tillstånd. b. Förslag till ändrad mursträckning och nya ingångar. Ritning av F Bäckman. VDA.

Der Kirchhof 1863. a. Vermessung des damaligen Zustandes. b. Vorschlag zu einer Versetzung der Mauer und neuen Eingängen. Zeichnung von F Bäckman.

På kyrkogården finns förutom domkyrkan med dess i norr anslutande sakristia ytterligare en byggnad. Den innehåller värmecentral och bostad för domkyrkoklockaren. Den är belägen nordost om kyrkan på vad som tidigare varit en från kyrkogården skild tomt, benämnd gamla skolhustomten.

Kyrkogårdens historia

Kyrkogården fick sin nuvarande utformning under senare delen av 1800-talet. 1854 hade en omfattande utbyggnad av Visby hamn inletts, vartill en myckenhet sten åtgick. Hamnbyggnadsdirektionen vände sig 1855 till kyrkorådet med anhållan att utan kostnad för församlingen få nedtaga muren kring kyrkogården och använda materialet för hamnbygget. Muren betecknades som »skräplik, tung och ändamålslös» och sades vara hindrande för trafiken i de trånga gatorna. I kyrkorådet var meningarna delade, men framställningen avsågs till slut med hänvisning till att begravingar alltför ägde rum på kyrkogården och att kyrkolagen föreskrev, att begravningsplats skulle vara väl ombyggd och kunna hållas stängd.

1861 väcktes på nytt förslag om kyrkogårdsmurens rivning. Denna gång togs initiativet av Visby planteringsgille, och förslaget hade utformats av adjunkten P A Säve. Sedan utlåtande inhämtats från konduktören

F G A Dahl beslöt man riva muren. Det dröjde dock till 1863, innan beslutet gick i verkställighet, och först året därefter blev den nya terrassmuren färdig. Till grund för arbetet låg ett av byggnadsinspektoren Fredrik Bäckman upprättat förslag (fig 21 a–b). Kyrkogården hade därmed upphört att vara begravningsplats.

För kyrkogårdens planering och ordnande anlätades trädgårdsmästare May. 1885 erbjöd sig Visby planteringsgille – på förslag av rektor Carl Sprinchorn – »att förvandla planen omkring domkyrkan, vilken för närvarande närmast kan liknas vid ett sandfält, till en liten täck plats där vandraren och särskilt de kyrkobesökande kunde en stund vila ut och fröjda sig åt skugga, blommor och grönska». ⁷⁰ Buskar och låga träd borde planteras bl a i form av bersåer kring utsatta sittsoffor. Kyrkorådet avstyrkte med hänsyn till de blivande underhållskostnaderna men framförallt, emedan man vid grävningarna skulle »påträffa och oroa de dödas ben». Kyrkostämman antog emellertid planteringsgillet erbjudande, och sedan dess har kyrkogården i allt väsentligt bibehållits oförändrad.

Den kyrkogårdsmur, som 1863 skattade åt förgängelsen, uppges av C G Brunius ha varit ungefär 5 fot (150 cm) hög och 3 fot (90 cm) bred. ⁷¹ Då spåren i norra kyrkogårdssportens sidor visar, att kyrkogårdsmuren, när porten byggdes, var betydligt bredare och något

högre, är det inte alldeles säkert, att den 1863 rivna muren i sin helhet var av medeltida ursprung. Till jämförelse kan nämnas, att den 1974 påträffade säkert medeltida kyrkogårdsmuren kring S Clemens har en bredd av ca 130 cm. När vattenledning nedlades i V Kyrkogatan 1926, inmätte arbetsformannen Johan Fardelin de påträffade grunderna till den rivna muren.⁷² Han noterade, att den legat utanför den nuvarande, vid S Kyrkogatans mynning inte mindre än 115 cm utanför. I sydvästra hörnet mot Skolgatan löpte grundmuren ut i en skarp spets, vilken emellertid – att döma av det äldre kartmaterialet – redan vid mitten av 1600-talet blivit avskuren. På norra sidan mellan norra kyrkogårdsporten och öppningen mitt för Biskopsgatan gjorde den gamla muren en utbuktning, enligt Fardelin med raka sidor, enligt Bäckman och Brunius med en mjukare rundning. 1790 och 1795 betäcktes kyrkogårdsmuren från Ryska gränd i söder till N Kyrkogatan i norr med flis, den rappades och lagades. Mellan kyrkogården i norr och gamla skolhustomten var ett bristfälligt stängsel, varför svin och boskap tog sig in på kyrkogården. 1690 förhöjdes stängslet, och där djuren brukade ta sig igenom byggdes en stenmur. 1807 beslöt man förhöja muren. När sedermera det gamla skolhuset apterats till materialbod, revs muren och en ny uppfördes mellan berget och N Kyrkogatan i linje med materialbodens norra sida (1859). Därmed var den gamla skolhustomten införlivad med kyrkogårdsområdet.

Kyrkogårdens södra gräns ovanför (öster om) Ryska gränd följer nu norra sidan av Johan Målares hus och kyrktrappans södra sida. Fram till 1789 hörde emellertid en markremsa på kyrkogården av 10 alnars bredd i väster och 7 alnars i öster och med en längd av 27 alnar till fastigheten ifråga. Den skildes från kyrkogården genom ett plank. Trappan från Klinten kunde därför inte fortsätta rakt ned utan vek av i en båge mot norr. Där trappan mynnade i kyrkogården bildade denna en avsats eller terrass. Trappan kan ha tillkommit 1789, då murmästare Rörström får betalt för en trappa och en mur på kyrkogården. Den övre raka delen av trappan finns dock inritad på en karta redan 1697 (fig 22), och så tidigt som 1585 talas om en åker »ovanför stentrappan hos Vår Frus kyrka».⁷³ På den äldsta stadskartan från 1646 (fig 23) finns den däremot inte med, men då denna är mindre detaljerad än den nyssnämnda, behöver det inte innebära, att trappan vid den tiden skulle ha saknats.

Den nuvarande porten vid Ryska gränd stod fram till 1863 vid S Kyrkogatans mynning och angav därmed denna ingång som den i varje fall på 1600-talet förnämligaste (fig 24). Den hade inga trädörrar, men en rist i

Fig 22. Kyrkogården 1697. Detalj av karta av M Schilder. LMV.

Der Kirchhof 1697. Detail einer Karte von M Schilder.

markplanet hindrade fyrfota djur från att ta sig in på kyrkogården. Där porten nu har sin plats, låg kyrkogårdens åkport, ibland även kallad likporten. Om den är uppgifterna mycket sparsamma. 1688 lagades den, eftersom den »ville med kransen falla in». Att döma av

Fig 23. Kyrkogården 1646. Detalj av karta av J Meyer. KA.

Der Kirchhof 1646. Detail einer Karte von J Meyer.

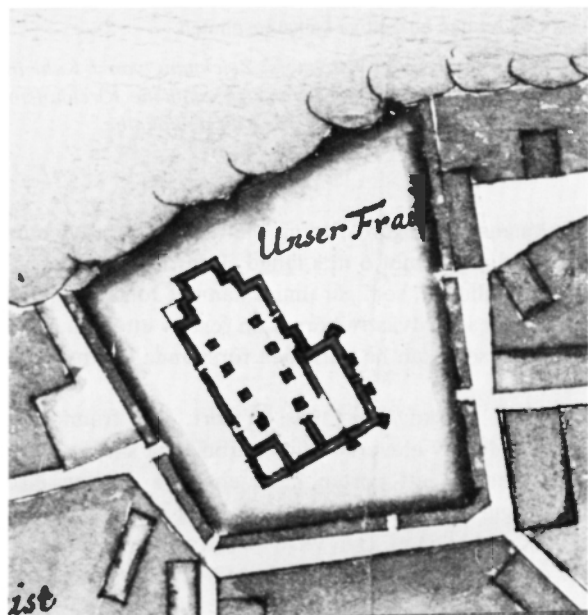

Fig 24. Kyrkogårdens sydvästra del. Teckning av J Kahl 1846. GF. Vid Södra Kyrkogatans mynning den 1863 flyttade södra stigluckan. Tv därom under det stora trädet den åttkantiga kalkstensplinten.

Südwestlicher Teil des Kirchhofs. Zeichnung von J Kahl 1846. Am Ausgang der Södra Kyrkogatan das 1863 versetzte südliche Kirchhofstor. Links davon unter dem grossen Baum die achteckige Kalksteinplinthe.

Bäckmans kyrkogårdsritning var det en relativt stor byggnad av inemot 6 m:s längd. I det lägre av de två medeltidshusen, som går under namnet Johan Målares hus, ingår i nordvästra hörnet en rest av ett ännu äldre stenhus, som kan ha varit den försvunna portbyggnaden.

Mot V Kyrkogatan fanns en port, som framförallt begagnades av eleverna i den närbelägna skolan. Brunius omtalar, att porten hade en yttre och en inre rundbågig omfattning, den förra av huggen, den senare av tuktad kalksten. Den yttre omfattningen var mindre än den inre och bildade anslag för en dörr.⁷⁴ Porten skymtar på en teckning av P A Säve från 1851 och är då

rakt avslutad upptill med ett kransliknande krön (fig 25).

I hörnet mot Biskopsgatan stod den minsta porten, Kaplansluckan. Den var byggd av tuktad kalksten och »var tvivelsutan en nyare uppbyggnad».⁷⁵ På en osignerad och odaterad akvarell från mitten av 1800-talet återges porten med sadeltak och rakt avslutad dörröppning (fig 26).⁷⁶

Kyrkogården var naturligtvis i egenskap av stadens enda ordinarie begravningsplats från 1500-talet fram till 1830 fylld av gravar. Det är inte känt, om den var indelad efter något visst system. De enda som veterligen begrovs på ett bestämt område var de medellösa.

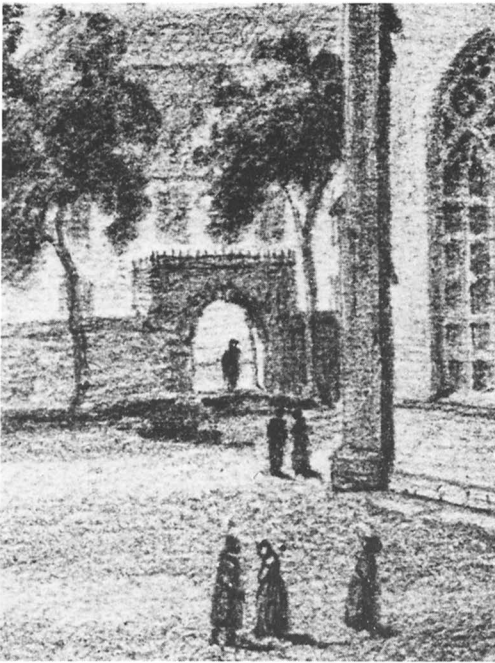

Fig 25. Skolporten vid Västra Kyrkogatan. Detail av teckning av P A Säve, 1850-talet. Stockholms stadsmuseum.

Schulportal an der Västra Kyrkogatan. Detail einer Zeichnung von P A Säve um 1850.

Fig 26. Kaplansluckan i hörnet mot Biskopsgatan. Akvarell från mitten av 1800-talet av okänd konstnär. Privat ägo.

Kaplanspforte an der Ecke der Biskopsgatan. Aquarell eines unbekanntenen Künstlers um die Mitte des 19. Jahrhunderts.

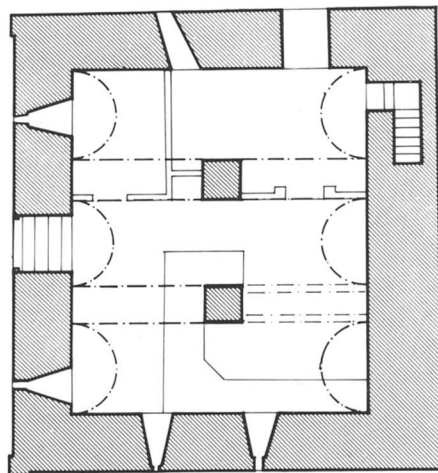
»De fattigas jord» låg här som på så många andra ställen norr om kyrkan. Ordningen bland gravarna var inte alltid den bästa. Somliga underhölls ej med påföljd, att gravstenarna kom att ligga ojämnt och på olika nivåer.

1785 togs ett första steg mot avlysning av kyrkan och kyrkogården som begravningsplats, i det att förbud utfärdades mot förnyad försäljning av en gång till privatpersoner sålda gravar. 1859 anmodades samtliga gravägare styrka sin äganderätt. De som så kunde anvisades nya gravplatser på den nya kyrkogården öster om staden.

Omhändertagandet av vid kyrkorestaureringar och kyrkogårdsplaneringar överblivna gravstenar vållade här som annorstädes problem. En rad gravstenar utlades längs insidan av kyrkogårdsmuren, andra uppställdes utmed Kyrkberget och andra åter utmed avsatsen på kyrkogårdens sydöstra del. 33 gravstenar såldes till lasarettet, när det nybyggdes 1832, medan andra kom till användning vid anläggandet av den nya kyrkogården öster om staden. Trots mängden av gravar växte på kyrkogården åtskilliga träd. 1862 beskuggades enligt

Fig 27. Domkyrkans värmecentral. Plan av bottenvåningen. Skala 1 : 200. Uppm J A:son Utas 1977.

Heizzentrale des Doms. Grundriss des Erdgeschosses.

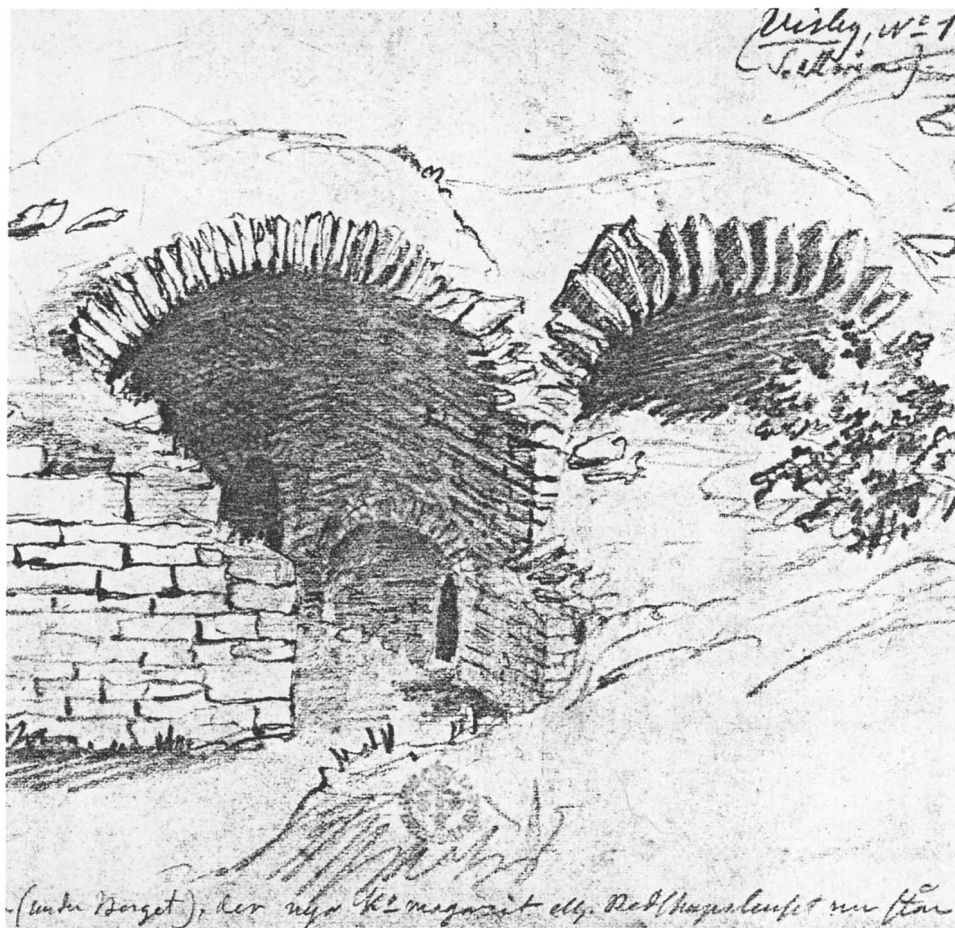

Fig 28. Gamla skolhusets ruin, de sk vinkällarna, vid 1800-talets mitt. Teckning av P A Säve 1847. UUB.

Ruine des alten Schulhauses, der sog Weinkeller, um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Zeichnung von P A Säve 1847.

Octavia Carlén den »mindre vackra» stenvuren av åldriga kastanjer, bokar och lönnar⁷⁷, och på avbildningar från tiden före murens rivning gör norra och nordvästra delen av kyrkogården ett lummigt intryck. I slutet av 1600-talet angavs ibland i gravboken träd som riktmärken för gravar, t ex »västan för kyrkan vid linden», »bredvid den gamla asken».

En »skammestock» (straffstock) på kyrkogården omtalas 1686. 1737 beslöt man anskaffa en ny stock för ostyriga drängar och pigor.

Byggnader på kyrkogården

Nordost om kyrkan inom det område, som först 1859 införlivades med kyrkogården, ligger en i det närmaste kvadratisk ca 12×12 m stor byggnad, som sedan sekelskiftet inrymmer kyrkans värmecentral (fig 27). Den är uppförd av kalksten i en våning med till bostad för

domkyrkoklockaren inredd vind. De 145 cm tjocka väggarna är spritputsade med lisener i de främre hörnen. Värmecentralens ingång ligger mitt på västra fasaden. En kort trappa leder ner till det cementerade golvet. Rummet delas i tre lika breda tunnvalvda skepp, åtskilda av kraftiga arkadbågar, vilka vilar på två murpelare i rummets mitt. I västra och södra väggarna ses rektangulära ljusöppningar med huggna kalkstensomfattningar i ytterlivet. Enligt en äldre uppmätning skall två sådana ha funnits också i norra väggen. Nu är där en dörröppning till en utanförliggande källare. Östra väggen saknar ljusöppningar, men den ligger också alldeles intill Kyrkberget. Där är istället en murtrappa inbyggd, som börjar i nordöstra hörnet och leder i sydlig riktning upp genom muren. Nedersta steget ligger 60 cm över nuvarande golv, vilket tyder på att golvet sänkts ungefär lika mycket. Trappan är liksom trappöppningen 70 cm bred. Till vänster om öppningen kvarsitter hakar för en dörr. I samband med rummets

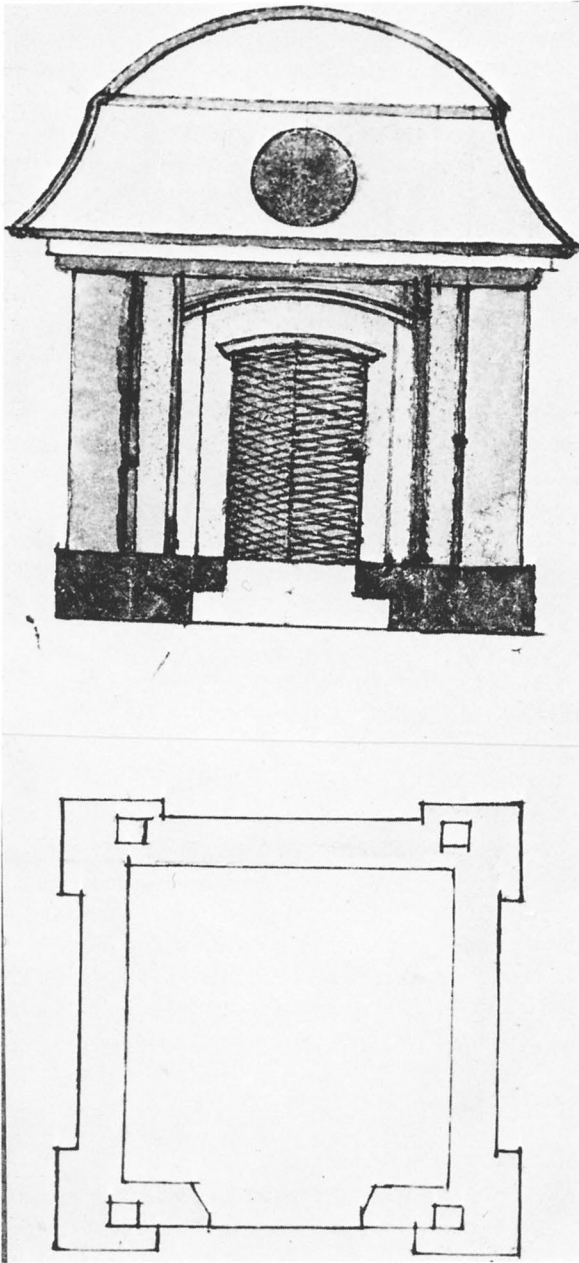

Fig 29. Ritning av J N Chemnitz till gravkor för honom själv 1785. ViLA.

Zeichnung von J N Chemnitz zu einem eigenen Grabchor, 1785.

apterande till värmecentral har en del mellanväggar tillkommit, en arkadbåge har ersatts med järnbalkar och en del ljusöppningar har murats igen. När denna byggnad i slutet av 1600-talet börjar förekomma i kyrkans arkivalier, benämns den gamla skolan. Den var då

öde och mycket förfallen. Enligt Strelow blev skolan offer för den stora stadsbranden år 1400, då också Mariakyrkan avbrändes och 117 hus i norra delen av staden lades i aska.⁷⁸ Haqvin Spegel talar om stadens en gång stora och förnäma skola, »som man erkanneligen kan skönja av det kosteliga hus som därtill byggt och brukat var liggandes in under Klinten, så att docentes kunde gå ur sina kamrar ut på fältet att förlusta sig — — —». ⁷⁹ När skolan omsider återupprättades 1544, skedde det som redan nämnts på annan plats. Kyrkan ansågs ha äganderätt till det gamla skolhuset och tomten, men visade länge ett ljumt intresse för att utnyttja dem. Grannar begärde förgäves att få arrendera eller köpa tomten, ibland med hänvisning till den skada som kunde åsamkas dem, om de höga gavlarna skulle rasa. 1732 beslöt kyrkorådet, att huset skulle förses med tak och dörrar och brukas till materialhus för kyrkans behov. Beslutet upprepades 1737 och 1739, men ingenting skedde. Jöran Wallin beklagar sig 1744 över husets tillstånd. Det står »till ett ynkeligt spektakel för allas åsyn». »Gaveln ut åt gatan», berättar han på ett annat ställe, »står ännu hel och hållen och är under, att hon på 340 år icke anten fallit själv neder eller blivit nedbruten.» 1775 beslöt man nedbryta den höga västra gaveln och bränna kalk av stenen till den då aktuella nya sakristibyggnaden. 1782 umgicks man med planer på att bygga ett fattighus på tomten, men den tanken realiserades aldrig. I stället beslöt man 1858 på nytt att uppföra en materialbod över de ömkliga resten, som då återstod av det gamla skolhuset, egentligen bara några murar och valv inne under Kyrkberget (fig 28). Förslaget till den nya boden uppgjordes av konstruktören P U Stenhammar, och arbetet påbörjades 1859. Vid upprensningen av skolhusruinen påträffades i vad som benämndes vinkällarna den ovannämnda murtrappan. Materialboden byggdes över den östra närmast berget belägna delen av skolhuset och var betydligt mindre än detta. Av nyligen gjorda utgrävningar har framgått, att skolhuset ursprungligen sträckt sig ända fram till N Kyrkogatan. 1866 väcktes förslag om att i materialbodens vindsvåning anordna sockenstuga och andra utrymmen för församlingens behov, men de kom ej till utförande. Först 1899 inreddes vinden till vaktmästarebostad. I tomtgränsen mot N Kyrkogatan stod fram till 1896 en gårdsmur med inkörsport. Den ersattes då med en låg stenbarriär i likhet med den som omgav kyrkogården.

Sammanfattningsvis kan sägas, att i domkyrkans värmecentral ingår rester av en också med visbymmätt ovanligt intressant kulturbyggnad, ett medeltida skolhus av imponerande storlek och utförande. Huru-

vida det också från början byggts för skoländamål, är emellertid omöjligt att nu avgöra. Vad som återstår är ju endast en starkt restaurerad del av den källarartade bottenvåningen med sin utpräglade karaktär av förvaringsutrymme.

1859 hölls entreprenadauktion på rivning av tre omkring kyrkan stående bodar, benhuset, vedhuset och materialboden. *Benhuset* eller ossuariet var ett med kyrkan hopbyggt skjul, där skelettdelar, som framkom vid gravgrävningar, samlades. Det omtalas första gången 1674, då det fick nytt tak. 1690 lades hakarna för benhuset högre upp, så att de dödas ben, »varav det mesta mull är», icke skulle falla ut på kyrkogården. Det låg intill kyrkans nordöstra hörn. *Vedboden*, tidigare benämnd *kalkhuset*, var ett skjul på norra sidan av tornet med två egna murade väggar och ett luttak. Det omtalas redan 1638 som kalkhus, dvs ett ställe där kyrkans lager av kalk förvarades. Däri fanns också ingång till en trappa, som ledde upp till klocktornet.

1785 uppmurades ett nytt kalk- och sandhus på samma plats som det tidigare. Under 1800-talet övergick man till att kalla skjulet vedbod. En *kalkgrop* på kyrkogården, där kalken läskades, omtalas 1781.

Öster om kyrkan intill Kyrkberget fanns 1738 en alldeles förruttnad *materialbod*. På Klingwalls teckning av kyrkan och kyrkogården 1823 ses på detta ställe ett skjul under pulpettak (fig 154).

Byggmästare Johan Niklas Chemnitz (f 1722, d 1786) var ofta anlitad av kyrkorådet för ombyggnads- och reparationsarbeten i kyrkan. 1783 begärde han att få bygga ett *gravkor* vid kyrkogårdsmuren »lika med dem som i Stockholm brukas». Han anmodades inkomma med ritning, och sedan han företett en sådan (fig 29), beviljades hans begäran 1785. Han avled emellertid redan året därpå, och något gravkor synes ej ha blivit uppfört. Ritningen visar en kvadratisk byggnad med kraftiga hörnrisaliter och ett brutet tak med ett övre rundat och ett undre utåtsvängt fall.

Beskrivning av kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddelar

Kyrkans orientering är den normala öst-västliga med en obetydlig dragning åt nordväst-sydost. Byggnaden består av ett i öster rakt avslutat kor, vars gavel ligger endast 8 à 9 m från Kyrkbergets fot, ett treskeppigt rektangulärt långhus, ett kraftigt torn i väster och två smäckrare torn i öster i vinklarna mellan koret och långhuset (pl I–VI). Över långhusets mittskepp och koret sträcker sig en hög vindsvåning, som på grund av sina högt sittande fönster något oegentligt brukar kallas klerestorievåning. På södra sidan ligger ett större och ett mindre kapell, det förra sedan 1890-talet vanligen benämnt Swertingska kapellet, det senare åtminstone sedan 1700-talet Köpmankoret. De benämns i denna framställning Stora kapellet resp Köpmankoret. En tillbyggnad på norra sidan inrymmer sakristia och pastorsexpedition m.m. Kyrkans yttre mått är längd 55–55,5 m och bredd exklusive kapell och sakristia 23,9–24,7 m med största bredden i långhusets östra del. Planen företer sålunda rätt betydande skevheter. Västtornet jämte tornhuv och spira når en höjd av 58 m och de båda östtornen 54,5 m. Det förra övergår via sidogallerier på 10 m:s höjd från rektangulär till kvadratisk planform, medan de senare skiftar från kvadratisk till åttkantig.

Kyrkans byggnadshistoria sträcker sig från 1100-talet till början av 1900-talet. De äldsta delarna återfinner man i den travé i långhuset, som i söder begränsas av Brudportalen och i norr av sakristiportalen (travé V, pl I), samt i västtornets nedre partier, de yngsta i sakristibyggnaden. Med undantag för denna och de tre tornhuvorna är hela kyrkan av medeltida ursprung.

Kyrkans yttre

Material och stenbehandling

Kyrkan är byggd av grå finkornig kalksten, som brutits i stenbrotten norr och öster om staden. På ett fåtal ställen, t ex i Köpmankorets sydöstra hörnkedja, förekommer omväxlande med den grå stenen en rödaktig sådan. Stycken av en petrifikatrik rödbrun kalksten liknande den som använts till dopfontens kupa ingår i Brudportalens arkivolter.

Tid efter annan har skadade partier av fasadmurverket ersatts med nyhuggen sten. I mitten av 1800-talet förnyades sålunda murfoten och sockellisten runt hela kyrkan. Än mera omfattande var reparationerna vid sekelskiftets stora utvändiga restaurering. Då insattes ny kvadersten på en yta av ca 300 kvm, talrika omfatt-

Fig 30. Domkyrkan från nordost omedelbart efter sekelskiftets restaurering. Skillnaden mellan nytt och gammalt fasadmurverk framträder tydligt. Foto K J A Gardsten 1903. ViLA.

Der Dom von Nordosten unmittelbar nach der Restaurierung um 1900. Der Unterschied zwischen neuem und altem Mauerwerk ist deutlich sichtbar.

ningar kring portaler, fönster och gluggar nyhöggs helt eller delvis, och hundratals meter listverk byttes ut (fig 30–31). Nu 75 år efteråt är det ibland svårt att skilja den nya stenen från den gamla.

Fasadstenen visar skilda behandlingssätt i olika delar av kyrkan. Kring Brudportalen i söder och sakristiportalen i norr består murverket av finhuggna, i kanterna något ojämna block av mycket varierande storlek. Ytbehuggningen är säkerligen utförd med bredhacka. Där finns kantställda block av upp till en meters höjd växlande med tunna skift på 12–15 cm. De här ifrågasättande fasadpartierna är på halva höjden avdelade genom en rundbågsfris. Ovanför denna har det ursprungliga fasadmaterialet i viss utsträckning ersatts med

sämare behandlad sten i samband med upptagandet av större fönster.

I övrigt är, när det gäller långhuset och koret, den finhuggna fasadstenen begränsad till hörnkedjor, omfattningar, socklar, listverk och friser samt till klerestoriet och korgavelns övre del. Huvuddelen av murverket består av tuktad sten i relativt jämna skiftegångar om 15 till 35 cm:s höjd (medelhöjd 23 cm). Framför allt på långhusets norra sida förekommer viss iblandning av huggen sten från äldre murverk (fig 32). Tuktad sten har även använts i de båda östtornen upp till och med den första åttkantiga våningen; därefter har man övergått till huggstensmurverk.

Västtornets fasader är murade med finhuggen sten

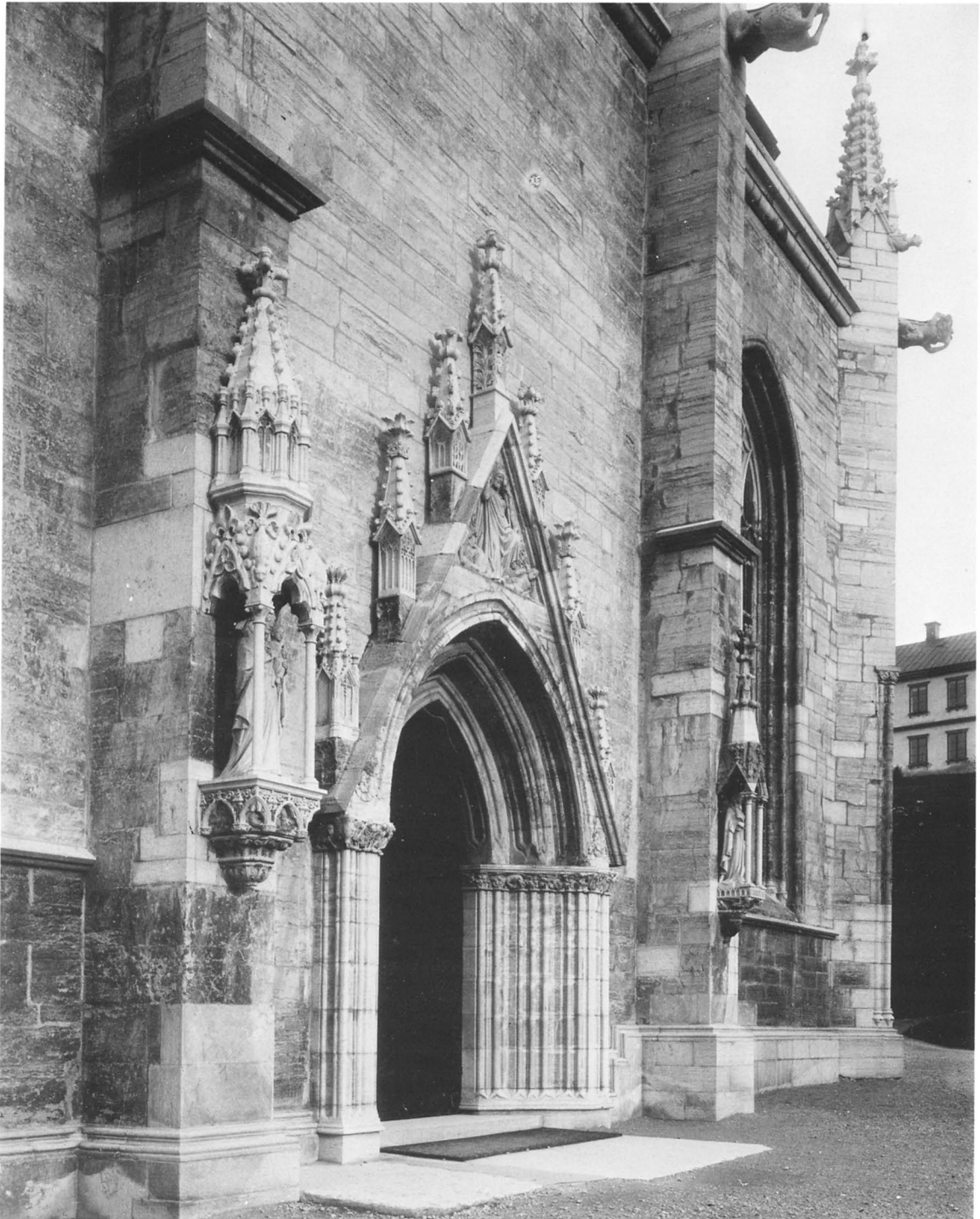

Fig 31. Stora kapellets portal omedelbart efter sekelskiftets restaurering. Nyhuggna delar är lätt igenkännbara på sin ljusa ton. Foto K J A Gardsten 1903. ViLA.

Portal der grossen Kapelle unmittelbar nach der Restaurierung um 1900. Neugehauene Teile sind leicht an dem hellen Farbton des Steins zu erkennen.

Fig 32. Långhusets norra fasad under fönster nr 1. Detalj visande återanvändning av äldre finhugget fasadmateriäl. Foto G Svahnström 1976.

Nordfassade des Langhauses. Detail unter Fenster Nr 1 zeigt die Wiederverwendung von älteren feinbehauenen Fassadensteinen.

till och med gallerierna. Det råder dock en markant skillnad mellan den nedre delen upp till ca 2 m:s höjd, där skiftegångarna har en höjd av 20–25 cm, och den därpå följande, där skiften endast är 12–15 cm (fig 33). Stenarna är omsorgsfullt kanthuggna och utomordentligt jämnt lagda vilket reducerar fogbredden till ett minimum. Ovanför gallerierna blir stenbehandlingen mindre noggrann men dock avsevärt bättre än i tornets översta del ovanför den övre rundbågsfrisen. Där är stenen endast tuktad (fig 34). Samma typ av murverk som i tornets nedre delar kan iakttagas på norra delen av långhusets västfasad närmast intill och i förband med tornet (fig 168).

Det finaste huggstensmurverket i hela kyrkan före-

Fig 33. Västtornets västra fasad. Detalj visande växlingen i stenformat i höjd med portalens välvning. Foto G Svahnström 1976.

Westfassade des Westturms, Detail. Zeigt den Wechsel im Steinformat auf der Höhe der Portalwölbung.

kommer i Stora kapellet. Fasaderna består av stora skarpkantade kvaderstenar i vågräta skift med ytterst tunna fogar emellan (fig 35). Skifthöjderna växlar mellan 24 och 44 cm. Här och var är mindre stenar ställda på kant mellan större liggande block. Murverket har stor likhet med det som använts i östtornens övre delar. I Köpmankoret, vars södra mur står stumt emot Stora kapellets östra mur, är fasaderna av tuktad sten.

Med hänsyn till att murarna tillkommit vid skilda tidpunkter är murtjockleken förvånansvärt konstant i kyrkans olika delar; den varierar mellan 130 och 140 cm ovanför sockelhöjd. Endast tornen har kraftigare murar med västtornets sidomurar som de bredaste, ca 330 cm, men så rymmer de också bekväma murtrappor.

Fig 34. Västtornets västra fasad. Den romanska delen sträcker sig upp till den övre rundbågsfrisen. Foto 1977.

Westfassade des Westturms. Der romanische Teil erstreckt sich bis zum oberen Rundbogenfries.

Fasader

Samtliga yttermurar är sedan den stora utvändiga restaureringen 1899–1903 oputsade med fogstruket murverk. Dessförinnan var kyrkan »överallt med kalkbruk rappad och klistrad samt med vitlimning anstruken» (Beskr 1816, s 179). C G Brunius fann den 1864 vara »med undantag av yttre dörromfattningarna samt fönsterposterna och rosverken på ett bedrövligt sätt överstruken med kalkröra».⁸⁰ Också C J Linnerhjelm tyckte 1805, att putsen var beklaglig, eftersom den »minskade kyrkans anseende av storhet».⁸¹ Två år senare anförde borgmästare P H Grevesmühl i kyrkorådet »att för

kyrkan både varaktigast och nyttigast (vore), att kalkklistringen, som på den av huggen sten bestående kyrkomuren ofta påsattes men aldrig blir varaktig, helt och hållet avskrapas och fogningarna blott med murbruk av samma färg som stenen igenklistrades . . .». I ett brev till sin vän P A Säve 1854 pläderade Fr Scholander för att man skulle skrapa murarna rena från kalk, smuts och mossa och »låta tiden en 3 à 400 à 6 à 800 år roa sig med att å den slita sina tänder».⁸² När Axel Herman Hägg 1894 i sitt restaureringsprogram föreslog putsens borttagande, var således marken väl förberedd.

Fotografier från tiden före sekelskiftets restaurering

visar en till större delen putsad kyrka men också, att putsen vid den tiden endast undantagsvis nedförts längre än till fönstrens underkant (fig 36–37). Fotografierna ger också belägg för svårigheten att få puts och kalk att fästa på de huggna stenyterna. Detta var, såsom framgår av borgmästare Grevesmühls ovan citerade anförande, ett gammalt bekymmer. 1701 anmälde sysslomannen, att »där som av forna tider till kyrkans konservation och styrka rappat varit, är (putsen) merendels borta både på norra, södra och halva västra sidorna». 1763 reparerades murarna med rappning, avklistring (=slätputsning) och vitlimning »mest överallt».

Brunius var trots sina hårda ord om fasadernas »kalkröra» av den uppfattningen, att de huggna stenyterna visserligen varit fria från både puts och vitlimning, men att de tuktade varit överdragna med en tunn puts. Hans bedömning är helt säkert riktig. Naturlig vittring i förening med brandskador samt en strävan att ge de vid olika tider tillkomna byggnadsdelarna ett enhetligt utseende ledde emellertid så småningom till att hela kyrkan putsades. När putsen sedan vid sekelskiftet avlägsnades, var det från församlingens sida väl mest betingat av de anförda praktiska skälen, men det var också och kanske främst en konsekvens av den konstnärligt romantiska syn, som då allmänt satte sin prägel på restaureringsverksamheten, och som minst av allt var främmande för den för Mariakyrkans restaurering ansvarige arkitekten, konstnären Axel Herman Hägg.

De delar av kyrkan, som ovan betecknats som de äldsta, uppvisar en sockelprofil bestående av skråkant – platta – rundstav – platta – skråkant (fig 38 A). Originalsockel finns bevarad dels vid sakristiportalen i norr, dels på tornets södra sida i Stora kapellet (fig 167). Samma profil förekommer nyhuggen kring större delen av långhuset men dessutom i original på långhusets södra sida i Stora kapellet. En jämförelse mellan nya och gamla delar ger vid handen, att kopieringen utförts med stor noggrannhet. Långhusets originalsockelstenar uppvisar emellertid en anmärkningsvärt dålig passning sinsemellan, vilket kontrasterar mot det omsorgsfulla arbetet i tex tornets sockel. Som längre fram närmare skall utvecklas, har långhusets sockelstenar ursprungligen tillhört ett äldre långhus och vid dettas rivning återanvänts i det nuvarande.

En förenklad sockelprofil förekommer på koret, östtornen och långhusets östligaste travé (fig 38 B). Den består nedifrån räknat av rundstav – platta – skråkant. Här saknas originaldelar att jämföra med, men det finns ingen anledning tro, att man avvikit från det ur-

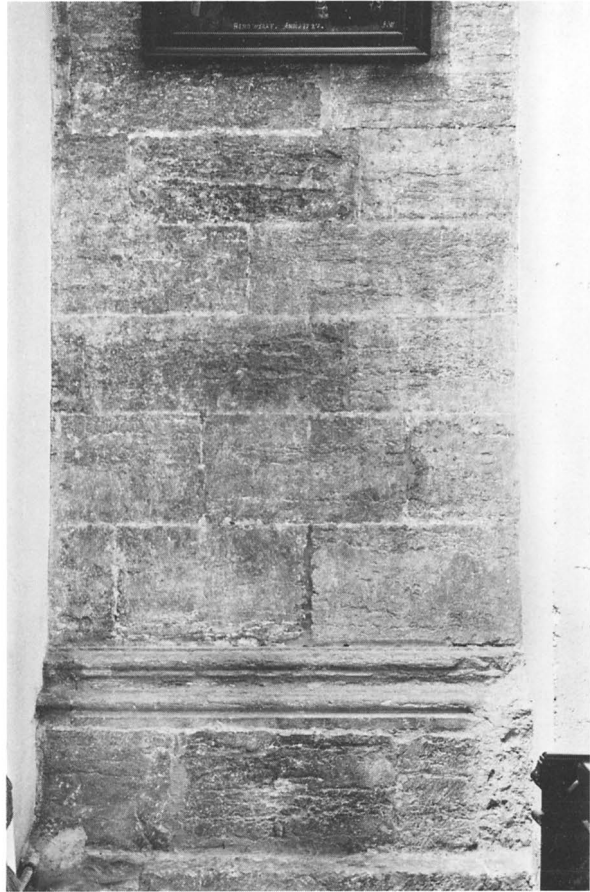

Fig 35. Stora kapellets fasadmurverk. Orört parti synligt från Köpmankoret. Foto 1977.

Fassadenmuerwerk der grossen Kapelle. Ursprüngliche Partie, vom Kaufmannschor her sichtbar.

sprungliga utseendet.

En ännu enklare sockelprofil bestående endast av en något tillplattad rundstav finner man på Köpmankoret (fig 38 D), medan Stora kapellet uppvisar den rikaste sockelprofilen på hela kyrkan (fig 38 C). Också där är alla utvändiga delar nyhuggna, men inne i Köpmankoret kan man se ett orört stycke av Stora kapellets sydmur med bevarad originalsockel. Den består av två små rundstavar och en mellanliggande hålkål.

Den östra delen av långhuset jämte koret och de båda östtornen uppvisar tillsammans med västtornets nedre hälft en rikare fasadarkitektur än kyrkan i övrigt. I Brudportalstravén avdelas fasaderna på halva höjden med en rundbågsfris, som sammanbinder lisener, vilka markerar travéns bredd (fig 39). Denna rundbågsfris fortsätter med större bågar och på något lägre höjd på

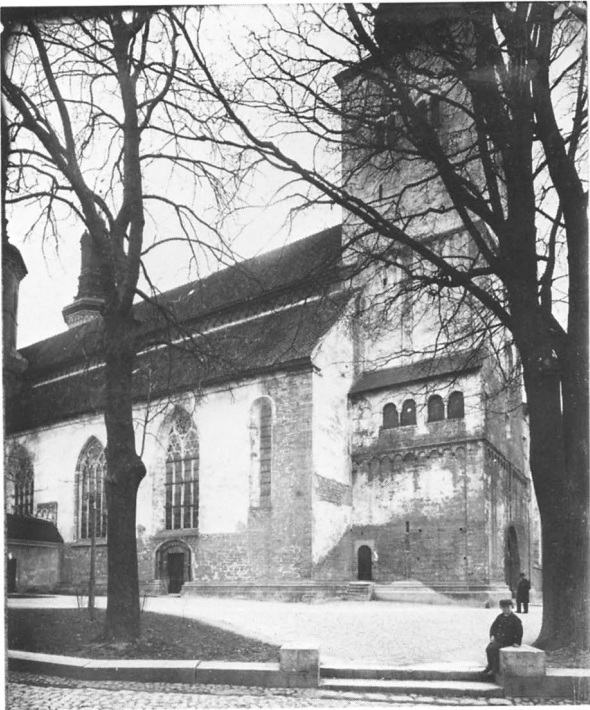

Fig 36. Exteriör från Biskopsgatan före restaureringen. Foto J A Lagergren 1897. W Falcks fotoarkiv.

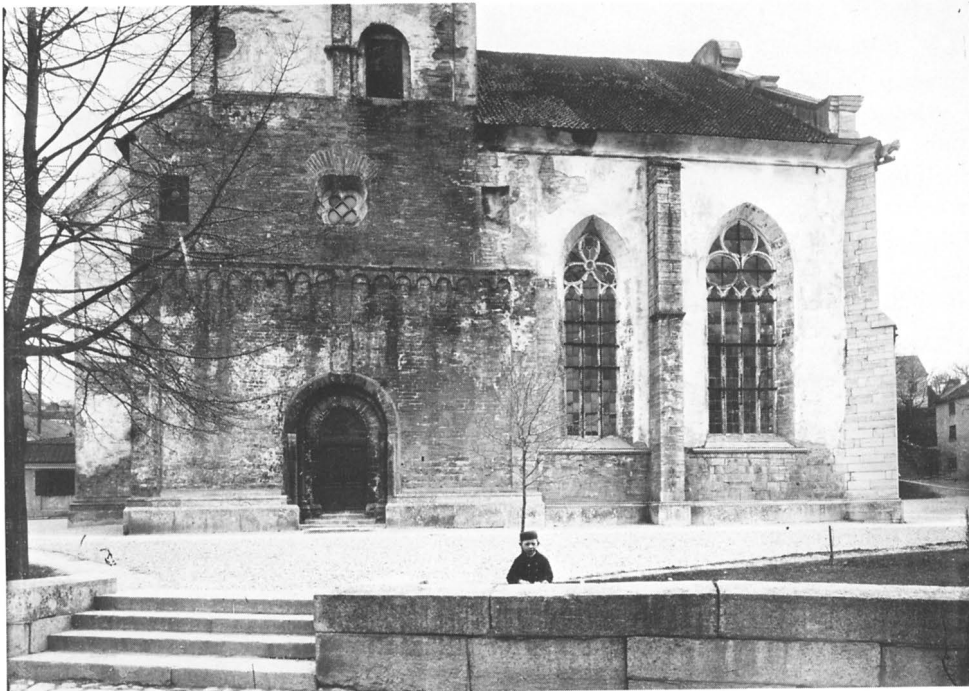
Exterieur vor der Restaurierung, von der Biskopsgatan gesehen.

nen. Mellan de båda slagen av friser är en tydlig skarv, som visar att Brudportalstravén är äldre än partiet öster därom. Östtornen har ytterligare en rundbågsfris i höjd med långhusets takfot, där tre bågar svarar mot fyra eller fem i den undre (fig 40). Koret är på alla tre sidor prytt med en sammanhängande fris av ännu större bågar. Den är kopplad till lisener i samtliga hörn och på gaveln dessutom till ett par smalare lisener på ömse sidor om mittfönstret (pl II).

Vad västtornet beträffar ansluter dess rundbågsfriser och lisener helt till Brudportalstravéns. Tornets övre hälft saknar liksom västra delen av långhuset varje form av fasadartikulering. En bågsfris av annat slag än de ovan nämnda följer klerestorievåningens takfot. Bågarna har där en något odeciderad trepassform, som återkommer runt östtornens takfot (fig 93, 95). Beträffande klerestorievåningens bågsfris är att märka, att den före sekelskiftets restaurering endast sträckte sig fram till östtornen och ej som nu ända till korgaveln. I östtornens takfotsfriser är bågarnas kontur starkare

Fig 37. Exteriör från Västra Kyrkogatan. Foto J A Lagergren 1897. W Falcks fotoarkiv.

Exterieur von der Västra Kyrkogatan gesehen.

markerad, i sydöstra tornet genom en vulst, i det nordöstra genom en hålkål.

En karnisformad taklist avslutar långhusets sidomurar och återkommer på samma höjd på koret. Den nyhöggs till större delen vid den stora yttre restaureringen. Korgavelns röste, som till alla delar härrör från sekelskiftet, skjuter upp över takfallet för att dölja dettas skevhet. På samma sätt men ännu mer markerat är Stora kapellets väggar uppdragna över takfoten.

En från kyrkan i övrigt helt avvikande fasadarkitektur kommer till uttryck i Stora kapellet (fig 41). De stora släta murytorna, som i horisontal led artikuleras endast genom en tunn list i höjd med fönstrens solbänkar, uppdelas vertikalt genom kraftigt framspringande strävpelare, av vilka de i hörnen är diagonalställda. De löper upptill ut i spetsiga fialer med krabbor längs sidorna och korsblommor på topparna. I varje strävpelare sitter en skulpterad vattenkastare av kalksten och i de diagonalställda dessutom två mindre sådana. Sydsidans två mellersta strävpelare flankerar kapellets portal och får därigenom en högre dignitet än de övriga. På

var och en av dem finns en ädikula med en bild av Jungfru Maria i den västra och S Katarina i den östra (fig 42–43). Fasadmitten betonas ytterligare genom att ett mindre gavelfält, en sk lukarn, höjer sig över den eljest horisontala taklisten rakt över portalen. Det är prytt med en bild av den tronande Kristus omgiven av knäböjande änglar (fig 44).

Mycket av Stora kapellets utsmyckning härrör från sekelskiftets restaurering. Intill dess såg sydfasaden helt annorlunda ut. I stället för den nuvarande raka taklinjen fanns där ett lågt triangulärt gavelfält med en rik putsarkitektur tillkommet 1761–62 (fig 46). Vid restaureringen rekonstruerades med ledning av bevarade detaljer strävpelarnas fialer, en borttagen vattenkastare – lejonet på andra strävpelaren från väster – återfördes från Gotlands fornsal, en annan vattenkastare i samma museum föreställande Simson och lejonet, där Simsons huvud gått förlorat, nyhöggs (fig 45), och en tredje vattenkastare i väster, vars ursprungliga existens nog kan betvivlas, tillverkades efter ritning av Hägg. De diagonalställda strävpelarnas vattenkastare hade

Fig 38. Profiler av mursocklar (A–D), pelarbaser (E–G) och arkadgesimser (H). Översiktsplanen anger var profilerna tagits. Skala 1:10. Uppm J A:son Utas 1975.

Profile von Mauersockeln (A–D), Pfeilerbasen (E–G) und Arkadgesimsen (H).

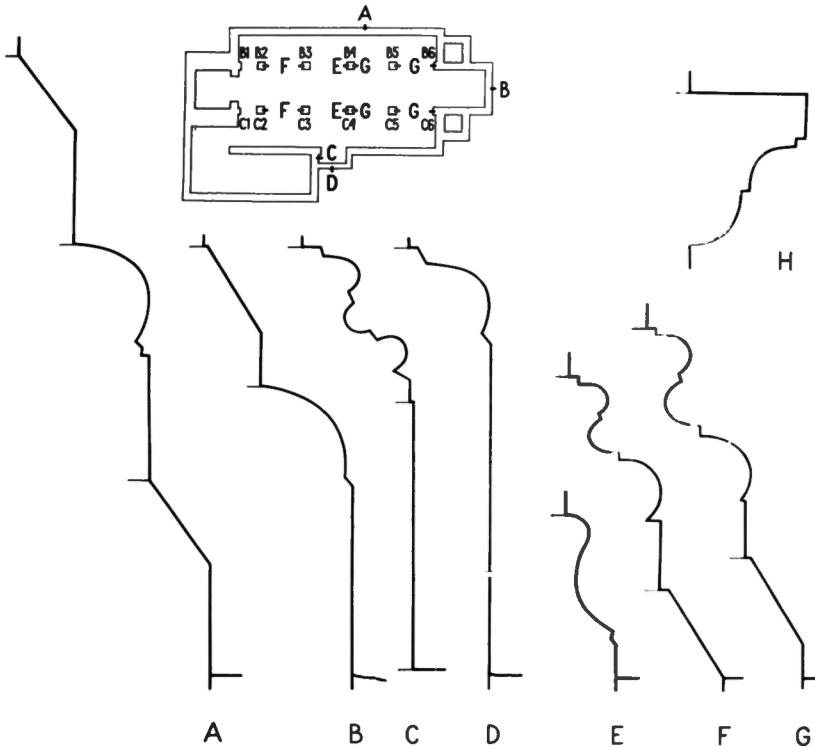

Fig 39. Rundbågsfris på Brudportalstravéns norra sida. Märk konsolernas varierande utformning. Foto 1976.

Rundbogenfries auf der Nordseite des Brautportaljochs. Man beachte die verschiedenförmigen Konsolen.

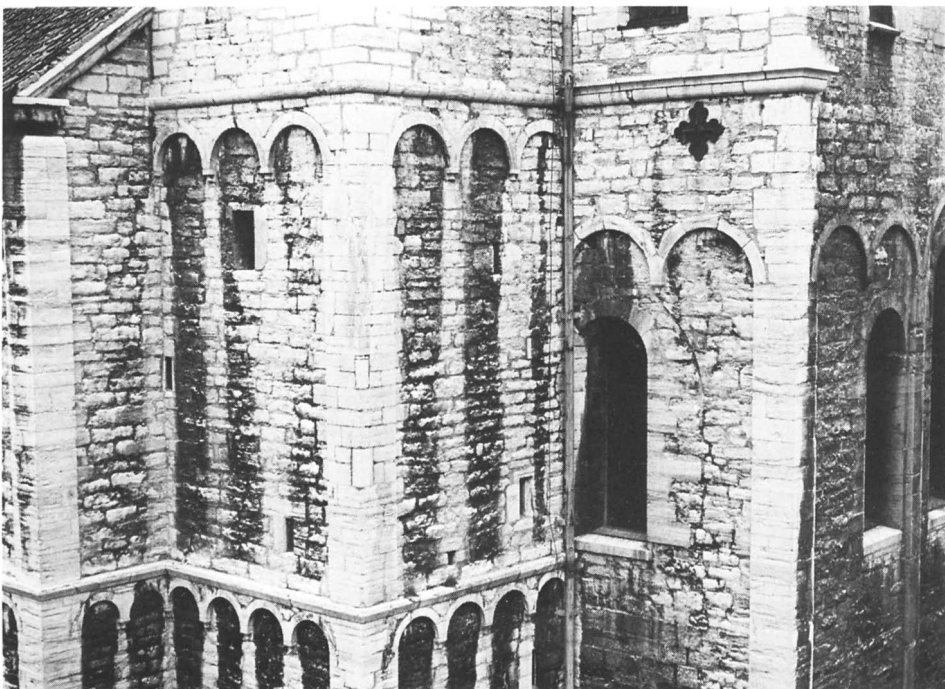

Fig 40. Rundbågsfriser på sydöstra tornet och koret. Foto G Svahnström 1976.

Rundbogenfriese am südöstlichen Turm und am Chor.

Fig 41. Stora kapellet sett från Södra Kyrkogatan. Foto 1977.

Die grosse Kapelle von der Södra Kyrkogatan gesehen.

Fig 42-43. Ädikulor på Stora kapellets sydfasad. I den vänstra Jungfru Maria bärande Jesusbarnet, i den högra S Katharina. Bilderna nyhuggna vid sekelskiftet. Foto 1977.

Ädikulen an der Südfassade der grossen Kapelle. Links Jungfrau Maria mit dem Jesuskind, rechts S Katharina. Die Bilder um 1900 neu gehauen.

Fig 44. Stora kapellets lukarn med den tronande Kristus, i sin helhet nyhuggen vid sekelskiftet. Foto 1977.

Lukarne der grossen Kapelle mit thronendem Christus, um 1900 neu gehauen.

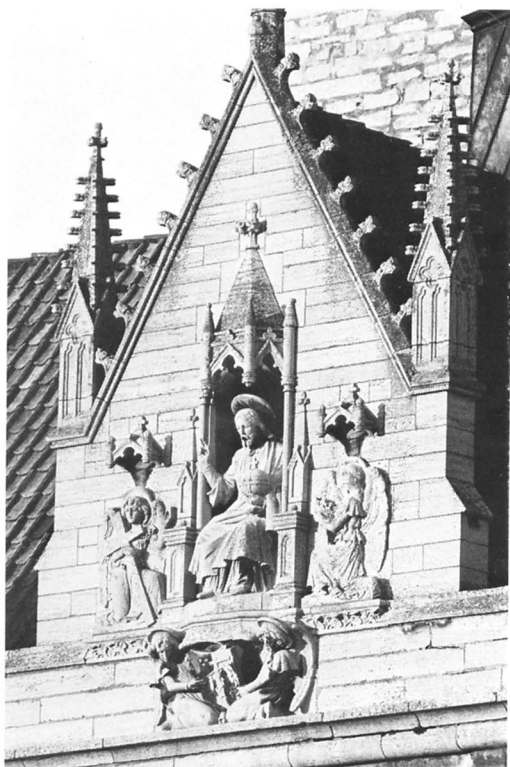

Fig 45. Vattenkastare till Stora kapellet föreställande Simson och lejonet. Arbetsritning av A H Hägg 1901. VDA. Jfr fig 220.

Wasserspeier an der grossen Kapelle, der Simson und den Löwen darstellt. Arbeitszeichnung 1901 von A H Hägg.

Fig 46. Stora kapellet före sekelskiftets restaurering. Foto från 1880-talet. ATA.

Die grosse Kapelle vor der Restaurierung um 1900.

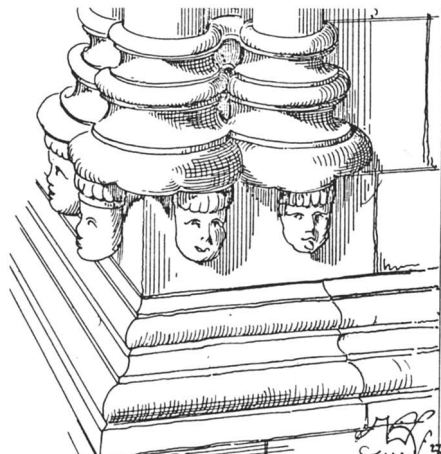
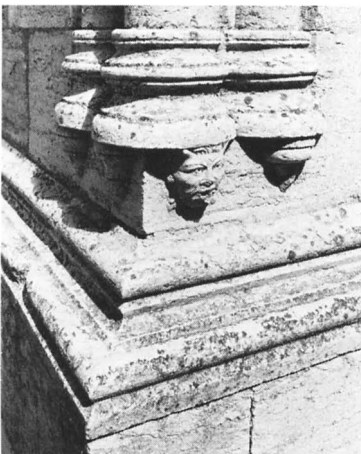

Fig 47. Stora kapellet, detalj av syd-östra strävpelaren. T v nuvarande utseende. Foto 1977. T h samma parti enligt teckning i Hansische Wisbyfahrt 1882, Blatt 13.

Grosse Kapelle, Detail des süd-östlichen Strebepfeilers. Links der heutige Zustand, rechts nach einer Zeichnung in Hansische Wisbyfahrt 1882.

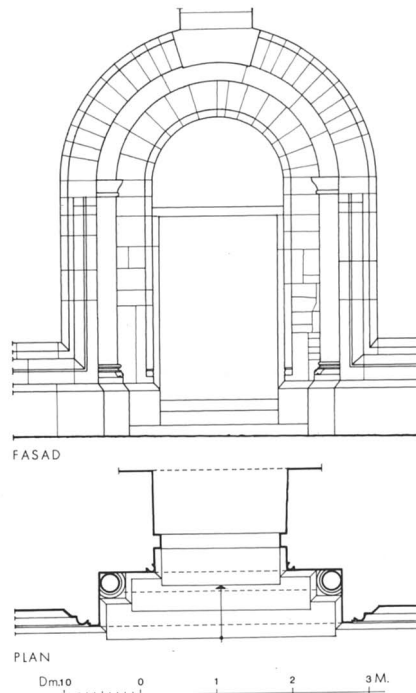

Fig 48. Västtornets portal. Foto 1977.

Portal des Westturmes.

aldrig blivit nedtagna. Den i sydväst föreställer en man klättrande på en stång, den i sydost en grinande djävul. Helt nyskapade är lukarnen med sina figurer och Maria- och Katarinabilderna i strävpelarnas ädikulor. De utfördes av stenhuggarna Karl Müller i Visby resp Hans Folie från Tyrolen efter ritningar av Hägg.

Vid sekelskiftet rekonstruerades också efter mönster av den sydöstra strävpelaren nedre delen av strävpelaren i sydväst. På grund av sitt bristfälliga tillstånd hade den 1859 blivit ommurad och därvid fått sitt ursprungliga utseende förvanskad. Oregelbundenheterna i mureverket i detta hörn beror på sättningar i grunden och därav föranledda upprepade reparationer. Den sydöstra strävpelaren var visserligen bättre bibehållen men behövde delvis också förnyas. Karakteristisk är utformningen av hörnens nedre hälft med knippen av tre slanka kolonner med mellanliggande hålkälar i vardera hörnet. Under kolonnernas baser sitter små konsoler, av vilka en har formen av ett behornat människohuvud och en är prydd med ekblad. Hela detta parti nyhöggs efter Häggs anvisningar och att döma av en teckning från 1881 (fig 47) inte helt i överensstämmelse med det tidigare utseendet.⁸³ På teckningen är nämligen samtliga konsoler formade som människohuvuden.

Fig 49. Västtornets portal. Skala 1:100.
Uppm J Söderberg 1974.

Portal des Westturmes.

Kolonnernas kapitälband, som är original, är prytt med bladverk.

Ingångar

Kyrkan har fem ingångar, två i söder, två i norr och en i väster. Dessutom finns en särskild uppgång till västtornet på norra sidan. De beskrivs här med början i väster.

Tornportalen (fig 48–49) är rundbågig med sidor i två språng med mellanliggande kolonn. Denna har attisk, hörnbladsförsedd bas samt kapitäl med mjukt omböjda bladstänglar mellan flikiga, uppåtriktade hörnblad (fig 178 a–b). Kapitälerna övergår utan förmedling av impostor i en rundstavsarkivolt. Den yttre omfattningen framhävs genom att tornsockeln är dragen runt densamma men inte fullständigt; sockelns rundstav slutar oförmedlat, där portalens välvning börjar. Från omfattningens hjässpunkt utgår en lisen upp till den undre rundbågsfrisen. I den inre omfattningen bildar hörnet en rundstav med enkla, i samma stycke huggna hörnbladsförsedda baser. Själva dörröppningen omfattas av en rektangulär stenram, över vilken ett fönster är insatt. På insidan är öppningen rundbågig. Bomrännan är

Fig 50. Långhusets nordvästra portal. Foto 1976.

Nordwestliches Portal des Langhauses.

bevarad, och där ses också en sekundär inhuggning på södra sidan för en fattigbössä.

Tornportalen behöll fram till 1821 sin ursprungliga form med ett odekorerat, rakslutet tympanon på det nuvarande fönstrets plats. Öppningens bredd, 156 cm, är oförändrad men höjden var omkring en halv meter högre. Den järnbeslagna dörren härrör från sekelskiftet. Beslagen utfördes liksom övriga dörrars konstsmide efter Häggs ritningar av smeden C J Bäckström hos fabrikör C O Wickman i Visby. Ännu 1816 sägs alla ingångar utom Brudporten ha »efter gamla sättet järnbeslagna dörrar». ⁸⁴ De förnyades 1821, varefter de gamla såldes på auktion.

På tornets norra sida med tröskeln i höjd med sockelns överkant och med en stentrappa framför befinner sig en liten anspråkslös rundbågig ingång till en murtrappa, som leder från långhuset upp till tornets övre våningar (fig 168). Av omgivande murverk men framför allt av den arkitektoniskt otillfredsställande anslutningen till murtrappan framgår, att ingången ej kan vara ursprunglig. Den omtalas första gången 1674, då en ny dörr förfärdigas för »trappan upp åt klocktornet». ⁸⁵ Om möjligen osäkerhet kan råda, om det här är fråga om den nu beskrivna ingången, ger en uppgift

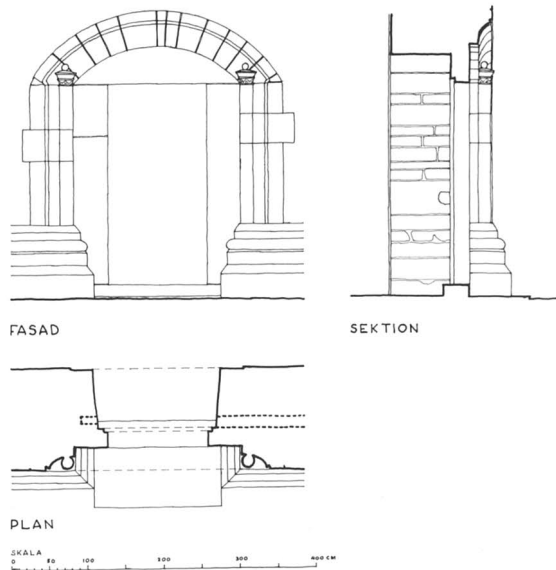

Fig 51. Långhusets nordvästra portal. Skala 1 : 100. Uppm J Pajaujis 1976.

Nordwestliches Portal des Langhauses.

från 1701 ett mera otvetydigt besked: »På norra sidan av kyrkan är en utbyggnad över själva trapporna och uppgången till klocktornet. . .». ⁸⁶ Den synes främst ha nyttjats av tornväktarna, och det kan förmodas, att den tillkommit, när Mariakyrkan blev stadskyrka. Vid okänd tidpunkt, sannolikt när vakthållningen i tornet indrogs, murades porten igen, men den öppnades ånyo 1865, då tornväkten för några år återupptogs. F n används den huvudsakligen av organisterna och körmedlemmar.

Långhusets nordvästra portal (fig 50–51) har ett sär eget utseende beroende på ombyggnader vid åtminstone två tillfällen i gammal tid. Omfattningens profil består av en grund hålkäl, som på de vertikala sidorna men ej i det stickbågiga valvet är försedd med en i samma stycke huggen rundstav. På dessa upptill tvärt avslutade rundstavar ligger enkelt profilerade sandstenskapitäl med pålagda kulor i samma material. Hur omfattningen ursprungligen avslutats nedtill är nu omöjligt att avgöra, eftersom de sockelpartier, på vilka den vilar, är nyhuggna på 1800-talet. Den rektangulära, 129 cm breda portöppningen inramas av breda sidoposter och tillsluts med dubbla, rikt järnbeslagna dörrar från sekelskiftet. På insidan täcks den av en låg vinkel-

Fig 52. Sakristians portal. Foto 1977.

Portal der Sakristei.

båge. En träskodd bomränna är bevarad på västra sidan och ett grundare hål för bommens ände på motsatta sidan. Som längre fram närmare skall utvecklas har portalen troligen fått sin ovanliga form dels i samband med långhusets ombyggnad på 1200-talet, dels när det ovanförliggande gotiska fönstret tillkom.

Den andra ingången (fig 52) på norra sidan leder in till ett förrum, som förbinder kyrkan med sakristian. I likhet med denna är förrummet ett verk av Axel Herman Hägg och sekelskiftets restaurering. Ingången flankeras av smäckra kolonner med de fyra evangelisternas symboler på kapitälerna. I det spetsbågiga dörröverstycket ses i hög relief en bild av S Nicolaus. Den fanns ej med i Häggs ursprungliga förslag, och när församlingen tvekade inför kostnaden, förklarade sig Hägg personligen vilja stå för denna. Bilden var utan tvivel av Hägg avsedd som en hyllning till biskop K H Gez von Schéele, under vars ämbetsstid såväl den inre som den yttre restaureringen genomfördes. S Nicolaus' anletsdrag företer en omisskännlig likhet med biskop

Fig 53. Sakristians portal. Tympanonrelief föreställande S Nicolaus. Foto 1977.

Portal der Sakristei. Das Tympanonrelief stellt den hl Nikolaus dar.

von Schéeles (fig 53). Bilden höggs liksom sakristians övriga dekorativa detaljer av Karl Müller i Visby.

Från ovan nämnda förrum leder en ursprunglig ingång in i kyrkan (fig 54–55). Den rundbågiga omfattningen har två språng med mellanliggande kolonn. Sockelns rundstav löper runt portalen, under det att skråkanten bildar en rektangulär yttre ram kring densamma. Liksom fallet var i tornportalen är det inre språngets hörn format som en rundstav, som utgår från hörnbladsförsedda baser. Den vänstra, uppåt avsmalnande och fint slipade kolonnen är ursprunglig, medan den högra är förnyad liksom de hörnbladsförsedda attiska baserna. Kapitälerna har tärningsform med en dekor av dubbla sköldbågar upptill på de synliga sidorna. Det östra kapitålet är dessutom prytt med en fris av eleganta palmetter med karakteristisk borrhålsornering. På kapitälerna ligger skråkantade impostor, från vilka en arkivolt utgår. Den 130 cm breda dörröppningen täcks av ett rakslutet, odekorerat tympanon, som vilar på nu till största delen bortbilade,

Fig 54. Norra tvärskeppsportalen sedd från sakristians förrum. Foto 1975.

Portal des nördlichen Querschiffs, vom Vorraum der Sakristei gesehen.

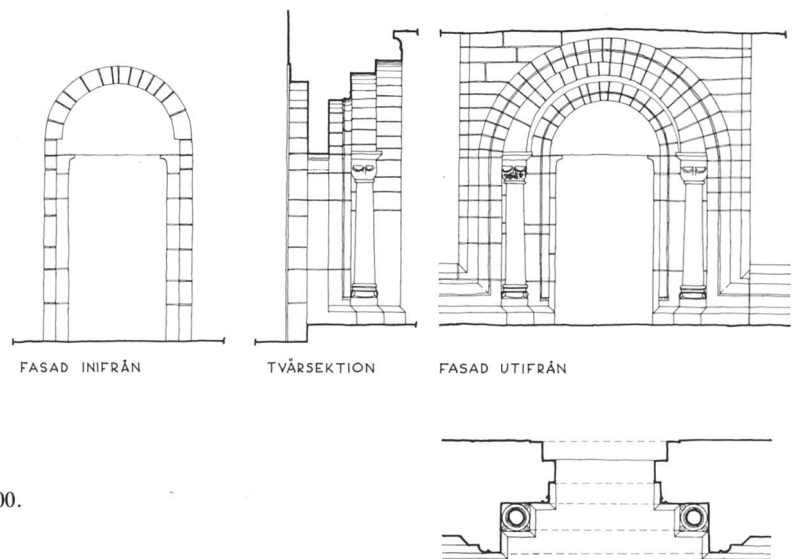

Fig 55. Norra tvärskeppsportalen. Skala 1 : 100.
Uppm J Pajaujis 1976.

Portal des nördlichen Querschiffs.

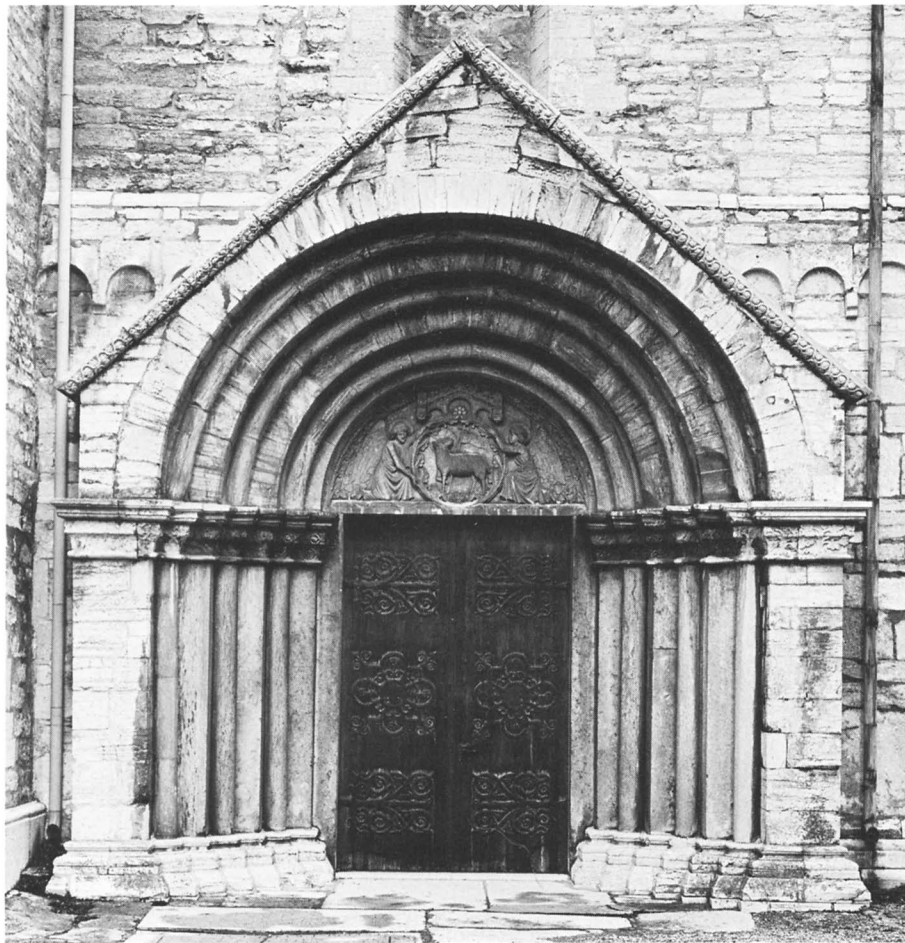

Fig 56. Brudportalen.
Foto 1977.

Das Brautportal.

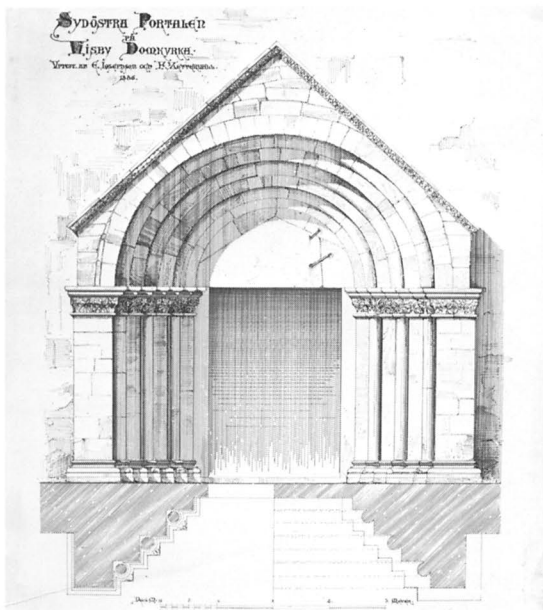

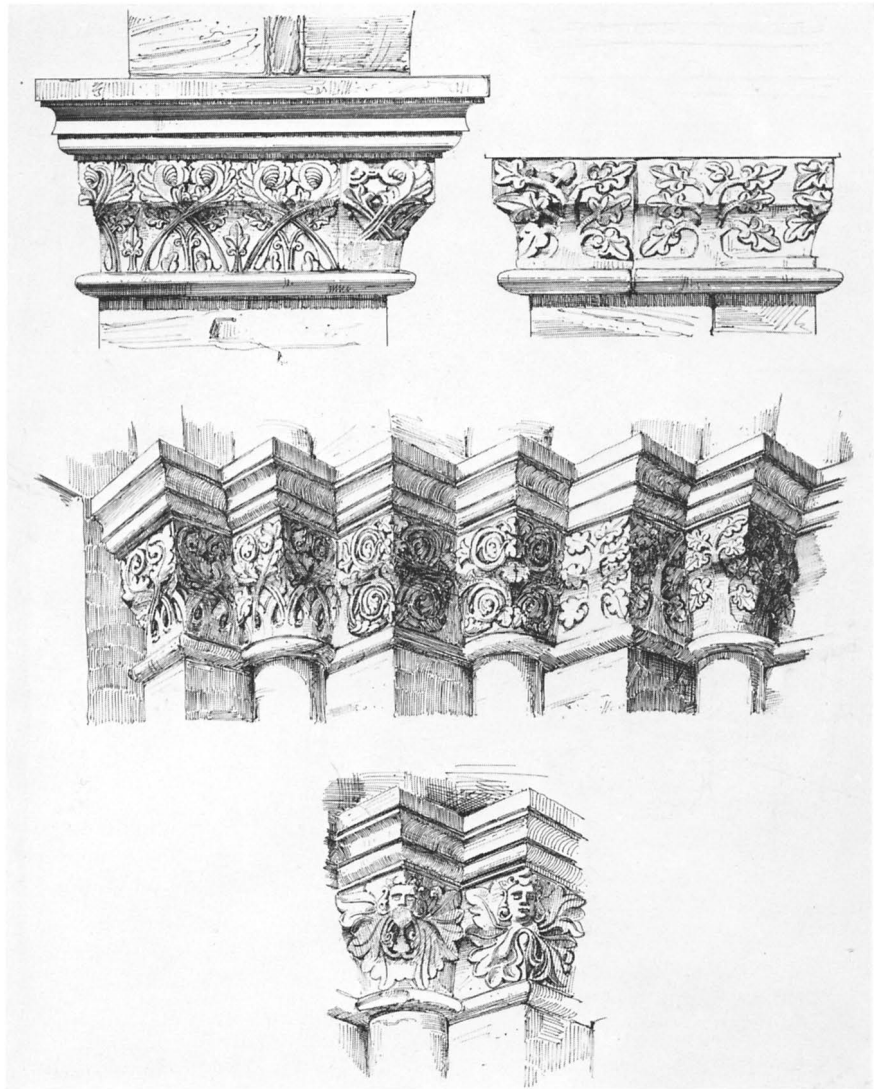
Fig 57. Brudportalen. Uppm F Zettervall 1887. GF.

Das Brautportal. F Zettervall 1887.

konsolartade listverk på de obetydligt framspringande sidoposterna. Talrika färgspår visar, att omfattningen varit rödmålad. På insidan har portalen en påfallande oregelbunden rundbågig omfattning, vars valvdiameter är något mindre än avståndet mellan de vertikala sidorna. Detta är så ovanligt för att inte säga unikt, att en ommurning eller omhuggning måste förutsättas, måhända i samband med insättandet av karm och dörr av annat slag än den ursprungliga porten, som på medeltida manér bör ha hängt i inmurade hakar. Av sådana ser man i dag inga spår och inte heller av någon ursprunglig låsanordning – för bomrännan har utrymmet varit för knappt – men ett vid 90-talets restaurering tillkommet dörrparti omöjliggör för en uttömmande undersökning.

Fig 58. Brudportalen. Detaljer av kapitälbanden. Teckningar av F Zetterwall 1887. GF.

Das Brautportal. Details der Kapitellbänder. Zeichnungen von F Zetterwall, 1887.

Konsthistoriskt är den nu beskrivna portalen mycket värdefull, eftersom den tillhör kyrkans äldsta bevarade del och genom sin form och dekor ger viss ledning för dateringen av denna. Den är också viktig därigenom att den ger anvisning om hur västportalen från början var avsedd att utformas.

Den på södra sidan mitt emot sakristiportalen befintliga ingången (fig 56–58, 200 a–c) kallas i äldre källor Bruddörren (tidigast belagt 1630)⁸⁷. Den är en vid, perspektivisk portal, som skjuter fram en meter framför fasaden och som täcks av ett sadeltak. Varje sida avtrappas inåt med fyra steg, och i vinklarna står kolonner. Kapitälerna är prydda med varandra korsande bladstänglar, ansiktsmasker i lövverk, spiralrankor och

lövträd i ett sammanhängande band, som sträcker sig från portöppningen runt portalsidorna ända in till väggen. Baserna är attiska med ornamentalt utformade hörnblad. Längs gavelfältets kant löper en bård bestående av två parallella och på jämna mellanrum hopbundna bladrankor. Över den 233 cm breda dörröppningen ligger ett rakslutet tympanon dekorerat med ett Agnus Dei inom en krans, som hålls av två änglar. En av täckstenarna på sadeltaket utgörs av en gravstensdel med rester av såväl 1400- som 1600-tals-text. Färgspår visar, att också denna portal varit rödmålad.

Tympanonfältet insattes vid sekelskiftets restaurering och är ritat av Axel Herman Hägg⁸⁸. Dessförinnan

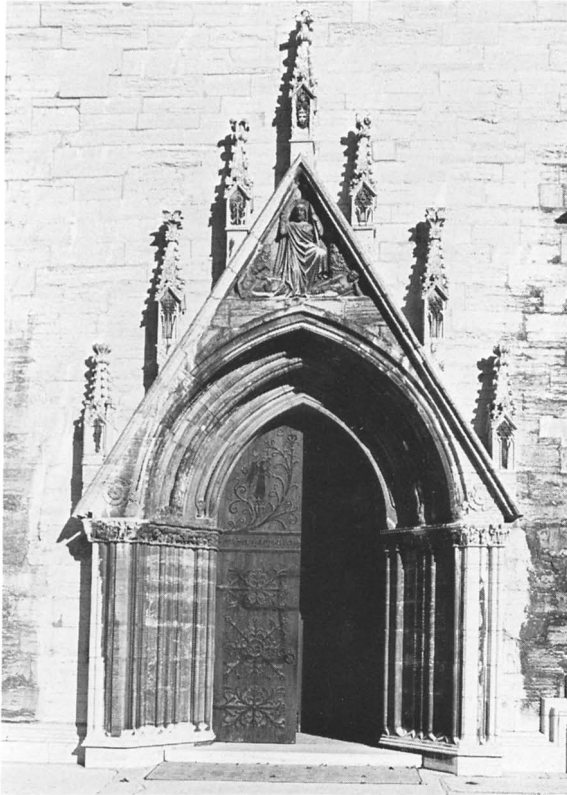

Fig 59. Foto 1977.

Fig 59–65. Stora kapellets portal.

Portal der grossen Kapelle.

Fig 61. Vimpergens översta fial med framställning av Marie kröning. Originaldetalj på domkyrkans vind. Foto 1975.

Oberste Fiale des Wimpergs mit einer Darstellung der Krönung Mariae. Originaldetail.

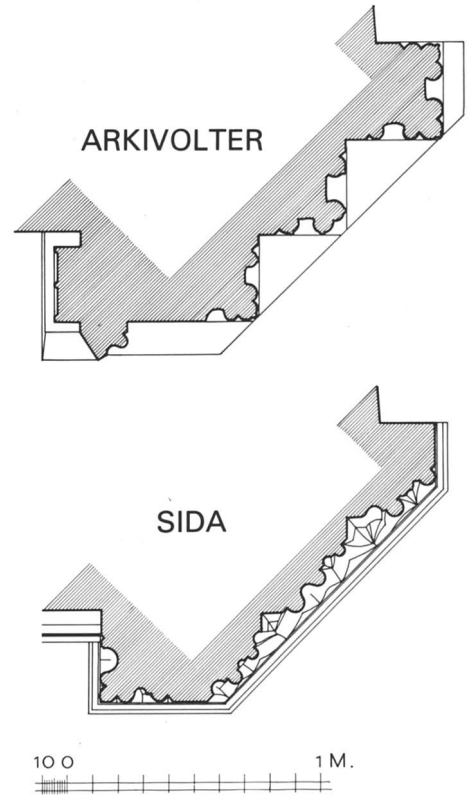

Fig 60. Profiler av sida och arkivolter. Märk att den innersta arkivolten är profilerad också på portalens insida. Uppm J A:son Utas 1977.

Profil einer Seite und der Archivolten. Beachte, dass die innerste Archivolte auch auf der Innenseite des Portals profiliert ist.

Fig 62. Detalj av västra kapitälbandet med framställning av Flykten till Egypten. Foto 1976.

Detail des westlichen Kapitellbandes mit einer Darstellung der Flucht nach Ägypten.

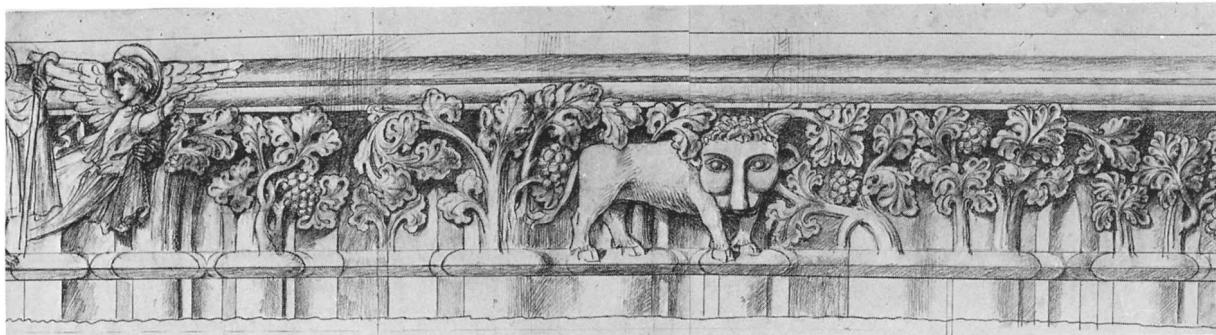

Fig 63. Västtra kapitälbandet. Arbeitsritning av A H Hägg.
VDA.

Das westliche Kapitellband. Arbeitszeichnung von A H Hägg.

Fig 64. Östra kapitälbandet. Foto G Svahnström 1975.

Das östliche Kapitellband.

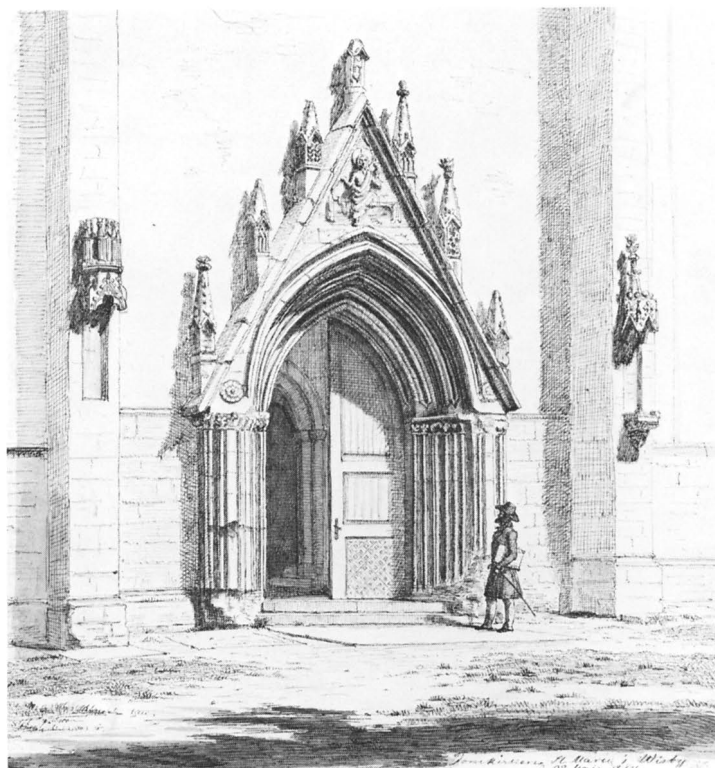

Fig 65. Den äldsta kända bilden av portalen härrör från 1851, då den danske arkitektur-tecknaren J Kornerup utförde vidstående teckning. NMK.

Das älteste bekannte Bild vom Portal wurde 1851 von dem dänischen Künstler J Kornerup gemacht.

Fig 66. Stora kapellet's portal. Foto J A Lagergren omkr 1895. ViLA.

Portal der grossen Kapelle um 1895.

Fig 67 a. Västra kapitälbandet före restaureringen. b. Östra kapitälbandet. Delförstoringar av fig 66.

a. Das westliche Kapitellband vor der Restaurierung. b. Das östliche Kapitellband. Teilvergrößerungen der Fig 66.

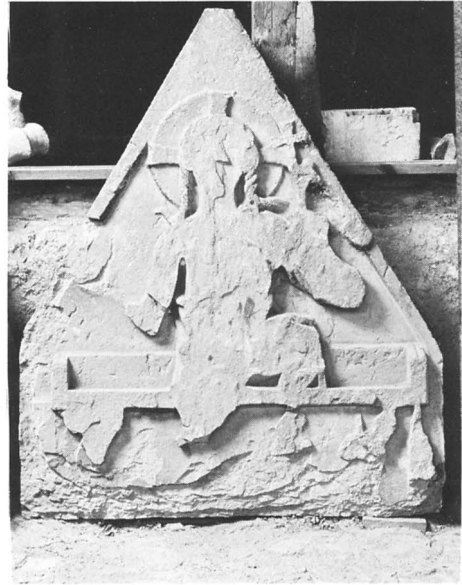

Fig 68. Stora kapellets portal. Vimpergens Uppständelse-scen, tv omkr 1895. Foto J A Lagergren, delförstoring, th bevarad detalj på domkyrkans vind. Foto 1975.

Portal der grossen Kapelle. Auferstehungsszene des Wimpergs, links um 1895, Teilvergrösserung des Photos von J A Lagergren, rechts erhaltenes Detail auf dem Boden des Domes.

fanns där ett slätt, rakslutet tympanon, som var hopsatt med ett par järnkramlor (fig 57). Det hade brustit 1657 i samband med en reparation. 1858 murades portalen igen på insidan, och ett par av F W Scholander ritade blinddörrar insattes. När portalen vid sekelskiftet åter öppnades, försågs den med nya ytterdörrar, medan de scholanderska dörrarna placerades på insidan. I ytterdörrarnas smide ingår två änglar med språkbanden *Siste viator* (Stanna vandringsman) och *Sursum corda* (Upplyften edra hjärtan).

Brudportalens sadeltak skär in i ett ovanförsittande fönster, som av den anledningen blivit igenmurat ner till. Portalen är sålunda icke ursprunglig på platsen.

Kyrkans huvudingång är portalen på Stora kapellets sydsida (fig 59–68). Formatet, den överdådiga utsmyckningen och den solenna inramningen med ädikulor och skulpturer på de flankerande strävpelarna understryker portalens betydelse. I likhet med Brudportalen är den perspektivisk men med ett betydligt mer komplicerat mönster av rundstavar, hålkälar och kanter på sidorna och i arkivolterna. Smygar och båge utgår från samma grundform – tre rätvinkliga avtrappningar – men den undertrycks genom att hörnen är profilerade och dessutom profilerade på olika sätt (fig 60). Smygarnas och arkivolternas profiler stämmer alltså inte överens. Kapitälbanden (fig 62–64) är rikt smyckade

med figurer, djur och växter. Ytterst på det östra bandet ses Bebådelsen för herdarna och därintill Heliga tre konungars tillbedjan. Sedan följer bladverk med inströdda djurfigurer: en räv eller katt, som tagit en fågel, och en annan fågel, som skrämmd iakttar överfallet. På motsatta sidan framställs ytterst en sfinx, i hörnet en fågel, som med huvudet nedåt biter om kapitälbandets vulst och därefter Flykten till Egypten (fig 62). Resten av kapitälbandet upptas av vegetationsmotiv med ett oxliknande djur bland träden.

Arkivolterna inramas av en spetsig vimperg (ca 65°) med en relief föreställande Jesu uppståndelse högst upp. I de nedre hörnen ser man stora dubbla rosor i låg relief. På vimpergens sidor står på jämna mellanrum fialer med masverksarkitektur på sidorna; den översta har dock i stället på framsidan ett krönt människohuvud med en ängel ovanför och på sidorna växtmotiv. Förmodligen skall bilden föreställa Marie kröning (fig 61). Också denna portal har varit rödfärgad. På insidan är öppningen täckt med en flack vinkelbåge. Inga spår av bomrännor kan iaktas. De järnbeslagna portarna härrör från sekelskiftet. I smidet framställs Marie bebådelse. Under ängeln på vänstra dörrhalvan läser man hälsningsorden *Ave Maria gratia plena* och under Maria på den högra *Fiat mihi secundum verbum tuum* (Ske mig såsom du har sagt. Luk 1:38). Där finns också

Fig 69. Långhusets sydportal, sedd från Stora kapellet. Foto 1975.

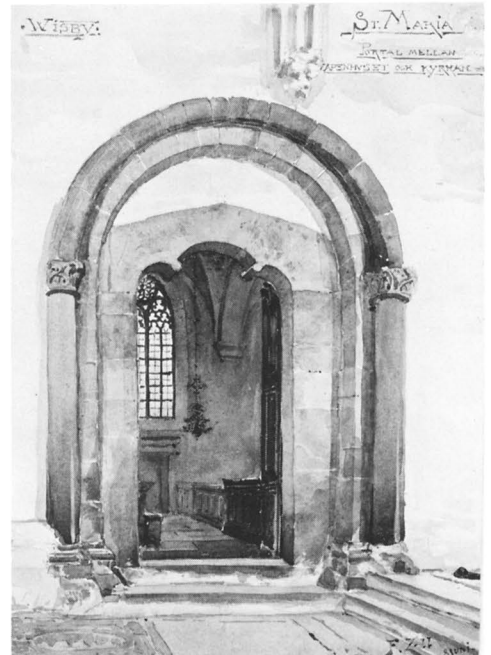
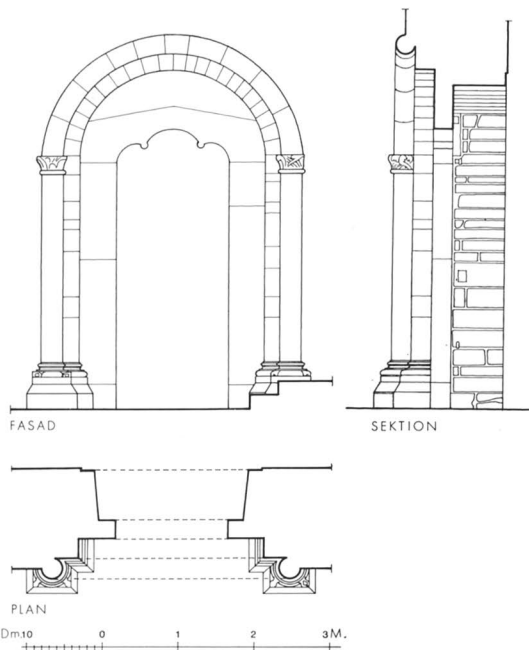
Südportal des Langhauses, von der grossen Kapelle aus gesehen.

Fig 70. Långhusets sydportal. Skala 1 : 100. Uppm J Söderberg.

Südportal des Langhauses.

Fig 71. Långhusets sydportal. Akvarell av F Zetterwall 1886. NM.

Südportal des Langhauses. Aqua-rell von F Zetterwall 1886.

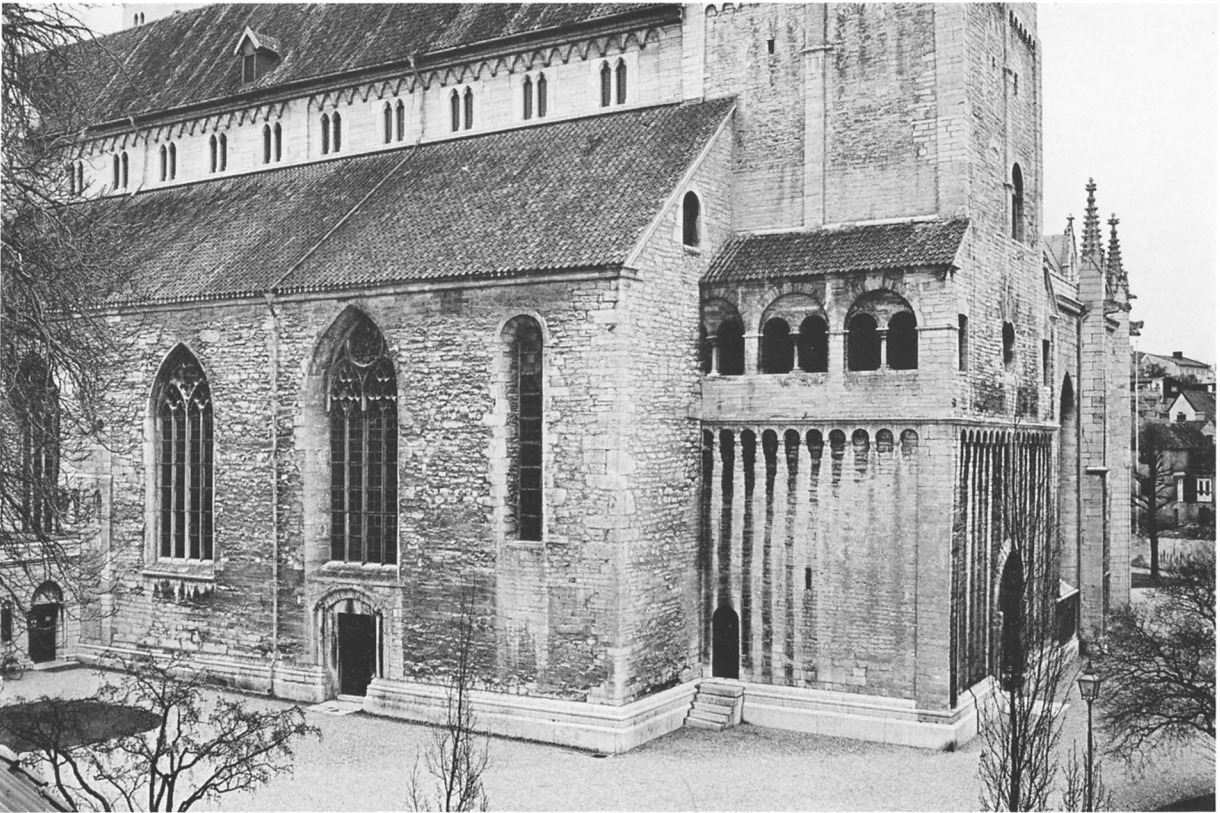

Fig 72. Tornet och långhuset från nordväst. Foto 1977.

Turm und Langhaus von Nordwesten.

initialer syftande på S Katarina och S Maria, eftersom kapellet antagits vara invigt till deras ära.

Av äldre avbildningar framgår att portalen vid selskiftet befann sig i ett ganska miserabelt tillstånd (fig 66–68). Smygarnas baspartier var praktiskt taget helt sönderfräta; endast på ett mindre stycke på östra sidan fanns så mycket av profilen kvar, att en säker rekonstruktion kunde göras. Inte riktigt lika illa åtgångna var kapitälbanden, men av figurscenerna återstod inte mycket (fig 67). Också vimpergens uppståndelsescen var svårt skadad – ytskiktet på reliefen hade delvis spjälkats loss och förstörts – men ingen tvekan kunde råda om vad bilden föreställt (fig 68). Fialerna var relativt väl bibehållna, låt vara att spetsarna saknades på de flesta.

Vid restaureringen nyhögs portalsidorna liksom hela den skulpturala utsmyckningen så när som på vimpergens rosetter. Också fialerna förnyades. Arbetet utfördes av den tidigare nämnde stenhuggaren Hans Folie från Tyrolen. Det framgår vid en jämförelse med några på kyrkans vind förvarade originaldelar från por-

talen, att man så långt det varit möjligt reproducerat originalets motiv, men att utförandet helt fått sin prägel av den rådande tidsstilen. Särskilt markant kommer detta till uttryck i uppståndelsescenen.

Ett brev dat 11.2 1901 från Axel Herman Hägg till arbetschefen, byggmästare Nils Pettersson, ger en god föreställning om såväl svårigheterna vid arbetet som Häggs principiella inställning till restaureringsfrågorna.⁸⁹

Jag tycker det är skada att så mycket av portalens 'liv' nyhögs. T o m om dessa lister (på kapitälbanden) är en smula ramponerade här och där, så äro de i sådant tillstånd långt mera intressanta än nyhugget fint och 'slickat' arbete. Det var endast de totalt förvittrade baserna, som vi behövt restaurera. Bågarna behöfve vi icke förnya alls. T o m den förfallna men vackra avslutningen över kapitälet med oxen, tjuren eller vad för djur det nu kan vara, skulle jag lämna kvar som det är. *Skrapa icke* bort rödfärgen utan ta bort den med syra. Medelst sådan skrapning hava de i Frankrike fördärvat många vackra saker. Använder man syra så kvarstå de gamla mejseltagen. De nya stenar man behöver insätta kommer icke att sticka av för skarpt mot de rengjorda

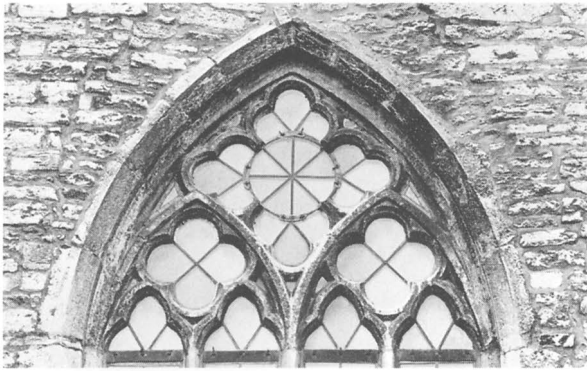

Fig 73. Masverk i fönster nr 3 på långhusets norra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 3 an der Nordseite des Langhauses.

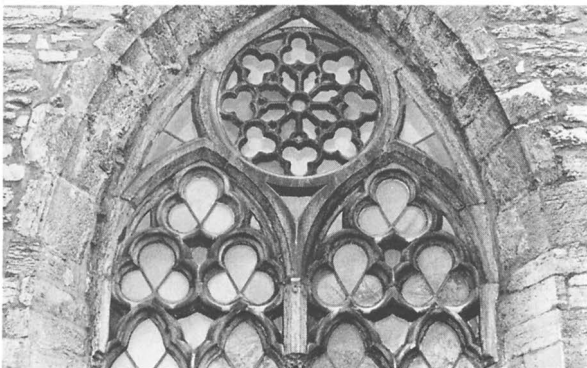

Fig 75. Masverk i fönster nr 2 på långhusets norra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 2 an der Nordseite des Langhauses.

Fig 76. Masverk i fönster nr 2, detalj av mittposten. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 2, Detail des Mittelpostens.

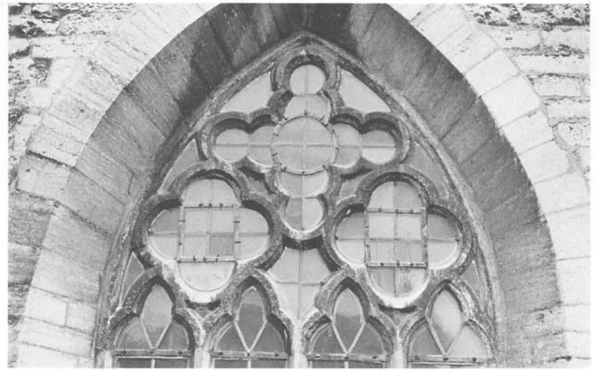

Fig 74. Masverk i fönster nr 4 på långhusets norra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 4 an der Nordseite des Langhauses.

stenarna, om man behandlar saken skickligt. Å västra hörnets framsida finns två huvuden kvar (nästan förvittrade), jämte den tämligen väl bibehållna örnen. Det bäst bibehållna huvudet kunde föreställa en skön kvinna, som byggmästaren säger, men då har hon möjligen varit prydd med mustasch och skägg som kanske ansågs vackert för sköna kvinnor då för tiden. Jag har i alla fall förvandlat henne till S Josef. Mellan detta huvud och örnen synes ett annat huvud med vänstra ögat kvar, vilt stirrande, men ansiktets högra halva har tidens tand så småningom bortnaget. Till detta huvud hör bla en veckad kjortel, en arm och vad som ser ut som en fot men som också kan vara endast en 'ejtel' eller vad ni nu kallar dessa flintiga 'stain'-bitar i kalkstenen. Av detta parti har jag skapat den h Jungfrun och barnet samt en mycket beskedlig liten boricka. Emellertid så önskar jag innerligt, att var vi med något fog kan bibehålla det gamla, så bör vi så göra. Vi kunna ju markera stenarna så att de komma tillbaka på rätta stället, och vad som vi icke kunna begagna, böra vi förvara å 'Fornsalen'. Jag försäkrar att om vi icke äro så konservativa som möjligt, såra vi icke allenast våra egna samveten, utan vi får så mycket ovetta av bildade resande, att det blir mer än vi väl kunna tåla. Röstets fialer skulle vi icke röra alls. De äro utmärkt väl huggna, och som de nu befinna sig äro de långt vackrare än om de vore nya. Varest rester av korsblommor finnas, så sätt upp dem igen. Jag tycker mig ha sett sådana nedfallna bakom en och annan fial.

Häggs intentioner i fråga om portalens restaurering kom såsom framgått av vår beskrivning inte att följas, och kritiken uteblev inte heller.

Stora kapellet är lagt utanpå kyrkans sydfasad, och kappellets norra vägg är alltså kyrkans tidigare södra yttervägg. Där kvarsitter alljämt omfattningen till vad som före kappellets tillkomst var kyrkans huvudportal (fig 69–71). Den har en yttre omfattning av kolonner med baser och kapital samt rundbågig arkivolt. Innanför ett rätvinkligt murhorn följer så breda poster, på

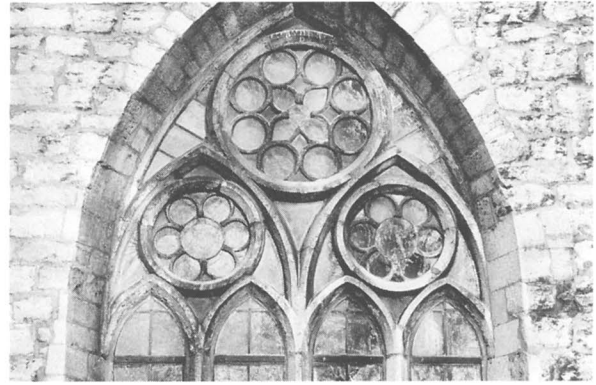
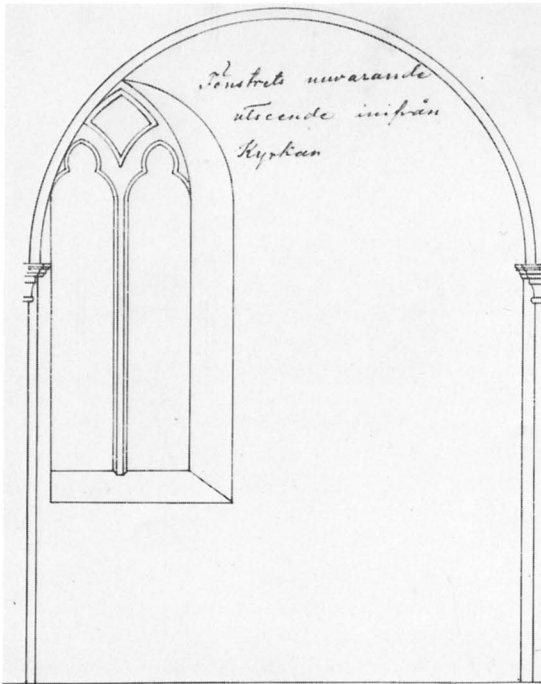

Fig 78. Masverk i fönster nr 14 på långhusets södra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 14 an der Südseite des Langhauses.

Fig 77. Gotiskt fönster på korets södra sida, borttaget 1892. Uppm N Pettersson 1892. RA.

Gothisches Fenster an der Südseite des Chores, das 1892 entfernt wurde.

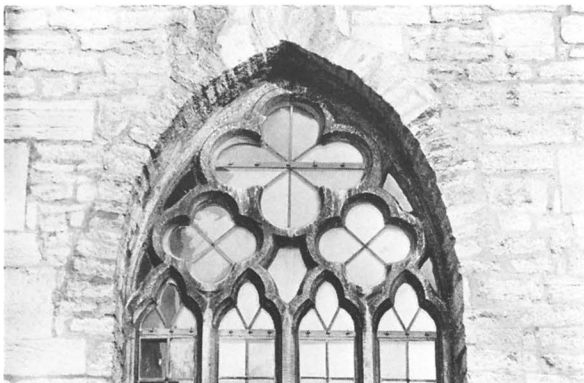

Fig 79. Masverk i fönster nr 16 i Köpmankoret. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 16 im Kaufmannschor.

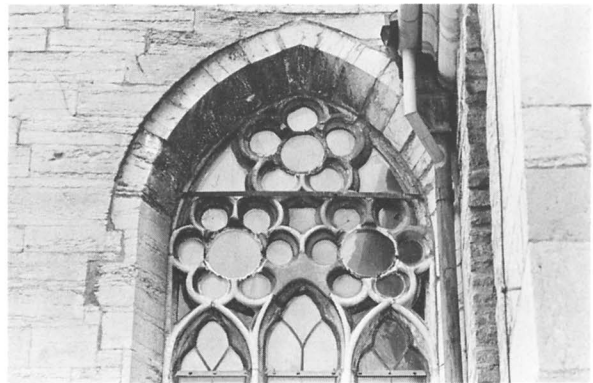

Fig 80. Masverk i fönster nr 17 på Stora kapellet's östra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 17 an der Ostseite der grossen Kapelle.

vilka ett trepassformat överstycke med runda knoppar i spetsarna vilar. På den västra postens utsida är årtalet 1498 två gånger inristat. Baserna är nyhuggna men efterbildar de tidigare. Kapitälerna föret stora likheter med västportalens, men hörnbladen är flikiga och har markerade nerver. Likaså skiljer sig bladstänglarnas diamantnerver: i väster är de åtrunda, i söder facetterade (fig 179 a-b). I jämförelse med västportalens kapitäl är sydportalens av något enklare beskaffenhet. I det skick portalen nu framträder gör den intryck av att ha

förändrats på ett tidigt stadium. När och på vad sätt detta skett skall utvecklas närmare längre fram. Vid sekelskiftet borttogs en hög tröskelsten och ett framföriggande steg (fig 71).

Fönster

Fönstren uppvisar en rik provkarta på olika former och stilar. De beskrivs här i samma ordning som ingångarna med början på tornets västra sida. Med fönster avses här endast sådana muröppningar, som från början varit

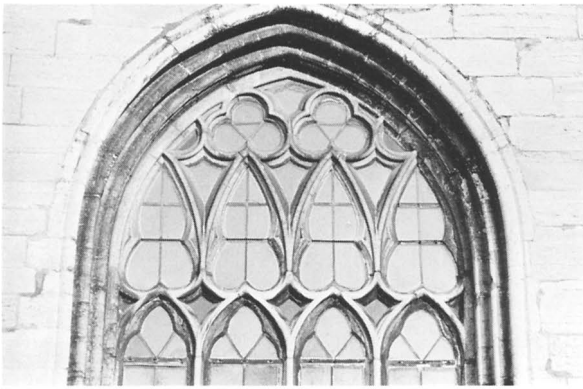

Fig 81. Masverk i fönster nr 18 på Stora kapellets södra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 18 an der Südseite der grossen Kapelle.

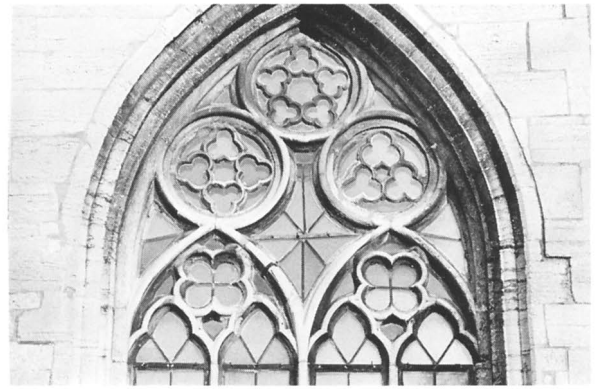

Fig 82. Masverk i fönster nr 19 på Stora kapellets södra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 19 an der Südseite der grossen Kapelle.

Fig 83. »Simson», detalj från fönster nr 18 på Stora kapellets sydsida. Foto 1977.

„Simson“, Detail des Fensters Nr 18 an der Südseite der grossen Kapelle.

avsedda att glansas. Gluggar och hissportar behandlas för sig i ett särskilt avsnitt.

Västtornets enda fönster (nr 23) tillhör första ovanvåningen och är placerat rakt över västportalen (fig 34). Det har formen av ett liggande fyrpass med den yttre omfattningen murad med samma tunna stenformat som omgivande murverk. Över detsamma är en förstärkningsbåge slagen. Den i halva murtjockleken befintliga, likaledes fyrpassformade stenkarmen är huggen i ett stycke.

Av de fem fönstren på långhusets norra sida är endast det västligaste (nr 1), ett högt och smalt rundbågigt fönster, ursprungligt (fig 72). De övriga är såsom det omgivande murverket klart utvisar sekundärt insatta. Alla är fyrdelade och försedda med masverk. Nr 3 (fig 73) och 5 är identiska såväl med avseende på den yttre omramningen som på masverkets utseende: de med spetstrifolium avslutade sektionerna är parvis sammanhållna inom en spetsbåge med ett stående fyrpass i varje bågfält, medan ett större rikare konturerat fyrpass utfyller bågfältet mellan fönsterparen. De är också de enda, vars mittpost och karmstycken på insidan har rundstavsprofil. Fönster nr 4 (fig 74) överensstämmer i allt väsentligt med de föregående med undantag för att den sammanhållande spetsbågen över fönsterparen bortfallit. Vidare är den yttre omramningen något avvikande, men den är helt nymurad vid sekelskiftet. Dessa tre fönster är säkerligen samtidigt insatta.

Fönster nr 2 (fig 75) skiljer sig från de föregående genom sin högre placering på väggen, vilket motiveras av den underliggande portalen. Dessutom är såväl den yttre omramningen som masverket annorlunda. Det

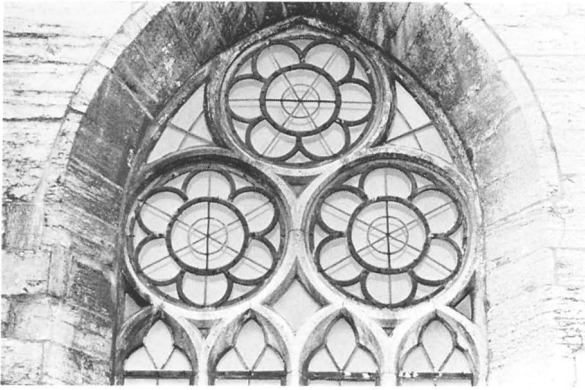

Fig 84. Masverk i fönster nr 20 på Stora kapellets västra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 20 an der Westseite der grossen Kapelle.

senare är tvåskiktat och består ytterst av två spetsbågar och en rundel och därinnanför ett mera finförgrenat masverk med två spetstrifoliefönster och tre trepass inom varje spetsbåge samt ett rosverk av trepass inom rundeln. Det inre masverksskiktet har till skillnad från allt övrigt på denna sida en rundstavsprofil, medan det yttre skiktet, som är begränsat till övre delen av fönstret, uppvisar den normala kantiga profilen. Där denna på mittposten övergår i rundstavsprofilen är den senare konsollikt utformad och bladsmyckad (fig 76).

Fönster nr 7 på korets norra sida är rundbågigt och ursprungligt men bredare och lägre än nr 1 på långhuset. Samma fönstertyp av varierande storlek återkommer på korets östra gavel (nr 8, 10) och sydsida (nr 11). Östgavelns trefönstergrupp (fig 87) med ett högre och bredare mittfönster är inkomponerad i systemet av rundbågsfriser och lisener. Korets sydfönster (nr 11) rekonstruerades 1892. Dessförinnan fanns på platsen ett spetsbågigt, tvådelat fönster med enkelt masverk (fig 77). Det framgår ej av handlingarna, om några spår av ett äldre rundbågigt fönster fanns bevarade, men det är knappast troligt, att så var fallet. Rekonstruktionen gjordes med ledning av motsvarande fönster i korets nordvägg. I och för sig finns ingenting som motsäger, att ett fönster av detta slag existerat också på sydsidan, innan det gotiska masverksfönstret tillkom.

Fönster nr 14 (fig 78) är ett fyrdelat masverksfönster med under spetsbågar parvis sammanförda lansetter, rundlar i bågfälten med inskrivna sexpass och i toppen en större rundel med en fyrväppling i mitten omgiven av åtta små rundlar. Fönstret är klart sekundärt.

Fönstret över Brudportalen (nr 15) är ett enkelt

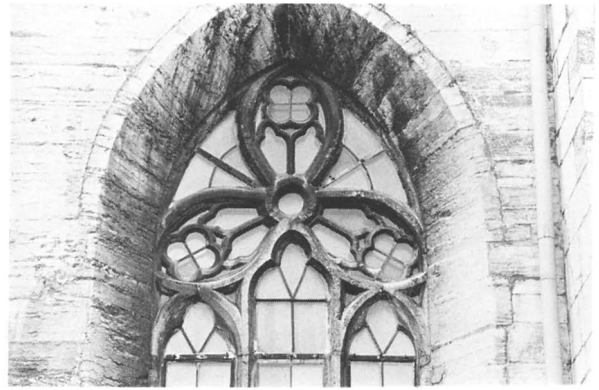

Fig 85. Masverk i fönster nr 21 på Stora kapellets västra sida. Foto 1976.

Masswerk im Fenster Nr 21 an der Westseite der grossen Kapelle.

Fig 86. Fönster i långhusets sydvästra del, numera öppnande sig mot Stora kapellet. Foto 1976.

Fenster im südwestlichen Teil des Langhauses, das sich jetzt zur grossen Kapelle hin öffnet.

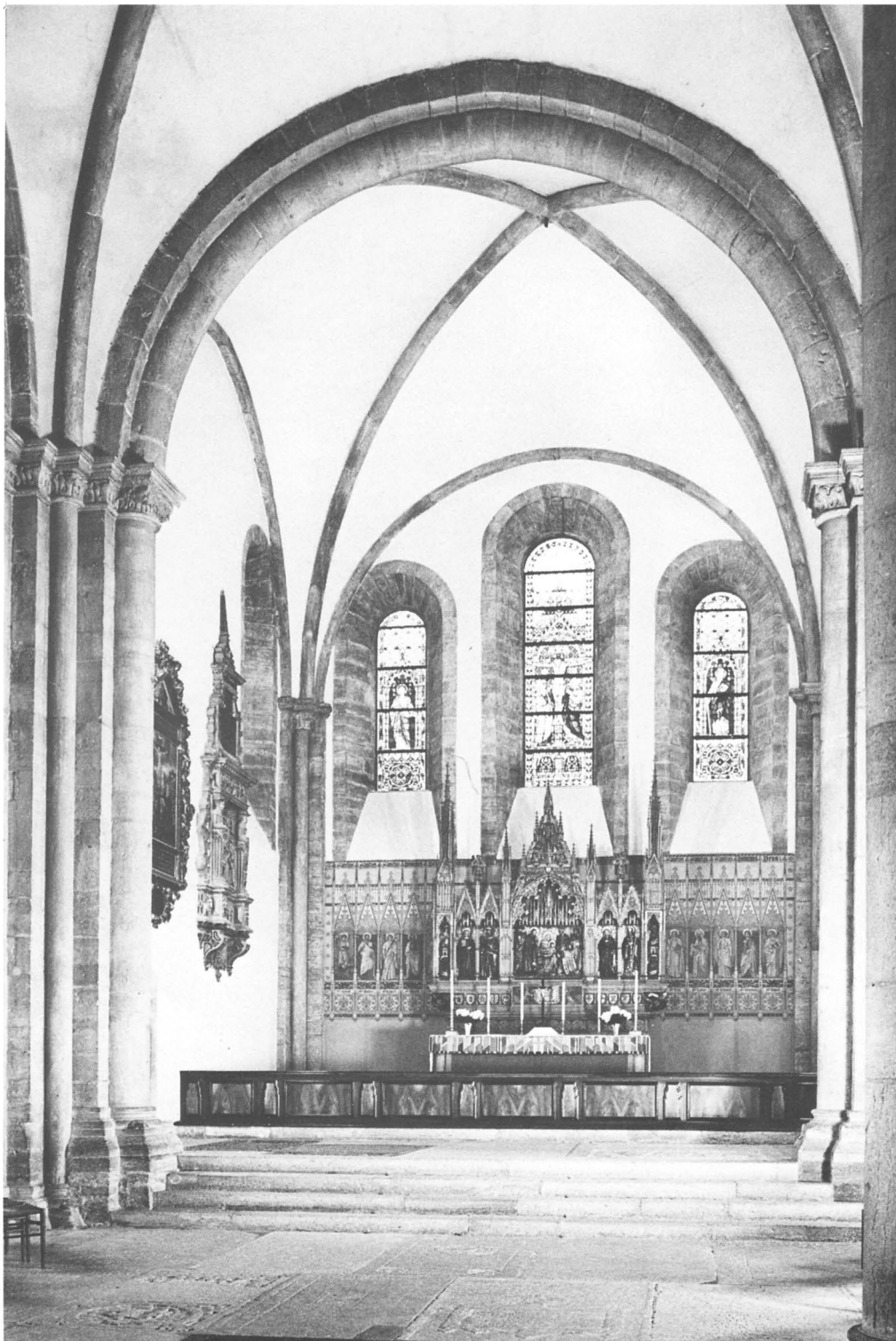

Fig 87. Interiör av koret mot öster. Foto 1975.

Interieur des Chors gegen Osten.

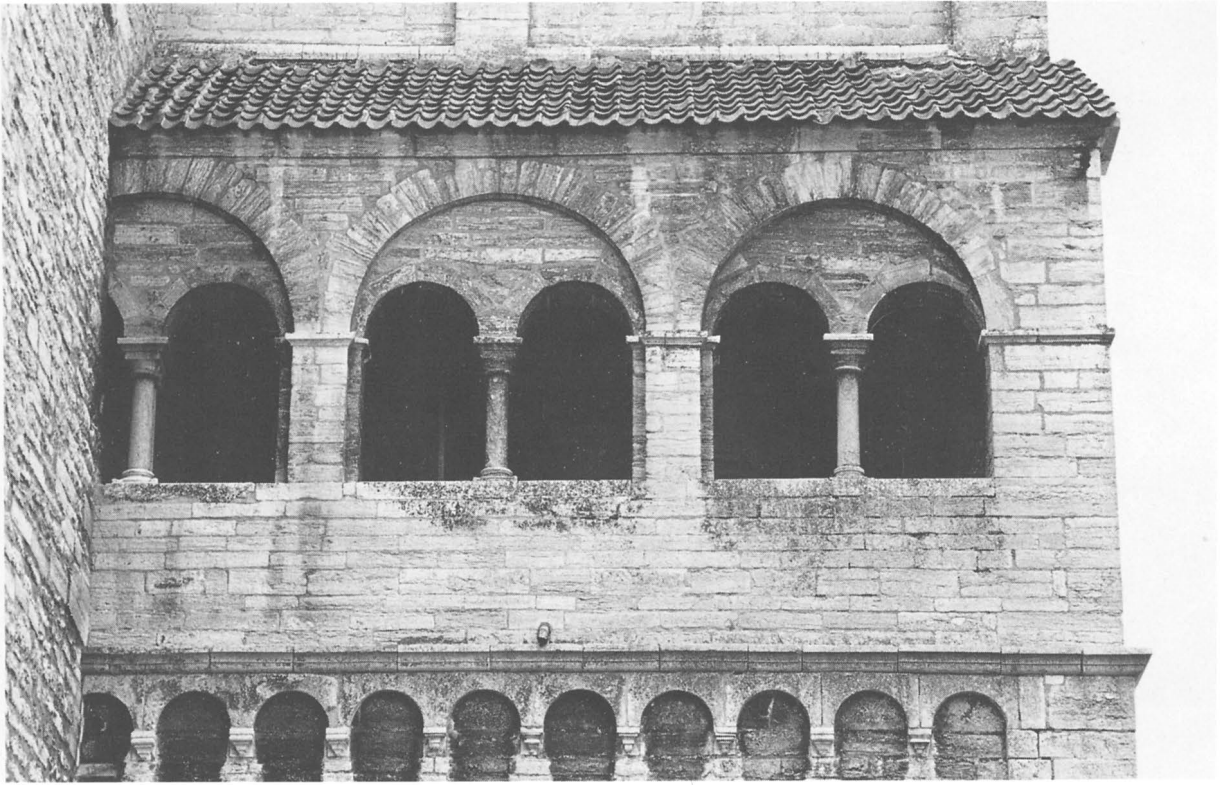

Fig 88. Västtornets norra galleri. Foto 1976.

Nordgallerie des Westturms.

rundbågsfönster i storlek och proportioner överensstämmande med korfönstren. Det förhållandet, att Brudportalens vimperg skjuter upp i fönstret, så att höjden på detsamma måst avkortas, anger tydligt, att fönstret är äldre än portalen (fig 56). Emellertid är karaktären på murverket på ett stort parti runt fönstret så olikt det eljest mycket vårdade murverket i denna del av kyrkan, att det med skäl kan ifrågasättas, om fönstret är ursprungligt.

Köpman Koret äger endast ett fönster, nr 16 (fig 79), ett fyrdelat masverksfönster, som överensstämmer med nr 4 mitt emot på norra sidan så när som på att det översta fyrpasset är något enklare. Fönstret är det enda, som ej har huggen sten i den yttre omramningen. De goda förbanden med omgivande murverk anger, att fönstret är ursprungligt.

Kyrkans praktfullaste fönster är de fem, som ger ljus åt Stora kapellet, ett på östra sidan (nr 17), två på södra sidan (nr 18 och 19) och två på västra (nr 20 och 21). Nr 18–20 är fyrdelade, de båda andra tredelade. I nr 17 (fig 80) är den mellersta lansettformade sektionen något högre än de omgivande. Det ovanförliggande bågfältet

utfylls av tre stora rosetter sammansatta av fem- och sexpass. Masverksprofilen är rundstavsformad.

Sydsidans fönster nr 18 (fig 81) och 19 (fig 82) har ensamma rikt profilerade sidor, sammansatta av rundstavar, hålkälar och kanter. Rundstavarna utgår från baser av varierande form. I nr 18 är en prydd med en bågrfris, en annan med bladstänglar och en tredje med en liten mansfigur, som klamrar sig fast vid stenen och som brukat identifieras med Simson (fig 83). Detta fönster är sammansatt av fyra lika breda och höga lansetter med en tulpanformig masverksdel över varje lansett och i bågfältet högst upp två trepass. I nr 19 är de spetstrifolieformiga sektionerna parvis sammanförda under spetsbågar med liggande fyrpass i bågfälten, medan tre stora rundlar med inskrivna trepassfigurer i varierande formationer fyller det stora översta bågfältet. I båda fönstren har masverket rundstavsprofil.

Fönster nr 20 (åt väster, fig 84) är som de närmast föregående fyrdelat med jämnhöga lansetter och däröver tre stora rundlar med indelning av järnband. Nr 21 återigen (fig 85) är tredelat med mittsektionen högre än

Fig 89. Västtornets norra galleri, inifrån. Foto 1976.

Nordgalleri des Westturms von innen.

Fig 91. Kyrkvinden. Interiör mot väster. Märk de igenmurade klockgluggarna på tornväggen i fonden under rundbågsfrisen. Foto 1977.

Kirchenboden. Interieur gegen Westen. An der Turmwand im Hintergrund sieht man die vermauerten Schallöffnungen unter dem Rundbogenfries.

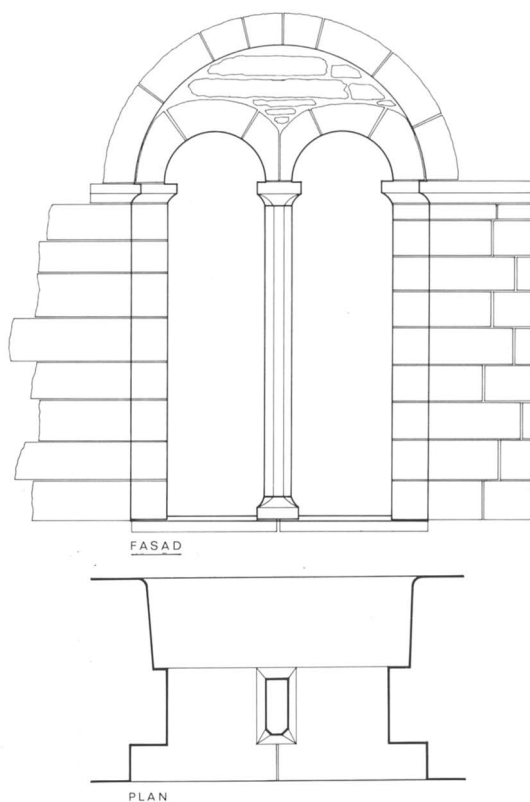

Fig 90. Västtornet. Klockglugg i översta våningen. Uppm J A:son Utas 1975.

Der Westturm. Schallöffnung im obersten Stock.

de andra och däröver tre spetsovalas masverk utgående från en central rundel och indelade i fyrpass och mot basen avsmalnande parställda spetstrifolier. Båda dessa fönster har skarpkantig masverksprofil.

Som ovan påpekats kvarstår långhusets södra vägg som nordmur i Stora kapellet. Förutom den redan beskrivna portalen har där bevarats två smala rundbågiga fönster av samma typ och storlek som nr 1 på långhusets norra vägg (fig 86).

Med kännedom om förhållandena i de gotländska kyrkorna i allmänhet under medeltiden kan man utgå ifrån att samtliga fönster varit försedda med glasmålningar. Fn finns sådana endast i de tre fönstren i korgaveln, och de tillkom 1892 (fig 87). I mittfönstret framställs Golgata, i det vänstra S Petrus och i det högra S Paulus. Förslag till glasmålningar införskaffades 1891 från R Callmänder, Göteborg, Neumann & Vogel, Stockholm, och W Schell, Offenburg (Baden). Av

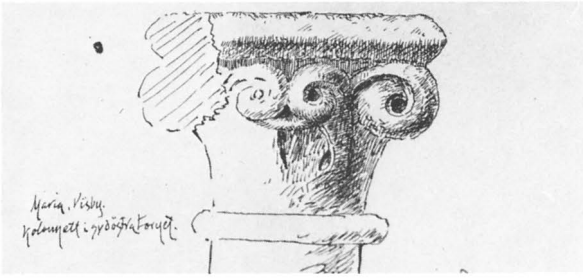

Fig 92. Sydöstra tornet. Kapitäl i den nedersta åttkantiga delen. Teckning av okänd konstnär (A H Hägg?) före sekelskiftets restaurering. Nordiska museet.

Kapitell im untersten, achteckigen Teil des südöstlichen Turms. Zeichnung vor der Restaurierung um 1900.

dessa ansåg den för restaureringen ansvarige arkitekten Gust Petterson Neumann & Vogels förslag präglas av »omsorgsfull och lagom rik behandling», medan de övriga betecknades som »mera prålīga än vackra» (Callmanders) och »enkelt för att inte säga tarvligt» (Schells).⁹⁰ Senare tillkom ett förslag från Carl de Bouché i München, och detta jämte Neumann & Vogels utställdes 1892 till allmänt beskådande i domkapitlets expeditionsrum. I ett odaterat brev till arbetschefen Nils Pettersson utvecklade de Bouché sitt förslag. »Motiv och tid har jag hämtat från katedralen i Bourges och tror jag mig ha träffat det riktiga enligt Er önskan. . . . Är beredd att utföra de tre figurfönstren för 2 500 kr. De övriga fönstren skall jag utföra enligt utkasten för 1 000 mark. . . . Då mina medeltida glasmålningar är eftersökta . . . och . . . vid auktioner och av samvetslösa handlande ofta betalas med högt pris såsom äkta gamla, så först i Paris och Strassburg, torde Ni däri se en garanti för att de fönster, som av mig utföres, kommer att verka såsom äkta gamla fönster.»⁹¹ Neumann & Vogels förslag byggde enligt samtida utsago på gotländska motiv med fönstren uppdelade i tio smärre medaljonger med bilder ur den bibliska historien. Uppdraget gick till de Bouché bl a därför att man befarade, att en uppdelning i mindre scener oförmånligt skulle påverka de inte särdeles höga fönstren. De övriga fönster, som de Bouché nämner i sitt brev, är korets sidofönster, där svagt färgade rutor bildar enkla flätbandsmönster.

När de medeltida glasmålningarna försvann är inte känt. Många kan ha förstörts vid bränder, som härjat kyrkan, andra vid tillfällena som 1811, då man vid begravning av en underofficer gav salut med kanon vid

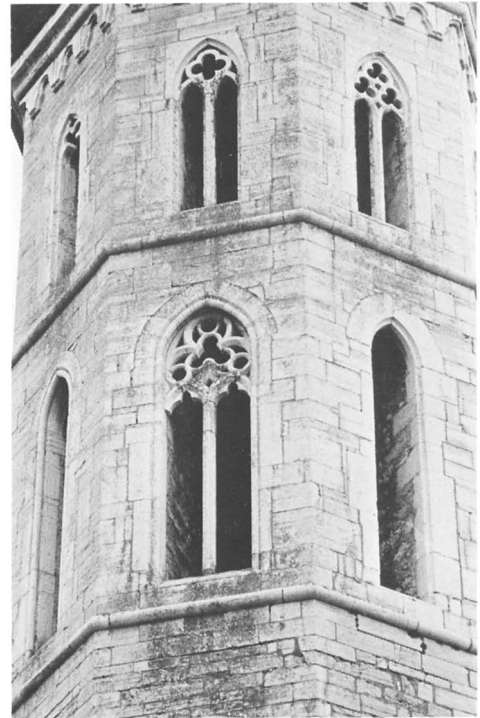

Fig 93. Nordöstra tornet, de övre delarna. Foto G Svahnström 1974.

Oberer Teil des nordöstlichen Turms.

södra kyrkogårdsporten, varvid »ett anseeligt antal rutor i kyrkfönstren såväl på södra som västra och östra sidan mot berget söndersprungit och även några fönsterfack alldeles utfallit».⁹² Trots allt finns dock fortfarande två små rutor med medeltida färgat glas i behåll, nämligen i masverket i fönster nr 3 på norra sidan (triangulära blå fält med gula bårder i blyinfattning).

1631 insattes eller reparerades ett fönster »i östra änden uppe i kyrkan med Kungl Maj:ts och Danmarks vapen i».⁹³

Gallerier, gluggar och hissportar

Västtornet. Sidogallerierna i norr och söder, vilka bildar övergång från tornets kraftigare nederdel till den smäckrare överdelen, öppnade sig ursprungligen utåt med tre rundbågiga arkader på var sida (fig 72, 88–89). Varje arkad var delad i två mindre rundbågiga öppningar åtskilda av kopplade kolonnetter med bägar-kapitäl och attiska baser. Nu finns bara det norra galleriet kvar oförvanskad. Det södra förstördes, när

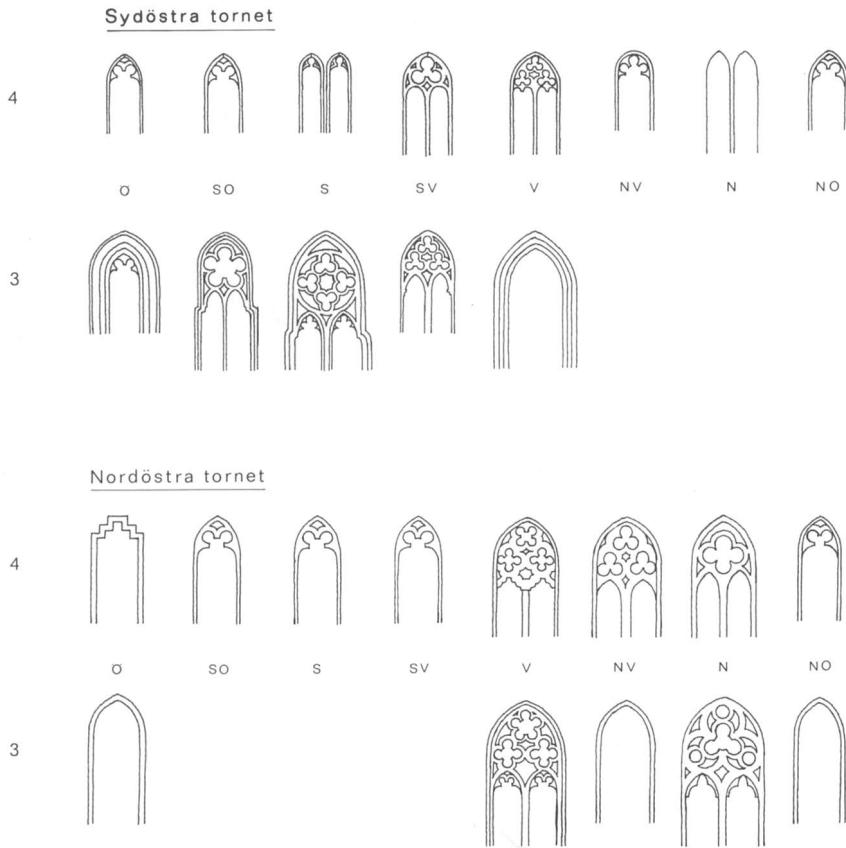

Fig 94. Östtornens gluggformer.
Teckningar av J A:son Utas
1976.

*Formen der Schalllöcher an den
Osttürmen.*

Fig 95. Glugg i nordöstra tornets
översta våning. Foto G Svahn-
ström 1974.

*Öffnung im obersten Stockwerk
des nordöstlichen Turms.*

Stora kapellet byggdes, och har bevarats endast som rudiment. Mot väster är gallerierna försedda med rektangulära gluggar.

Tornets därpå följande tredje våning visar åt väster två rundbågiga omfattningar, av vilka en är igenmurad och den andra försedd med en rektangulär öppning (fig 34). Den fick sin nuvarande form vid sekelskiftet, men redan tidigare fanns där en liknande men större glugg (fig 37). Även i den följande våningen ser man åt norr, väster och söder liknande, i fasadlivet igenmurade rundbågiga omfattningar. Dessa härrör från sekelskiftet, men ingen tvekan råder om att gluggar verkligen existerat där tidigare. På tornets östra sida, synlig från kyrkvinden, är originalmurverket bevarat ehuru starkt brandskadat och även där återfinns två igenmurade omfattningar (fig 91). Omfattningarna markerar forna ljudgluggar, som förlorade sin funktion, när tornet förhöjdes och klockorna flyttades högre upp. De nuvarande klockgluggarna befinner sig i tornets översta våning, två åt vardera norr, väster och söder. Vissa partier nyhöggs vid sekelskiftet men rekonstruktionerna förefaller väl underbyggda. Gluggarna är något högre

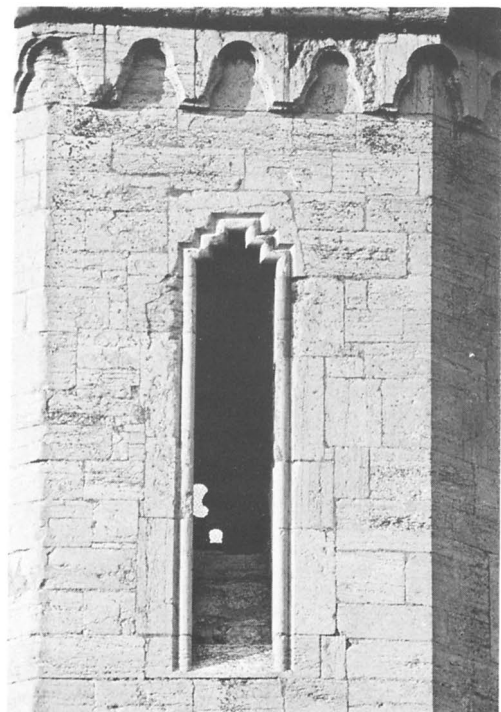

Fig 96. Kyrkan från nordost före restaureringen. Foto A Lindahl 1898. GF.

Die Kirche von Nordosten vor der Restaurierung.

Fig 97. Kyrkan från nordost omedelbart efter restaureringen. Foto K J A Gardsten 1903. ViLA.

Die Kirche von Nordosten unmittelbar nach der Restaurierung.

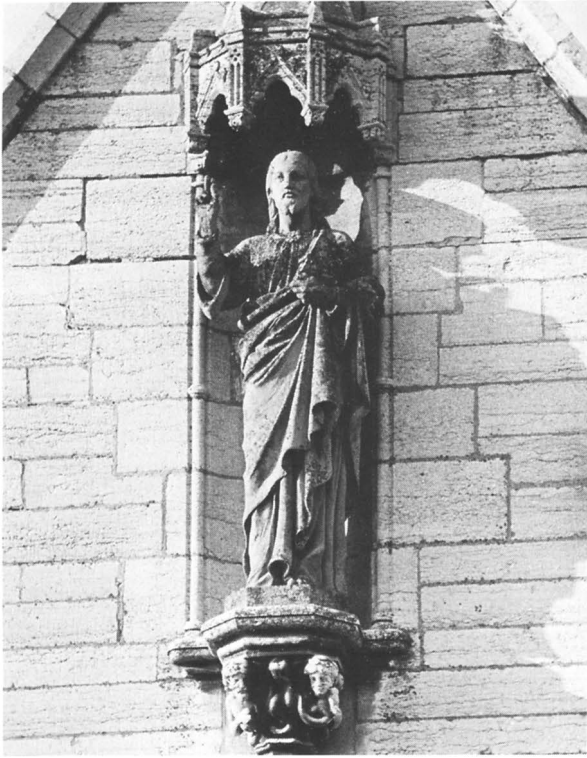

Fig 99. Hissbom av ek i korets gavel, skulpterad efter ritning av A H Hägg. Foto G Svahnström 1973.

Hebearm aus Eiche am Chorgiebel, nach einer Zeichnung von A H Hägg geschnitzt.

Fig 98. Kristusbild i korets gavelspets, huggen i England efter A H Häggs anvisningar. Foto G Svahnström 1974.

Christusbild an der Giebelspitze des Chores, nach Anweisungen von A H Hägg in England gehauen.

än de undre och delade i två smala rundbågiga öppningar åtskilda av ett rektangulärt mellanstöd med på utsidan avfasade hörn (fig 90).

Östtornen. I stark kontrast till västra tornets enkla gluggar står muröppningarna i de båda östtornen. Den nedersta våningen i den åttkantiga delen har tudelade rundbågiga öppningar mot öster och söder resp norr. Mittkolonneternas kapital har enkel bägarform utom i söder, där kapitälet smyckats med en stiliserad växtornamentik, som inte har motsvarighet någon annanstans i kyrkan (fig 92). De båda övre våningarnas sidor är genombrutna av höga smala gluggar, den undre våningen dock inte på de tre sidor, som vetter in mot klerestorievåningens tak. Somliga gluggar är enkelt lansettformiga, andra är parställda och andra åter tudelade (fig 93–94). En originell trappformig avslutning förekommer över den östra gluggen i nordöstra tornets översta våning (fig 95). Eljest är avslutningarna spetsbågiga och många är försedda med masverk av mycket skiftande utseende. Sidorna är mer eller mindre rikt profilerade.

Östgaveln. Ovanför korets trefönstergrupp indelas gaveln genom rader av stora gluggar i tre våningar. Själva gavelröstet nymurades till större delen vid se-

kelskiftet (fig 96–97). Endast på insidan finns originalmurverk bevarat. Det var då mycket bristfälligt och hopbundet med järnankare, men det avgörande skälet till den radikala restaureringen var den osymmetriska formen, som starkt irriterade Hägg. Han ansåg att skevheten uppkommit vid en ombyggnad på 1400-talet, »men arbetet gjordes mycket illa, ty i stället för att följa på ett naturligt sätt korets plan, som böjer sig något åt norr, så fortsätter takåsen i rät linje från väster, varigenom gavelspetsen inträffade ungefär 54 cm söder om gavelns mittlinje och takfoten åt norr över 4 fot lägre ner på muren än på södra sidan; ett förhållande som icke kunnat bli annat än vidrigt, sett från öster eller norr». När nu gaveln måste restaureras, borde man, menade Hägg, icke upprepa de gamlas misstag utan snarare rätta till dem.⁹⁴ (Se bilaga 4).

Gavelröstets gluggar är sålunda liksom Kristusfiguren i spetsen och det krönande korset tillkomna vid sekelskiftets restaurering. Kristusbilden skulpterades i England under Häggs överinseende (fig 98). Materialet är engelsk sandsten, vars gulaktiga färgton till en början vållade en del bekymmer. – Före restaureringen fanns i gavelröstets spets en rektangulär försänkning – om från början en glugg eller endast en blinding är

Fig 100. Västtornets huv från 1746, från öster. Foto J A Lagergren omkr 1895. ViLA.

Haube des Westturms aus dem Jahre 1746, von Osten.

ovisst – och därunder två höga med spetsbåge avslutade gluggar, vilka placerats symmetriskt i förhållande till den dåvarande taknocken men förskjutna åt söder i förhållande till korets mittlinje. De framträdde som blinderingar med målade poster och bågar angivande en indelning, som kan ha existerat tidigare, när gluggarna stod öppna. Hägg har på en ritning noterat, att man på insidan av den norra gluggen kunde se en grov mittpost av tegel.

Gavelns övriga sex gluggar är till sina inre omfattningar original. Gluggarna fördelar sig på två rader med tre i varje rad. Alla har trepassformig avslutning och avfasade hörn. Höjd och bredd varierar. Störst är den nedersta gluggen i undre raden. Dess övre del är tillmurad och i detta parti befinner sig en hiss bom av ek i form av ett odjur. Den används alltså vid transport av materiel till och från kyrkvinden. Gluggen är för-

sedd med träluckor, medan alla övriga har glasfönster i blyinfattning.

Den nuvarande hiss bommen (fig 99) ersatte vid sekelskiftet en enkel stock på samma ställe. Fotografier från tiden före restaureringen visar emellertid ett hål för en hiss bom över den övre radens mellersta glugg. Eftersom kyrkvinden varit delad i två våningar har säkert båda portarna fungerat som hiss portar och hiss bommens naturliga, ursprungliga plats blir då ovanför den översta porten. Den nuvarande placeringen i den till hälften igenmurade undre porten visar också alla tecken på att vara sekundär.

Samtliga gluggar utom nedre delen av den mellersta i undre raden var vid sekelskiftet tillmurade. Det kan förmodas ha skett dels för att stabilisera den bristfälliga gaveln, dels för att vindarna inte längre spelade samma roll som när klerestorievåningen var ny. Liksom glug-

Fig 101. Östtornens
huvar från 1760–61,
från väster. Foto
1977.

*Die Hauben der Ost-
türme aus den Jahren
1760–61, von Westen.*

garna i gavelröset var de försedda med en svartmålad indelning i poster och bågar.

Klerestorievåningen får ljus genom parvis sammanställda spetsiga trepassgluggar, tio par på vardera norra och södra sidan. Alla omfattningar nyhöggs vid sekelskiftet men torde nära ansluta sig till de ursprungliga. Före restaureringen var de igenmurade och helt dolda under sidoskeppens tak. Endast bågfrisen under klerestorievåningens takfot var synlig mellan de båda takfallen (fig 96–97).

Norra och södra sidoskeppsvindarna är försedda med enkla rundbågiga gluggar åt väster. Korvinden har en liknande åt söder. Alla är rekonstruerade vid restaureringen, de två sistnämnda efter bevarade spår. Över korgluggen ses på insidan ett bjälkhål för en hissbom.

Yttertak

Klerestorievåningen och koret täcks av ett enhetligt sadeltak, sidoskeppen och västtornets gallerier av pulpettak, alla belagda med enkupigt tegel på panel (gotl tät bördning). Fram till sekelskiftet låg teglen enbart på läkt och var understrukna med kalkbruk, en metod som kräver ständigt underhåll. Till de i räkenskaperna oftast återkommande utgiftsposterna hör också takens reparation. Under medeltiden begagnade man sk munk- och nunnetegel, och en del sådana förvaras allt-

jämt på kyrkans vind. När de försvann ur marknaden, uppstod problem, hur man skulle ersätta trasiga tegel. 1661 köptes 2450 tegel från det gamla rådhuset på torget, vilket vid den tiden var starkt förfallet. I rådhuskällaren fanns tydligen ett förråd av munktegel från olika håll. 1718 hämtades 1400 st därifrån och 1722 ytterligare 100, som uppges ha kommit från »Systerkyrkan». Ännu 1752 var klerestorievåningen täckt med munktegel. Murmästare Chemnitz, som på kyrkorådets uppdrag besiktigade taken, rapporterade, att de gamla munkteglarna på övre taket föll ned och slog sönder de nyare teglarna på de undre takfallen. Under loppet av 1700-talet företogs en omfattande reparation av hela kyrktaket, varvid munkteglarna utbyttes mot modernare, som till stor del importerades från Lübeck. Redan 1661 hade man köpt tegel därifrån.

Stora kapellet täcks sedan sekelskiftet av ett valmat tegeltak kring vilket sidomurarna är parapetartat uppdragna (fig 41). Vattenavrinningen sker alltså genom stråvpelarnas vattenkastare. Förutom den redan beskrivna lukarnen över portalen finns en mindre sådan med skulpterad stenomfattning på östra och västra sidorna samt tvenne plåtklädda takkupor mot söder. På taknocken rider en åttkantig takryttare i gotisk stil klädd med kopparplåt och innehållande en icke ljudande klocka. Tidigare pryddes nockändarna av smidda järnkors (nu förvarade på kyrkvinden).

Tornhuvar

Västra tornet kröns av en delvis kopparklädd trähuv i tre våningar (fig 100): en undre klockformig, som övergår från fyrsidig till åttasidig plan, ett åttkantigt mellanel omgivet av en altan samt – ovanför ett karnisformigt svängt tak – ett mindre åttkantigt parti med strutformigt tak krönt av en stång med kula, tupp och stjärna. De båda åttkantiga partierna är prydda med pilastrar, rundbågar och listverk. Tornhuven byggdes 1746, sedan den tidigare två år dessförinnan förstörts av eld. Arkitekt och byggmästare var Christian Losby i Visby (Se härom vidare s 173 ff).

De båda östtornens huvar ansluter i allmänna drag till västtornets men de är arkitektoniskt mera genomarbetade, elegantare i formen och rikare dekorerade (fig 101). De saknar västtornets altan men anspelar på den genom ett med klivna balusterdockor klätt parti. Uptill avslutas de med en lökkupol, som löper ut i en spets med vindflöjel och ett klot. De byggdes 1760–61 efter ritningar av skeppsbyggmästaren Johan Reinicke i Visby (s 176).

1962–63 beslogs de icke vertikala delarna på alla tre tornhuvarna med kopparplåt. I övrigt är trävirket tjärsmort. 1753 beslöts att västtornet skulle smörjas och rödfärgas och 1761 överenskomms med stadsmålar Magnus Möller om målning av de båda nybyggda östtornen minst tre gånger med svart, gul och grå färg. Tornhuvarnas färgsättning bedömdes som en angelägenhet av vikt, och när frågan 1854 blev aktuell på nytt samrådde kyrkorådet med magistraten, innan beslut fattades att måla östtornen i en enhetlig grå färg. Dessförinnan hade västtornet målats på ett sätt, som väckt opposition såväl på Gotland som på fastlandet.

I sitt tidigare citerade brev till P A Säve (30.5 1854) utvecklade F W Scholander sin syn på kyrkans exteriör. »Mätte himlen förlåta vederbörande, som med en hop opassande färgtoner bariolerat (gjort brokig) Mariakyrkans västra torn, jag förlåter det icke och detta så mycket mindre som jag både muntligen och, om jag ej minns orätt, även skriftligen rekommenderat en slät anstrykning av allt träverk i samma färgton som den silvergrå kulör, vilken tiden givit ytorna å de båda östra tornen och vilken kulör är den bästa och mest passande emot det övriga av kyrkan. Men Gudnås; vad är en ropandes röst i öknen?... Jag minns som sagt, att tonen på de östra trähuvarna var förträfflig, ehuru gult och rött var med i spelet; vill du nu veta så säger jag bestämt: att just den färgen tycker jag skulle givas åt hela träbetäckningen ända från fotlisten till den krönande kulan ...».

Till följd av kritiken beslöt kyrkorådet, att tornet nästkommande år skulle ommålas i samma färg som de östra tornen.

Kyrkans inre

Långhus och kor

Långhuset bildar en treskeppig, 5 travéer lång hall med i stort sett lika höga skepp men med något bredare mittskepp än sidoskepp (fig 102–104). Eftersom kyrkobyggnaden består av delar från flera olika perioder företer den många oregelbundenheter. Så tex är mittskeppsbredden vid pelarna B4 och C4 535 cm, medan den vid pelarna B2 och C2 uppgår till inte mindre än 690 cm. Sidoskeppens bredd varierar mellan 530 och 660 cm. Den västligaste travén är endast hälften så djup som de övriga. I den östligaste travén, ibland kallad nedre koret, ligger golvet tre steg högre än i de övriga. Ytterligare fyra steg högre ligger korgolvet. Korutbyggnaden (fig 87), som i öster är rakt avslutad, utgör en förlängning av långhusets mittskepp och är lika högt och brett som detta. I dess sydmur finns en nisch med rätvinklig övertäckning. Stenomfattningen är försedd med fals för dubbla luckor. I korets sidomurar befinner sig ingångar till de båda östtornen. Fritt från östra väggen står ett murat rektangulärt altare.

Sidoskeppen avslutas i öster med grunda, i murtjockleken utspärade absidioler. I den norra står sedan 1831 den medeltida dopfunten, i den södra sedan 1907 en altartavla av sandsten från 1682 (fig 104).

I långhusets västra gavelvägg öppnar sig en bred rundbågig genomgång till tornets bottenvåning och däröver en dubbelbåge med kopplade kolonnetter till en empor i tornets första ovanvåning. Dit leder två raka murtrappor, en från vardera sidoskeppet (fig 105).

Samtliga gångar och övriga fria golvytor i hela kyrkan är belagda med gamla gravstenar och kalkstensplattor i olika storlekar. I bänkkvarteren ligger trägolvet.

Väggar och valv är överdragna med en slät, svagt gultonad puts, som tillkom vid den stora inre restaureringen 1891–93. Dessförinnan hade kyrkan putsats och vattrivits 1831. Numera torde ursprunglig, medeltida puts finnas kvar endast i valvet över orgeln i nordväst. Där ser man de för gotländska medeltidsvalv så karakteristiska, i putsen formade ryggarna över valvsömmarna (fig 106). Kring absidioler, portaler och flertalet fönster lämnar putsen en ram av huggen sten fri. Endast i fönster nr 4 och 14 är smygarna helt putsade. Fönster nr 3, 7–12 och 15 har synlig huggen sten i hela smygen. Också pelare, valvbågar och valvribbor är av huggen sten och oputsade.

Fig 102. Interiör mot öster. I förgrunden triumfbågen med pelarna B4–C4. Foto 1977.

Interieur gegen Osten.

Fig 103. Interiör mot nordväst. I fonden bågöppningarna till emporen. Foto 1976.

Interieur gegen Nordwesten.

Fig 104. Interiör mot öster med södra sidoskeppets absidiol i fonden. Foto 1976.

Intérieur gegen Osten mit der Apsidiola des südlichen Seitenschiffs im Hintergrund.

Fig 105. Långhusets sydvästra hörn med uppgång till västtornets empor. Foto 1976.

Südwestecke des Langhauses mit dem Aufgang zur Empore des Westturms.

Valven uppbärs av fyra pelarpar, av vilka de två västligaste (B 2–C 2 och B 3–C 3) på grund av sitt enhetliga utförande bildar en grupp för sig. Pelarna har kvadratisk tvärsnitt med en pålagd halvkolonn mot mittskeppet. På de övriga tre sidorna finns på ca 4 m:s höjd över golvet ett profilerat listverk. Ovanför detta visar stenen en annan och modernare ytbehandling. Av protokollen framgår, att dessa partier fram till 1892 varit putsade, och att putsen dolde ett bräckligt murverk med dåligt stenmaterial. Det utbyttes nämnda år mot huggen sten. Halvkolonnen är däremot enhetlig och ursprunglig i hela sin längd. Pelarna har nedtill en sammanhängande bas med attisk profil över en skrånkantad plint. Halvkolonnernas bas är därtill försedd med hörnblad (fig 107).

Uptill avslutas pelarna med ett runtom gående listverk, som på halvkolonnerna har kapitälform. På det västligaste pelarparet (B 2–C 2) är dessa kapitäl tryckt bågformiga och odecorerade (fig 108), medan de på det följande paret (B 3–C 3) är prydda med enkla stiliserade uppåtriktade blad, det södra kapitalet dessutom i

hörnerna med nedåtriktade fåglar, som griper och biter om kapitälringen (fig 109–110). Den nordöstra fågeln har aldrig blivit färdighuggen. Stenen är den vanliga ljusa grå kalkstenen med undantag för ett större block nedtill i pelaren B 3, som är av petrifikatrik röd kalksten.

Avståndet mellan de två pelarparen är 680–690 cm, under det att avståndet mellan västväggen och det närmaste pelarparet inte är större än 300 cm. På väggen motsvaras pelarna av pilastrar med samma bredd (114 cm). Det intressanta och märkliga är, att avståndet mellan pilastrarna är 75 cm större än motsvarande avstånd mellan pelarna B 2 och C 2. För att kunna slå en valvbåge mellan pilastern och pelaren har man därför på ca 335 cm:s höjd låtit pilastrarna överkraga inåt, så att differensen nedbringades till ungefär hälften (fig 111). Dessa valvbågar, som båda finns kvar, är rundbågiga och utgår från det på pelarnas halva höjd befintliga listverket. Ovanpå valvbågarna är ett stycke full mur, som högre upp genombryts av en spetsbågig öppning av ungefär samma bredd som den underliggande arka-

Fig 106. Valv nr 1 i långhusets nordvästra hörn med putsryggar över valvsömmarna. Foto 1975.

Gewölbe Nr 1 in der Nordwestecke des Langhauses mit Putzrippen über den Gewölbesäumen.

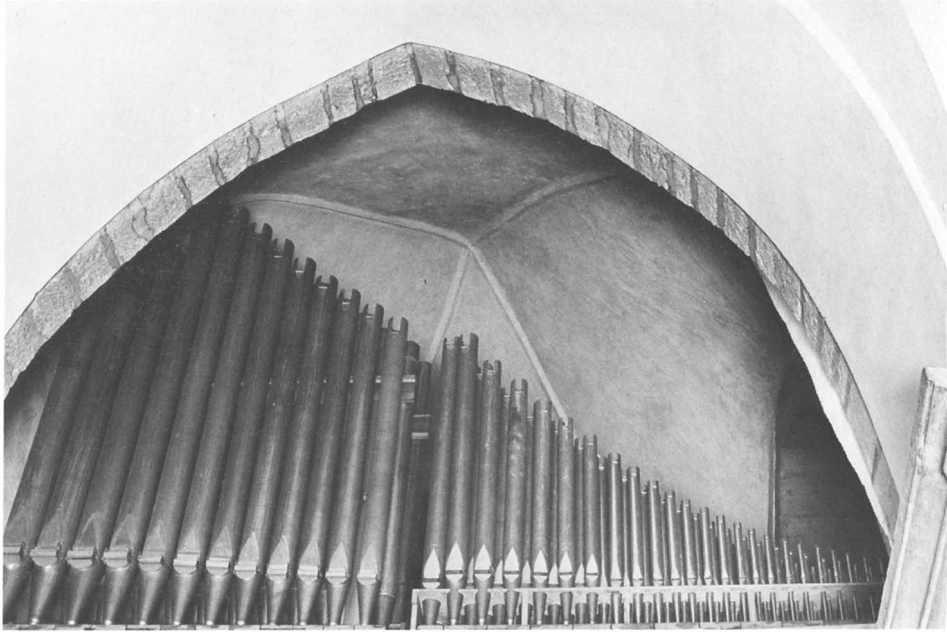

Fig 107 a–c. Hörnblad på kolonnbaser i långhusets västra del. a. Vid pelare B2. b. Vid pelare C2. c. Vid pelare C3. Foto 1974.

Eckblätter an den Säulenbasen im Westteil des Langhauses. a. Am Pfeiler B2. b. Am Pfeiler C2. c. Am Pfeiler C3.

den. Till detta parti, som är en kvarleva från ett tidigt stadium i kyrkans historia och det enda, som ger en klar anvisning om dess basilikala utseende, får vi anledning återkomma vid skildringen av byggnadshistorien.

Pelarparet B4–C4 skiljer sig från de nu beskrivna genom sin enkla formgivning och sina många spår av genomgångna förändringar (fig 112). Avståndet mellan

Fig 108–110. Kapitäl i långhusets mittskepp. Överst tv på pelaren B2, överst th på pelaren B3, th på pelaren C3. De omgivande listverken är samtliga nyhuggna 1892. Foto 1976.

Kapitelle im Mittelschiff des Langhauses. Oben links am Pfeiler B2, oben rechts am Pfeiler B3, rechts am Pfeiler C3.

Fig 111. Södra sidoskeppet. Den västligaste arkaden i södra pelarraden. Märk pilasterns (C 1) överkragning mot mittskeppet. Avsatsen tv anger sidoskeppstaketets ursprungligen avsedda läge i basilikan. Den igenmurade rundbågiga öppningen däröver har förbundet västemporen med vinden över sidoskeppet eller möjligen en längsgående empore. Foto 1976.

Südliches Seitenschiff. Die westlichste Arkade der südlichen Pfeilerreihe. Beachte die Überkragung des Pilasters (C 1) gegen das Mittelschiff. Der Absatz links zeigt die ursprünglich geplante Lage des Seitenschiffdachs in der Basilika. Die zugemauerte Rundbogenöffnung darüber hat die Westempore mit dem Dachboden über dem Seitenschiff oder vielleicht mit einer längslaufenden Empore verbunden.

Fig 112. Pelarparet B4–C4 utgjorde ursprungligen sidor i basilikans triumfbåge. Uppmätning av B4:s och C4:s sidor mot väster och söder resp norr och väster. Lagningar från 1892 punktmarkerade. Uppm J A:son Utas och J Pajaujis 1976–77.

Das Pfeilerpaar B4–C4, ursprünglich Seiten des Triumphbogens der Basilika.

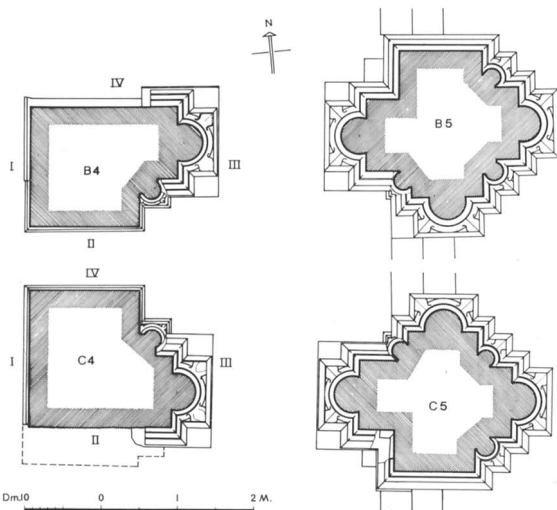
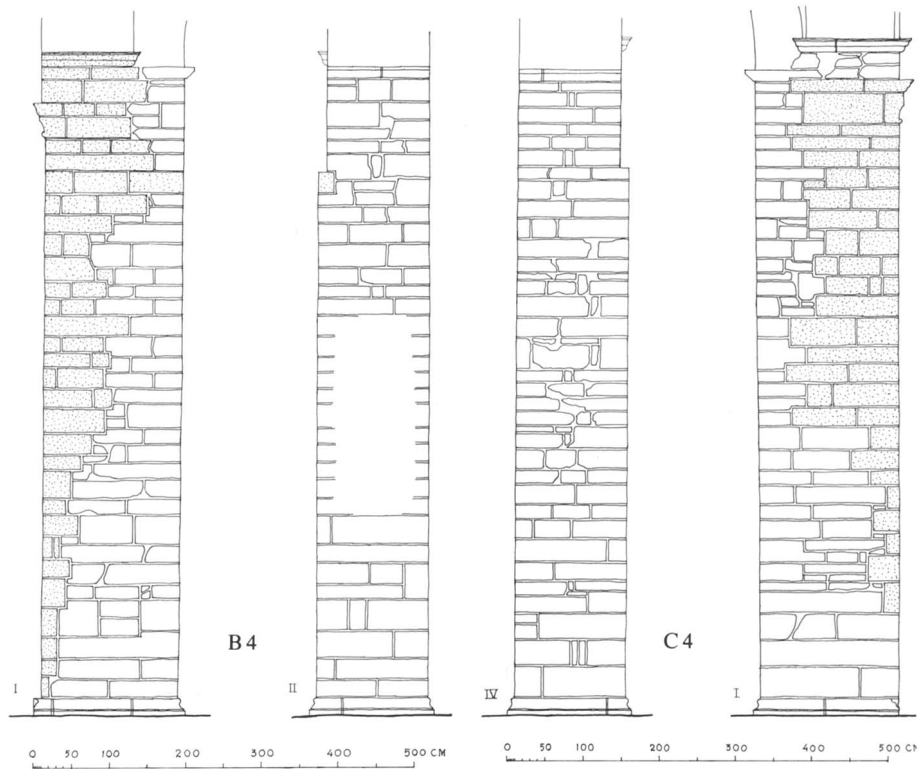

Fig 113. Planer av pelarna B4–C4 och B5–C5. Uppm J A:son Utas 1976.

Pläne der Pfeiler B4–C4 und B5–C5.

Fig 114. Pelaren B4. Detalj visande nedre delen av knekt från basilikaskedet. Foto 1976.

Pfeiler B4. Unterteil eines Dienstes der Basilikaphase.

Fig 115. Långhuset.
Interiör mot öster.
Av psalmnumren
framgår, att bilden
tagits i samband med
biskop Lars Anjous
begravning 1884.
ATA.

*Das Langhaus. In-
terieur gegen Osten.
Aus den Gesang-
buchnummern lässt
sich erschliessen,
dass das Bild beim
Begräbnis des Bi-
schofs Lars Anjou,
1884, aufgenommen
wurde.*

Fig 116. Pelaren C4. Västra sidan före
restaureringen. Foto J A Lagergren
omkr 1890. ViLA.

*Der Pfeiler C4. Westliche Seitenfläche
vor der Restaurierung.*

Fig 117–118. Pelarna C4 (ovan) och B5 (th). Detaljer visande övre delen av knektar från basilikaskedet. Foto 1976.

Die Pfeiler C4 (oben) und B5 (rechts). Details mit Oberteilen von Diensten der Basilikaphase.

Fig 119a–d. Hörnblad på pelarbaser i långhusets östra del. a. B5 åt SSV, b. C5 åt NV, c. C5 åt SV, d. B4 åt NO. Foto 1974.

Eckblätter an der Basis von Pfeilern im Ostteil des Langhauses. a. B5 nach SSW, b. C5 nach NW, c. C5 nach SW, d. B4 nach NO.

Fig 120. Kapitäl från Brudportalskedet på östra sidan av pelaren C4. Foto 1974.

Kapitell der Brautportalsperiode an der Ostseite des Pfeilers C4.

de båda pelarna är också mindre än hos alla andra pelarpar. Mot väster, norr och söder uppvisar de helt släta ytor från basen till de på olika nivåer befintliga och med olika profil försedda krönande listerna. Det enda anmärkningsvärda är en ca 10 cm djup indragning av murlivet på västra sidan ca 730 cm över golvet. På östra sidan finns på båda pelarna dels en ursprunglig knekt, dels en sekundär pilaster med framförlagd halvkolonn (fig 113).

Pelaren B4:s sockel består av platta och en hög, mjuk, upptill avrundad kälning (fig 38 E). Den finns bevarad på södra och västra sidorna samt under knekten. På den norra är den borthuggen. Pelaren C4 uppvisar samma sockel på norra och västra sidorna samt under knekten, medan den också där är borthuggen på den yttre sidan, dvs mot sidoskeppet. Pilastrarna med halvkolonnen har sin egen bas med strikt attisk profil och hörnblad. Den kontrasterar tydligt mot knektarnas mera primitiva attiska basprofil och utvecklade hörnblad (fig 114). Knektarna avslutas med tärningskapitäl med eller utan sköldring och därövanpå ligger en nedåt avfasad platta (fig 117). Även om såväl baser som ka-

pitäl delvis döljs av senare murverk är deras stilistiska samhörighet med den nordöstra portalen omisskännlig. Pilastrarna och halvkolonnerna framstår inte minst på grund av sin kapitälornamentik som hemmahörande i en annan tid än pelaren i övrigt. Dessutom sitter kapitälerna på en något lägre nivå än knektarnas. På grund av sin samhörighet med kapitälerna på nästföljande pelarpar kommer de att behandlas tillsammans med dessa.

Murskarvar och stenbehandling visar, att pelarna B4 och C4 till stor del blivit ommurade 1892. Det gäller i första hand B4:s norra och C4:s södra sidor men också angränsande delar av de västra sidorna har förnyats. Före restaureringen var pelarna putsade (fig 115–116) och när putsen avlägsnades uppdagades, att huggstensmurverket i stort sett var begränsat till de mot mittskeppet och koret vettande sidorna. Förhållandet var sålunda analogt med det vi beskrivit hos de två västligaste pelarparen.

Pelarpåret B5–C5 har korsformad plan med framförlagda halvkolonner åt öster och väster samt mot mittskeppet (fig 113). I tre av vinklarna står knektar (undantag: B5:s nordvästra och C5:s sydvästra). Pe-

Fig 121. Kapitäl från Brudportalsskedet på västra sidan av pelaren C 5. Foto 1974.

Kapitell der Brautportalsperiode an der Westseite des Pfeilers C 5.

Fig 122. Kapitäl från Brudportalsskedet på västra sidan av pelaren B 5. Foto 1974.

Kapitell der Brautportalsperiode an der Westseite des Pfeilers B 5.

Fig 123. Kapitäl från Brudportalskedet på östra sidan av pelaren B4. Foto 1973.

Kapitell der Brautportalsperiode an der Ostseite des Pfeilers B4.

larna gör vid första ögonkastet ett homogent intryck, men en närmare granskning visar, att B 5:s sydvästra och C 5:s nordvästra knekt tillhör ett äldre skede än pelarna i övrigt. De överensstämmer med motsvarande knektar i B 4 och C 4, dock att B 5-knektens kapitäl är prytt med ett spetsigt, lansettformigt blad i hörnet, och att den ovanpåliggande plattan helt saknar profil (fig 118). Med undantag för dessa knektar är pelarna försedda med enhetligt profilerade baser och kapitäl. De förra, som återfinns på alla fyra sidorna, om än inte utan avbrott, har attisk profil med eleganta och ibland fantasifulla hörnblad på halvkolonnernas baser (fig 38 G, 119). På några ställen har de inte blivit färdighuggna. Kapitälerna, vars grundform är densamma som på kapitälerna i mittskeppets västra del, är däremot begränsade till de tre sidor, som har halvkolonner. Den fjärde åt sidoskeppet vända sidan är endast prydd med ett listverk. Ornamentiken på de åt väster vettande kapitälerna

förener dessa med de motstående på pelarparet B 4–C 4 till en sluten grupp. Motiven är olika på alla fyra kapitälerna, men åtminstone tre av dem sammanhålls stilistiskt och bildar något av det mest formfulländade i medeltida nordisk arkitekturskulptur.

Ornamentiken på C 4:s kapitäl utgörs på halvkolonnen och pilasterna högra del av träd med stora flikiga blad (fig 120). Hållande sig med båda händerna i stammarna sitter nakna gestalter på huk i lövverket. På pilasterna vänstra del är kapitälet prytt med stora böljande blad. Samma mjuka bladformer återkommer på det motsatta kapitälet (C 5) tillsammans med parvis grupperade eller enstaka drakfåglar, som med bakåtböjda huvuden biter i bladdropparna (fig 121). På B 5:s kapitäl utbreder sig symmetriskt lagda spiralrankor, som löper ut i ömsom omvikta, ömsom treflikiga blad eller i druvklasar (fig 122).

De tre nu beskrivna kapitälerna visar ett så klart stilis-

Fig 124. Kapitäl på sydöstra sidan av pelaren B 5 med för det nya östpartiet karakteristisk ornamentik. Foto 1974.

Kapitell an der Südostseite des Pfeilers B 5 mit der für den neuen Ostbau charakteristischen Ornamentik.

tiskt och motiviskt samband med Brudportalens kapitälband, att ingen tvekan kan råda om att de härrör från samma verkstad som dessa. Däremot är det tveksamt, om B 4:s kapitäl har samma ursprung. Grundformen är visserligen oförändrat kalkblockkapitälens, men ornamentiken, som fö inte är helt färdighuggen, saknar de föregående elegans och fantasi (fig 123). Den består av stelt uppradade, mycket stiliserade bladformer, som något erinrar om den ornamentik, som präglar de återstående kapitälerna i kyrkans östra del.

Sistnämnda ornamentik (fig 124–127) kan beskrivas som en krans av uppåtriktade, köttiga blad, strängt stiliserade och symmetriskt anordnade. Den möter redan på pelarparet B 5–C 5:s återstående kapitäl, dvs på de mot mittskeppet och koret vettande sidorna, och återkommer sedan såväl på det följande pelarparet som på knektkapitälerna i travén närmast koret och i koret

självt. På halvkolonnkapitälerna byggs mönstret upp kring tre kraftiga blad i hörnen och på mitten. De har en starkt betonad försänkt mittnerf, som på somliga kapitäl tom delar mittbladet i två. Utrymmet mellan de stora bladen utfylls av analoga mindre blad; mellan dessa ser man på några ställen nedtill en karakteristisk v-formad dubbelkontur. Kvaliteten är växlande, vilket tyder på att flera stenhuggare varit verksamma, men de har alla arbetat efter samma förlaga.

Basernas och täckplattornas profiler inom denna grupp överensstämmer nära nog exakt med den föregående gruppens (fig 38 G). Även om hörnbladen i vissa fall företer avvikande former (fig 128) kan det inte vara någon större tidsskillnad mellan grupperna. Att på rent byggnadstekniska grunder avgöra, vilken som är äldst, låter sig inte göra. Den frågan kommer att diskuteras i det byggnadshistoriska avsnittet.

Fig 125. Kapitäl på västra sidan av hörnpelaren B6 med östpartiets ornamentik.
Foto 1974.

Kapitell an der Westseite des Eckpfeilers B6 mit der Ornamentik des Ostbaus.

Fig 126. Kapitäl på västra sidan av hörnpelaren C6. Släktskapen mellan östpartiets ornamentik och bladstängelornamentiken på väst- och sydportalerna kan ännu skönjas. Foto 1974.

Kapitell an der Westseite des Eckpfeilers C6. Die Verwandtschaft mit der Ornamentik des Ostbaus und der Blattstängelornamentik des West- und Südportals lässt sich noch wahrnehmen.

Fig 127. Kapitäl på knekten C 7 i korets sydöstra hörn. Foto 1974.

Kapitell des Dienstes C 7 in der Südostecke des Chors.

Fig 128 a–b. Hörnblad på baser i nya östpartiet. a. I långhusets nordöstra hörn (A 6). b. På hörmpelaren B 6. Foto 1974.

Eckblätter an den Basen des neuen Ostbaus. a. In der Nordostecke des Langhauses (A 6). b. Am Eckpfeiler B 6.

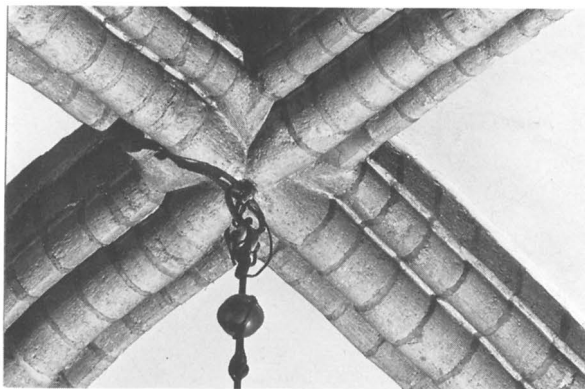

Fig 129. Valvribbor i basilikans mittkvadrat (11). Ribborna sammansatta av korta, profilerade stycken. Foto 1974.

Gewölberippen im Mittelquadrat der Basilika (11). Die Rippen setzen sich aus kurzen, profilierten Stücken zusammen.

Fig 130. Mittskeppets västligaste valv (8) har formen av ett halvt kryssvalv. Th skymtar öppningarna mot västtornets empor. Foto 1974.

Das westlichste Gewölbe des Mittelschiffs (8) hat die Form eines halben Kreuzgewölbes. Rechts gewahrt man die Öffnungen zur Empore des Westturms.

Samtliga valv i långhus och kor är kryssvalv av kalkstensflis. De kan indelas i tre huvudgrupper, inom vilka smärre variationer förekommer.

Valvgrupp 1. I travé nr V mellan Brudportalen och sakristiportalen står valven mycket nära det reguljära romerska kryssvalvet med i det närmaste horisontella hjässlinjer. Mittskeppsvalvet (nr 11) skiljer sig från de övriga två genom sina av huggen kalksten utförda diagonalribbor med en profil bestående av en kraftig rundstav mellan två tunnare, något tillspetsade stavar (fig 129). Även i fråga om valvflisornas läggning synes detta valv inta en särställning.

Valvgrupp 2 a och b. Valven i långhusets travéer väster om de nu beskrivna skiljer sig från dessa genom markant stigande hjässlinjer. Mittskeppets valv ansätter antingen rundbågigt mot gördelbågarna eller med en antydning till spetsbåge. Det västligaste mittskeppsvalvet (nr 8) är endast halvt, beroende på att travéen ifråga bara är hälften så djup som de övriga (fig 130). I sidoskeppsvalven är spetsbågen mera påtaglig såväl vid ansättningen som i diagonalerna, och hjässlinjerna blir följaktligen ännu mera stigande. De karakteristiska putsryggarna över valvsömmarna, som det nordvästra valvet nu ensamt uppvisar, fanns enligt fotografier från

tiden före restaureringen 1891–93 också i andra valv i långhuset. – Det sydöstra, närmast kupolliknande valvet (nr 15) torde ha fått sin avvikande form, när södra sidoskeppets vägg mot Stora kapellet bröts ned.

Valvgrupp 3. Denna valvtyp finner man i långhusets östligaste del och i koret (valv nr 5, 12, 19 och 13). Valven karakteriseras av starkt stigande hjässlinjer, kupiga valvkappor och spetsiga sköldbågar av huggen kalksten. Endast korvalvets östra sköldbåge är rundbågig. Samtliga sköldbågar i koret stryker nästan kant i kant förbi fönsteröppningarna (fig 87). I korvalvet och i mittskeppsvalvet närmast koret förekommer runda diagonalribbor av kalksten. I det senare valvets hjässla löper de samman i en ring med en i ett stycke huggen stenram kring ett öppet hål med 78–80 cm:s diameter (fig 131).

Valven åtskiljs av gördelbågar med olika form, bredd och profil i kyrkans skilda delar. Fram till travé nr V är de enkla oprofilerade spetsvalvbågar såväl i mittskeppet som mellan detta och sidoskeppen. Sidoskeppens gördelbågar utgår på långväggarna från kraftfullt modellerade konsoler och på pelarna från profilerade impostor. Mittskeppsågen mellan travé IV och V skiljer sig från de övriga genom sin höga spetsiga, något ore-

Fig 131. Mittskeppets östligaste valv (12) har diagonalribbor, som löper samman i en ring kring ett öppet hål i valvhjässan. Ribborna samman-satta av långa stycken. Foto 1974.

Das östlichste Gewölbe des Mittelschiffs (12) hat Diagonalrippen, die zu einem Ring um eine Öffnung im Gewölbscheitel zusammenlaufen. Die Rippen setzen sich aus langen Stücken zusammen.

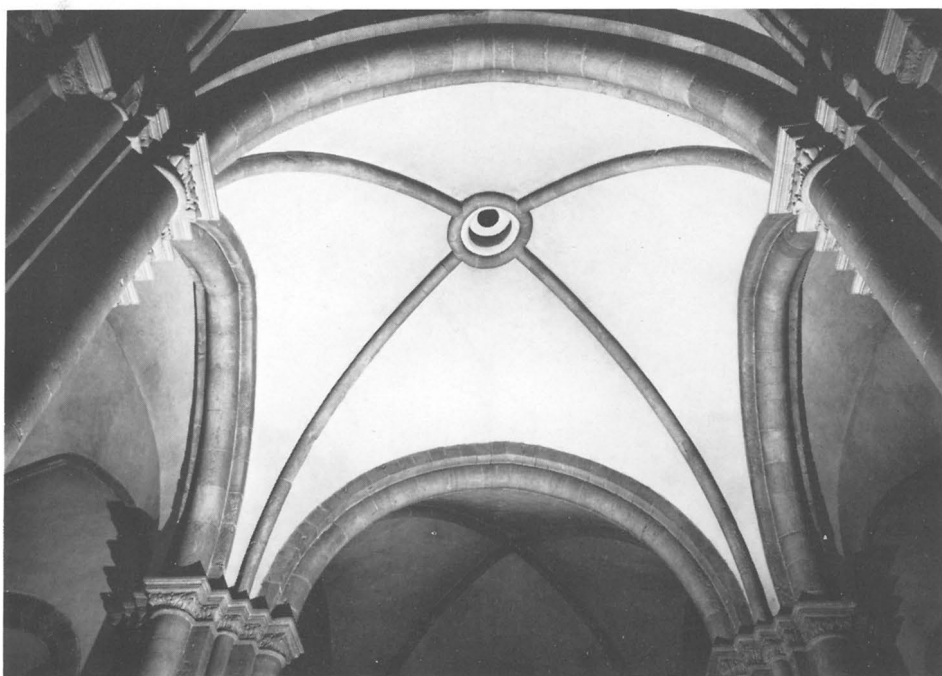

Fig 132. Pilastrern A 5 vid norra långhusmuren med början till valvbåge. Foto 1976.

Der Pilastrer A 5 an der nördlichen Langhausmuer mit dem Ansatz des Gewölbebogens.

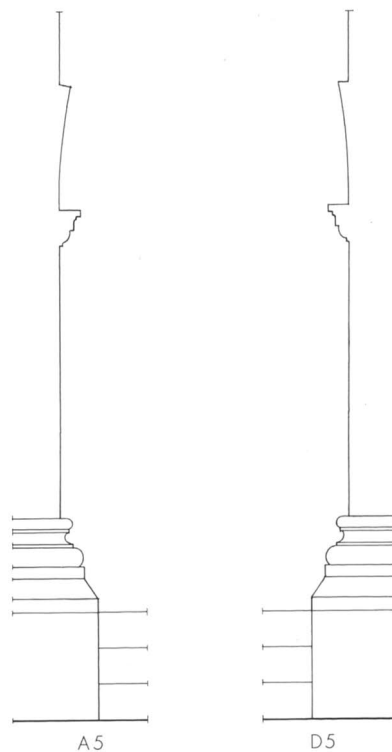

Fig 133. Pilastrarna A 5 och D 5 vid norra resp södra långhusmuren med början till valvbåge. Uppm J Söderberg 1976.

Die Pilastrern A 5 und D 5 an der nördlichen bzw südlichen Langhausmuer mit dem Ansatz des Gewölbebogens.

Fig 134. Tornkammaren. Foto 1977.

Tornkammer.

gelbundna form, sin större bredd och sina enkla skråkantade impostor, varav den södra sitter ett par decimeter längre än den norra (fig 102). Från och med travé nr V ändrar gördelbågarna karaktär. De blir där försedda med en kraftig vulst, som svarar mot pelarnas halvkolonner. Där halvkolonner saknas, behåller gördelbågarna samma enkla bandform som motsvarande bågar i kyrkans västra del, men de är betydligt smalare. De utgår från släta väggpilastrar, vilkas baser och impostor har samma profil som pelarnas (fig 38 G). Travé nr VI är försedd med hörnknektar med baser och kapitäl av samma sort som på de pelare, till vilka de ansluter. Liknande knektar förekommer i koret.

Pilastrarna A 5 och D 5 på ytterväggarna mellan travé V och VI har 150 cm över basen en list bestående av vulst – hålkäl – platta, över vilken de två första skiften av en i kyrkans tvärriktning gående valvbåge bevarats (fig 132–133). Förhållandet är exakt detsamma i norr och söder. Dessa bågar, vilkas diameter och form ej med full säkerhet kan fastställas, måste ha varit tänkta att sträcka sig fram till den motstående pelaren i mittskeppsarkaden (B 5 resp C 5). Där finns emellertid inga som helst spår av listverk eller bågar och inte

heller lagningar efter bortbrutna sådana. Sannolikt skall de bevarade båganfangen tolkas som spår av något som planerats men aldrig utförts. Omedelbart väster om den ifrågavarande norra pilastern, i hörnet mellan denna och ytterväggen, sitter i höjd med listverket en enkel konsol. Placeringen tyder på att den haft eller varit avsedd att få en uppgift i samband med den nyssnämnda bågen. I söder ses inga spår av någon motsvarande konsol.

Tornkammaren

Tornkammaren förbinds med långhuset genom en vid rundbågig öppning med impostlister, som viker om hörn mot såväl långhuset som tornkammaren (fig 134). Sockellister saknas. På långhussidan sitter på ömse sidor om bågöppningen två konsoler av huggen kalksten. Det går inte att fastställa, om de är ursprungliga. De torde ha ingått i en bärande konstruktion för en läktare i långhusets västligaste del.

Tornkammaren täcks av ett kryssvalv med horisontala hjässlinjer. Det utgår i hörnen från konsoler, av vilka de två på norra sidan har likartad profilering, medan södra sidans har varierande former.

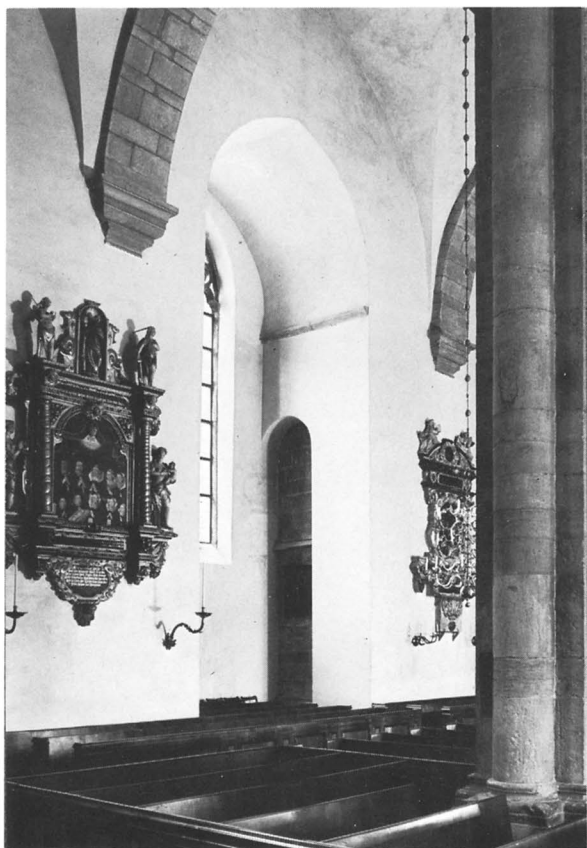

Fig 135. Köpmankoret. Ett utbyggt kapell på långhusets södra sida omedelbart öster om Stora kapellet. Foto 1975.

Kaufmannschor. Auf der Südseite des Langhauses gleich östlich der grossen Kapelle angebaute Kapelle.

Köpmankoret

Köpmankoret utgöres av en kapellartad utbyggnad mitt på långhusets sydsida i vinkeln mellan långhuset och Stora kapellet. Långhusmuren har där genombrutits på en sträcka av drygt 4 m och öppningen formats till ett högt spetsbågigt valv, vars bredd helt och hållet motsvarar kapellets (fig 135). Dettas södra mur stöter stumt mot Stora kapellets östra mur, varav framgår, att Köpmankoret är yngre än detta. Det täcks av ett något spetsigt tunnvalv med impostlister i öster-väster. På västra sidan mot Stora kapellet är en rundbågig, nischartad fördjupning.

Stora kapellet

Stora kapellet har formen av en vinkelbyggnad, som viker sig om långhusets sydvästra hörn (pl I). Det består av tre lika höga travéer, av vilka den längst i

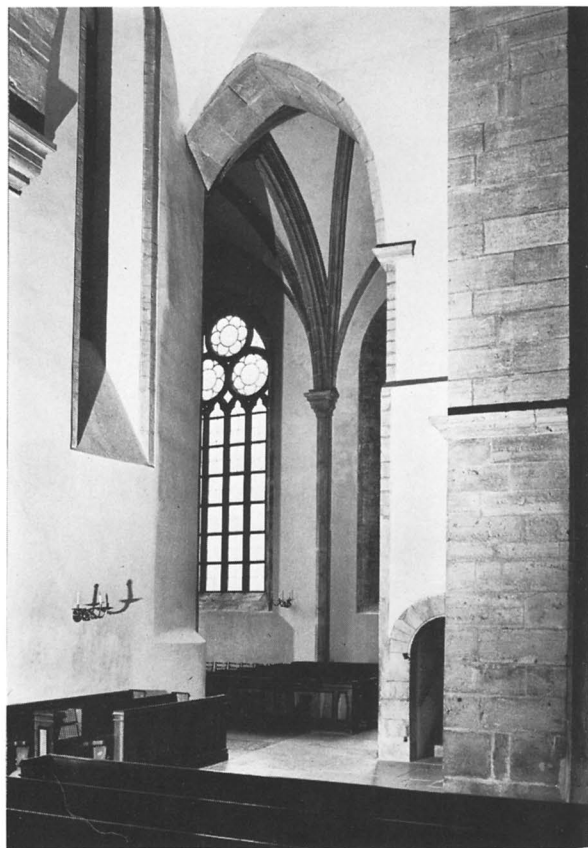

Fig 136. Södra sidoskeppet. Bågöppningen i väster mot Stora kapellet. Foto 1975.

Südliches Seitenschiff. Bogenöffnung an seinem Westende zur grossen Kapelle hin.

väster omfattar två valv och de övriga vardera ett. Den del av långhusets västra mur, som gränsar till kapellet, är bortbruten och ersatt av en hög spetsbågig öppning. Det är omöjligt att avgöra, om genombrytningen skedde, redan när kapellet uppfördes, eller om den är senare. Vissa utseendemässiga ofullkomligheter tyder snarast på det sistnämnda (fig 136). Den måste emellertid ha företagits före 1646, ty på Johan Meyers detta år upprättade stadskarta, som visar den första kända om än summariska planen av kyrkan, är muren borta (fig 23).

Valven i kapellet är kryssvalv av kalkstensflisor med stigande hjässlinjer och markerade brytningar i varje valvkappa (fig 137–138). Sköldbågarna är av huggen kalksten. I diagonalerna ligger profilerade ribbor, vilka löper samman i slutstenar (fig 139 a–c). Den östra (i valv 23) bär en bild av Agnus Dei, den i mitten är

Fig 137. Stora kapellet mot öster. Väggen tv är långhusets södra yttervägg. Foto 1975.

Die grosse Kapelle gegen Osten. Die Wand links ist die südliche Aussenwand des Langhauses.

Fig 138. Stora kapellet mot väster. Th långhusets södra yttervägg. Foto 1975.

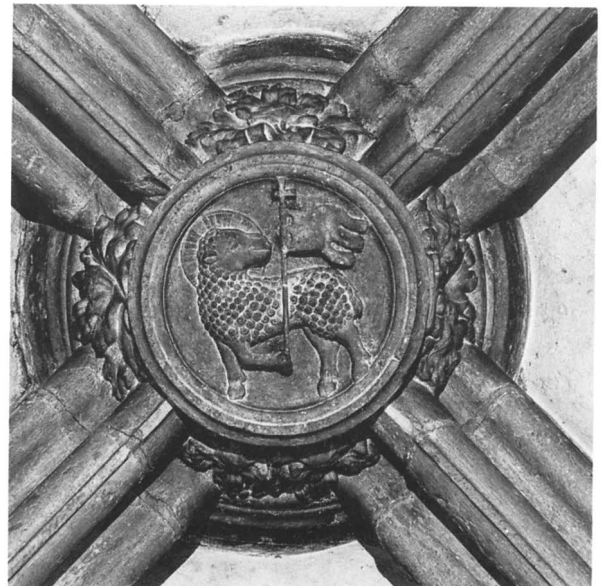
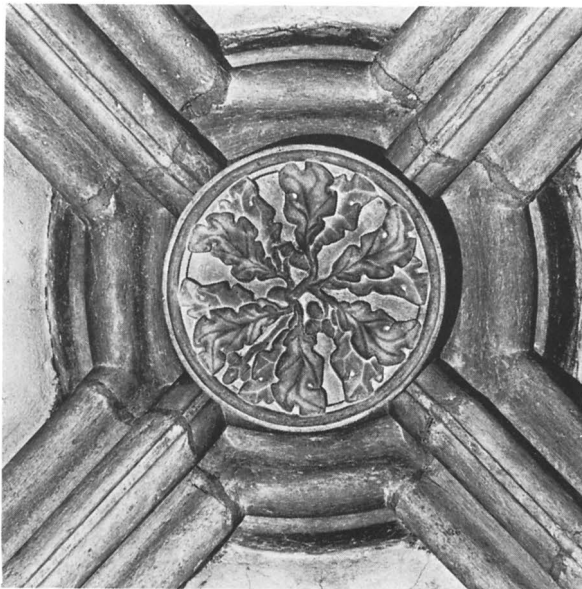
Die grosse Kapelle gegen Westen. Rechts die südliche Aussenwand des Langhauses.

Fig 139 a–c. Stora kapellet. Slutstenar. a. I västra valvet (21). b. I mellersta valvet (22). c. I östra valvet (23). Foto 1975.

Schlusssteine in der grossen Kapelle. a. Im westlichen Gewölbe (21). b. Im mittleren Gewölbe (22). c. Im östlichen Gewölbe (23).

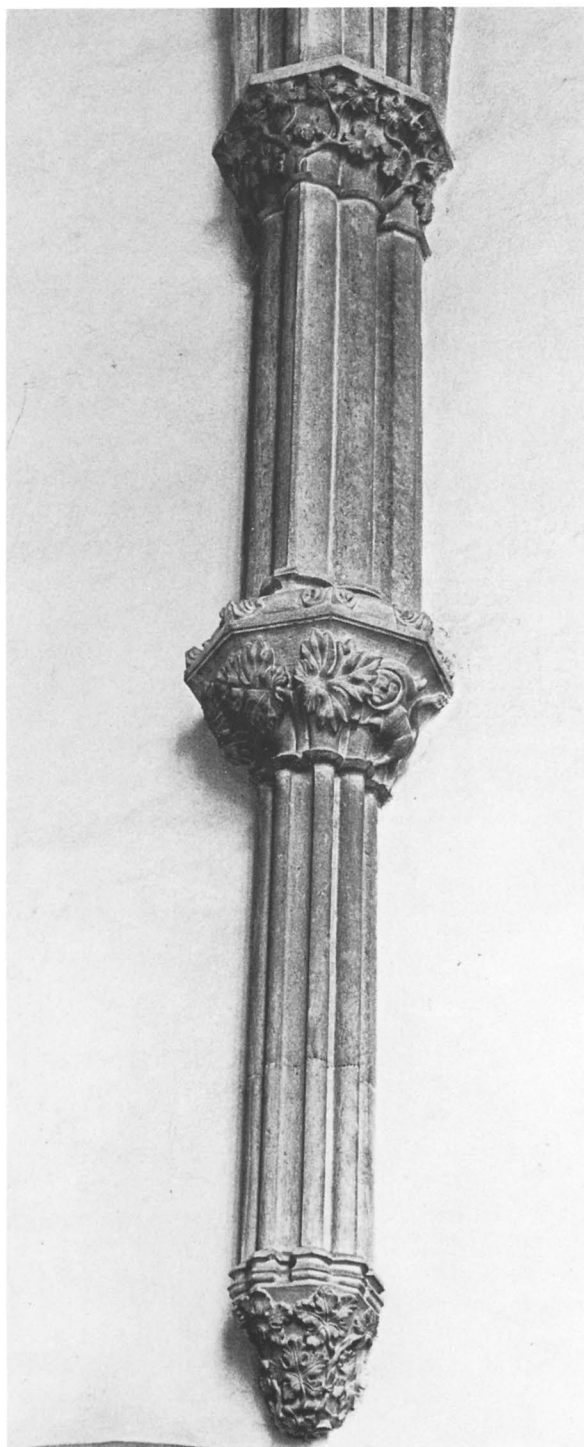

Fig 140. Stora kapellet. Konsol (E9) på norra väggen. Helhet och detaljer. Foto 1975.

Die grosse Kapelle. Konsole (E9) an der Nordwand. Gesamtaufnahme und Details.

Fig 141 a-c. Stora kapellet. Konsol (E8) i nordöstra hörnet. Helhet och detaljer. Foto 1975.

Die grosse Kapelle. Konsole (E8) in der nordöstlichen Ecke. Gesamtaufnahme und Details.

Fig 142 a–e. Stora kapellet. Kapitäl och konsol med växtornamentik. a. E 10. b. E7, c. E6. d. E2. e. E4. Foto 1975.

Kapitelle und Konsol mit Pflanzenornamentik. a. E10. b. E7. c. E6. d. E2. e. E4.

Fig 143. Stora kapellet. Kapitäl (E5) med framställning av Adam och Eva vid kunskapens träd. Foto 1975.

Die grosse Kapelle. Kapitell (E5) mit Adam och Eva mit dem Baum der Erkenntnis.

smyckad med bladverk och den i väster med ett kristushuvud. Den nordvästra slutstenen (i valv 14) är odekorerad; i stenens mitt kvarsitter rester av en järnkrok e d. Mellan travéerna välver sig rikt profilerade gördelbågar. De vilar på enkla eller sammansatta knektar, av vilka flertalet har runt tvärsnitt, en del är ryggade med avskuren rygg och en enstaka (E3 på västra väggen) har spetsig rygg. Den rikaste profileringen uppvisar den inre knekten mellan valv 14 och 21 i den västra travén med inte mindre än fem stavar, den enklaste profilen har knekten mittmot på västra väggen – en enda stav – men i gengäld är den betydligt kraftigare än övriga knektar. Anmärkningsvärt är att sydsidans två knektar ej befinner sig mitt för utsidans strävpelare, vilket från konstruktiv synpunkt hade varit det naturliga. Förklaringen torde vara, att man invändigt velat ha travéer av ungefär jämnstor kvadratisk form och utvändigt en regelbunden indelning av sydfasaden.

Mellan den östra och den mellersta travén på kapellets nordvägg kunde knekten (E9) ej föras ned till golvnivån, eftersom huvudingången till det egentliga kyrkorummet befinner sig just där (fig 137). Efter en dryg

meter har man avslutat den med ett regelrätt basparti, men detta vilar i sin tur på en hängkonsol med helt annan profilering. På liknande sätt har man förfarit i östra travéns nordöstra hörn (fig 141). Liksom i sydöstra hörnet vilar diagonalribban på en knekt (E8), men här ersätts den efter en kort sträcka av en knäböjande mansgestalt. Hans huvud är riktat snett uppåt. Ena handen håller han på knäet och med den andra fattar han om en säck. Figuren vilar på en platta, som bärs upp av en smäcker kolonnett. Den utgår från en fyrsidig basplatta, som i sin tur vilar på en mångkantig konsol. Anordningen verkar tillfälligt hopkommen men är säkert ursprunglig, även om de enskilda delarna från början kan ha varit avsedda för andra platser.

Knektkapitäl och konsoler är prydda med en rik, oftast vegetativ ornamentik (fig 142). Den präglas av frisk naturalism, stor variationsrikedom och skickligt utförande. På några ställen möter figurala inslag: kapitälet på knekten (E5) väster om sydportalen visar sålunda Adam och Eva vid kunskapens träd (fig 143), och på västväggens knektkapitäl (E3) ser man fyra gestalter, som på sina skuldror bär valvribban (fig 144).

Fig 144. Stora kapellet. Kapitäl (E3) med fyra bärande gestalter.

Die grosse Kapelle. Kapitell (E3) mit vier tragenden Figuren.

Nordväggens hängkonsol (E4) slutligen visar ett fyrfotadjur med människohuvud ifört struthätta (fig 140).

Knektarnas baser är i regel enkelt profilerade och utan dekor. Undantag utgör västväggens knekt (E3), vars bas är prydd med kraftfullt formade, uppåtvikta hörnblad.

Kapellets golv är till största delen belagt med gamla gravstenar. I den östligaste travén, där sedan 1900 ett altare finns uppmurat, ligger golvet två steg högre än i kapellet i övrigt. Det framgår av höjden på knektarnas baser att denna nivåskillnad är ursprunglig.

Framför ingången är ett vindfång i nygotik ritat av arkitekten G Petterson 1889.

Västtornet

Tornets nedersta våning, tornkammaren, har redan beskrivits (s 98). Från sidoskeppen på ömse sidor om tornbågen leder två rundbågiga portar med finhuggna kalkstensomfattningar till raka, breda murtrappor i västtornets sidomurar. När trapporna når fram till tornets västra mur viker de inåt och mynnar i första ovanvåningens sydvästra resp nordvästra hörn. De får ljus genom vardera två rektangulära stenomfattade gluggar dels från söder (nu från Stora kapellet) resp norr, dels – där trapporna svänger – genom liknande gluggar i tornets västmur. Den norra trappans ingång från kyrkan är nu tillmurad. Trappan används i stället av ut-

ifrån kommande med ärende till orgel- och körläktarna, vilka därvid begagnar ingången på tornets norra sida.

Tornets första ovanvåning har karaktär av empor eller herrskapsloge. Den är förbunden med långhusets mittskepp genom en vid rundbågig öppning (fig 103). I denna är inskriven en dubbelbåge med mittstöd i form av kopplade, fint polerade kolonnetter med kapitäl prydda med stiliserade växtrankor med omböjda blad och enstaka klasar eller kottar (fig 145). Baserna är attiska med hörnblad (fig 146). På det västra kolonnettskaftet finns inristat en del initialer samt årtalen 1673 och 1689. Även på öppningens sidor kan man urskilja initialer och årtal, på södra sidan bl a IPB A° 1689 och CB A° 1689. I öppningens östra kant finns ett murat bröstvärn.

Rummet täcks av ett kryssvalv med något mera stigande hjässlinjer än bottenvåningens. Sköldmurarna är rundbågiga. I hörnen sitter små, enkelt profilerade konsoler. Rummet får ljus genom det tidigare beskrivna stora fyrpassfönstret i väster, vars inre smygar har samma form som de yttre. Att döma av nivåerna i trapporna har golvet ursprungligen legat ca 25 cm lägre än nu.

I nordöstra och sydöstra hörnen leder rundbågiga portar in till murtrappor, som med tio steg i ett bågformat lopp för ned till öppningar i väggen mot sidoskeppen (fig 111). Dessa till formen rundbågiga, 1,80 m höga portöppningar har sin underkant ca 6,50 m över kyr-

Fig 145. Västtornets empor. Kapitäl på de kopplade kolonetterna i bågöppningen mot mittskeppet. Foto 1975.

Empore des Westturms. Kapitell der Doppelsäulchen in der Bogenöffnung zum Mittelschiff.

kans golv. Den södra öppningen är igenmurad, medan den norra förbinder emporen med orgelläktaren. Trappornas ursprungliga funktion kommer att diskuteras längre fram (s 132).

Mitt emellan de nu beskrivna portarna, dvs mellan dem, där trapporna nerifrån kyrkan mynnar, och dem som för till de högt sittande öppningarna i sidoskeppen, finns på vardera norra och södra sidan ytterligare en port, som leder ut till tornets sidogallerier. Det södra galleriet förbyggdes redan, när Stora kapellet tillkom, och har i modern tid helt panelats på insidan. Där finns numera ingenting av intresse att se. Norra sidans galleri är däremot nästan helt i ursprungligt skick (fig

Fig 146. Västtornets empor. Baser till de kopplade kolonetterna i bågöppningen mot mittskeppet. Foto 1975.

Empore des Westturms. Basen der Doppelsäulchen in der Bogenöffnung zum Mittelschiff.

88–89). Det enda som hänt är, att en mindre del i öster vid kyrkans förändring från basilika till hall inbyggts i den förhöjda västra gavelmuren.

I västra delen av sistnämnda galleri för en murtrappa upp till tornets övre delar. Den får ljus genom en rektangulär glugg uppe under galleriets tak. Trappan mynnar i tornets andra ovanvåning. I fortsättningen finns endast trästegar. Efter tornbranden 1744, då hela inredningen ned till emporens valv förstördes, ändrades den inre konstruktionen, och den nuvarande våningsindelningen, i den mån man kan tala om en sådan, motsvarar på intet sätt den tidigare. I den romanska delen av tornet har över emporvåningen funnits två bottnar åtskilda av ett bjälklag med upplag i norr–söder. Den nedre har haft två rundbågiga gluggar åt väster, av vilka den södra delvis fortfarande fungerar om än i förändrad form, medan den norra är helt igenmurad. I östra väggen finns en rundbågig genomgång till kyrkvinden. Porten är låg och obekväm och passar dåligt till de nuvarande golvnivåerna i tornet och på kyrkvinden (fig 91). Golvet i tornrummet har också att döma av övriga öppningar ursprungligen legat omkr 1 m lägre. Den övre botten var i det romanska tornet den egentliga klockvåningen med två ljudgluggar i varje väderstreck, alla sedan länge igenmurade. Murverket visar i båda bottnarna mycket svåra brandskador. I den förhöjda delen av tornet, dvs från fjärde nivån och uppåt, är brandskadorna betydligt mindre framträdande. På femte nivån, som får ljus genom en glugg på norrsidan, har mitt på västra väggen anordnats en enkel kammare av bräder med pulpettak och med en egen ljusglugg åt väster (fig 147).

Den följande nivån, som är den enda som har ett helt golv, är den nuvarande klockvåningen med ljudgluggar åt norr, väster och söder (fig 90). I tornhuven har i höjd med altanen avskilts en liten kur med en enkel brits för tornväktaren.⁹⁵ Tornets huv har beskrivits ovan s 80.

Östtornen

De båda östtornen är varandra mycket lika såväl invändigt som utvändigt. Det nordöstra upptar en något större yta, men i övrigt skiljer de sig egentligen endast i fråga om detaljer. Båda tornen innehåller sju avdelningar över varandra. De två nedersta i varje torn är tunnvalvda, medan övriga avdelningar har eller har haft bjälktak. Dessa saknas mellan fjärde och femte avdelningarna och mellan femte och sjätte har de ersatts med betongbjälklag.

Nordöstra tornets bottenvåning har ingång från koret med dubbla dörrar, den på korsidan är av trä med

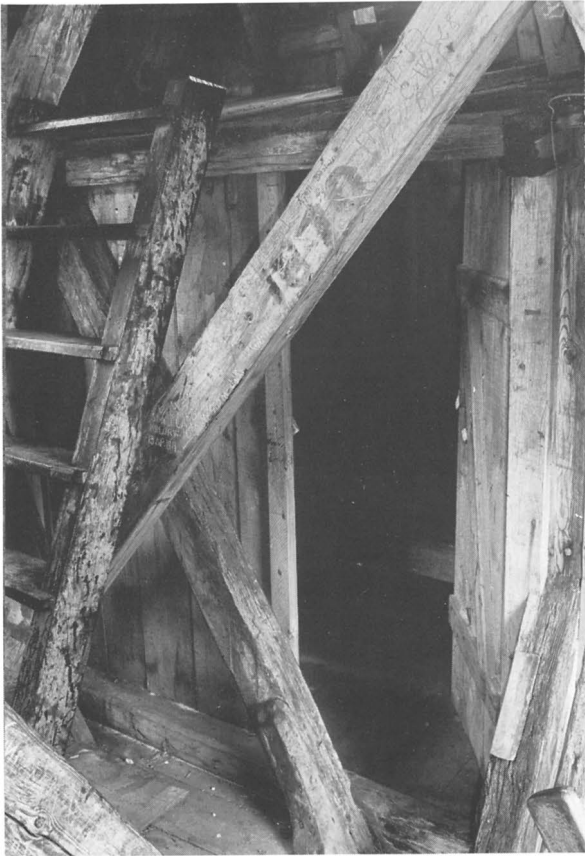

Fig 147. Västtornet. Kammare med brädväggar i femte våningen. Foto 1974.

Westturm. Kammer mit Bretterwänden im fünften Stockwerk.

ornamentala järnbeslag och härrör från sekelskiftet, den inre är en kassaskåpsdörr av järn. Sidoväggarna är panelade och försedda med fasta bänkar med tillhörande fotsteg. I östra väggen finns ett stort och ett mindre skåp, det förra med rakspetsig övertäckning. Denna inredning tillkom 1738. En ljusglugg mot norr har järngaller på insidan. Golvet består av breda målade furubräder.

Rummet används till förvaring av kyrkans silver och textilier. Innan särskilt utrymme iordningställdes för konsistoriet i Stora kapellets nordvästra del, hölls åtminstone tidvis sammanträdena i detta rum. Det nyttjades eljest som biskopens sakristia, och där förvarades hospitalets kassakista. I äldre handlingar benämns det norra sakristian.

I södra väggen befinner sig ingången till en murtrap-

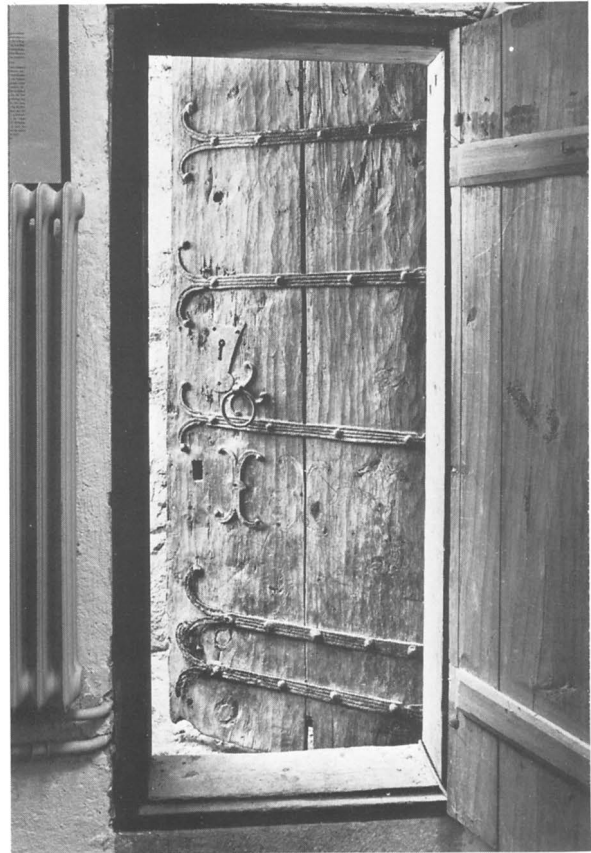

Fig 148. Nordöstra tornet. Järnbeslagen, sannolikt medeltida dörr i bottenvåningen vid trappan till övre våningen. Foto 1975.

Nordostturm. Wahrscheinlich mittelalterliche Tür mit Eisenbeschlägen an der Treppe vom Erdgeschoss zum oberen Stockwerk.

pa, som leder upp till andra avdelningen. Ingången är försedd med dubbla dörrar, av vilka den mot sakristian tillkom 1738, medan den mot trappan kan vara ursprunglig. Den är gjord av två breda, kraftiga furuplankor och försedd med smidda järnbeslag av medeltida typ (fig 148).

En liknande dörr leder vid trappans slut in till andra avdelningen, som i allt väsentligt motsvarar den underliggande men saknar dennas inredning. Bredvid ingången i östra väggen är en rektangulär nisch. Ljus faller in genom en glugg från norr, vars smyg är övertäckt med flata kalkstenshällar. En av dessa har trapetsoid form och kälade kanter och kan vara en gammal gravsten. Fönsterbänken är murad av skråkantade stenar, som ursprungligen torde ha använts som sockelstenar.

Fig 149. Sydöstra tornet. Dörr vid ingången till första ovanvåningen. Foto 1974.

Südostturm. Tür am Eingang zum ersten Stockwerk.

De högre upp belägna avdelningarna är tillgängliga endast från vinden och förbinds med varandra genom trästegar. De tycks aldrig ha varit inredda. Till tredje avdelningen kommer man endast genom ett hål i golvet från avdelningen ovanför.

Sydöstra tornets första avdelning har panelade väggar i öster och väster, i det förra fallet en tidigare bänkskärm av 1600-talskaraktär med rundbågiga fält och ornament i plattskärning, i det senare en säkerligen för platsen gjord panel (1700-talet). Rummet används som förråd. Det benämndes tidigare södra sakristian och disponerades av stadskaplanen och församlingens övriga underordnade präster. 1781, sedan ny sakristi-byggnad uppförts norr om kyrkan, beslöt man förvara kyrkans och de fattigas kassakistor där. 1845 tillkom den järnbeslagna trädörr, som leder in till sakristian.

Från genomgången mellan koret och sakristian upp- går en murtrappa, som till skillnad från nordöstra tor-

nets fortsätter ända upp till kyrkvinden. Tornets andra avdelning är sedan några år iordningställd som förråds- rum. Ingången är försedd med dubbla, mycket kraftiga trädörrar med enkla smidda järnbeslag (fig 149). De kan mycket väl vara ursprungliga. De följande tredje, fjärde och femte avdelningarna synes aldrig ha varit inredda. I sjätte och sjunde avdelningarna är sedan 1960 ett klockspel med f n 45 klockor inrymt.

Kyrkvinden

Kyrkvinden är tillgänglig från två håll, dels från väst- tornets tredje avdelning, dels via en murtrappa i syd- östra tornet. Båda ingångarna sitter lågt i förhållande till de uppstigande valvkuporna. Västtornets ingång är dessutom endast 110 cm hög och mycket obekväm. Det beror på att den ursprungligen rundbågiga öppningen vid något tillfälle försetts med en inre raksluten sten- omfattning, som avsevärt minskat öppningens storlek. En undersökning har givit vid handen, att öppningen ursprungligen varit 190 cm hög och att dess botten legat 40 cm under den nuvarande tröskelns översida. Slut- satsen härav blir, att ingångens höjdläge bestämts un- der ett byggnadsskede, som ej räknade med valv i vare sig tornemporen eller mittskeppet.

Vinden bildar en från västtornet till korgaveln gåen- de, ungefär jämbred odelad sal, belyst av högt sittan- de fönster i långmurarna och ett antal fönster på olika nivåer i korgaveln (fig 97 och 150). Höjden uppgår till ca 8 m. Över långhusdelen står salen med vida spetsbå- giga valvöppningar i förbindelse med sidoskeppens lå- ga och mörka vindar. Bågöppningarna bildar en arkad med fyrsidiga stöd över långhusets pelare. Konstruk- tionen är avsedd att i möjligaste mån reducera högmur- arnas tryck. I varje arkadpelare finns på något vari- erande höjd stora oregelbundet fyrsidiga genomgående hål, som inte längre fyller någon funktion. Man kan tänka sig, att där legat eller varit avsett att ligga tvärs över salen gående kraftiga bjälkar eller dragband, som förankrat högmurarna.

F n är endast salens västligaste del försedd med golv. En landgång leder fram dit från sydöstra tornet. Både den och golvet är av sent datum. Av äldre golv finns inga som helst spår utom omedelbart innanför östga- veln, där bjälkhål i sidomurarna anger, att golv utlagts på en sträcka av 2,5 m från gaveln räknat. Däremot finns tydliga spår av ett bjälklag, som delat hela den långa salen i en övre ca 3 m hög och en undre ca 5 m hög våning. Spåren utgörs av regelbundna rader bjälk- hål i båda långmurarna omedelbart under fönsteröpp- ningarna. 1639 inköptes bräder till ett loft över valven och 1654 omtalas, att bräder upplagts i förråd på det

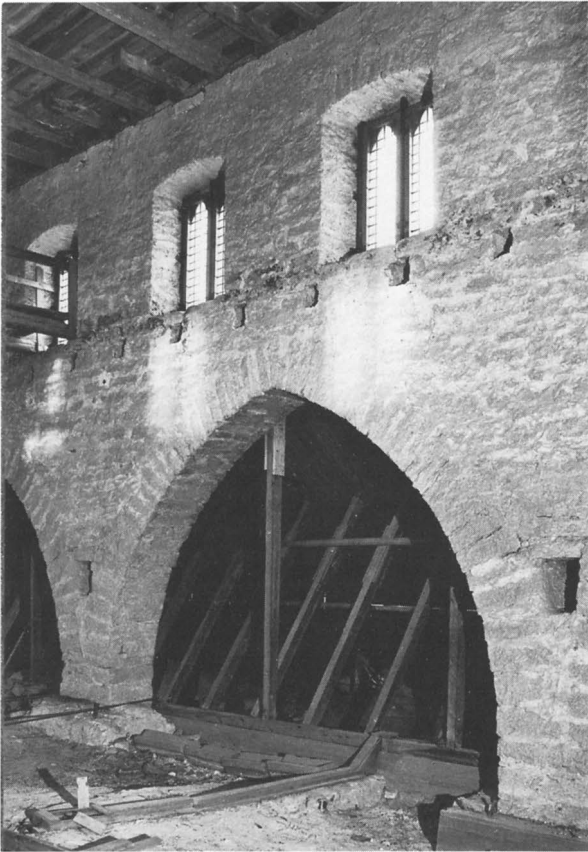

Fig 150. Kyrkvinden. Norra väggen med arkadbågar mot sidoskeppsvinden och kopplade ljusöppningar i övre delen. Foto 1975.

Dachboden der Kirche. Nordwand mit Arkadenbögen zum Boden des Seitenschiffs und gekuppelten Fenstern darüber.

översta loftet över välvningen i kyrkan. Det är svårt att bedöma i vilken utsträckning också det undre loftet nyttjats som upplagsplats. De tvärgående dragbanden och det nästan obefintliga dagsljuset måste i hög grad ha minskat användbarheten. Man kan inte heller tänka sig dragbanden som underlag för längsgående golvbjälkar eftersom de ligger på så varierande höjder. Det förefaller, som om av det undre loftet endast delen över koret lämpat sig som förvaringsplats. I östgaveln har hissportar betjänat båda våningsplanen och i salens östra del står ett vindspel (fig 151), som använts för att hissa upp material till detta plan. Det torde vara identiskt med det nya vindspel med tillhörande strävor, som jämte ny vindspelsbalk av ek påsyndades 1847. Den nuvarande balken är inte äldre än från sekelskiftet.

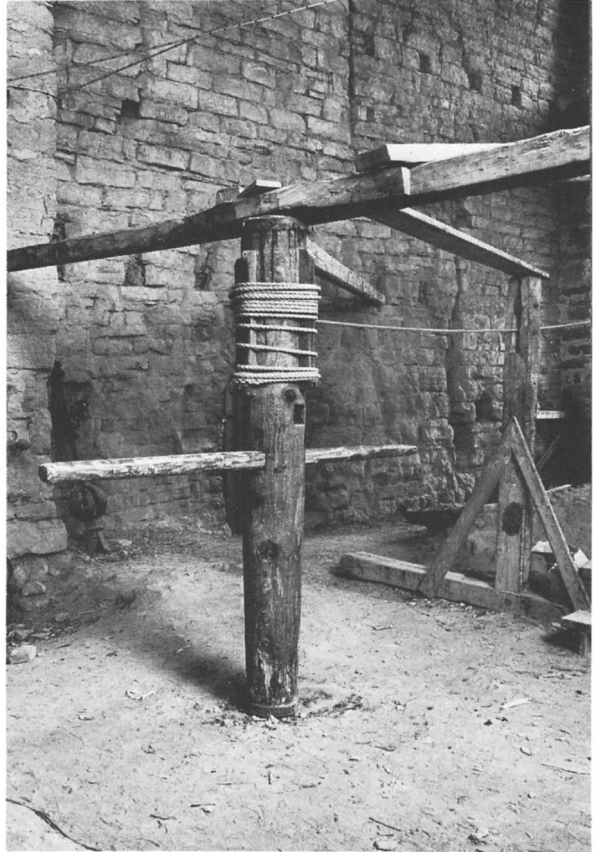

Fig 151. Kyrkvinden. Vindspel innanför östra gaveln. Foto 1975.

Dachboden der Kirche. Winde auf der Innenseite des Ostgiebels.

En del murytor på vinden företer brandskador. Det gäller praktiskt taget hela tornmuren i väster och de delar av högmurarna över koret, som tillhör östtornen. Dessa sistnämnda murpartier kom i samband med en förhöjning av kormurarna att ingå i de nya sidomurarna (fig 152–153). Varken på dessa eller på högmurarna över långhuset kan brandspår iakttagas.

Från varje arkadpelare i norra raden utgår två förankringsjärn mot norra yttermurens krön. Vid pelarna är de fästade i murklackar med X-lagda ankarlut. Deras uppgift har varit att motverka det utåtriktade tryck, som norra sidoskeppets valv, gördelbågar och takstolar utövade på norra långhusmuren, och som redan för flera århundraden sedan orsakat sprickbildningar i valven. Så tex omtalas 1758 arbeten på »det norra raserade valvet». På södra sidan har Stora kapellet utgjort ett

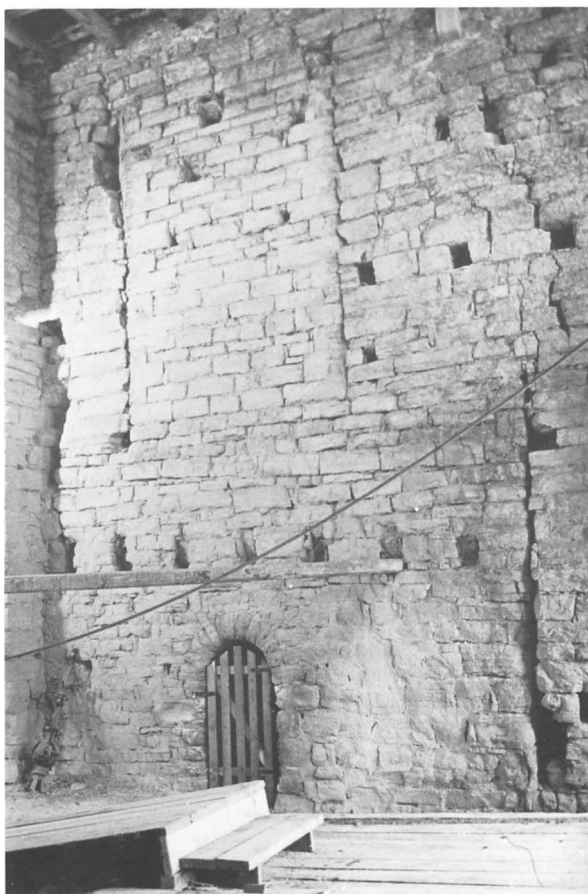

Fig 152. Kyrkvinden. Norra muren över koret med del av nordöstra tornets södra sida omgiven av yngre murverk. Den nedre raden av murhål efter taksparrar i en tidigare takkonstruktion. Foto G Svahnström 1973.

Dachboden. Die Nordmauer über dem Chor, sowie ein Teil der Südseite des nordöstlichen Turms, umgeben von jüngerem Mauerwerk. Die untere Reihe der Mauerlöcher stammt von Dachsparren einer früheren Dachkonstruktion.

effektivt motstöd, och där har inga förstärkningsarbeten varit erforderliga. Över sidoskeppet har ankarjärnen legat inmurade i tunna tvärgående mursträngar. Det har inte gått att belägga tillkomsten av förstärkningssystemet i kyrkoräkenskaperna, men allt tyder på en relativt sen tidpunkt. 1858 påtalades i kyrkorådet den pågående sättningen i norra sidoskeppets valv, och åtgärder föreslogs för att motverka densamma.

När i början av 1940-talet åtgärder på nytt ansågs nödvändiga för att råda bot på sättningarna i norra sidoskeppet, konstaterade arkitekten Erik Fant, att de ovannämnda ankarjärnen inte nådde fram till yttermu-

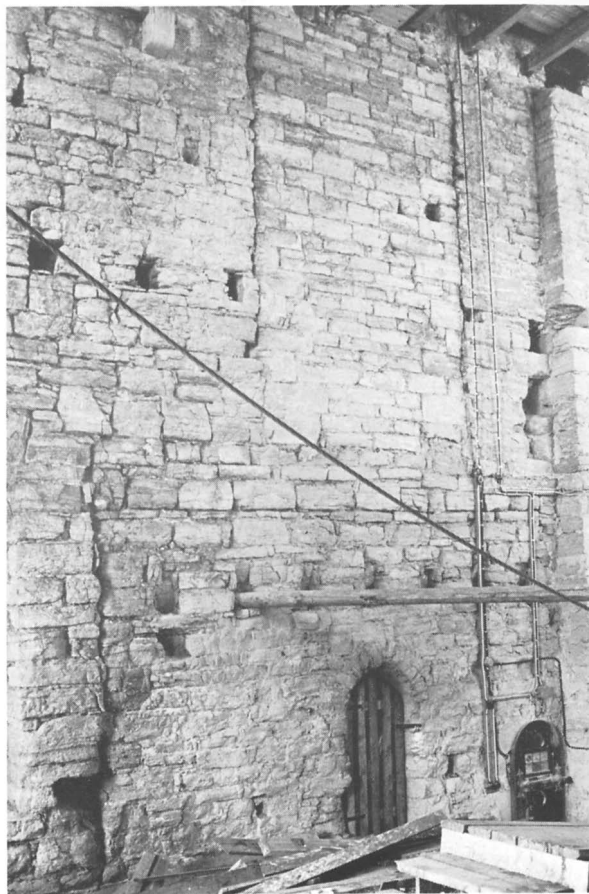

Fig 153. Kyrkvinden. Södra muren över koret med del av sydöstra tornets norra sida omgiven av yngre murverk. I vägen hål för sparrarnas fäste i en äldre takkonstruktion. Foto G Svahnström 1973.

Dachboden. Die Südmauer über dem Chor, sowie ein Teil der Nordseite des südöstlichen Turms, umgeben von jüngerem Mauerwerk. Die Wand zeigt Löcher für die Sparren einer älteren Dachkonstruktion.

rarna. De gjorde m a o ingen som helst nytta. Han var osäker om förstärkningsarbetena överhuvud taget fullföljts. »Troligen har man glömt att lägga in den avslutande delen, ty järnen sluta 30 cm innanför murlivet och några spår efter avslutningen synas ej.»⁹⁶ Mera sannolikt är väl, att ankarjärnen ansetts obehövlige och kapats i samband med den stora utvändiga restaureringen vid sekelskiftet. Efter förslag av Fant utfördes 1944–45 ett nytt förstärkningssystem, som i huvudsak byggde på det tidigare. Det kombinerades med inläggandet av ett ankarjärn nere i kyrkan mellan pelaren B4 och norra yttermuren.

Fig 154. Mariakyrkan från söder. Litografi efter teckning av J G Klingwall. Efter »Fornlemningar i Wisby» (1823–24).

Die Marienkirche von Süden. Lithographie nach einer Zeichnung von J G Klingwall.

Kyrkans byggnadshistoria

Tidigare forskning

I äldre historisk och topografisk litteratur förekommer ibland notiser om Mariakyrkan och dess inventarier. Hans Nilsson Strelow anför i sin »Cronica Guthilandorum» från 1633 en rad årtal och händelser, som direkt berör kyrkans byggnadshistoria. Uppgifterna är värdefulla, eftersom flertalet hämtats ur källor, som inte längre finns bevarade. Strelows källkritik lämnar visserligen åtskilligt övrigt att önska, men när han återger händelser, som inträffat i mannaminne – Strelow var född i Visby 1587 – torde de förtjäna tilltro liksom händelser längre tillbaka i tiden, vilka återges med detaljuppgifter om kostnader, materialåtgång och i ar-

betet engagerade personer. I sådana fall har Strelow uppenbarligen haft tillgång till samtida notiser. Ändå måste de brukas med stor försiktighet, eftersom krönikans årtal många gånger bevisligen är felaktiga beroende på bristande noggrannhet hos såväl författare som tryckeri.

Haqvin Spegel, superintendent i Visby stift 1679–1685, ägnar i sin skrift »Rudera Gothlandica», färdigställd 1685 men tryckt först 1901, ett kortare avsnitt åt Mariakyrkan, men bortsett från en relativt utförlig beskrivning av gravstenar och epitafier ger han föga utöver det Strelow ett halvsekel tidigare meddelat.

Mera ambitiös var den historieforskning, som Jöran

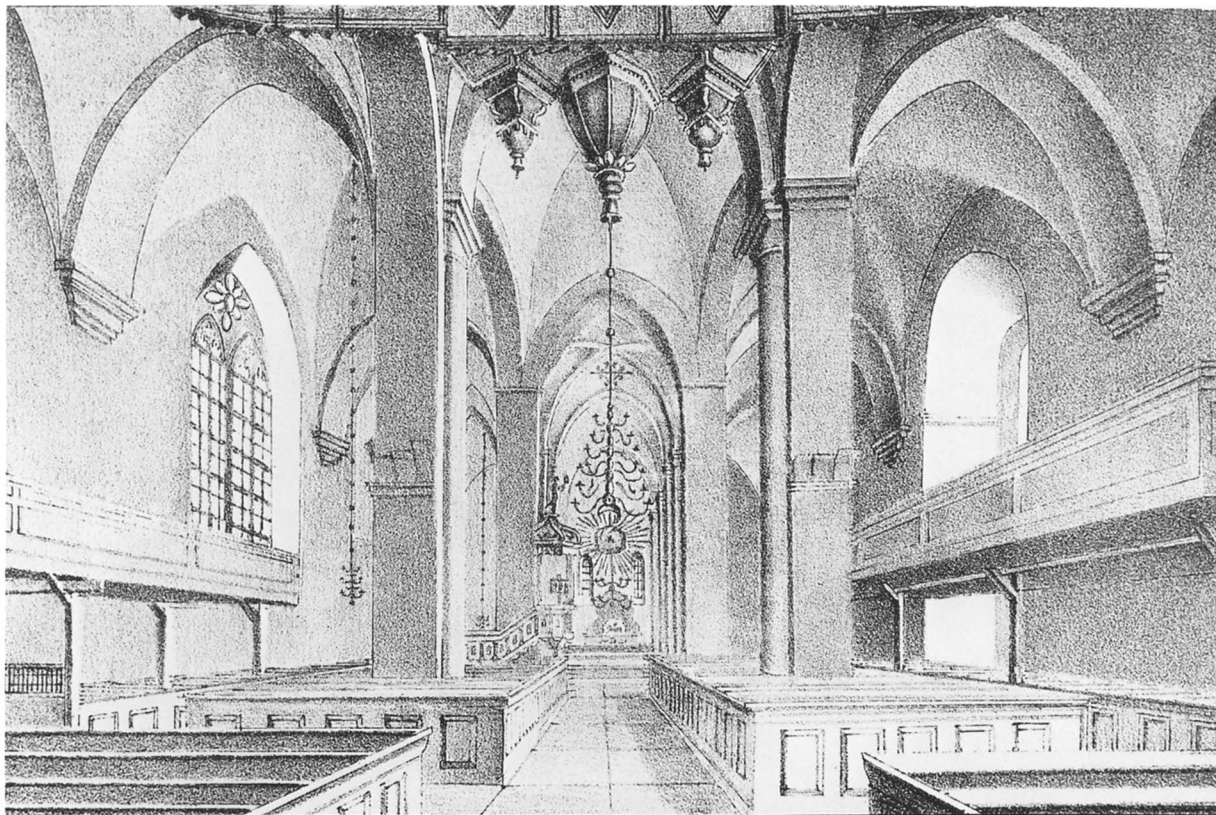

Fig 155. Mariakyrkan. Interiör mot öster. Litografi efter teckning av J G Klingwall. Det närmaste pelarparet (B 3–C 3) bär tydliga spår av basilikans lägre sidoskeppsarkader. Efter »Fornlemningar i Wisby» (1823–24).

Marienkirche. Interieur gegen Osten. Das vorderste Pfeilerpaar (B 3–C 3) trägt deutliche Spuren der niedrigeren Seitenschiffarkaden der Basilika.

Wallin (fig 3 b) ägnade sig åt. Han samlade som superintendent på Gotland ett omfattande material om Gotlands historia, men därav blev bara en liten del bearbetad och publicerad under titeln »Gothländska Samlingar I–II» (Stockholm och Göteborg 1747 resp 1776). Där ingår bl a redogörelser för alla Visbys kyrkor utom den, han förmodligen bäst kände, hans egen S Maria. Wallins avsikt var att återkomma till Mariakyrkan i annat sammanhang. Den »har mycket, som förmodligen torde kunna förnöja en curieux både skådare och läsare. Hon skall ock ingalunda förglömmas bättre fram, där eljest Gud tackes förläna livstid, krafter och läglighet.»⁹⁷ Någon sådan beskrivning kom emellertid aldrig, och inte heller i Wallins efterlämnade aktsamling »Analecta Gothlandensia» finns särskilt många notiser om Mariakyrkan.

Den första med illustrationer försedda beskrivningen av Mariakyrkan ingår i Jacob Gust Klingwalls 1823–24

utgivna »Fornlemningar i Wisby» I och II. Illustrationerna utgörs av en plan (fig 236), en exteriör (fig 154), en interiör (fig 155) och en detalj av orgelverket. Beskrivningen är den dittills utförligaste och särskilt värdefull, eftersom den ger en bild av kyrkan före den omfattande invändiga restaureringen 1830–1831.

Den flitige gotlandsforskaren C J Bergman, lektor vid läroverket i Visby och framstående kommunalman, beskrev i mitten av 1800-talet i flera sammanhang Mariakyrkan, utförligast i planschverket »Gotland och Wisby i taflor» (1858). Av de av P A Säve tecknade planscherna föreställer en Mariakyrkan från sydost (fig 156).

1864 utkom första delen av lundaprofessorn C G Brunius »Gotlands konsthistoria». Den innehåller en detaljerad beskrivning av Mariakyrkan men dessutom också ett första försök till tolkning av kyrkans byggnadshistoria. Brunius sammanfattar sin metodik, som

Fig 156. Mariakyrkan från sydost. Teckning av P A Säve för »Gotland och Wisby i taflor» (1858). Stockholms stadsmuseum.

Die Marienkirche von Südosten. Zeichnung von P A Säve.

ännu efter mer än hundra år framstår som vetenskapligt oantastlig, sålunda. »Sedan vi givit ett huvudsakligt begrepp om kyrkans anordning, vilja vi närmare skärskåda hennes särskilda delar. Vi skola slutligen yttra vår mening rörande kyrkans egna byggnadsförhållanden, vilka ej hittills blivit på nöjaktigt sätt förklarade.»⁹⁸ I allt väsentligt tillämpas samma metodik i detta arbete.

Efter att grundligt ha studerat »stenarnas hemlighetsfulla språk» föreställer sig Brunius kyrkans byggnadshistoria på följande sätt: Den äldsta kyrkan bestod av ett treskeppigt basilikalt långhus omfattande de tre västligaste travéerna i den nuvarande kyrkan, ett fyrkantigt kor, som måhända i öster ägt ett halvrunt utsprång, en absid, samt det nuvarande västtornet med undantag för de översta avdelningarna. Denna kyrka invigdes, anser Brunius, av biskop Bengt i Linköping 1225.

Några årtionden senare skedde en utvidgning av den

östra delen innebärande en förlängning med två travéer av det gamla långhuset samt uppförande av ett nytt kor jämte tvenne torn i vinklarna mellan detta och det förlängda långhuset. Samtidigt förhöjdes det gamla långhusets yttermurar och basilikan förvandlades till hallkyrka med tre lika höga skepp. Brunius tänkte sig, att även den sk klerestorievåningen, dvs den höga vinden över mittskeppet, tillkom vid samma tillfälle. Eftersom östtornens övre avdelningar enligt hans uppfattning är tydligt formade till försvar mot anfall, anser han att de tillkommit innan stadsmuren uppfördes vilket han föreställde sig skedde efter 1289.

Till ett betydligt senare skede för han långhusets gotiska fönster, Köpmankoret och Stora kapellet. Han anser allt detta vara samtidigt och tillkommit i slutet av 1400-talet. Dateringen grundar sig på dessa partiets förmenta likhet med koret i Linköpings domkyrka. »Det vissa är, att kapellets hela hållning röjer liksom

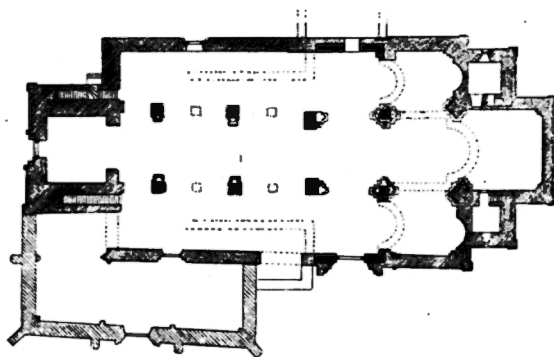

Fig 157. Plan av Mariakyrkan enligt H Hildebrand. Bevarade delar av basilikan svartmarkerade, rekonstruerade delar prickade. Efter »Wisby och Dess Minnesmärken» (1893).

Grundriss der Marienkirche nach H Hildebrand. Erhaltene Teile der Basilika schwarz gezeichnet, rekonstruierte Teile punktiert.

koret vid Linköpings domkyrka en mycket prålig och ganska sen spetsbågsstil.» Det vittnar, menar han, visserligen om mycken skicklighet men ökar ingalunda kyrkans anseende. För gotisk byggnadskonst hade Brunius föga förståelse. Ännu hårdare är hans dom över kyrkans tre tornhuvor från 1700-talet. Om västtornet yttrar han med djupaste förakt, att det avslöjar den största fåkunnighet i kyrklig byggnadskonst att anbringa en lanterna i det uslaste rokokomanér på ett ansenligt torn uti enkel rundbågsstil.

Nästa gång Mariakyrkans byggnadshistoria blir föremål för sakkunnig, konsthistorisk behandling, är i Hans Hildebrands bok »Wisby och Dess Minnesmärken», tryckt 1893. Hildebrand var riksantikvarie 1879–1907 och hade i den egenskapen att bevaka de antikvariska intressena vid Mariakyrkans invändiga restaurering 1891–93. Han råkade därvid i konflikt med domkapitlet och dess preses angående behandlingen av gravstenarna i samband med golvomläggningen. Saken har intresse i detta sammanhang, eftersom man därav torde kunna sluta, att Hildebrand med särskild uppmärksamhet bör ha registrerat också ev fynd av äldre grundmurar ägnade att belysa kyrkans byggnadshistoria.

När Hildebrand 1893 framlägger sin uppfattning om kyrkobyggnadens utveckling, stöder han sig också otvivelaktigt på egna och andras iakttagelser under restaureringen (fig 157). Medan Brunius urskilde tre byggnadsperioder ansåg sig Hildebrand kunna fastställa fyra:

1. Den äldsta kyrkan var en treskeppig basilika med

tvärskepp, korkvadrat och absid i öster. Hildebrand uppger, att sockelstenar till en absid hittats vid restaureringen men åter inlagts i grunden. Det framgår inte klart, om dessa stenar påträffats in situ; Hildebrands formulering tyder snarast på att de varit lösfynd. Han utgår ifrån att de tillhört en till korets östvägg ansluten absid men håller för sannolikt, att även tvärskeppets korsarmar varit försedda med absider åt öster. Han lämnar öppet, om denna första kyrka varit utrustad med torn i väster. Enligt Hildebrands mening kan det i varje fall inte ha varit det nuvarande tornet, eftersom det ursprungliga långhuset enligt hans uppfattning endast sträckt sig fram till det västligaste pelarparet.

Hildebrand är klar över att det äldsta långhuset varit smalare än det nuvarande. Sidoskeppen i basilikan kan inte ha varit mer än hälften så breda som den senare hallkyrkans. Beträffande arkaderna mellan mittskepp och sidoskepp anger Hildebrand, att man vid restaureringen påträffat grunder till borttagna mellanstöd mellan de nuvarande pelarna. Det var dock inte möjligt att fastställa deras form. Hildebrand tänker sig arkaderna bestående av omväxlande de nuvarande kraftiga pelarna och smärtare pelare eller kolonner.

Denna första Mariakyrka dateras av Hildebrand till 1100-talet.

2. I en andra byggnadsperiod flyttades långhusets sidomurar ut och förhöjdes, så att sidoskeppen blev lika höga och lika breda som mittskeppet. I öster förlängdes kyrkan med en travé öster om det gamla tvärskeppet, varjämte det nuvarande rakt avslutade koret med de flankerande östtornen uppfördes. Även i väster förlängdes kyrkan, dock endast med en halv travé, och det nuvarande tornet byggdes. Hildebrand lämnar öppet, hur långhustaket varit utformat, men högre än till västtornets övre rundbågslist tror han inte det kan ha nått.

Denna andra byggnadsperiod sätter Hildebrand i samband med invigningen 1225.

3. Den tredje byggnadsperioden omfattade endast kyrkans övre delar: mittskeppstaket förhöjdes liksom kormurarna och östtornen. Kyrkan erhöll mao det utseende den har i dag bortsett från tornhuvorna. Sannolikt höjdes samtidigt valven i mittskeppet och i sidoskeppen.

Byggnadsperioden dateras till »en senare del av 1200-talet».

4. Den fjärde byggnadsperioden domineras av Stora kapellets tillkomst. Det var, menar Hildebrand, ursprungligen täckt av ett från kyrkans murar sluttande tak. Till samma period hänför han de gotiska fönstren i långhuset.

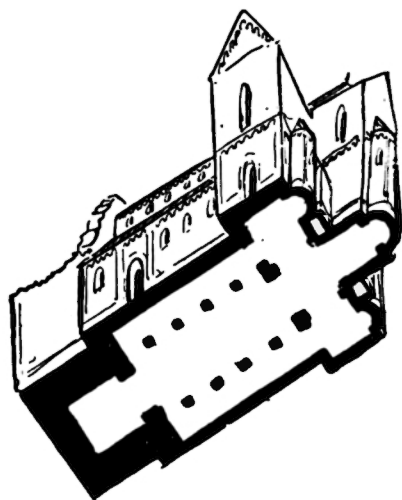

Fig 158. Axonometrisk rekonstruktionsskiss av J Roosval visande Mariakyrkan i dess första, basilikala stadium. Efter Arktos.

Axonometrische Rekonstruktionsskizze der Marienkirche in ihrer ersten basilikalen Form von J Roosval.

Hildebrand daterar byggnadsperioden till 1300-talets mitt med hänvisning till det av påven Clemens VI 1349 utfärdade tillståndet för bröderna Simon och Gregorius Swerting att i Mariakyrkan grunda ett kapell till den heliga jungfrun och martyren Katarinas ära^{98a}. Det är första gången i konsthistorisk litteratur, som kapellet sätts i samband med familjen Swerting. Året innan Hildebrand utgav sin bok om Visby och dess minnesmärken hade Gustaf Lindström i sina »Anteckningar om Gotlands medeltid», del 1, utförligt redogjort för vad man visste om borgmästare Herman Swertings avrättning 1342 och för sönerns av påven utverkade tillstånd att grunda ett kapell i Mariakyrkan. Lindström är den förste, som sammanställer påvebrevet med det bevarade kapellet, och det är först därefter det erhåller benämningen Swertingska kapellet.

En forskare, som mera intensivt än någon föregående studerade Mariakyrkans byggnadshistoria, var Johnny Roosval. Hans första uppsats i ämnet publicerades i Arktos 1909. Inledningsvis berörde han där den då nyligen avslutade utvändiga restaureringen och beklagade, att den inte föregåtts av en fullständig undersökning och uttömmande klarläggning av byggnadshistorien. »Många problem som nu lösts kompromissartat eller efter allmän-europeiska schabloner skulle då kunna belysas på ett direktare sätt och restaureringen skulle skett i kunnandets, icke i nykostymeringens

Fig 159. Mariakyrkan från nordväst efter det nya östpartiets tillkomst. Rekonstruktionsskiss av J Roosval. Efter Arktos.

Die Marienkirche von Nordwesten nach der Errichtung des neuen Ostbaus. Rekonstruktionsskizze von J Roosval.

tecken.» Roosval avkläder sedan kyrkan skikt efter skikt och når till slut fram till det äldsta stadiet. Hans dåvarande uppfattning om byggnadshistorien kan sammanfattas sålunda.

1. Omkr 1190 (årtalet hämtat från Strelows krönika) byggs en treskeppig, platt-täckt basilika med tvärskepp, korkvadrat och sannolikt tre absider i öster samt västtorn. Han illustrerar detta äldsta stadium med en axonometrisk skiss (fig 158), som bygger på Hildebrands rekonstruerade grundplan men skiljer sig från denna i en del detaljer. Han har t ex mellan koret och tvärskeppsabsiderna lagt in små rektangulära utrymmen utan att dock i texten motivera varför. Hur mycket av denna kyrka, som bevarats i den nuvarande, är Roosval osäker om. »Säkert är endast att vi i mittkvadraten och korsarmarna äga en dyrbar rest av den äldsta basilikan. Troligt är ock att pelarna i långhuset och tornet till någon liten del härröra från samma byggnad . . .» Roosval ifrågasätter, om denna kyrka någonsin färdigstälts.

2. Basilikan fullbordas efter något ändrade planer, främst innebärande välvning av långhusets alla tre skepp. I detta skick invigs kyrkan 1225 av biskop Bengt.

3. Omkr 1242 (konstruerat årtal) rivs koret och de ev absiderna och kyrkan utvidgas åt öster med ett parti av tvärskeppets storlek och med eget sadeltak parallellt

Fig 160. Mariakyrkan från nordost efter långhusets ombyggnad till hallkyrka. Rekonstruktionsskiss av J Roosval. Efter Arktos.

Die Marienkirche von Nordosten nach dem Umbau des Langhauses zur Hallenkirche. Rekonstruktionsskizze von J Roosval.

med tvärskeppets. Öster därom byggs ett nytt, rakt avslutat kor och i vinklarna mellan detta och det nya tvärskeppet tvenne torn, vilket allt är bevarat. Till samma skede hör Brudportalen i det gamla tvärskeppets sydgavel samt flertalet kapitäl, knektar och baser i detta tvärskepps inre (fig 159).

4. Omkr 1258 (konstruerat årtal) förändras det basilikala långhuset till hallkyrka genom utflyttning av sidomurarna och förhöjning av sidoskeppen. De nya sidoskeppen får en ytterbetäckning av tre parallella sadeltak och ansluter därigenom till de tvärställda taken över långhusets östra del. Västtornet förhöjs (fig 160).

5. 1349–61 byggs Swertingska kapellet. Roosval acceperar den av Lindström och Hildebrand lanserade benämningen och därmed också kapellets samband med påvebrevet av 1349. Han rekonstruerar kapellets betäckning som tre parallella sadeltak med åsriktning i norr och söder.

6. Under perioden 1362–1423 tillkommer den »pseudobasilikala» takformen, dvs mittskeppsmurarna förhöjs, och det stora vindsutrymmet tillskapas. Även östtornen förhöjs (fig 161).

I sitt några år senare (1911) utgivna verk »Die Kirchen Gotlands» tecknade Roosval en i allt väsentligt

Fig 161. Mariakyrkan från sydväst vid medeltidens slut. Rekonstruktionsskiss av J Roosval. Efter Arktos.

Die Marienkirche von Südwesten gegen Ende des Mittelalters. Rekonstruktionsskizze von J Roosval.

överensstämmande bild av Mariakyrkans byggnadshistoria men ändrade sig på några punkter i fråga om dateringarna. Hans nya tidsschema såg ut som följer:

1. Omkr 1200 en basilika med valv över korsmitt och tvärskepp men med ovalvt långhus. Torn i väster åtminstone påbörjat.

2. Omkr 1225 invigning av den då helt välvda och med västtorn försedda basilikan.

3. Omkr 1240 nytt korparti samt Brudportalen och med denna sammanhängande förändringar i det gamla tvärskeppet.

4. Omkr 1255 ombyggnad av basilikan till hallkyrka.

5. Omkr 1350 byggs Swertingska kapellet.

6. Före 1423 förändring av exteriören till pseudobasilika. Roosval betonar osäkerheten i dateringen av denna ombyggnad och utesluter inte, att den kan ha utförts redan före 1349.

Roosvals »Den gotländske ciceronen» innehåller i sin första upplaga (1926) en kort resumé av Mariakyrkans byggnadshistoria. Den skiljer sig på två väsentliga punkter från hans tidigare uppfattning. I ett 1912 utgivet omfångsrikt arbete om sina grävningsundersökningar i S Clemens i Visby hade Emil Ekhoff återgett en uppgift, som muntligt meddelats honom av byggnadskontrollanten vid Mariakyrkans restaurering 1891,

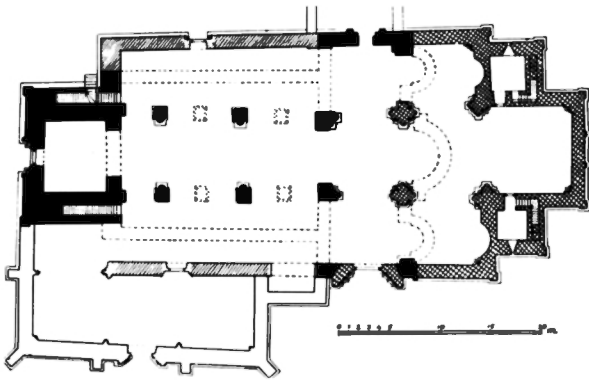

Fig 162 a–b. Mariakyrkan enligt E Lundberg. a. Plan med de olika utvecklingsstadierna. Efter »Visbybilder» (1939). b. Rekonstruerad interiör mot öster av basilikan. Efter »Byggnadskonsten i Sverige» (1940).

Die Marienkirche gemäss E Lundberg. a. Grundriss mit den verschiedenen Entwicklungsstadien. b. Rekonstruktion des Interieurs der Basilika gegen Osten.

byggmästare Nils Pettersson, angående de där påträffade sockelstenarna från en absid.⁹⁹ Ekhoﬀ trodde sig av Petterssons beskrivning kunna utläsa, att den äldsta Mariakyrkans absid anslutit direkt till mittkvadraten utan mellanliggande korkvadrat och ansåg sig därmed ha fått stöd för sitt antagande om en överensstämmande planform i ett av S Clemens många utbyggnadsskedden.

I en recension av Ekhoﬀs arbete 1913 hade Roosval om än med tvekan godtagit Ekhoﬀs tolkning av sockelstenarna i S Maria. »Att bevisa, att Clemens 2 är en förenklad kopia av Maria 1 är fn svårt, (det kanske blir lättare då en gång de på 1890-talet upptäckta absidstenarna bliva blottade på nytt och då under vetenskaplig observation).»¹⁰⁰ I »Ciceronen» anges emellertid utan reservation att Mariakyrkan haft en T-formad plan med omedelbart till tvärskeppet ansluten absid. Den andra nyheten är en förmodan, att basilikan planerats med ett torn över mittkvadraten.

När 700-årsminnet av Mariakyrkans invigning högtidlighölls 1925 höll Roosval ett tal, där han antydde en ändrad uppfattning också ifråga om tidpunkten för det nuvarande östpartiets tillkomst.¹⁰¹ Det hade, menade han, stått färdigt redan vid invigningen 1225. Detta utvecklades närmare i en uppsats 1934, »Revision av gotländska dateringar IV», där det sk Brudportalsskedet uppdelades i tre skilda etapper:¹⁰²

1. Den första etappen omfattade den östligaste långhustravén och det nya koret med de två östtornen och invigdes 1225.

2. Det gamla tvärskeppet restaurerades, pelarna fick nya knektar, mittvalvet försågs med ribbor och Brudportalen insattes, allt färdigt omkr 1230.

3. Koret välvdes i en ny konstruktionsart, som kom sköldbågarna att inkräkta på fönsteromfattningarna. Arbetet utfördes omkr 1235–40.

»Ciceronens» andra upplaga 1950 delade in Mariakyrkans byggnadshistoria i tre periodgrupper:

- A. Cisterciensertiden, omkr 1170–1210.
- B. Övergångsstilens tid, omkr 1210–1200-talets mitt.
- C. Gotiska perioder, mitten av 1200-talet–1361.

Under cisterciensertiden utbyggdes Mariakyrkan i tre etapper: 1. transept omkr 1170 med tre absider, 2. långhus och västtorn, det förra med provisorisk tak-täckning på träpelare, omkr 1190, 3. långhusets arkader reses och tornet fullbordas med en läktarvåning, färdigt omkr 1210.

Övergångsstilens tid omfattar likaledes tre perioder: 1. förlängning åt öster av långhuset, nytt kor med flankerande torn, färdigt ehuru utan valv 1225, 2. välvning av östpartiet inklusive koret, Brudportalen tillkommer, det gamla transeptet restaureras, torn planeras över mittkvadraten, tid omkr 1235, 3. ombyggnad av långhuset till hall, valvet slås i västtornets ringkammare och tornet förhöjs till nuvarande nivå, utfört omkr 1250.

De gotiska perioderna är två: 1. Swertingska kapellet, påbörjat 1341 (!), 2. långhusets gotiska fönster, den pseudobasilikala påbyggnaden och östtornens förhöjning, allt troligen avslutat före 1361.

I ett flertal arbeten dokumenterade sig Erik Lund-

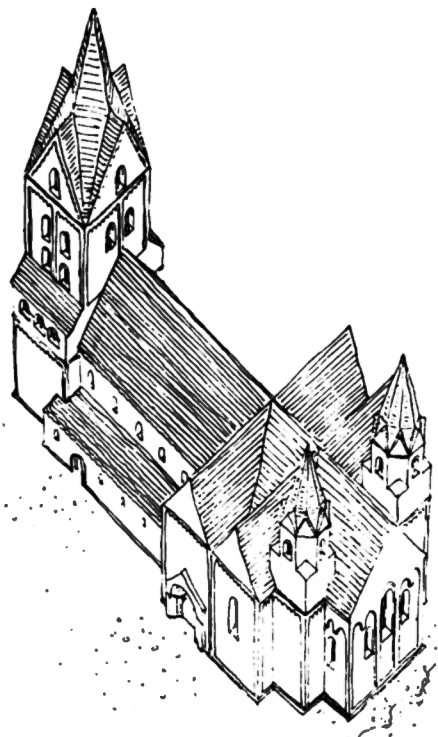

Fig 163. Mariakyrkan enligt E Lundberg. Perspektiv visande utseendet efter tillkomsten av det nya östpartiet. Efter »Byggnadskonsten i Sverige» (1940).

Die Marienkirche gemäss E Lundberg. Perspektive der Kirche nach der Errichtung des neuen Ostteils.

berg som en framstående kännare av Mariakyrkans byggnadshistoria. I vägledningen »Visby, kyrkoruinerna och domkyrkan» (1934) men framför allt i »Visbybilder från forntid och hanseväld» (1939) och i det stora verket »Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400» (1940) redovisade han sin syn på kyrkans konsthistoriska ställning och utveckling. Han räknade med att tyskarna i Visby tidigt låtit uppföra en kyrka, varav dock ingenting bevarats. Under 1100-talets senare del påbörjade man en stort anlagd nybyggnad, som emellertid inte kunde slutföras i en följd. Sedan hela planen utlagts och samtliga murar uppförts till ett par meters höjd, inriktade man sig på att färdigställa tvärskeppet, medan långhuset och tornet lämnades ofullbordade. Arbetet återupptogs efter någon tid under annan ledning och avslutades 1225. Den då invigda kyrkan var en basilika med T-formad plan och tre absider, som direkt anslöt till tvärskeppet (fig 162 a–b).

I sin första här citerade skrift tänkte sig Lundberg kyrkan färdigställd med västtorn och valv redan omkr 1200. Invigningen 1225 skulle främst ha avsett det nuvarande östpartiet (fig 163). I de senare arbetena förlägger han emellertid dettas tillkomst till 1230-talet. Liksom Roosval urskiljer han två skeden, där Brudportalen och med denna sammanhängande partier i det gam-

la tvärskeppets inre representerar det yngre. Ombyggnaden till hallkyrka dateras till efter mitten av 1200-talet. »Sidoskeppens yttermurar och valv ha raserats. Nya murar ha uppförts längre ut. Varannan arkadpelare har avlägsnats och långhusmurarna nedrivits och ersatts med smala fyrsidiga pelare, byggda såsom fortsättning av den gamla arkadens huvudpelare — —.»¹⁰³

Den pseudobasilikala påbyggnaden och Stora kapellet daterar han till efter mitten av 1300-talet. I likhet med Roosval rekonstruerar han kapellet med tre spetsgavlar mot söder men framhåller, att de snedställda hörnsträvpelarna indikerar liknande spetsgavlar också mot öster och väster.

Sista gången Lundberg tog till orda om Mariakyrkan var 1962 i en ny, helt omskriven upplaga av vägledningen »Visby. Domkyrkan och kyrkoruinerna». Han redovisar där åsikter, som med avseende på tillkomsten av det nuvarande östpartiet betecknar en återgång till hans ursprungliga uppfattning, och som beträffande Stora kapellet innebär en helt ny tolkning av dess byggnadshistoria. Basilikan skulle ha grundats »efter 1100-talets mitt» och stått färdig omkr 1200. Kort tid därefter påbörjades det nuvarande östpartiet, som invigdes 1225. Tidpunkten för basilikans ombyggnad till hall, 1200-talets mitt, står fast, men när det gäller Stora

kapellet lanserar Lundberg en ny teori, som går ut på att kapellet uppförts i två etapper. Den första skulle ha omfattat endast mellersta och östra travéerna och planerats för lägre valv än de nuvarande. Påvebrevet av 1349 skulle ha avsett kapellbyggets andra etapp, som innebar en icke obetydlig utvidgning av det ursprungliga programmet. »Sannolikt har hinder rests för byggnadsföretaget, vilka hinder undanröjts genom påvens tillståndsbevis.»

I sammanfattande framställningar av den svenska konsthistorien har Mariakyrkans byggnadshistoria berörts mer eller mindre utförligt av ett flertal författare, såsom Aron Andersson, Aron Borelius, Henrik Cornell, Andreas Lindblom och Armin Tuulse. De nöjer sig emellertid med att referera Roosvals och Lundbergs åsikter och tillför knappast diskussionen några nya synpunkter. Nils P Tidmark sökte i sin uppsats »S:ta Maria i Visby högmedeltida exteriör» (1943) stöd för en rekonstruktion av exteriören i en sigillbild från 1740 och vissa geometriska lagar, som han antog ha varit vägledande för de medeltida byggmästarna (fig 164).

Såväl Roosval som Lundberg intresserade sig givetvis för Mariakyrkans förebilder i de tyska invandranens hemland och klarlade på ett övertygande sätt förbindelserna med Rhenlandet, Westfalen och Sachsen. Senare har den tyske professorn Hans Thümmeler ytterligare berikat vår kunskap om det westfaliska inflytandet genom uppsatserna »Die Bedeutung der Edelherrn zur Lippe für die Ausbreitung der westfälischen Baukunst im 13. Jahrhundert» (1955) och »Die Zisterzienserkirche Marienfeld in Westfalen und ihr Einfluss auf die Marienkirche in Visby und die Zisterzienserkirche in Varnhem» (1967).

Sammanfattningsvis kan konstateras, att det råder stor enighet om huvuddragen i Mariakyrkans utveckling. När det gäller dateringen av de olika byggnadsperioderna föreligger däremot vissa divergenser. Osäkerheten är påfallande, när det gäller tidpunkten för det nuvarande östpartiets tillkomst, dvs om det byggts före eller efter det enda fasta årtalet i Mariakyrkans medeltida historia, invigningsåret 1225. Där har som vi sett kyrkans båda främsta kännare själva företrätt skilda uppfattningar vid olika tidpunkter.

Basilikan

Koret

Enligt numera allmänt vedertagen uppfattning skulle den äldsta Mariakyrkan ha saknat korutbyggnad i öster. En absid skulle i stället ha anslutit direkt till tvär-

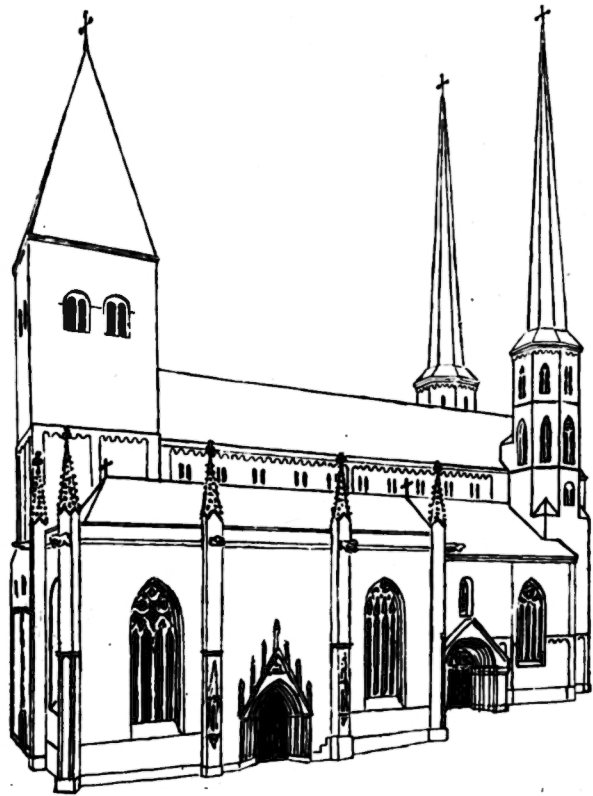

Fig 164. Mariakyrkan vid medeltidens slut enligt N P Tidmark. Rekonstruktionen bygger på sigillbilden fig 232.

Die Marienkirche zu Ende des Mittelalters nach N P Tidmark. Die Rekonstruktion gründet sich auf das Bild des Siegels, Fig 232.

skeppets mittkvadrat. Som tidigare visats vilar en sådan rekonstruktion på mycket bräcklig grund. Visserligen kan exempel på likartade T-formade planer framdragas, men vid den tidpunkt Mariakyrkan anlades, var plantypen ute på kontinenten redan föråldrad, och där den alltjämt någon gång kom till användning, var det av speciella skäl eller reliktmässigt i smärre kyrkor.

För att om möjligt få ett säkrare underlag för bedömningen av östpartiets ursprungliga utformning lät författaren 1974–75 företa smärre grävningsundersökningar inom det aktuella området. Då kyrkan hela tiden skulle vara i bruk, och då endast mycket begränsade medel stod till förfogande, kunde grävningarna inte få den omfattning, som varit önskvärd. Det visade sig dessutom, att talrika tätt liggande gravkamrar och enstaka gravar åstadkommit stor skada på äldre murpartier. Skall full klarhet i den för kyrkans byggnadshistoria så viktiga frågan om östpartiets ursprungliga utse-

Fig 165. Från de arkeologiska undersökningarna i Mariakyrkan 1974. A den förmodade norra muren i basilikans kor. B pelaren B 5. Väster är uppåt. Foto W Falck 1974.

Archäologische Untersuchungen in der Marienkirche 1974. A vermutlich die Nordmauer am Chor der Basilika. B der Pfeiler B 5. Westen ist oben im Bild.

ende kunna erhållas, måste betydligt större områden undersökas, än som nu blev fallet. De uppnådda resultaten måste därför betraktas som mycket preliminära.¹⁰⁴

Grävningarna blottade kraftiga ca 175 cm breda, i östlig riktning från pelarna B 5 och C 5 utgående grundmurar (fig 165). Den södra muren kunde följas på en sträcka av 260 cm från pelaren och den norra 300 cm. Den senare var bäst bevarad med ett yttre murskal av fint huggen kalksten delvis kvarstående till en höjd av 50 cm över grundstenarna. I söder återstod i huvudsak endast murkärnan. Högmurarnas bredd kan inte exakt fastställas, eftersom man inte med säkerhet känner den ev sockelns utseende och inte heller vet, om någon del av grundmuren på insidan bildat en utskjutande sula. I kyrkans äldsta bevarade delar har sockeln en bredd av ca 30 cm; på de fåtal ställen inne i kyrkan, där grävningar kunnat företas, har ingen markerad sula iakttagits, utan murens innerliv har fortsatt rakt ner i marken. Har förhållandena varit desamma i det ursprungliga östpartiet, bör högmurarnas bredd ha uppgått till 140–150 cm, vilket något överstiger murtjockleken i tvärskeppet.

I den mån tolkningen av de påträffade murresterna är riktig, har ett viktigt resultat uppnåtts: ingen absid har

anslutit direkt till tvärskeppet utan till ett kor med raka sidoväggar. De vid restaureringen 1891 påträffade absidsockelstenarna bör då rimligtvis ha tillhört en absid vid korets östra sida, men till det området kunde undersökningarna vid detta tillfälle inte utsträckas. Korets inre bredd har varit ca 590 cm.

Möjligen kan några lyckosamma fynd av arkitekturdetaljer på tomten nr 1 i kvarteret Munken sydväst om Mariakyrkan tillföra bilden av det ursprungliga korpartiet ytterligare några drag. På grund av fyndplatsens närhet till kyrkan är det nämligen högst sannolikt, att stenarna en gång tillhört denna. Att det skulle röra sig om spolier från en byggnadshytta är mindre troligt, eftersom många stenar befinner sig i fullgott skick. Flera har dessutom kvarsittande fogbruk från tidigare användning, och några bär spår av kalkavfärgning. Det är också påfallande, att vanliga fasadkvaderstenar saknas bland fynden. De har lätt kunnat återanvändas vid kyrkans ombyggnad, men den speciella formen hos de påträffade stenarna har gjort dem svårare att utnyttja.

Det var vid grävningar vintern 1975–76 med anledning av planerad utökning av bebyggelsen på tomten, som man påträffade ett 70-tal i olika former tillhuggna stenar (fig 166).¹⁰⁵ De hade blivit inlagda som vanlig byggnadssten i grundmurarna till ett för länge sedan

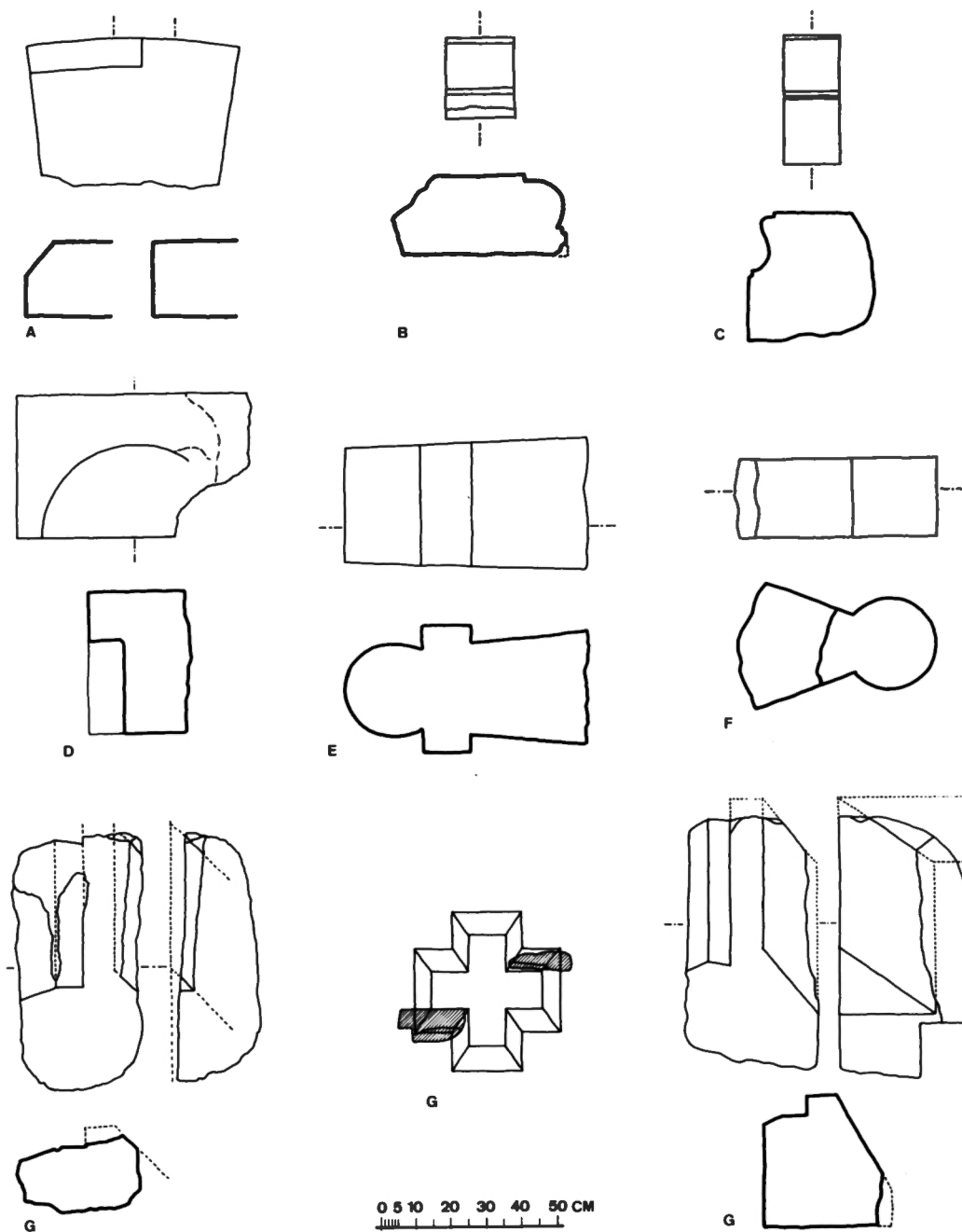

Fig 166. Huggna stenar påträffade vid arkeologiska undersökningar 1975–76 i kv Munken söder om Mariakyrkan. A. Sten från absid med lisener, B–C. Sockelstenar, D. Del av rundbågsfris, E. Del av valvribba, F. Del av knekt, G. Delar av korsformat fönster jämte rekonstruktion. Skala 1 : 20. Uppm J Pajaujis 1976.

Bei archäologischen Untersuchungen 1975–76 auf den Grundstücken südlich der Marienkirche gefundene behauene Steine.

revet hus av okänd ålder. Husgrunden blev inte i sin helhet utgrävd, varför i framtiden ytterligare fynd av samma slag kan förväntas. Ett fåtal stenar påträffades på andra ställen på tomten. Så låg tex en absidsten under en skorstensmur i gatuhuset S Kyrkogatan 20.

Ett större antal stenar har en konvex sida, ett mindre antal en konkav. Det är här utan tvivel fråga om stenar, som ingått i den yttre resp inre skalmuren på en absid. Rundningen varierar emellertid så pass mycket, att stenarna måste härröra från absider av olika storlek. Somliga stenar, och det gäller såväl konvexa som raka, är försedda med skråkant med varierande vinklar och mått; de har bildat socklar eller listverk. Ett absidstycke är delvis skråkantat, delvis rakt, vilket torde innebära, att det kommer från en absid med lisener (fig 166 A). Ett liknande sockelstycke påträffade Ekhoft in situ vid utgrävningen av en absid i S Clemens ruin i Visby.¹⁰⁶

Två mindre sockelstycken med en mera utvecklade profilering, det ena med kant och vulst (fig 166 B), det andra med S-formad kontur (fig 166 C), är av särskild betydelse, eftersom de har sin exakta motsvarighet i Mariakyrkans äldsta del, det förra i den utvändiga sockeln, det senare nedtill på pelarna B 4 och C 4. Vid en provgrävning 1976 intill sydöstra tornets östsida iaktogs en sockelsten av det förstnämnda slaget i sekundärt läge i grundmuren, där den bör ha inlagts vid det nya östpartiets uppförande på 1200-talet.

Av stort intresse är också ett stycke av en rundbågsfris (fig 166 D), som till alla delar överensstämmer med motsvarande på Mariakyrkans tvärskepp och torn. Vidare märks bland fynden delar av två olika slags fönsteromfattningar, dels två kilformiga stycken från en rundbågig översida, dels två fragment som kan härstamma från ett och samma korsformade fönster¹⁰⁷ (fig 166 G).

Den största gruppen stenar har samband med valvkonstruktioner; det är delar av antingen knektar eller valvribbor. De förra som varit inpassade i murhörn, består av en rundad del, som varit synlig och bildat den egentliga knekten, och en oregelbundet tillhuggen, som legat inmurad i väggen och hållit knekten på plats (fig 166 F). Diametern hos den runda delen mäter på flertalet stenar 26–27,5 cm, och rundningen varierar från 3/4 av en full cirkel till inte stort mer än 1/2. Stenarna är således inte huggna efter samma mall. Ett liknande knektstycke med 26 cm:s diameter iaktogs vid grävningarna inne i kyrkan i grunden till pelaren B 5, där den måste ha legat, sedan det nya östpartiet uppfördes.

Valvribbsdelarna är sammanlagt 14 och når staplade på varandra en längd av 3,5 m. Det ger en medellängd av 25 cm per sten, men i verkligheten varierar längder-

na från 13 till 43 cm. På de längre styckena är välvningen tydlig. Delarna består av en bandartad 37 cm bred del med framförlagd vulst och en mer eller mindre markerat kilformig övre del, som varit inmurad i valvet (fig 166 E). Vulstens diameter är densamma som knektarnas, och graden av rundning varierar på samma sätt.

Förutom nu nämnda stenar påträffades ett stycke av en kålad list, sidostycken till fönster och möjligen portaler, två kolonnetbitar med en diameter av 26,5 resp 11 cm samt ett knoppkapitäl passande till den smalare kolonnetten.

Stenfynden utgör en märklig provkarta på medeltida kyrkliga byggnadsdetaljer. De som har direkta motsvarigheter i Mariakyrkan kan med stor sannolikhet antas ha tillhört det äldsta korpartiet där. Andra, såsom absidstenar med och utan skråkant, fönsterdetaljer och valvribbdelar, bör rimligen ha samma ursprung, medan åter andra, såsom knoppkapitålet, knappast kan ha något med Mariakyrkan att göra. Det tillvaratogs också som lösfynd utan samband med övriga stenar.

Om det verkligen förhåller sig så, att det övervägande antalet stenar kommit från Mariakyrkans äldsta korparti, borde bilden av detsamma nu kunna kompletteras med att det utvändigt haft samma sockelprofil, lisenindelning och rundbågsfris som tvärskeppet, att ett av fönstren varit korsformat och att koret invändigt haft knektar i hörnen och valv med bandvulstribbor. Det måste emellertid understrykas, att hypotesen är osäker och måste så förbli, till dess i en framtid måhända bättre möjligheter till grävningsundersökningar i kyrkan yppar sig, och mera av det ursprungliga östpartiets grundmurar kommer i dagen.

Tvärskeppet

Tvärskeppet är jämte västtornet den bäst bevarade delen av den äldsta kyrkan. Det bildar en något oregelbundet rektangel med 9,5 m i öster-väster och 24,8 m i norr-söder som största utvändiga mått. Gavelmurarna i norr och söder står kvar så när som på röstena, medan långmurarna i öster och väster är rivna. Uppe på vinden kan dock vissa rester av östra långmuren ses över sidoskeppsvalven, och andra rester åter ingår i pelarparen B 4–C 4 och B 5–C 5.

Det har antagits, att korsarmarna varit försedda med absider åt öster, men det finns inga uppgifter om att rester av sådana någonsin iakttagits. 1974 gjordes ett försök att genom grävningar bringa klarhet i denna fråga, men inom det begränsade område, som kunde undersökas, påträffades inga spår av absider.

Sannolikheten för att eventuella rester bortbrutits vid anläggandet av gravar eller gravkammrar är emeller-

tid stor. I söder var undersökningsområdet totalt söndergrävt och gav inga som helst säkra upplysningar. En antydan till en från pelaren C 5 i sydlig riktning utgående mur kunde lika väl tolkas som utbottning för pelaren. I norr påträffades däremot ett välbyggt murliv, som från pelaren B 5 sträckte sig över 2 m i nordlig riktning. Det utgjorde sida i två intill varandra liggande stora gravkamrar men skilde sig genom ett solidare byggnadssätt från kamrarnas övriga sidor. Det kunde inte fastställas, om murlivet hade förband med den tidigare omtalade norra kormuren, men det var ändå frestande att tolka den som en rest av en ursprunglig rak östvägg i tvärskeppet. Mot detta talar bestämt, att muren ifråga ligger halvannan meter längre mot öster än den borde ha gjort, om östmuren löpt i obruten linje från det nord-östra ytterhörnet till koret. Grävningar, där den borde ha träffat nordmuren, blev utan resultat, och försök att finna ett ev tidigare slut på murlivet i form av ett hörn misslyckades. Slutsatsen måste bli, att murlivet i fråga ingenting har med kyrkobyggnaden att göra utan tillkommit i samband med anläggandet av gravkamrar vid nya tidens början.

Undersökningarna gav sålunda inga bevis för att tvärskeppsarmarna haft absider, men de klargjorde, att om absider funnits så hade grundmurarna förstörts genom gravanläggningar. Mot den bakgrunden är det lockande att spekulera över de i kv Munken 1 påträffade absidstenarnas ursprung. De härrörde som nämnts från absider med olika stor diameter. Om stenarna med den större diametern antas ha tillhört korabsiden, ligger det nära till hands, att stenarna med den mindre diametern kommit från tvärskeppsabsiderna. En sådan rekonstruktion är också, som senare skall visas, från konsthistorisk synpunkt mera sannolik än övriga alternativ.

Portalen (fig 54–55) i norra gaveln med den omramande sockeln är ursprunglig, medan Brudportalen (fig 56–58) i söder tillhör en senare period. Huruvida där funnits någon ingång från början är okänt. Inga ursprungliga fönster synes ha bevarats. Fönstret ovanför Brudportalen är visserligen äldre än denna, eftersom portalens gavel täcker fönstrets nederdel, men det omgivande murverket anger genom sin oregelbundenhet, att fönstret kan ha upptagits sekundärt. Dess utseende och mått överensstämmer med fönstren i det nya östpartiet.

Tvärskeppets tre kryssvalv är med sina i det närmaste horisontala hjässlinjer de ålderdomligaste i hela kyrkan. Allting talar för att de är samtidiga såväl med varandra som med tvärskeppet i övrigt. Mittkvadratens valv (nr 11) betonas framför korsarmarnas genom profi-

lerade diagonalribbor. De utgår från knektar, av vilka tre har tärningskapitäl liknande dem i nordportalen ehuru enklare. Roosval och även Lundberg har tänkt sig möjligheten, att ribborna tillkommit i efterhand, men en undersökning 1975 av valvets översida visade, att de är genomgående och följaktligen lika gamla som valvet i övrigt.

Mittkvadratens fyra pelare får sin prägel av en senare period i kyrkans historia, men alla innehåller en rest av det basilikaliska skedets murverk. Tydligast är detta i det västliga pelarparet (fig 112), den ursprungliga triumfbågen. Den nuvarande högspetsiga valvbågen är så ojämnt formad, att den inte gärna kan vara ursprunglig; den måste ha ersatt en tidigare rundbåge på samma höjd. Pelarna har en ålderdomlig karnisformad sockel på de sidor, som vetter in mot triumfbågen samt åt öster och väster. På östsidorna är den delvis dold bakom en senare pålagd pilaster med halvkolonn och mot sidoskeppen är den borthuggen jämte en betydande del av pelarnas murverk. Pelarna var ju från början ej fristående utan delar av tvärskeppets västvägg, som på mitten genombröts av den 5,3 m breda triumfbågen och på sidorna av de portliknande, betydligt smalare och lägre öppningarna mellan sidoskeppen och tvärskeppets korsarmar.

Det östliga pelarparet (B 5–C 5) innehåller delar av de murpartier, som bildade hörn mellan mittkvadraten och det gamla koret. Av ursprungligt murverk ser man i mittkvadraten endast de två valvknektarna inklämda mellan senare tillkomna pilastrar och halvkolonner och i korsarmarna några grundstenar. De ursprungligen säkerligen rundbågiga gördelbågarna mellan mittkvadraten och korsarmarna ersattes samtidigt som pelarna ombyggdes med spetsiga, vulstunderbyggda valvbågar av samma slag som i det nya östpartiet men på något lägre nivå.

Långhuset

Basilikans långhus är rivet så när som på vissa arkadpelare. För att få klarhet i sidomurarnas läge företogs 1974 en mindre utgrävning i långhusets nordvästra hörn.¹⁰⁸ Därvid påträffades ett stycke av den sökta murens insida, uppbyggd av finhuggna kalkstensblock med ställvis kvarsittande puts. På den anslutande tornmuren framkom vid putsavknackning en murskarv, som bekräftade, att det verkligen rörde sig om basilikans norra yttermur. Det yttre murlivets skalstenar var bortbrutna, varför den exakta murtjockleken inte kunde fastställas.

På ännu ett par punkter i samma hörn av långhuset upptogs golvstenar, varvid ytterligare rester av samma

sidomur påträffades. Mitt för pelaren B2 låg det inre murlivet till synes drygt 20 cm längre in i kyrkan, vilket kan tolkas så att där funnits en pilaster för en gördelbåge mellan arkadpelaren och yttermuren. Sådana pilastrar förekommer som inledning till sidoskeppsarkaderna på tornets östmur. Utgår man från nederdelen av den norra pilastern erhåller man en sidoskeppsbredd på 225 cm och en mittskeppsbredd på 770 cm. Långhusets totala inre bredd kan beräknas till 14,6 m och dess längd till 19,5 m.

Det råder inget tvivel om att långhuset ursprungligen var tänkt att täckas med plana trätak i såväl mittskepp som sidoskepp. I basilikor avsedda att välvas förhåller sig mittskeppsbredden till sidoskeppsbredden under romansk tid som 2:1. I Mariakyrkan är förhållandet 3,4:1. Innan långhuset hunnit fullbordas, ändrades emellertid planerna, och man beslöt att välva hela kyrkorummet. Måhända stod, medan man arbetade på yttermurarna, ett äldre långhus av trä kvar innanför, provisoriskt anslutet till tvärskeppet och koret. Den därav föranledda svårigheten att utsätta en geometriskt korrekt plan för långhuset och tornet skulle kunna förklara en del av de skevheter, som sätter sin prägel på kyrkans plan.

Beslutet att välva kyrkorummet medförde en del problem. Av konstruktiva skäl borde mittskeppet göras smalare och sidoskeppen bredare, än man tidigare avsett. Den dåvarande kryssvalvstekniken använde sig nämligen nästan uteslutande av kvadratiska valvformer. Det visade sig omöjligt att indela långhuset efter ett system, där ett kvadratisk mittskeppsvalv svarade mot två i sidoskeppen (det s k bundna systemet). Man måste tillgripa nödlösningen att slå endast ett halvt valv i den västligaste mittskeppstravén. Tillvägagångssättet är inte unikt. Det prövades redan i slutet av 1100-talet i liknande situationer på tyskt område.¹⁰⁹

Pilastrarna, som anlagts på tornväggen i väster som inledning till sidoskeppsarkaderna, bringades, sedan man beslutat sig för välvning, genom överkragning upptill närmare varandra, så att mittskeppsbredden minskades till 725 cm och sidoskeppsbredden ökades i motsvarande grad. Sedan minskades avståndet mellan de först nu uppförda arkadpelarna successivt mot öster. Vid triumfbågen hade mittskeppsbredden nedbringats till 645 cm, och sidoskeppsbredden ökats till ca 320 cm, vilket i det närmaste motsvarar det optimala förhållandet.

Ursprungligen fanns i varje arkad två huvudpelare och två bipelare eller mellanstöd. Numera återstår endast huvudpelarna. Mot mittskeppet är de försedda med halvkolonner, som uppbär breda, något spetsiga

gördelbågar. Mittskeppssidorna befinner sig ännu i praktiskt taget ursprungligt skick, medan övriga sidor har originalmurverk endast upp till de profilerade horisontala listerna. Från dessa utgick ursprungligen arkadbågar åt öster och väster samt gördelbågar över sidoskeppen. På Jacob Klingwalls interiör från 1823 (fig 155) ser man det östra pelarparet (B3-C3) med ännu kvarsittande rester av dessa bågar.¹¹⁰ 1831 beslöt kyrkorådet »att de utbyggda valvstenarna på de fyra pelarna mitt i kyrkan, näst ovanför nedra listen skulle med mejsel borthuggas — —», om kostnaderna därför visade sig överkomliga. Sedan detta befunnits vara fallet, beslöt man släthugga alla sex pelarna, dvs även triumfbågspelarna B4-C4. Resultatet blev inte särskilt lyckat. Brunius anmärkte på pelarnas ojämnheter och konstaterade, att det tyvärr var nödvändigt att ha dem putsade. »Ifrån grundstenarna till karmarna bestå socklarna och stammarna av välhuggen kalksten. Att mellanskeppet från början fått sin nuvarande höjd visar sig därav, att de fyra västra pelarnas motsvarande sidor äro över karmarna till stammarna och halvkolonnerna alldeles jämna och släta, men deras andra sidor till övre hälften mycket ojämna . . . De två näst-sista pelarna åt öster förete med sina stora ojämnheter åt sidoskeppen, att de bildat hörn för gavelmurar och med sina åt mellanskeppet vända skråkantiga dynstenar uppburit en triumfbåge.»¹¹¹ Brunius beskrivning verifieras av fotografier tagna före 1891 (fig 115-116). Nämnda år bekläddes pelarnas ojämna sidor med huggen kalksten, och därmed utplånades de viktigaste spåren av kyrkans basilikala skede.

Triumfbågen företer en anmärkningsvärd detalj på den mot långhuset vettande sidan. 7,3 m över golvnivån och 1,4 m under gesimserna är muren indragen, så att en smal hylla bildas på båda sidor om bågöppningen (fig 112). Fotografier tagna före 1891 visar, att hyllan fanns före den då verkställda restaureringen. Stenmaterialet blev emellertid vid detta tillfälle till större delen förnyat och kan därför inte nu ge någon anvisning om hur hyllan använts. Det är möjligt, att den ursprungligen tjänat som upplag för en trabes, dvs en bjälke som uppburit triumfkrucifixet och de sörjande Maria och Johannes. I den närbelägna Drottens kyrka har trabes befunnit sig i likartat läge, men den vilade där på konsoler.

Från restaureringen 1891 finns trovärdiga uppgifter om att fundament till arkadernas mellanstöd påträffats under golvet.¹¹² Det var dock inte möjligt att sluta sig till vilken form de haft. Troligen har de haft samma utseende som huvudpelarna men utan dessas halvkolonner.

1974 påträffades vid grävningar på kyrkogården söder om kyrkan i sekundärt läge en mäktig bas till en åttkantig pelare (s 35, fig 19–20). Måtten är sådana, att den väl kunde tänkas som underlag för ett mellanstöd i långhusets arkader. Det skall villigt erkännas, att åttkantpelare vid den tid, det här är fråga om, är mycket sällsynta i kyrklig byggnadskonst. Sådana förekommer dock, to m i ett så exklusivt sammanhang som i Chartres' kor men också här och var i småkyrkor i Elsass och Westfalen, t ex i den under andra världskriget totalförstörda S Jakob i Coesfeld.¹¹³ På det svenska fastlandet använde man sig på 1200-talet av åttkantpelare i Varnhems klosterkyrka och i Linköpings domkyrka, men deras baser har annan form än visbyexemplaret. De närmaste parallellerna finner man i själva verket i Visby. I Helgeandskyrkan, som i sig själv är åttkantig, vilar bottenvåningens valv på fyra åttkantpelare. Dessa motsvaras i övre våningen av rundpelare, vilkas baser bär hörnblad, som står mycket nära hörnbladen på basen från Mariakyrkogården. Man får därigenom en datering till mitten av 1200-talet. En annan åttkantpelare ingår som mellanstöd i den norra sidoskeppsarkaden i S Olof, en kyrka, som synes ha utgjort en nära ehuru förminskad kopia av Mariakyrkan. Roosval anser emellertid med hänvisning till likartade pelare i S Karin, att S Olofs åttkantpelare är sekundär.

Åtskilliga skäl skulle sålunda kunna anföras för att basen från Mariakyrkogården ingått i kyrkans sidoskeppsarkader. De måste emellertid avvisas av den anledningen, att sockelprofil och hörnblad alltför mycket avviker från huvudpelarnas. De ansluter i stället mycket nära till motsvarande detaljer i östpartiets Brudportalsskede, men det synes i varje fall fn inte möjligt att där finna en plats för en åttkantpelare med sådana dimensioner. Frågan om dess ursprung måste i varje fall tills vidare lämnas obesvarad.

Även om det nuvarande långhusets sockel till allra största delen är nyhuggen på 1800-talet, finns tillräckligt mycket kvar av originaldelar in situ för att man skall kunna fastställa, att profilen överensstämmer med tvärskeppssockeln. Då därtill kommer, att sockelstenarna inlagts med mindre omsorg än som synes ha varit fallet i kyrkans äldre delar, torde man kunna anta, att basilikans sockel liksom visst övrigt byggnadsmaterial återanvänts i hallkyrkans murar. Naturligt inställer sig då frågan, om hallkyrkans båda portaler också tillhört den äldre basilikan.

Vad först sydportalen beträffar (fig 69–71), den som nu förbinder Stora kapellet med långhuset, gör den ett omedelbart intryck av att ha blivit flyttad. De flankerande kolonnerna står inte som brukligt är inställda i

Fig 167. Detalj av västtornets sockel. Medan socklarna runt kyrkan praktiskt taget helt förnyats under loppet av 1800-talet har smärre originalpartier bevarats i skydd av senare tillbyggnader såsom t ex i Stora kapellet på västtornets sydsida. Foto 1975.

Detail vom Sockel des Westturms. Während der Sockel um die Kirche im Verlauf des 19. Jahrhunderts praktisch vollständig erneuert worden ist, sind kleinere Originalteile im Schutz späterer Anbauten erhalten geblieben, so zB in der grossen Kapelle, an der Südseite des Westturms.

portalens sidor utan till hälften utanpå fasaden. Arkivolten bildar inte en full halvcirkel och är fö ojämn till formen. Då dessutom kapitalornamentiken står mycket nära den som förekommer på den till basilikaskedet säkert hörande tornportalen, torde man kunna utgå ifrån, att portalen övertagits från basilikan, men att den återuppsatts på något avvikande sätt. Vidare torde vid detta tillfälle den ursprungligen förmodligen raka tympanonstenen ha omhuggits till den nuvarande anmärkningsvärt pressade trepassformen.

När det gäller nordportalen är förhållandet mera komplicerat (fig 50–51). Den har ett utseende, som helt avviker från de övriga portalernas. Till en del kan det bero på förändringar i samband med upptagandet av det ovanför liggande stora gotiska fönstret. Då måste portalen ha sänkts och omfattningen fått sin stickbågiga avslutning. Det råder en diskrepans mellan omfatt-

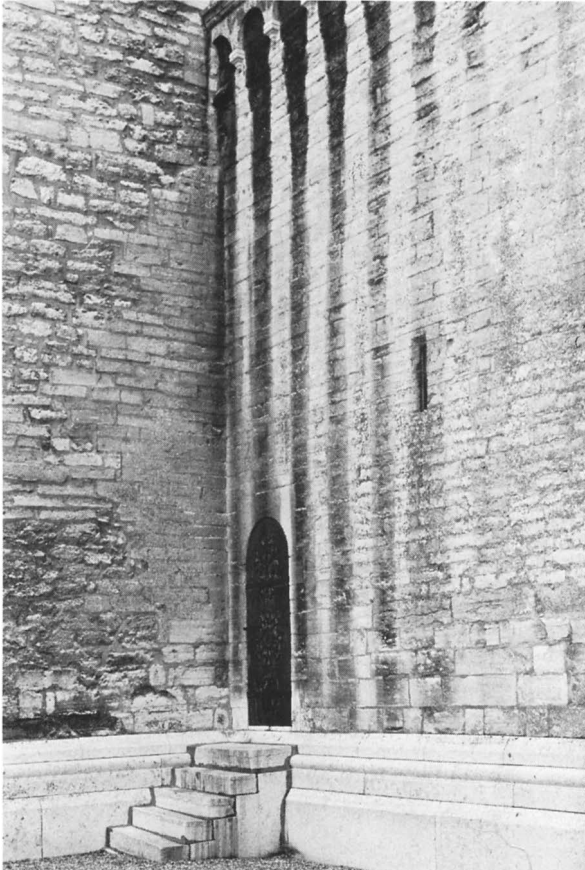

Fig 168. Hörnet mellan västtornets norra sida och långhusets västmur visande förband mellan tornet och den ursprungliga basilikan. Skillnaden mellan tornets och basilikans finhuggna fasadmaterial och hallkyrkans grövre framträder tydligt. Foto G Svahnström 1975.

Ecke zwischen der Nordseite des Westturms und der West-mauer des Langhauses, die den Verband zwischen dem Turm und der ursprünglichen Basilika zeigt.

Fig 170. Del av impostkapi-täl, påträffat i den igenmura-de klockgluggen fig 169. Foto G Svahnström 1975.

Teil eines Kämpferkapitells, das in der zugemauerten Schallöffnung gefunden wurde.

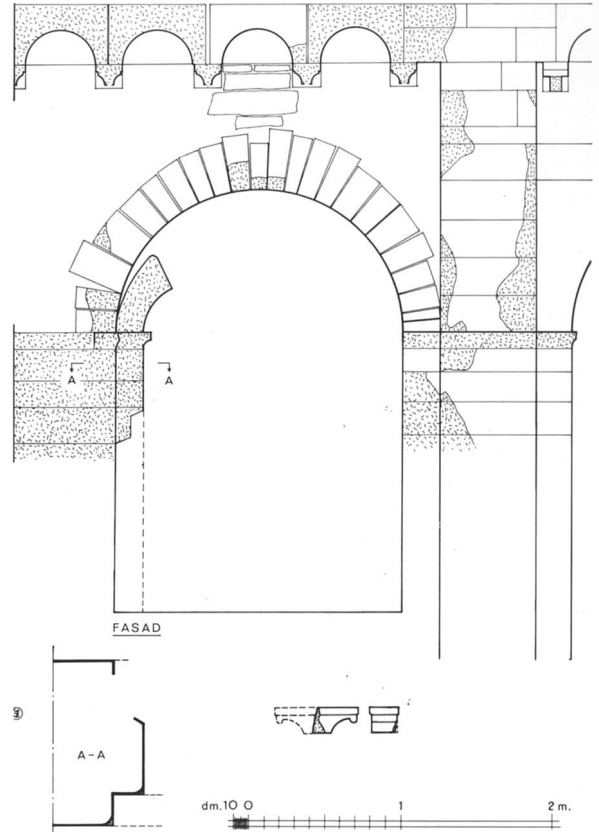
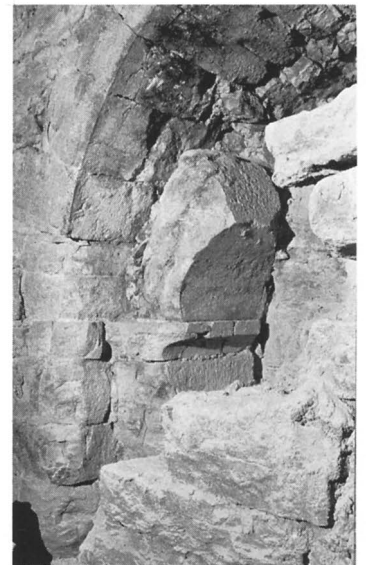

Fig 169a-b (nedan). Rester av ursprunglig klockglugg på väst-tornets östsida, nu mot kyrkvinden. Uppm J A:son Utas 1975.

Reste einer ursprünglichen Schallarkade an der Ostseite des Westturms, jetzt gegen den Dachboden.

ningens sidor, som består av en grund hålkäl med rundstav, och valvbågen, som har samma hålkäl men ingen rundstav. Rundstavarna avslutas med små sandstenskapitäl, som närmast gör intryck av 1800-tal, och som torde få uppfattas som ett valhant försök att överskylla omfattningens ofullkomlighet.

Det är naturligtvis mycket svårt att tidsbestämma en portal, som så fullständigt saknar dekorativa detaljer och som dessutom genomgått så avsevärda förändringar. Sidornas inte särdeles vanliga profil kan dock visas ha förekommit under romansk tid, t ex i Linköpings domkyrkas nordportal (den inre omfattningen) och – i rikare utförande – i SOlofs västportal i Visby. Det kan därför inte uteslutas, att portalen tillhört basilikan. Om så varit fallet bör omfattningen ha varit rundbågig och sidornas rundstav ha fortsatt obruten runt hela portöppningen såsom i Linköping. En närmare granskning av valvstenarna i stickbågen ger vid handen, att de tidigare ingått i en båge med mindre radie, och det förefaller därför troligt, att de utgör delar av den ursprungliga rundbågen, vars rundstav borthuggits, när portalen byggdes om. Svaga spår av en sådan omhuggning kan faktiskt också skönjas, trots att arbetet är mycket skickligt utfört.

Tornet

Västtornets ursprungliga sockel är bevarad på den sida, som vetter mot Stora kapellet (fig 167). Den visar samma profil som tvärskeppets och långhusets, och det förefaller därför klart, att tornet ingått i den ursprungliga planen för basilikan. Sambandet med basilikans långhus kommer också till synes på utsidan i nordväst, där ett parti av basilikans västvägg är bevarat. Det ligger i tydligt förband med tornmuren (fig 168).

I sitt äldsta skick omfattade tornet fyra våningar och nådde en höjd av ca 23 m, tornhuven oräknad. Exteriören får sin karaktär av fasadernas återhållsamma indelning genom lisener och rundbågsfriser men framför allt av kolonnettgallerierna på nord- och sydsidor. Av tornets fönster är flertalet små enkla gluggar utan intresse från dateringssynpunkt eller som stilkännetecken. Ett undantag utgör västsidans fyrpassfönster i emporvåningen. Alla klockgluggar i den äldre delen av tornet är igenmurade så när som på en åt väster, vilken emellertid är starkt förändrad. För att om möjligt få gluggarnas ursprungliga utseende klarlagt företogs 1975 en partiell urrivning av den södra gluggen på tornets östra sida (nu mot kyrkvinden). Det visade sig därvid, att gluggen haft formen av två mindre rundbåga öppningar under en omfattningsbåge (fig 169–170). Av den kolonnett, som bör ha funnits i mitten, syntes

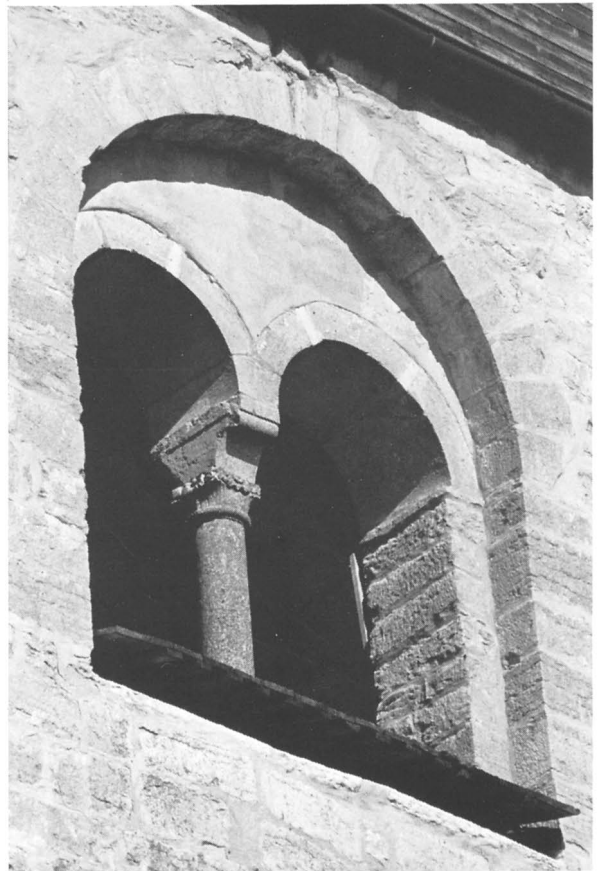

Fig 171. Bro kyrka, Gotland. Klockglugg på tornets södra sida, konstruerad i likhet med de ursprungliga klockgluggarna i Mariakyrkans västtorn. Foto G Svahnström 1975.

Kirche in Bro, Gotland. Schallöffnung an der Südseite des Turmes, von derselben Konstruktion wie die ursprünglichen Schallöffnungen am Westturm der Marienkirche.

inga spår, men i fyllningsmaterialet påträffades ett impoststycke av det slag, som i romansk byggnadskonst inte sällan inskjuts tvärställt mellan ett kolonnettkapitäl och de därpå vilande bågarnas anfangsstenar. På Gotland är denna anordning tidigare känd endast från klockgluggarna i det romanska kyrktornet i Bro (fig 171).¹¹⁴

Tornportalen (fig 48–49) är anlagd på samma sätt som den norra tvärskeppsportalen (fig 54–55) och upp till kapitälhöjd är överensstämmelsen i det närmaste fullständig. Där tycks något ha inträffat, som gjort att portalens återstående övre del fullbordats på ett från tvärskeppsportalen något avvikande sätt. Liksom vid denna är sockeln uppdragen för att omsluta portalen, men där välvningen börjar övergår den sammansatta

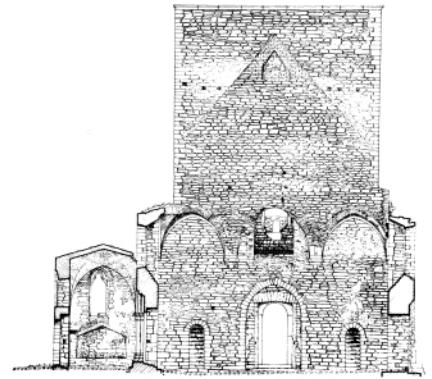
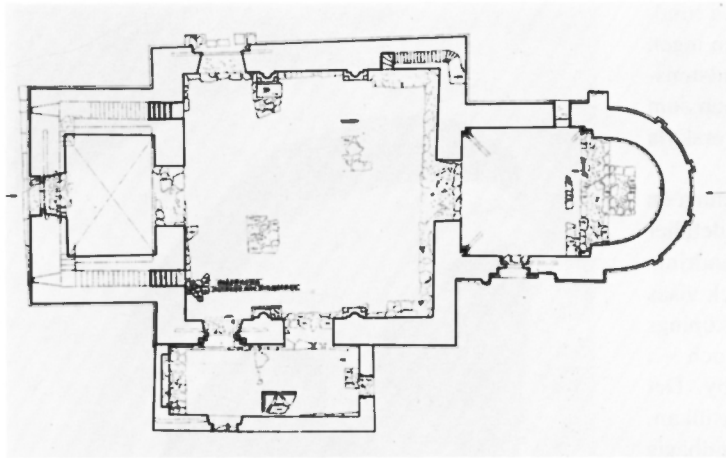

Fig 172. Drottens kyrkoruin, Visby. Plan och sektion mot väster. Tornet överensstämmer i sina nedre delar med Mariakyrkans västtorn. Symmetriskt anlagda raka trappor leder i sidomurarna upp till en empore i ovanvåningen. Men till skillnad från Mariakyrkans torn saknar Drottens gallerier. Det speglar måhända det ursprungligen planerade utseendet hos det förra. Uppm A Edle 1926, ATA.

Kirchenruine St Drottens, Visby. Der Turm stimmt in seinen unteren Teilen mit dem Westturm der Marienkirche überein.

sockelprofilen oförmedlat i en slät bandlist. Vidare bär de flankerande kolonnerna kapital av annan typ och med annan ornamentik, och den på dem vilande arkivolten har rundstavsform till skillnad från nordportalens massiva valvbåge. Det är här otvivelaktigt fråga om en stilväxling, och det är intressant att konstatera, att den sammanfaller med övergången från större till mindre block i fasadmurverket och med minskningen av mittskeppets bredd. Den bör sålunda ha inträffat vid en tidpunkt, då kor och tvärskepp stått färdiga men långhus och torn endast nått ett par meters höjd.

Det kan inte uteslutas, att stilväxlingen också innebar en radikal förändring av hela det återstående tornbygget, innebärande att ett ursprungligen planerat robust pelartorn liknande Drottens (fig 172) ersätts av en smäckrare och arkitektoniskt rikare torn typ, som framför allt karakteriseras av sidogallerierna. Utöver sitt dekorativa egenvärde har de till uppgift att förmedla övergången från tornets kraftiga rektangulära nederdel till den betydligt lättare kvadratiska överdelen. Såsom längre fram skall påvisas finns inom det område på kontinenten, varifrån Gotland mottog sina konstnärliga impulser, inga direkta förebilder till Mariakyrkans torn. Gallerier förekommer visserligen i Rhenlandet i stor utsträckning men inte på det sätt, som här är fallet.

Detta tyder på att Mariakyrkans galleritorn kan vara en inhemsk uppfinning föranledd av en ny arbetslednings ändrade målsättning och nödtvungna hänsynstagande till redan färdigställda byggnadsdelar. Hur därmed än må förhålla sig kan konstateras, att Mariakyrkans torn blir utgångspunkt för en lång rad galleritorn på Gotland ända in i gotisk tid och att denna torn typ är så speciell och geografiskt så begränsad, att den bör betraktas som genuint gotländsk.

Om sidogallerierna är det element, som ger exteriören dess karaktär, spelar emporen i första ovanvåningen motsvarande roll i det inre (fig 103). Bågöppningarna mot mittskeppet och den bakre väggens fyrfönster förlänar emporen ett drag av feodal högkultur, som eljest sällan möter i gotländsk arkitektur. Beträffande emporevåningens ursprungliga gestaltning råder en viss osäkerhet. Det kan sålunda inte utan putsavknackning fastställas, om valvet mellan bottenvåningen och emporevåningen är ursprungligt. Däremot torde man kunna utgå ifrån att valvet över emporen inte varit planerat från början. De starkt stigande hjässlinjerna medför, att valvet skjuter upp i våningen ovanför, så att därvarande klockgluggar och genomgång till kyrkvinden kommer onormalt lågt i förhållande till golvnivån.

Fig 173. Kapitäl, täckplattor och baser från kolonner, som uppburit en 1831 riven mindre läktare över dopfunten. Läktaren förmodas ha utgjort en rest av ett medeltida lektorium mellan tvärskeppet och koret. Foto 1975.

Kapitelle, Deckplatten und Basen von Säulen, die einen 1831 abgerissenen Überbau des Taufbeckens getragen haben. Vermutlich war der Überbau ein Rest eines mittelalterlichen Lettners zwischen Querschiff und Chor.

Om inte de båda symmetriskt anlagda breda trappuppgångarna funnits, kunde man ha ifrågasatt, om emporen överhuvudtaget ingått i den ursprungliga planen. Förutom att valvens tidsställning är osäker är ornamentiken på det kopplade kapitälet (fig 145) i bågöppningen mot mittskeppet av annan och yngre karaktär än den vi mött i portalerna. Kapitälens form liksom hela bågöppningens överensstämmer emellertid så nära med motsvarande i sidogallerierna, där kapitälens visserligen är odekorerade, att ingen tidsskillnad kan råda. Den annorlunda ornamentiken torde i stället förklaras av byggets långsamma framskridande med därav följande successiva förnyelse av byggnadshyttans medlemmar och formföråd. Västtemporer liknande Mariakyrkans har fö funnits i flera visbykyrkor från samma tid, tex i S Olof och Drotten och möjligen också i S Clemens. Dessutom kan hela övre våningen i Helgeandskyrkan betraktas som en empor. Den öppnade sig

mot koret med en dubbel båge på samma sätt som Mariakyrkans empor mot mittskeppet.

Det finns inga uppgifter om hur visbykyrkornas emporer använts. Annorstädes, där emporer eller tornkappell anordnats, kan man som regel spåra ett samband med någon världslig eller andlig myndighetsperson, men i ett samhälle som Visby, där de feudala inslagen måste ha varit föga framträdande, borde knappast anledning ha funnits att anordna särskilda platser i kyrkorna för dignitärer av ena eller andra slaget. När trots detta emporer förekommit så pass allmänt, måste det innebära, att de styrande inom de köpmanssammanlutningar eller andra samfund, som ägde kyrkorna och ansvarade för gudstjänstlivet, tillägnat sig i högre sociala skikt utbildade mönster och inrättat sina kyrkor därefter.¹¹⁵

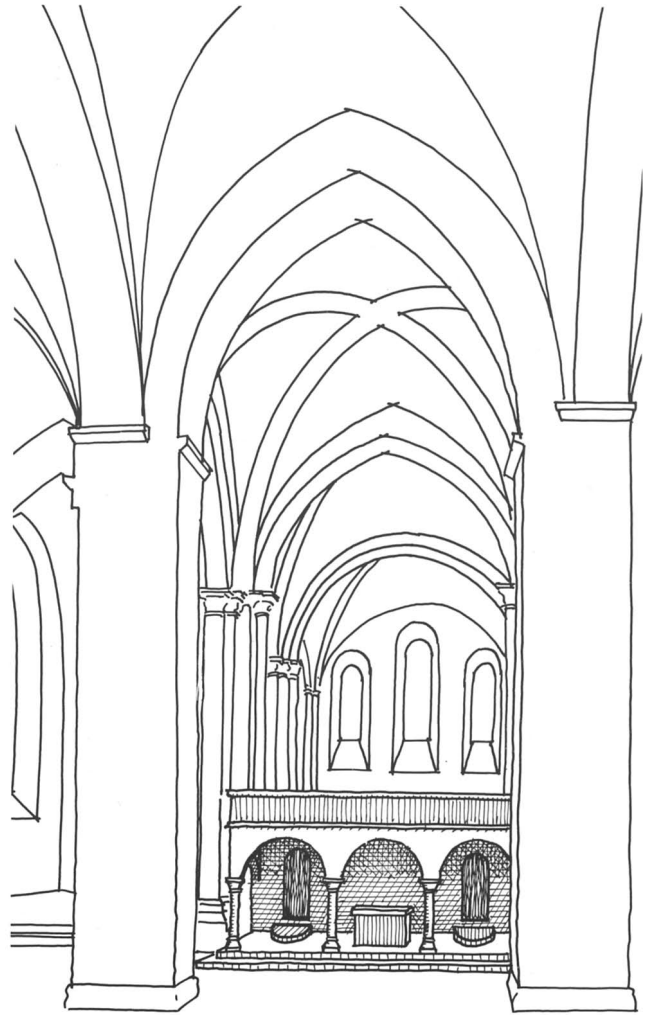
Från Mariakyrkans empor leder i nordost och sydost svängda trappor genom muren ned till portar, vilkas

Fig 174a–b. a. »Funtläktaren» enligt en teckning ur minnet av P A Säve 1853 (UUB). b. Försök till rekonstruktion av det förmodade lektoriet uppställning under senmedeltiden. Teckning av J A:son Utas 1977.

a. Der „Taufbeckenüberbau“ nach einer Zeichnung aus dem Gedächtnis von P A Säve 1853. b. Versuch einer Rekonstruktion der Aufstellung des vermutlichen Lektors im Spätmittelalter.

tröskelhöjd ligger ca 6,5 m över kyrkans golv i respektive sidoskepp (s 107 f). Trappornas omsorgsfulla utförande med finhuggna stenomfattningar kring portarna tyder på att de är ursprungliga. Enklast förklaras de som en förbindelsemöjlighet mellan emporen och vindarna över basilikans sidoskepp, men det vårdade utförandet antyder, att de kunnat ha en mera representativ uppgift. Om basilikan varit försedd med eller avsedd att erhålla emporer också över sidoskeppen, skulle trapporna från västemporen ha varit den naturliga vägen dit. Det skall emellertid understrykas, att inga an-

dra omständigheter framkommit, som ger stöd åt antagandet om emporer över sidoskeppen, låt vara att sådana ingalunda var ovanliga i den rhenländska arkitektur, varifrån så många andra impulser nått Mariakyrkan.¹¹⁶

Lektoriet

I Gotlands fornsal förvaras två kapitäl med hålkälade täckplattor samt två attiska baser, vilka samtliga tillhört Mariakyrkan (fig 173). Kapitälerna är prydda med rankor av samma slag som emporkapitälerna men utförda

av annan hand. Den obestämda kapitälformen och täckplattornas och basernas slappa profiler är klart underlägsna motsvarande delar hos emporkolonnerna. Det finns i Fornsalens arkiv inga uppgifter om var i Mariakyrkan eller på vad sätt kapitälerna med tillbehör använts. Med tillhjälp av andra källor kan de dock bestämmas som härrörande från en läktare, som fram till 1831 fanns uppbyggd vid den östligaste pelaren (B 5) i norra långhusarkaden, och som 1853 avtecknades ur minnet av P A Säve (fig 174 a).¹¹⁷ Den kallades funtläktaren och var utformad som en baldakin över dopfunten. I de främre hörnen vilade den på två fristående kolonner; delar av kolonnskäften sitter nu inmurade i högaltarets båda främre hörn. Uppgången befann sig på baksidan i koret. Läktaren hölls samman av järnband i höjd med kapitälerna. Enligt Säve var kapitälens rankor försilvrade mot blå bakgrund. Denna färg är ännu fläckvis bevarad, men den torde inte vara ursprunglig.

Säves teckning och övriga uppgifter kompletteras av några notiser i kyrkans arkivalier och hos Strelow. Denne uppger, att predikstolen, »som dittills varit över funten», 1548 flyttades till den plats, den hade på hans tid. Uppgiften är inte helt riktig. Vad som hände 1548 var att en ny predikstol tillkom. Av en tvist 1577, var länsherren, superintendenten och stadskaplanen var inblandade, framgår, att den gamla predikstolen fortfarande fanns kvar och även användes då och då. Tvisten ledde till ett beslut, att den gamla predikstolen inte längre skulle få brukas att predika från, men den fick stå kvar och nyttjades i stället som läktare företrädesvis för skolungdomar.¹¹⁸ 1679 reparerades »panelet», dvs läktarskranket, som skoldrängarna slagit ner, och 1685 lagades »valvet över dopet», som var remnat och sjunket. Det drogs ihop med fem järnankaren.

1729 beslöts, att director cantus, som stod avsides i koret, skulle ha sin plats på funtläktaren tillsammans med de bäst sjungande skolgossarna. Ett nytt beslut om funtläktarens användning fattades 1737: den skulle reserveras för landshövdingens och biskopens söner och informatorer samt för förnämare betjänter. Klockaren skulle läsa uppgången, så att inte kommunikanterna, som brukade ta plats där, kunde komma upp. 1766 påtalades i kyrkorådet åtskilliga »rämningar och bristfälligheter» på funtläktaren, vilket ledde till att den samma år nedtogs och återuppfördes. Av anteckningar från 1785 framgår, att den innehöll 10 platser.

Man torde av det här anförda kunna utläsa, att i Mariakyrkan funnits ett lektorium, som att döma av ornamentiken på de två bevarade kapitälerna tillkommit i anslutning till basilikans färdigställande, och som var uppbyggt i tvärskeppet framför bågöppningen mot ko-

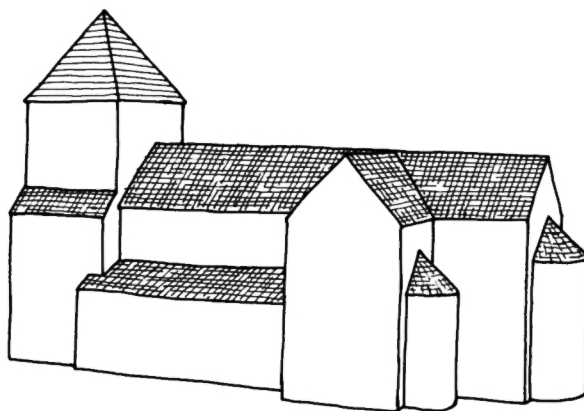

Fig 175. Försök till rekonstruktion av den äldsta Mariakyrkan, basilikan. Detaljer såsom portaler, fönster och den säkert rika fasadartikuleringen med rundbågsfriser och lisenor har utelämnats. Teckning av J Pajaujis 1977.

Rekonstruktionsversuch der ältesten Marienkirche, der Basilika. Details wie Portale, Fenster und die sicherlich reiche Artikulation der Fassade mit Rundbogenfrisen und Lisenen wurden ausgelassen.

ret. En rest kom att överleva såväl medeltidens som reformationstidens förändringar i kyrkorummet. Om denna rest i huvudsak behållit sitt ursprungliga utseende genom århundradena, och om Säves minnesteckning är riktig, borde lektoriet kunna rekonstrueras som en läktare över en arkad med tre bågöppningar mot mittskeppet (fig 174 b). Under lektorietets mellersta del bör ett lekmannaaltare ha varit placerat. Från lektoriet lästes episteln och evangeliet och därifrån utfördes den liturgiska sången. När sedan reformationstidens gudstjänstordning krävde lekmännens tillträde till högaltaret, avlägsnades två tredjedelar av lektoriet, medan den kvarvarande tredjedelen nyttjades på samma sätt som under den katolska tiden för textläsning, predikan och sång. Vid okänd tidpunkt efter reformationen har dopfunten flyttats in i kyrkan från tornkammaren eller Stora kapellet och placerats under den sparade delen av lektoriet, som säkerligen tack vare detta kom att få kvarstå i kyrkan ännu långt efter det den förlorat varje rest av sin ursprungliga funktion.¹¹⁹

Sammanfattning, förebilder, datering

Den äldsta Mariakyrkan eller i varje fall den första kyrka på platsen, som med säkerhet kan beläggas, var som framgått av det föregående en treskeppig basilika med torn i väster samt tvärskepp och kor i öster (fig 175). Troligen var såväl koret som tvärskeppsarmarna

Fig 176a–b. Norra tvärskeppsportalen. Tv västra kapitålet med sköldmotiv. Th östra kapitålet med sköldmotiv och palmetter. Foto 1977.

Portal des nördlichen Querschiffs. a. Westliches Kapitell mit Schildmotiv. b. Östliches Kapitell mit Schildmotiv und Palmetten.

försedda med absider åt öster. Av denna anläggning återstår tornet och tvärskeppet. Om de försvunna delarna är kännedomen bristfällig.

Sannolikt har hela planen till kyrkan utlagts på en gång och samtliga murar förts upp till en eller ett par meters höjd. I den första etappen färdigbyggdes emellertid endast östpartiet to m tvärskeppet. När arbetet sedan återupptogs på långhuset och tornet, skedde det under ny ledning och efter delvis ändrade planer, som bl a innebar välvning av långhuset. Möjligen omarbetades då också ritningarna till tornet i avsikt att ge det en rikare arkitektonisk form.

På grund av vår bristande kunskap om väsentliga delar av basilikans plan är det svårt att dra mera bestämda slutsatser om förebildernas lokalisering i tid och rum. S Marias egenskap av tysk köpmanskyrka gör det naturligt att söka dem i de delar av Tyskland, där de Gotland besökande tyskarna hörde hemma, dvs i första hand i Sachsen, Rhenlandet och Westfalen. Det visar sig då, att basilikor av här ifrågavarande slag har hemortsrätt i alla tre områdena alltifrån 1100-talets andra fjärdedel ett århundrade framåt. Det förekommer visserligen lokala särdrag, som gör det möjligt att i viss utsträckning bestämma en plan som hörande till det ena eller andra området, men då erfordras en mera detaljerad kunskap än den vi fn har om Mariakyrkan. Inte heller är fasadartikuleringen tillräckligt originell, för att man med ledning därav skall kunna utpeka någon bestämd förebild till Mariakyrkan. Lisener, gesimer och rundbågsfriser hör till den romanska byggnadskonstens allmångods. Möjligen kan sägas, att de före-

kommer mera sällan i Westfalen och att artikuleringen vanligen är rikare i Sachsen.

För att komma de eventuella förebilderna närmare är man hänvisad i huvudsak till portalerna. Den norra tvärskeppsportalen, som utan tvekan är den älderdomligas-

Fig 177. Apelern i Niedersachsen mellan Hildesheim och Minden. Tärningskapitäl från 1100-talets andra hälft med sköldar och palmetter liknande dem på östra kapitålet i Mariakyrkans norra tvärskeppsportal. Efter Thümmler–Kreft.

Apelern in Niedersachsen zwischen Hildesheim und Minden. Würfelkapitell aus der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts mit Schilden und Palmetten ähnlich denen am östlichen Kapitell des Portals zum nördlichen Querschiff der Marienkirche.

Fig 178 a–b. Tornportalens norra (tv) och södra (th) kapitäl med bladstängelornamentik. Foto 1977.

Nördliches (links) und südliches (rechts) Kapitell mit Blattstengelornamentik am Turmportal.

Fig 179 a–b. Södra långhusportalens västra (tv) och östra (th) kapitäl med bladstängelornamentik. Foto 1975.

Westliches (links) und östliches (rechts) Kapitell des südlichen Langhausportals mit Blattstengelornamentik.

Fig 180 a–b. Rhenländska exempel på bladstängelornamentik. a. Maria Laach (1100-talets slut). Foto Rheinisches Bildarchiv. b. Oberpleis nära Bonn (1200-talets förra hälft). Foto G Svahnström 1977.

Beispiele der Blattstengelornamentik aus dem Rheinland. a. Maria Laach (Ende des 12. Jahrhunderts). b. Oberpleis bei Bonn (erste Hälfte des 13. Jahrhunderts).

Fig 181 a-b. Fastlandssvenska exempel på bladstängelornamentik. a. Linköpings domkyrka (1230-talet). Foto G Svahnström 1974. b. Lunds domkyrka (omkr 1200). Foto Kulturen, Lund.

Beispiele der Blattstengelornamentik vom schwedischen Festland. a. Dom von Linköping (um 1230). b. Dom von Lund (um 1200).

te och dessutom praktiskt taget oförändrad, får sin karaktär av den inramande sockeln. Detta är ett för den romanska sachsiska arkitekturen utmärkande drag, som endast undantagsvis och då under tydlig sachsisk påverkan uppträder utanför sachsiskt område.¹²⁰ Det leder sitt ursprung från den redan i slutet av 1000-talet byggda klosterkyrkan S Peter och Paul i Hirsau och fick genom de talrika dotterklostren till detta en vidsträckt spridning. I sitt äldsta renodlade skick är hirsauportalen en enkel rundbågig port utan kolonner och gesimser men med avtrappade sidor och omramande sockel. Efter mitten av 1100-talet ingår den förening med den från Italien kommande kolonnportalen, och det är i den formen den uppträder i Visby. Kolonnen ersätter helt enkelt en av posterna i den avtrappade portalsidan, och det är betecknande, att arkivolten till en början behåller sin kantiga form. Ytterligare en detalj i Mariakyrkans portal, som pekar mot Sachsen, är att hörnet på den inre posten bildar en rundstav. I sachsisk byggnadskonst är det vanligt att hörnen på framför allt murpelare får detta utseende.

Av särskilt intresse, när det gäller datering och påverkan, är naturligtvis kapitälens form och dekor. Tärningskapitålet, som det här är fråga om, utbildades i Tyskland redan i slutet av 900-talet och kom sedan med varierande utsmyckning att användas fram till 1200-talets början. Det ena visbykapitålet (fig 176 a) är på båda sidor prytt med två enkla sköldar. Det andra (fig 176 b) har dessutom en bärd av palmetter under sköldarna. Mellan palmetterna och förenade med dem genom

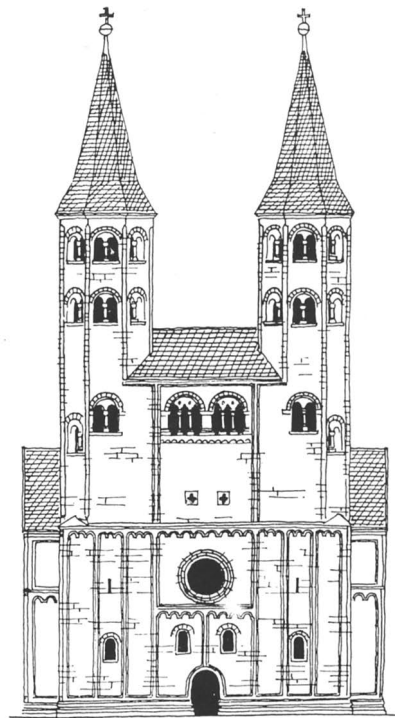

Fig 182. Goslar, klosterkyrkan Neuwerk. Tornets nedre del erinrar med sina rundbågsfriser och lisener och den portalen omramande sockeln starkt om Mariakyrkans västtorn. 1100-talets slut. Jfr fig 34. Efter Reclams Kunstführer.

Goslar, Klosterkirche Neuwerk. Der untere Teil des Turms (Ende des 12. Jahrhunderts) mit seinen Rundbogenfrisen und Lisenen und mit dem das Portal einrahmenden Sockel erinnert stark an den Westturm der Marienkirche.

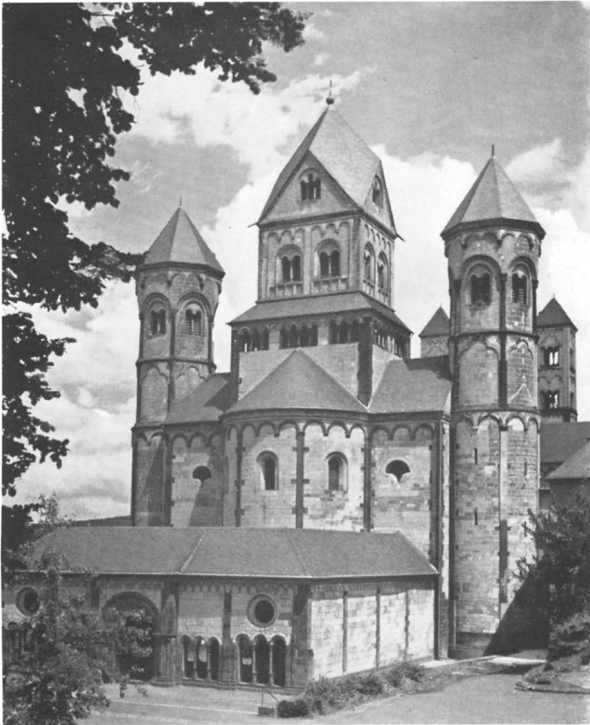

Fig 183. Klosterkyrkan Maria Laach nära Koblenz. Västtornet, som på tre sidor omges av gallerier under pulpettak, har ibland betraktats som förebild till de gotländska galleritornen. Fullbordat i slutet av 1100-talet. Efter Bogler.

Die Klosterkirche Maria Laach bei Koblenz. Der Westturm, auf drei Seiten von Gallerien unter einem Pultdach umgeben, ist zuweilen als Vorbild der Gallerietürme auf Gotland betrachtet worden. Er wurde Ende des 12. Jahrhunderts vollendet.

bågformigt böjda borrhålsornerade stälkar förekommer ett annat växtmotiv bestående av tre uppåtriktade lansettlika blad. Ett tredelat band löper runt kapitalet och binder palmetter och blad vid detsamma.

Tärningskapital med dubbla sköldar i förening med liljor placerade som visbykapitalets palmetter påträffas inom ett stort område på kontinenten från Paulinzella och Hildesheim i öster till Schwarzhendorf i väster.¹²¹ Dessa sk liljekapital skiljer sig från visbykapitalet genom att liljorna växer upp från halsringen på raka stälkar och genom frånvaron av mellanliggande motiv. Visbykapitalet har emellertid anknytning också till en annan kapitaltyp, det sk palmettringbandkapitalet, vilket har samma utbredning som det föregående.¹²² Dekoren utgörs där av med bågformiga stälkar förenade

Fig 184. Köln, S Georg. Galleritorn från 1100-talets slut. Rekonstruktion. Efter Kubach-Verbeek 1976.

Köln, S Georg. Gallerieturm, Ende des 12. Jahrhunderts. Rekonstruktion.

palmetter, som tycks fästade vid kapitalet genom ett runt detta löpande band.

Även om inte någon exakt parallell till visbykapitalet kan påvisas, hör det utan tvekan hemma i samma tid som de ovan nämnda, dvs i senare hälften av 1100-talet, och i samma geografiska miljö dvs i Sachsen, Westfalen eller Rhenlandet med något företräde för det förstnämnda området. Närmast står ett kapital i Apelern i Niedersachsen (fig 177), men ornamentiken är där lättare, rikare och elegantare än på visbykapitalet. Från Gotland är bara ett kapital till med liknande dekor känt; det är betydligt grövre i detaljerna och dessutom väsentligt större. Det står sedan länge uppställt vid S Olofs ruin i Visby och har utan tvivel tillhört denna kyrka.

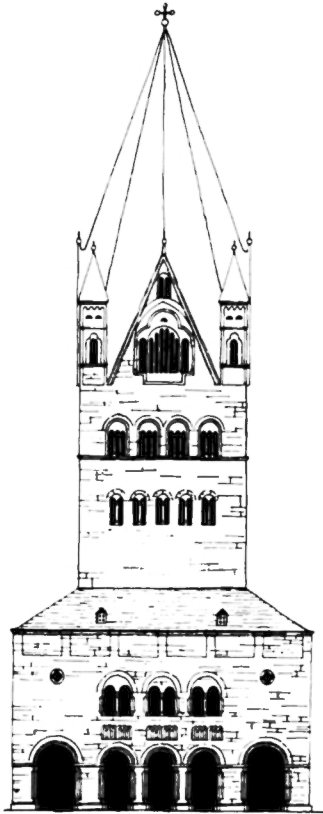

Fig 185. Soest, S Patrokus. Kontakterna mellan Visby och Soest i Westfalen under 1200-talet har kommit många att betrakta S Patrokus' västtorn som möjlig förebild till de gotländska galleritornen. Efter Reclams Kunstführer.

Soest, St Patrokus. Wegen der Kontakte zwischen Visby und Soest in Westfalen im 13. Jahrhundert hat man vielfach den Westturm von St Patrokus als ein denkbare Vorbild der Gallerietürme auf Gotland betrachtet.

Hos tornportalen, som ju planerats på samma sätt som tvärskeppsportalen men fullbordats senare, kommer vissa nya idéer till uttryck, tex att arkivolten får formen av en rundstav. Tydligast ger sig det nya tillkänna i kapitälerna, som här närmast är kalkblockformade med en tunn konkav abakus upptill och en till en enkel vulst reducerad sk abakusblomma åtminstone på det ena (fig 178). Kapitälhörnen markeras av uppstående enkla blad, medan sidorna fylls av omböjda, sig över och under varandra buktande bladstänglar. Sydportalens kapitäl är i princip likadana men har rak abakus och grövre och enklare detaljer (fig 179).

Det är anmärkningsvärt, att kapitälerna i båda portalerna saknar täckplattor. Sådana utgör nämligen ett normalt inslag i de flesta kapitältyper och så även i sk bladstängelkapitäl. Förklaringen kan vara, att båda portalerna påbörjats under en arbetsledning och färdigställda på ett mindre samvetsgrant sätt av en annan.

Bladstängelornamentik förekommer ymnigt i Rhenlandet i slutet av 1100-talet och början av 1200-talet (fig 180). Också i Westfalen, dit den kom från Rhenlandet, fick den stor spridning omkr 1200, och to m så långt öster ut som i Bamberg finner man i domens östkor ett vackert exempel från början av 1200-talet.¹²³ När bladstängelornamentiken uppträder i Visby, är det därför omöjligt att avgöra, om impulserna kommit från det ena eller andra området, även om sannolikheten mest talar för Rhenlandet. Vill man bland mängden av exempel därifrån utpeka några, som står visbykapitälerna nära om än utförda med betydligt större skicklighet kan nämnas S Kastor i Koblenz (invigd 1208), S Andreas i Köln (ca 1200–1220) och Oberpleis (1200-talets förra hälft).¹²⁴ Mot dem framstår visbykapitälerna som enkla hantverksmässiga produkter av en andra eller tredje rangens stenhuggare.

I svensk byggnadsskulptur är bladstängelkapitäl sällsynta. Från det svenska fastlandet är endast tre besläktade kapitäl kända, varav två befinner sig i Linköpings domkyrka (fig 181 a). Det ena tillhör den enda bevarade arkadhalvkolonnen från biskop Bengts kyrka (1230-talet), det andra är ett löst kapitäl, som legat som fot under dopfunten.¹²⁵ Det tredje kapitalet (fig 181 b) är funnet vid grävningar utanför Lunds domkyrkas västparti och anses av Erik Cinthio ha tillhört de delar av södra tornet, som omkr 1200 var under arbete. Han jämför det med kapitäl i Andernach och Oberpleis i Rhenlandet.¹²⁶ I Visby kan man se bladstängelkapitäl i flera ruinkyrkor, tex i S Clemens sydportal, S Lars västportal och S Nicolai östra sydportal, men även om ett samband med Mariakyrkans kapitäl är omisskännligt, är skillnaden i kvalitet så avsevärd, att de måste ha formats av andra och än mindre förfarna stenhuggare.¹²⁷ Enkla efterbildningar förekommer också i några gotländska landskyrkor, tex i Alskogs västportal och Linde nordportal. Sammanfattningsvis kan sägas, att bladstängelkapitalet tillhör ett senare stilskede än palmettkapitalet och att det har sin största utbredning längre västerut än detta och då företrädesvis i Rhenlandet.¹²⁸

Här har tidigare hävdats, att Mariakyrkans torn utgör en originell nyskapelse, vars förutsättningar kan ha varit en önskan att med utnyttjande av redan färdigställda murpartier åstadkomma ett torn av helt annan

Fig 186. Lippstadt, Marienkirche, invigd 1222. I långhusets västra del förekommer enkla osmyckade kalkblockkapitäl av samma typ som i Visbys Mariakyrka (jfr fig 108). Foto G Svahnström 1973.

Lippstadt, Marienkirche, im Jahre 1222 geweiht. Im westlichen Teil des Langhauses kommen einfache unverzierte Kelchblockkapitelle vom gleichen Typ wie in der Marienkirche von Visby vor (vgl Fig 108).

karaktär än som från början planerats. När så mycket i kyrkans första byggnadsskede pekar mot Sachsen är det motiverat att undersöka, hur tornen där var beskaffade under motsvarande tid. Det kan då först som sist konstateras, att galleritorn inte alls förekommer. Tornen är breda och korta; de verkar som skärmar, som ställts framför ett ofta smalare långhus. Utseendet är

Fig 188. Münster, Ludgerikirche. Kapitäl med örn, som biter om halsringen. Omkr 1200. Foto Landesdenkmalamt Westfalen-Lippe.

Münster in Westfalen. Kapitell mit einem Adler, der in den Halsring beisst. Um 1200.

Fig 187. Freiburg im Breisgau, münstern. Kapitäl från början av 1200-talet med bladformer som återfinns i Mariakyrkans långhus (jfr fig 109). Foto G Svahnström 1975.

Freiburg im Breisgau, das Münster. Das Kapitell vom Anfang des 13. Jahrhunderts zeigt Blattformen, die auch im Langhaus der Marienkirche vorkommen.

kärvt, nästan fästningsartat. Upp till delar sig tornet gärna i två åttkantiga tornkroppar. I enklare förhållanden avslutas tornet med ett sadeltak med åsriktning i norr-söder.

Mariakyrkans torn kan knappast ha varit avsett att få samma skärmliknande utseende som de sachsiska, men det är anmärkningsvärt kort och brett vid basen, och

Fig 189. Örnkapitäl på pelaren C3 i Mariakyrkan utfört i nära överensstämmelse med westfaliska förebilder (fig 188). Foto 1975.

Adlerkapitell am Pfeiler C3 in der Marienkirche, in enger Übereinstimmung mit westfälischen Vorbildern ausgeführt (Fig 188).

det har en västfasad, som i sina nedre delar är förbluffande lik tornfasaden på tex Neuwerkskirche i Goslar (fig 182).¹²⁹ Trots fundamentala olikheter, som till stor del skulle kunna förklaras som en följd av planändringar under arbetets gång, synes tornet i vad avser de nedre delarna kunna accepteras som ingående i ett från sachsisk byggnadskonst influerat planschema.

Ifråga om de övre delarna pekar däremot allt mot Rhenlandet. Nästan varje detalj har där sin motsvarighet, men ändå finns i hela Rhenlandet inte ett enda kyrktorn som ser ut som Mariakyrkans. Murningssättet med relativt tunna välhuggna kvaderstenar i snöråta skift är detsamma. Fyrpassfönstret i gallerivåningen är en typiskt rhenländsk form, även om det där nästan aldrig förekommer liggande utan stående.¹³⁰ Men det, som först och främst leder tanken till den rika rhenländska arkitekturen, är kolonnettgallerierna på tornsidorna. Sådana uppträder redan i slutet av 1000-talet på domerna i Trier och Speyer.¹³¹ De är till en början företrädesvis lokaliserade till absidernas krön men kan någon gång växa ut och omsluta hela kyrkan. Tornen berörs endast i undantagsfall, och det finns egentligen bara ett, som företer någon större likhet med Mariakyrkans, nämligen västtornet i klosterkyrkan Maria Laach (fig 183).¹³² Det omges på tre sidor av kolonnettgallerier under pulpettak. Tornet stod länge under byggnad och fullbordades först mot slutet av 1100-talet. Sannolikt planerades ett liknande torn vid S Georg i Köln (fig 184). Även om gallerierna i vissa avseenden skiljer sig från Mariakyrkans, kan ett samband på ena eller andra sättet inte uteslutas. Visbygalleriernas arkader representerar dock genom sina omfattningsbågar ett något mera framskridet stadium, som närmast har sin motsvarighet i det 1196 färdigställda östkoret i domen i Trier.

Som möjlig förebild till de gotländska galleritornen har också ofta utpekats S Patrokli västtorn i Soest, med vilken stad Visby under medeltiden stod i livlig kontakt (fig 185).¹³³ Tornet ifråga består av en kvadratisk underdel och en på tre sidor indragen överdel. Underdelens västra sida är i bottenplanet utformad som en öppen förhall, där köpmännen kunde slå upp sina salustånd. Över förhallens mellersta del ligger en långsmal sal, som går under benämningen rustkammare, men som möjligen under en kortare tid dessförinnan tjänstgjort som rådssal. Den öppnar sig mot väster med tre höga rundbågiga fönster, under vilka små, uteslutande dekorativa kolonnettgallerier är anordnade. Den övriga delen av detta våningsplan utgör en stor sammanhängande empor, som var rådets plats under guds-tjänsterna. Tornet var nämligen uppfört av borgerska-

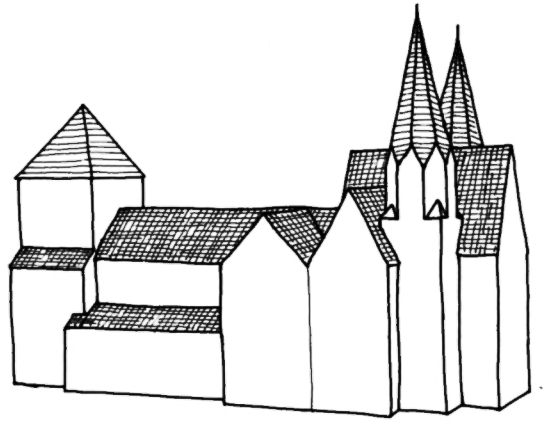

Fig 190. Schematisk rekonstruktion av Mariakyrkans utseende efter det nya östpartiets tillkomst. Alla detaljer uteslämnade. Teckning av J Pajaujis 1977.

Schematische Rekonstruktion des Aussehens der Marienkirche nach der Errichtung des Ostanbaus, unter Auslassung aller Details.

pet och dettas egendom till skillnad från kyrkan, som var en sk stiftskyrka, dvs tillhörig en andlig stiftelse. Byggnadstiden för tornet brukar anges till decennierna närmast efter 1200.

Det finns otvivelaktigt både arkitektoniska och funktionella likheter mellan S Patrokli torn och Mariakyrkans, men det är tveksamt om de är djupgående nog för att förutsätta ett samband. Det förra står som redan Roosval framhållit helt isolerat i tysk byggnadskonst, det har som kyrktorn betraktat inga förebilder och får heller inga efterföljare. Sannolikt har utformningen påverkats av profana byggnader såsom rådhus och mindre palatsanläggningar.

Om sålunda det rhenländska inflytandet varit starkare än det westfaliska vid utformningen av västtornet, är det mer tveksamt, varifrån ledningen hämtats, när det gällde färdigställandet av basilikans inre. För östpartiets del finns ingen anledning att räkna med någon växling i arbetsledningen. Det har säkert i sin helhet fullbordats av den sachsiska byggmästaren. Långhuset, som ju från början ej var tänkt att välvas, torde när planändringen ägde rum endast ha varit påbörjat med avseende på yttermurarna. Arkadpelarna restes först sedan välvningen beslutats, vilket framgår av att de framförlagda halvkolonnerna, som förutsätter välvning, ligger i förband med pelarna. Av de tre områden på kontinenten, som är aktuella i sammanhanget, hade Westfalen det största intresset för valvfrågor, men också i Sachsen och Rhenlandet ökade antalet kyrkor med valv i början av 1200-talet.¹³⁴ Mariakyrkans enkla

Fig 191. Büren i Westfalen. På ömse sidor om koret ligger låga kapell, som öppnar sig med valvbågar dels mot tvärskeppet, dels mot koret. 1200-talets förra hälft. En liknande anordning synes ha planerats i Mariakyrkan men aldrig färdigstälts. Foto G Svahnström 1977.

Büren in Westfalen. Zu beiden Seiten des Chors liegen niedrige Kapellen, die sich teils zum Querschiff, teils zum Chor mit Gewölbebogen öffnen. Erste Hälfte des 13. Jahrhunderts. Eine ähnliche Anlage scheint man bei der Marienkirche geplant, aber nicht fertig ausgeführt zu haben.

kryssvalv är emellertid inte av den art, att de direkt pekar mot något bestämt område. Det skulle i så fall vara det halva valvet längst i väster i mittskeppet, som har motsvarigheter i bl a westfaliska kyrkor.

Mot Westfalen pekar också kapitälerna på mittskeppets halvkolonner. Inget av dem tar upp palmettdekorerna från norra tvärskeppsportalerna eller bladstängelmotivet från torn- och sydportalerna, vilket onekligen tyder på att byggnadshyttan fått nya impulser. Kapitälerna är bägar- eller kalkblockformiga, och de två västligaste (B2–C2) saknar varje spår av utsmyckning (fig 108). Att av en så enkel form dra några bestämda slutsatser angående tillkomsttid och stilsammanhang är givetvis inte möjligt. Det må dock påpekas, att Mariakyrkan i Lippstadt i Westfalen (invigd 1222 men i berörda delar färdigställd först på 1230-talet) uppvisar samma kapitälform i likartat läge (fig 186).¹³⁵ Det nästföljande pellarparets kapitäl (fig 109–110) är på norra sidan dekorerat med uppstående blad och på södra sidan med blad och örnar, som med huvudet nedåt biter om halsringen. Bladen är mycket enkelt för att inte säga valhänt utförda men har ändå ett omisskännligt samband med bladfriser och bladkapitäl i kyrkorna vid Rhen och i Westfalen (fig 187).¹³⁶ Motivet genomgår i det senare området en rik utveckling, vartill det finns anledning att åter-

Fig 192. Langenhorst i Westfalen. Östparti med tvärskepp, dubbla torn och rakt avslutad korgavel med trefönstergrupp. Omkr 1230. Kyrkor som denna kan tänkas ha varit förebild till Mariakyrkans nya östparti. Foto Landesdenkmalamt Westfalen-Lippe.

Langenhorst in Westfalen. Ostteil mit Querschiff, doppelten Türmen und plattem Chorabschluss mit einer Dreifenstergruppe. Um 1230. Kirchen wie diese können dem neuen Ostbau der Marienkirche zum Vorbild gedient haben.

komma längre fram. Den nedåtriktade örnen möter man redan i mitten av 1100-talet i Rhenlandet (Schwarzrheindorf). Därifrån sprids motivet över stora delar av Tyskland. Mot århundradets slut uppträder det i Westfalen, och det är där man finner de närmaste parallellerna. En örn på ett kapitäl i Ludgerikirche i Münster från omkr 1200 (fig 188) står så nära en av örnarna i Mariakyrkan (fig 189), att man frestas tro att samme mästare varit verksam på båda ställena.¹³⁷

För den äldsta Mariakyrkan – basilikan – framstår efter denna undersökning följande utvecklingsförlopp som möjligt och sannolikt. Den anläggs efter sachsiskt mönster under 1100-talets sista fjärdedel, och kor, tvärskepp och absider färdigställs under den sachsiske

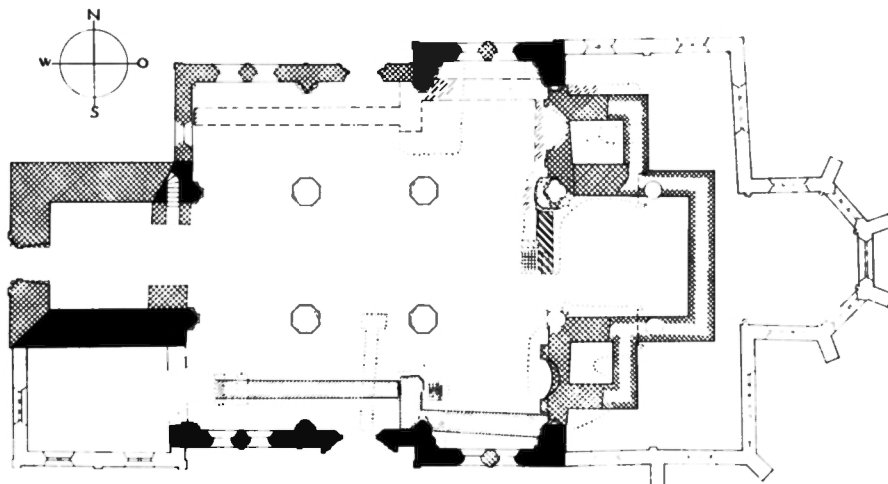

Fig 193. Recklinghausen i Westfalen, S Petri. Plan med framgrävda grundmurar från äldre kyrkobyggnader. Det tidigare östpartiet från omkr 1250 bestående av tvärskepp med absidioler, rakt avslutat kvadratisk kor och dubbla torn har nära anknötning till Mariakyrkans östparti. Efter Thümmeler (1967).

Recklinghausen in Westfalen, St Petri. Grundriss mit ausgegrabenem Grundmauern.

byggmästarens ledning. Ingenting hindrar, att det av Strelow uppgivna årtalet 1190 betecknar invigningen av denna del. Efter ett uppehåll tar mästare från Rhenlandet vid. De bygger tornet och för långhusets murar i höjden. Det inre av långhuset däremot med pelare och valv fullbordas av westfaliska murmästare och stenhuggare. Arbetet bör ha tagit en avsevärd tid i anspråk och fullt färdig stod basilikan förmodligen ej förrän 1225, det första säkert dokumenterade årtalet i kyrkans historia.

Det nya östpartiet

Det är ett för medeltida kyrkobyggande i allmänhet och för gotländskt sådant i synnerhet karakteristiskt drag, att kyrkorna uppförts i naturligt avgränsade etapper – kor – långhus – torn. När hela kyrkan stått färdig, ofta först efter många decenniers hårt arbete, har man omedelbart börjat planera för en ny större kyrkobyggnad, som om lyckan var god successivt skulle ersätta den gamla. De gotländska landskyrkorna speglar åskådligt de olika stadierna i ombyggnadsprocessen. Under loppet av 1300-talet förbyttes som bekant den tidigare medeltidens lysande konjunkurer i sin motsats, och många storslaget planerade och igångsatta byggnadsföretag kunde aldrig slutföras. Kyrkorna kom så att säga att stanna i växten. Utgrävningar i ruinkyrkorna i Visby har givit vid handen, att kyrkorna också där utvidgats etappvis men också att man i större utsträckning än på landet kunnat bringa företagen till ett lyckligt slut.

Det var därför helt enligt reglerna, när man i Mariakyrkan började planera för ett nytt östparti, innan

ännu minnet av biskop Bengts invigning hunnit förblekna. Resurser har inte saknats. Biskopens privilegiebrev tillförsäkrade kyrkan betydligt ökade inkomster genom testamenten och själamässor efter personer, som nu kunnat välja gravplats därstädes. Vidare befann sig den tyska befolkningsgruppen i Visby i stark ekonomisk och numerär expansion.

Ombyggnaden innebar, att hela det gamla koret utdömdes och ersattes med dels ett nytt tvärskepp öster om det gamla, dels ett stort, i öster rakt avslutat kor och dels slutligen två östtorn, dvs det nuvarande östpartiet med undantag av de övre rent gotiska delarna (fig 190). Korets ursprungliga gavelröste är försvunnet, men takvinkeln kan rekonstrueras med ledning av spår, som den gamla takstolens sparrar lämnat i östtornens mot kyrkvinden vettande sidor. Detsamma är förhållandet med det nya tvärskeppets gavlar i norr och söder. Alla tre gavlarna har hållit en vinkel av ca 60°.

Vissa omständigheter tyder på att ambitionerna till en början varit blygsammare än det slutliga resultatet utvisar. På pilastrarna A 5 och D 5 finns 2,8 m över tvärskeppsgolvet en gesims, över vilken första stenen till en valvbåge mot pelarna B 5 och C 5 kvarsitter (s 97). Under förutsättning att bågarne varit halvcirkelformiga borde de ha haft sitt andra vederlag på de nämnda pelarna, men där finns inga som helst spår av gesimser eller valvstenar. Pilastrarnas basprofiler överensstämmer eljest helt med pelarnas, varför ingen nämnvärd skillnad i tid kan föreligga. Det förefaller, som om man till en början tänkt sig låga kapell på ömse sidor om det gamla koret, kanske inte högre än till utsidan rundbågsfris, men att planerna ändrats, innan arbetet ens blivit halvfärdigt. Det finns motsvarigheter

till sådana kapell i såväl rhenländska som westfaliska kyrkor (fig 191).¹³⁸

Rent praktiskt kan byggnadsarbetet ha tillgått så, att en provisorisk trävägg byggts upp längs tvärskeppets inre östra långsida, varpå korsarmarnas absider och koret med dess absid rivits. Vid den tidigare korbågen sparades murpelare, eftersom de bar upp tvärskeppets valv, och man förstärkte dem med halvkolonner på de sidor, som vette mot koret och mittskeppet och med pilastrar mot sidoskeppen. Samtidigt fördes de nya yttermurarna i höjden. En del av materialet från det rivna koret hamnade i dessa, medan annat kom till användning vid ett husbygge på en närbelägen tomt söder om kyrkogården (s 123).

Utmärkande för det nya östpartiet är förutom den raka korgaveln med dess trefönstergrupp de två tornen i vinkeln mellan koret och tvärskeppet. På Gotland känner man ingen motsvarighet till denna plan, men det skall understrykas, att kunskapen om visbykyrkor, sådana som S Olof och S Hans, är begränsad. I det övriga Sverige synes dubbla östtorn ha funnits eller i varje fall planerats endast i Linköpings domkyrka på 1230-talet, men då i anslutning till ett stort halvrunnt kor med omgång, helt olikt Mariakyrkans.¹³⁹ På kontinenten är dubbla östtorn vanliga framför allt i Rhenlandet, där de introducerades redan med domen i Speyer på 1000-talet. Vanligtvis uppträder de tillsammans med absidiala, senare också med polygonala koravslutningar. De har normalt kvadratisk grundplan, som ibland övergår till åttkantig i de översta våningarna. Från Rhenlandet sprider sig östtornen till andra delar av Tyskland och uppträder i början av 1200-talet bl a i domen i Naumburg i former, som står Mariakyrkans mycket nära.

Trots Rhenlandets obestridliga ledarställning ifråga om östtornsbyggande torde de närmaste förebilderna till Mariakyrkans torn vara att finna i Westfalen. Det beror inte på att östtorn där skulle ha varit särskilt populära – man känner i själva verket bara ett fåtal östtornskyrkor från westfaliskt område – utan på en långtgående överensstämmelse i plan och uppbyggnad mellan dessa och Mariakyrkans östparti. De kyrkor, som framför andra kommer ifråga, är Langenhorst (fig 192), S Petri i Recklinghausen och S Marien i Lippstadt. Endast för den sistnämnda finns ett säkert invigningsdatum för östpartiet, 1221. Langenhorst anses ha stått färdig omkr 1230, medan Recklinghausen, vars plan först efter andra världskriget blivit känd genom utgrävningar, påbörjats så sent som kort före 1250 (fig 193).¹⁴⁰

Det som förutom östtornen förbinder dessa kyrkor med Mariakyrkan är – där en jämförelse är möjlig –

Fig 194 a–d. Västtyska exempel på bladkapitäl av det slag, som utmärker Mariakyrkans östparti. a. Marienfeld, inv 1222. b. Langenhorst, omkr 1230. c. Lippstadt, inv 1221. d. Oberpleis, 1200-talets förra hälft. Foto Landesdenkmalamt Westfalen-Lippe (a och b) samt G Svahnström.

Westdeutsche Blattkapitelle von der Art, wie sie im Ostteil der Marienkirche vorkommen. a. Marienfeld, geweiht 1222. b. Langenhorst, um 1230. c. Lippstadt, 1221 geweiht. d. Oberpleis, 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts.

Fig 195. Herford i Westfalen, münstern. Den första stora hallkyrkan i Westfalen med lika höga skepp och utan mellanstöd i sidoskeppsarkaderna. Omkr 1220–1270. Exempel på den typ av kyrkorum, som planerades för Mariakyrkan, när östpartiet förnyades. Foto Landesdenkmalamt Westfalen-Lippe.

Herford in Westfalen, das Münster. Die erste grosse Hallenkirche in Westfalen mit gleichmässig hohen Schiffen und ohne Zwischenstütze in den Seitenschiffsarkaden. Um 1220–1270. Beispiel des Kirchenraumtypus, den man bei der Erneuerung des Ostteils der Marienkirche geplant hatte.

det rakt avslutade koret med trefönstergrupp, fasadartikuleringen med lisener och rundbågar, absidioler i tvärskeppsarmarna, korsformiga pelare med halvkolonner och knektar samt höga spetskupolvalv. Därtill kommer, såsom nedan skall visas, en överensstämmelse ifråga om kapitalornamentiken, men den omfattar också andra westfaliska kyrkor. Varken Langenhorst eller Lippstadt – Recklinghausen undandrar sig bedömande – visar dock den övergång från fyrkantig grundform till åttkantig, som utmärker Mariakyrkans torn.

Det har satts ifråga, om välvningen av det nya östpartiet skedde i omedelbar anslutning till yttermurarnas uppförande.¹⁴¹ Man har pekat på att korvalvet kommit att ligga alltför nära inpå såväl östväggens som de båda sidoväggarnas fönster för att kunna vara samtidigt med dessa. Nu sitter korfönstren i Mariakyrkan

Fig 196. Bremen, Liebfrauenkirche. Hallkyrka utgående från münstern i Herford men med slankare och spänstigare former. Grundad 1229. Mariakyrkans östparti ligger utvecklingsmässigt mellan Herford och Bremen. Efter Thümmeler-Kreft.

Bremen, Liebfrauenkirche. Vom Münster in Herford ausgehende Hallenkirche, jedoch mit schlankeren und straffereren Formen. 1229 gegründet. Der Ostteil der Marienkirche liegt entwicklungsässig zwischen Herford und Bremen.

ovanligt högt; avståndet mellan sockelns överkant och solbänken är i öster i det närmaste 5 m, medan motsvarande mått i de två andra visbykyrkorna med rak korvägg, S Göran och S Clemens, är 3 resp 3,9 m. I de gotländska landskyrkorna är raka korväggar med trefönstergrupper mycket vanliga, men ingenstans sitter fönstren tillnärmelsevis så högt som i Mariakyrkan. I Dalhems kor, som till storlek och byggnadstid kommer Mariakyrkans nära, är avståndet mellan sockel och solbänk 3,5 m och i Roma klosterkyrka, som möjligen introducerade de raka korgavlarna med trefönstergrupp på Gotland, är avståndet detsamma som i Dalhem. Förklaringen till fönstrens höga placering i Mariakyrkan är utan tvivel närheten till Kyrkberget; hade de suttit på normal höjd skulle inflödet av ljus ha blivit högst otillfredsställande, och de glasmålningar, som

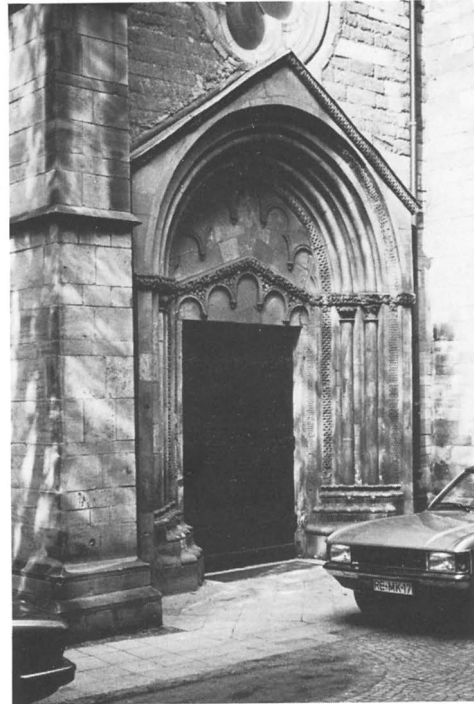
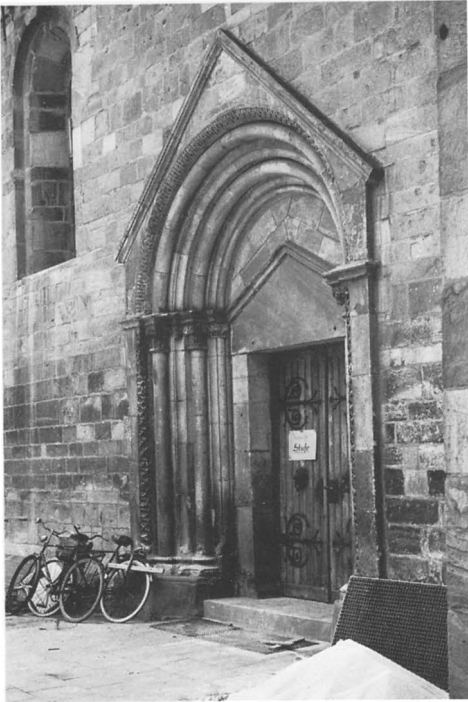

Fig 197 a–b. Westfaliska exempel på perspektiviska portaler med gavelfält. a. Legden, omkr 1230. b. Recklinghausen, S Petri, omkr 1250. Foto G Svahnström 1976.

Beispiele von perspektivischen Portalen mit Giebfeld in Westfalen. a. Legden, um 1230. b. Recklinghausen, St Petri, um 1250.

man får förutsätta ingick i planerna, skulle ha blivit utan verkan.

I samband med en omkalkning av korvalvet våren 1975 kunde en del iakttagelser rörande dess konstruktion göras. Sköldbågarna, som i öster och väster är rundbågiga och i norr och söder obetydligt spetsiga, ligger i förband med murarna, men där de skär fönstrens omfattningar stöter de stumt mot dessa. Det torde dock inte vara ett tillräckligt skäl för att anse valvet sekundärt. En skickligare byggmästare hade måhända kunnat finna en estetiskt mera tilltalande lösning. Det finns också andra omständigheter, som tyder på att han inte tillhörde de förnämsta i sitt skrå, tex östpartiets iögonfallande skevheter och fönsteröppningarnas oharmoniska förhållande till fasadernas lisener och rundbågar (pl III).

Korvalvet och valvet väster därom (nr 12) har vulstformiga diagonalribbor, som skiljer sig från den gamla mittkvadratens (nr 11) genom annan profil men också genom större längd på de enskilda ribbstyckena. Valvet mellan den gamla mittkvadraten och det nya koret

har i hjässan ett öppet cirkelrunt hål som omges av en vulst, i vilken diagonalribborna mynnar (fig 131). Det är inte känt, vilken funktion hålet haft. Man ser ofta liknande hål i tyska kyrkor på motsvarande plats eller i kyrkans västra del. De kallas ibland rätt och slätt för vädringshål. En närmare till hands liggande förklaring är väl eljest att de tillkommit för att möjliggöra en bekväm transport av materiel till och från kyrkvinden. När det gäller hålen i väster är det uppenbart, att de har samband med hanteringen av klockorna. Erfarenheten måste ha lärt, att dessa kunde spräckas och behöva omgjutas. Valvhål i mittkvadraten i anslutning till öst- eller västkor har emellertid också satts i samband med himmelfärdsspel, som under medeltiden torde ha förekommit allmänt i större kyrkor över hela Europa, och vars innehåll finns utförligt beskrivet redan i mitten av 1300-talet.¹⁴² De gick ut på att en bild av den uppståndne Frälsaren hissades upp i valvet och vidare genom hålet upp på kyrkvinden. Ulla Haastrup har pekat på möjligheten av att den i Mariakyrkan på en konsol över dopfunten i norra sidoskeppets absidiol

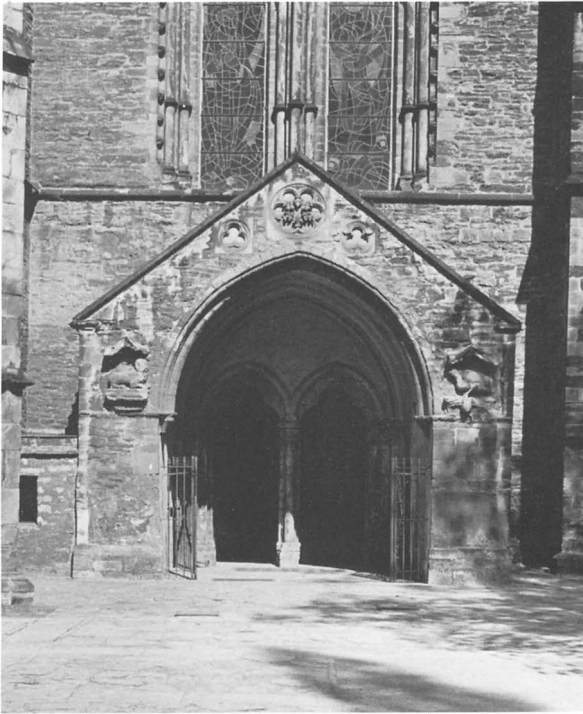

Fig 198. Herford, münstern. Förhallsliknande utbyggnad framför södra tvärskeppsportalen, 1200-talet. Foto Landesdenkmalamt Westfalen-Lippe.

Herford, das Münster. Vorhallenähnlicher Anbau vor dem Portal des südlichen Querschiffs, 13. Jahrhundert.

uppställda Kristusbilden kan ha använts i ett sådant himmelsfärdsspel. Bildens och valvhålets mått motsäger inte en sådan tolkning.

Östpartiets pelar- och knektkapitäl har erbjudit ett rikt fält för dekorativ utsmyckning (fig 124–127). Ingen annanstans i kyrkan med undantag för Stora kapellet finns en så ymnigt flödande ornamentik. Den präglas av stor enhetlighet för att inte säga monoton, och inget enda kapitäl bryter sig ut ur mängden genom en avvikande utsmyckning. Ändå finns där inte två, som är helt lika varandra. Går man till en detaljgranskning, finner man att kapitälornamentiken på pelarna B 5–C 5 och B 6–C 6 är mera genomarbetad än på knektarna, mera plastisk och varierad. Där finns ännu ingenting av naturalism, men bladen är spänstigt konturerade och fyllda av vitalitet. Hos några anar man ett samband med bladstängelkapitälet, men den utvecklingen har inte försiggått i Visby.¹⁴³

Fig 199. Maria Laach vid Koblenz. Södra västportalen från 1220-talet framstår som den yppersta representanten för den portaltyp, som utgjort förebild för Mariakyrkans Brudportal. Detalj av kapitälbandet. Foto Rheinisches Bildarchiv.

Maria Laach bei Koblenz. Das südliche Westportal aus den 1220-er Jahren ist das hervorragendste Beispiel jenes Portaltypus', der dem Brautportal der Marienkirche als Vorbild gedient hat.

Hans Thümmeler har på ett övertygande sätt sammanställt dessa kapitäl med kapitäl och konsoler i cistercienserklosterkyrkan Marienfeld i Westfalen, invigd 1222 (fig 194 a).¹⁴⁴ Han räknar t o m med möjligheten av att stenhuggare hämtats direkt därifrån till Mariakyrkan. Släktskapen är alltså uppenbar, men ornamentiken i Marienfeld är mera livlös och stereotyp än den är i Visby, mera ålderdomlig, om man så vill. Marienfeld är en basilika och starkt påverkad av cisterciensiska byggnadsvanor. I plan har den ingenting gemensamt med Mariakyrkan, men valven och de vulstformiga gördelbågarna företer stora likheter.

Kapitälornamentiken i Langenhorst är mera varierad än Marienfelds, vilket väl till största delen beror på längre byggnadstid. I de äldsta (östra) delarna möter man bladstängelornamentik i förening med djurhuvuden och örncapitäl, i de yngsta (fullbordade omkr 1230) bladformer som i Marienfeld men styvare och spetsiga-

Fig 200 a–c. Brudportalens kapitälband. a. Detalj av västra kapitälbandet. b och c. Detalj av östra kapitälbandet. Foto a och b R Hejdström, c G Svahnström.

Die Kapitellbänder des Brautportals. a. Detail des westlichen Kapitellbandes. b–c Details des östlichen Kapitellbandes.

Fig 201. Köln, S Andreas. Kapitäl. 1200-talets första fjärdedel. Foto G Svahnström 1974.

Köln, St Andreas. Kapitell. 1. Viertel des 13. Jahrhunderts.

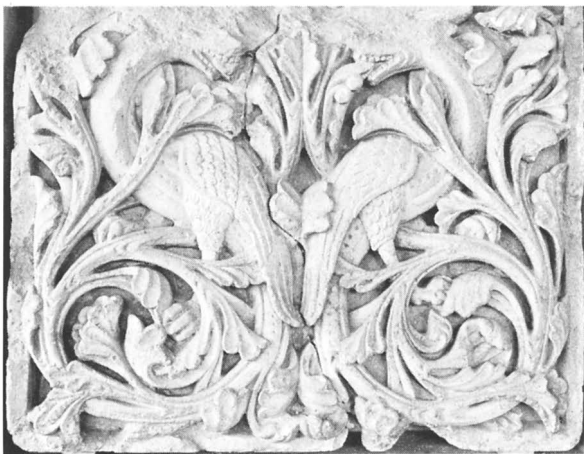

Fig 202. Bonn, Landesmuseum. Relief med parställda drakfåglar. Möjligen från Braunweiler. Omkr 1200. Foto G Svahnström 1975.

Bonn, Landesmuseum. Relief mit paarweise gestellten, geflügelten Drachen. Vielleicht aus Braunweiler, um 1200.

Fig 203. Riga, domkyrkan. Nordportalens västra kapitälband. Omkr 1250.

Riga, Dom. Westliches Kapitellband des Nordportals. Um 1250.

re, nästan metalliska (fig 194 b). Ett kapital med en kombination av blad- och bladstängelformer skulle kunna vara förebild till ett aldrig färdighugget kapital i Mariakyrkans nästföljande ombyggnadsetapp, Brudportalsskedet.

Om Marienfeld ter sig något ålderdomligt i förhållande till Mariakyrkan, betecknar Lippstadts S Marien ett steg vidare i utvecklingen (fig 194 c). Ornamentiken har där en elegans och omväxling, som Mariakyrkans saknar. Jämförelsen skulle kunna utsträckas längre, till Bremens Liebfrauenkirche med om Lippstadt starkt erinrande kapital eller till Oberpleis (fig 194 d), en av de mycket få kyrkor i Rhenlandet, där denna ornamentik förekommer, men det må räcka med att hänvisa till Thümmers studier i ämnet.

Av den gjorda utredningen har framgått, att Mariakyrkans östparti framför allt med avseende på ornamentiken har stark anknytning till vissa westfaliska kyrkor, och att också planen har motsvarigheter där. I ett viktigt avseende skiljer sig dock Mariakyrkan från såväl Langenhorst som Lippstadt, de två kyrkor, med vilka den eljest har mest gemensamt. När östpartierna där byggdes, avsåg man att fullfölja med ett långhus av »Stufenhalle»-typ, en speciellt westfalisk mellanform mellan basilika och hallkyrka. Det finns inget, som tyder på att man haft sådana planer i Visby. Där måste man, senast när man vidtog den förmodade planändringen i det nya östpartiet, ha varit på det klara med att den fortsatta ombyggnaden mot väster skulle få formen av en hallkyrka med lika höga skepp och utan mellanstöd i sidoskeppsarkaderna. I Westfalen är münstern i Herford (fig 195) byggd ca 1220–1270, den första stora hallkyrkan av detta slag, fö ursprungligen också med dubbla torn i öster. Längre norrut är Liebfrauenkirche i Bremen (fig 196), grundad 1229, och S Petri i Lübeck (ca 1220–1240) ett par mera närliggande exempel på tidiga hallkyrkor. Det är inte möjligt att ange några exakta årtal för Mariakyrkans nya östparti, men det är troligt att det hör hemma i 1200-talets andra fjärdedel.

Brudportalsskedet

Den byggnadsetapp som följde närmast efter tillkomsten av det nya östpartiet, var av begränsad omfattning. Den avsåg egentligen endast en lätt modernisering av det gamla tvärskeppet och en anpassning av detsamma till de stilideal, som kommit till uttryck i östpartiet. Det har sitt namn efter sitt mest karakteristiska inslag, Brudportalen i den gamla södra tvärskeppsgaveln.

Fig 204. Mariakyrkans östparti sett från södra sidoskeppet mot koret. Jfr fig 195 och 196. Foto 1976.

*Der Ostteil der Marienkirche, vom südlichen Seitenschiff gegen den Chor gesehen.
Vgl Fig 195 und 196.*

Arkitektoniskt sett innebar detta skede sålunda inga nyheter i förhållande till östpartiet utan endast ett fullföljande i samma former av den med detta inledda omdaning av den gamla basilikan till hallkyrka. De på tre sidor redan ombyggda murpelarna B 5–C 5 vid den gamla korbågen fick nu sin återstående västra sida förstärkt på samma sätt med en halvkolonn och murpelarna B 4–C 4 vid basilikans triumfbåge ombyggdes på liknande sätt. Mellan murpelarna slogs tvärs över det gamla tvärskeppet nya vulstformade gördelbågar med samma profil och bågform som motsvarande i östpartiet. Slutligen anlades på sydsidan den sk Brudportalen.

Om sålunda det gamla tvärskeppets modernisering naturligt infogar sig i en mera omfattande plan på hela kyrkans successiva förnyelse, så innebär Brudportalskedet på ornamentikens område införandet av en helt ny formvärld. Det verkar som om hela den gamla stenhuggarstammen fått respass.

En analys av ornamentiken utgår lämpligen från Brudportalen (fig 56–58). Sitt namn har denna praktportal säkerligen fått på grund av sin roll i samband med den medeltida bröllopsritualen.¹⁴⁵ Enligt denna skulle vigseln äga rum utanför kyrkan, och den skedde då vanligen vid en särskild ingång, bruddörren eller brudporten. Sedan följde brudmässan inne i kyrkan. Utmärkande för Mariakyrkans brudportal är dess stora djup, det täckande sadeltaket och det förkroppade kapitälbandet. Perspektiviska portaler är i och för sig en vanlig företeelse under senromansk tid och långt in i gotiken, och inte heller är det ovanligt, att de likt Mariakyrkans skjuter ett gott stycke utanför fasadlivet, låt vara att detta drag är mest framträdande i de senare gotiska portalerna. Under romansk tid är framsprånget måttligt, och det avslutas upptill normalt med en horisontell gesims. Den vinkelformiga avslutningen genom ett listverk eller ett framspringande gavelfält är sällsynt men påträffas i några kyrkor i Westfalen, såsom Billerbeck, Legden, Lippstadt och Recklinghausen, alla daterade till 1200-talets andra fjärdedel (fig 197). Framsprånget är emellertid i förhållande till Brudportalen obetydligt; denna torde snarast få betraktas som en mellanform mellan portaler av det nämnda slaget och diminutiva förhallar sådana som den vid tvärskeppsportalen till münstern i Herford (fig 198). Också till format och utförande är de nämnda portalerna relativt blygsamma. Med Brudportalen mera likvärdiga finner man i Rhenlandet, där Samsonmästarens magnifika portaler i Maria Laach från 1220-talet må nämnas som de mest lysande bland förebilder (fig 199). Liksom i Visby breder kapitälornamentiken ut sig över poster

och kolonner i ett sammanhängande band, som också omsluter omfattningens yttersta delar.

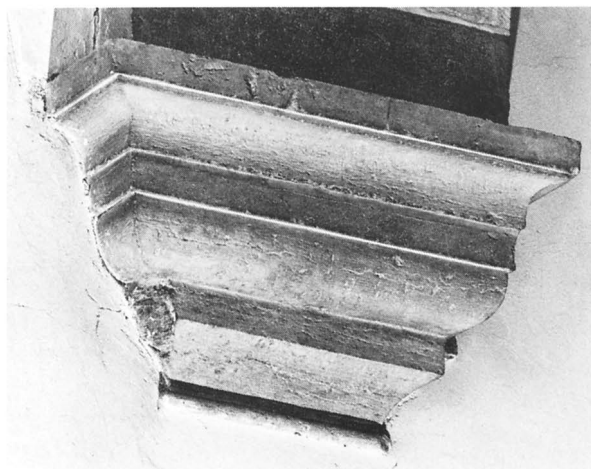
Brudportalens kapitälband varierar fyra motiv, vilka upprepas två och två på olika ställen på de båda banden (fig 200 a–c): mjuka plymartade bladstänglar med behagfullt upprullade spetsar, spiralrankor, som symmetriskt växer ut två och två från en gemensam stjälk, grovstammiga ekliknande träd (endast på det högra bandet) och ansiktsmasker omgivna av stora svepande blad (endast på det vänstra bandet). Mellan de olika motiven finns inga förmedlande övergångar; varje motiv står helt isolerat.

Går man så över till ornamentiken på de fyra nytilkomna kapitälerna i den gamla mittkvadraten (nr 11) finner man i stort sett samma motiv på tre av dem. Spiralornamentiken återfinns i nordost (B 5) berikad med druvklasar (fig 122), i sydost (C 5) möter man de mjuka bladstänglarna med tillägg av symmetriskt ordnade drakfåglar (fig 121), som med bakåtböjda huvuden åter bladens toppar, i sydväst (C 4) återkommer de ekliknande träden (fig 120), nu med sittande nakna figurer, som krampaktigt håller fast i trädens grenar. Det fjärde kapitålet i nordväst (B 4) har aldrig blivit färdighugget (fig 123). Det verkar vara ett halvfabrikat från östpartiet, som smugits in här efter en valhant överarbetning.

Brudportalskedets ornamentik har härletts från domen i Magdeburg, där under 1200-talets första tredjedel (första byggnadsetappen, omfattande koromgången och koret, ca 1210–1230) franska gotiska idéer och

Fig 205. Konsol (D 4) till gördelbåge i hallkyrkans södra sidoskepp. Foto 1976.

Konsole (D4) eines Gurtbogens im südlichen Seitenschiff der Hallenkirche.

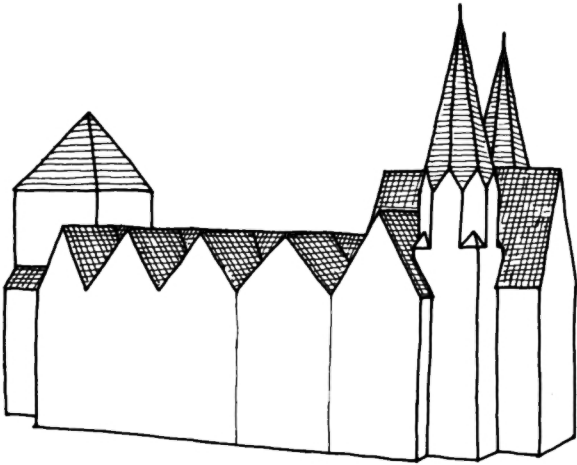

Fig 206. Försök till rekonstruktion av Mariakyrkans utseende efter ombyggnaden till hallkyrka. Alla detaljer utelämnade. Teckning av J Pajaujis 1977.

Versuch einer Rekonstruktion vom Aussehen der Marienkirche nach dem Umbau zur Hallenkirche, unter Auslassung aller Details.

motiv för första gången introducerades i den tyska senromaniken.¹⁴⁶ Det är också ovedersägligt, att alla dekorationsmotiven från Visby återfinns där men också ett myller av andra ofta betydligt mer originella mönster och scener. En jämförelse mellan de likartade motiven ger vid handen, att magdeburgversionen har en mera genomförd plasticitet och som följd därav ett rikare spel av skuggor och dagrar än visbyversionen, som är mera bunden till ytan men också mjukare och mera levande.

I Magdeburgs koromgång, där den ifrågavarande ornamentiken återfinns, har flera mästarehänder kunnat urskiljas, förutom franska också rhenländska och westfaliska. De motiv, som uppträder i Visby, är alla sådana som också hör hemma i den rhenländska och i viss mån den westfaliska konsten.¹⁴⁷ Spiralrankor, som står visbykapitälens närmare än Magdeburgs, finner man t ex i S Andreas i Köln (fig 201), och parställda drakfåglar hör till den rhenländska hög- och senromanikens populäraste djurmotiv (fig 202). Frågan är därför om omvägen över Magdeburg skall anses nödvändig för att förklara motivens förekomst i Visby. Sten Karling har uttalat sig till förmån för ett rhenländskt ursprung och bla pekat på Brudportalens likhet med nordportalen i domkyrkan i Riga, som han anser vara utförd av en mästare från Köln under senare delen av 1250-talet.¹⁴⁸ Utöver de argument han anför, må erinras om att portaler och fönster liksom andra välvda arkitekturdetaljer i Magdeburg antagit spetsbågig form, medan

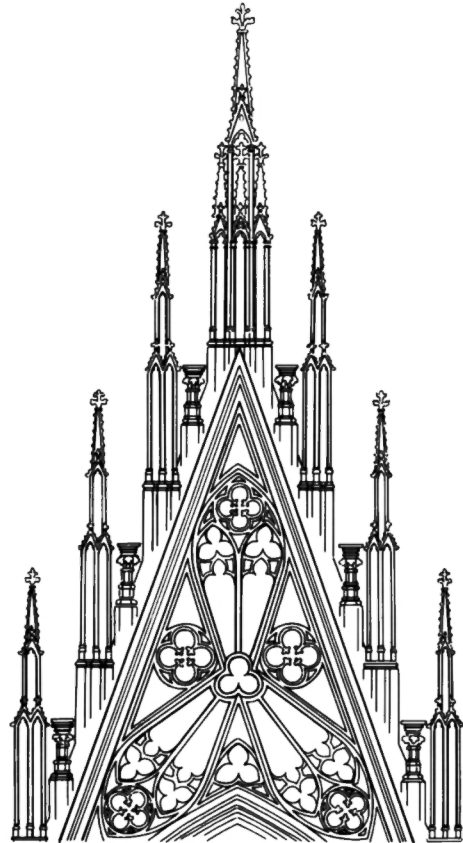

Fig 207. Köln, domen. Wimperg med »klättrande» fialer över portal i västfasaden. Omkr 1300. Teckning av U Sjöswärd efter kopia av originalritningen.

Köln, der Dom. Wimperg mit „kletternden“ Fialen über dem Portal der Westfassade. Um 1300.

Brudportalen fortfarande är helt romansk i sin uppbyggnad. Detta betyder givetvis inte, att Magdeburg skulle vara yngre än Visby utan endast, att Brudportalen har sina rötter i det mera konservativa Rhenlandet–Westfalen. Däremot är Brudportalen säkerligen äldre än den spetsbågiga Riga-portalen, vars ornamentik är starkt förenklad och förgrovd i förhållande till Brudportalens (fig 203).

Brudportalsskedet utgör sammanfattningsvis en direkt fortsättning på den inledda omvandlingen av Mariakyrkan till hallkyrka i de former, som den westfaliske byggmästaren tillämpat i östpartiet. I fråga om enskildheter såsom den nya portalen, Brudportalen, och kapitälornamentiken i det inre infördes däremot nya former, som hämtats från Rhenlandet.

Det är frestande att spekulera i om inte östtornens

Hallkyrkans färdigställande

Med det nya östpartiet och det gamla tvärskeppets ombyggnad hade de första stegen tagits mot en förändring av Mariakyrkans basilikala interiör till en hallkyrka, som i likhet med tex münstern i Herford och Liebfrauenkirche i Bremen skulle präglas av stor rumslig vidd, av slanka sammansatta pelare och högt stigande valv (fig 204). Det anslaget kom emellertid inte att fullföljas vid den fortsatta utbyggnaden.

När arbetet med långhusets ombyggnad inleddes, skedde det av allt att döma vid en tidpunkt, som inte medgav något arkitektoniskt överdåd. Målet var visserligen fortfarande en hallkyrka, men för att kunna förverkliga det var man nödsakad att i största möjliga utsträckning begagna sig av den gamla kyrkans murar och material. Den kom följaktligen att i mycket hög grad bestämma det nya långhusets mått.

Det troliga tillvägagångssättet har varit, att basilikans yttermurar först rivits, varpå grunden till de nya murarna utlagts i linje med det gamla tvärskeppets gavlar i norr och söder. I väster framdrogs de till basilikans västgavel, som delvis kvarstår i hallkyrkans västvägg. Den vid rivningen tillvaratagna sockelstenen användes i de nya murarna liksom portaler och annat stenmaterial. I ombyggnadens första skede berördes egentligen inte basilikans mittskepp. Det skulle tom kunna ha varit i funktion, förutsatt att sidoskeppsarkaderna dessförinnan på något sätt blivit förbyggda.

På grund av mittskeppsvalvens konstruktion riktade sig valvtrycket i mycket liten utsträckning utåt, och det torde inte ha varit nödvändigt med någon särskild försträvning av murarna. De verkliga svårigheterna in-

åttkantiga översta våning också kan ha sin orsak i det ökade rhenländska inflytandet i byggnadshyttan. Under romansk tid var nämligen åttkantiga torn vanliga i Rhenlandets kyrkor framför allt över mittkvadraten, men även östtornen erhöll inte sällan en åttkantig övre del. Detaljerna i tornen är emellertid så allmänna, att de ger föga ledning. Det enda dekorerade kapitålet (fig 92) har närmast bägarform och en utvecklad bladstängelornamentik, som närmar det till ett ungotiskt knoppkapitäl.¹⁴⁹

Dateringen av Brudportalsskedet måste bli osäker, eftersom inga dokumentariska hållpunkter föreligger och inte heller möjlighet till en direkt koppling till någon säkert daterad byggnad på annat håll. Ett rimligt antagande måste vara, att arbetet avslutats före mitten av 1200-talet.

stälde sig först, när murpartierna mellan arkadernas huvudpelare skulle avlägsnas och mittskeppet öppnas i full höjd mot de nya sidoskeppen. Hur detta arbete tillgick i detalj kan inte nu avgöras, endast att det måste ha varit riskfyllt, mödosamt och tidskrävande. Av de gamla högmurarna kom att återstå endast grovt tilljämna pelare, som först i samband med restaureringarna på 1800-talet fick sin nuvarande beklädnad av huggen kalksten.

Mellan de nya sidoskeppen och det gamla tvärskeppet förfors på samma sätt som mellan mittskeppet och sidoskeppen. Samtidigt ändrades formen på triumfbågen, som tidigare utan tvekan varit rundbågig, till en hög spetsbåge. Rundbågens anfangsstenar tycks kvarligga i ursprungligt läge, och även andra stenar i spetsbågen har hämtats från föregångaren (fig 102).

Det hallkyrkobygge, som inletts i öster med så höga ambitioner, kom att avslutas i former, som präglas av en nästan spartansk enkelhet. Yttermurarna saknar helt dekorativa inslag bortsett från det som övertagits från basilikan. Invändigt är enkelheten nästan utmanande och måste i ännu högre grad ha framstått så, innan de gotiska fönstren upptogs på 1300-talet och 1800-talets restaureringar avlägsnade spåren efter arkadmurarnas genombrytning. Det enda som erhållit någon dekorativ utformning är gördelbågarnas konsoler (fig 205) men man letar förgäves efter minsta lilla ornament.

Vi vet ingenting med säkerhet om hur taket över hallkyrkan såg ut, endast att de tidigare färdigställda två östliga travéerna hade mot mittskeppstaket tvär-

ställda sadeltak. Förutsätter man att byggmästaren gått till väga med samma sparsamhet, som bygget i övrigt utvisar, bör basilikans mittskeppstak ha kunnat behållas och de nya sidoskeppen ha täckts på samma sätt som i den östra delen, dvs med tvärställda sadeltak med egna gavlar längs nord- och sydsidorna (fig 206). En sådan lösning föresvävade redan Roosval, men han stödde sig på spår uppe på vinden, som senare visat sig härröra från sentida förstärkningsarbeten.¹⁵⁰ Tillvägagångssättet har emellertid så många paralleller i kontinentalt material, att det framstår som den naturligaste lösningen också i Visby.¹⁵¹

Om man vill söka sätta den arkitektoniska och konstnärliga enkelheten för att inte säga fattigdomen i hallkyrkobyggnadens slutetapp i relation till kända förhållanden i visbysamhället, ligger det nära till hands att hänvisa dels till den livliga kyrkliga byggnadsverksamhet, som pågick i staden kring mitten av 1200-talet, dels till byggandet av stadsmuren. Det sistnämnda var ett för tiden gigantiskt företag, som måste ha absorberat en betydande del av arbetskraften och inneburit en kännbar påfrestning på borgarnas ekonomi. Man vet inte, när arbetet påbörjades, men i sitt första lägre stadium bör muren ha stått färdig i mitten av 1280-talet. Någonstans i detta av intensivt byggande präglade tids-

Fig 209. Stora kapellets portal. Detalj visande den innersta arkivoltens runtom gående profilering. Jfr fig 60. Foto 1977.

Portal der grossen Kapelle. Detail, das die rundherum laufende Profilierung der innersten Archivolte zeigt.

Fig 210. Uppsala, domkyrkan. Ädikula i koromgången. Jfr fig 42 och 43. Foto G Svahnström 1977.

Uppsala, Dom. Ädikula im Chorungang. Vgl Fig 42 und 43.

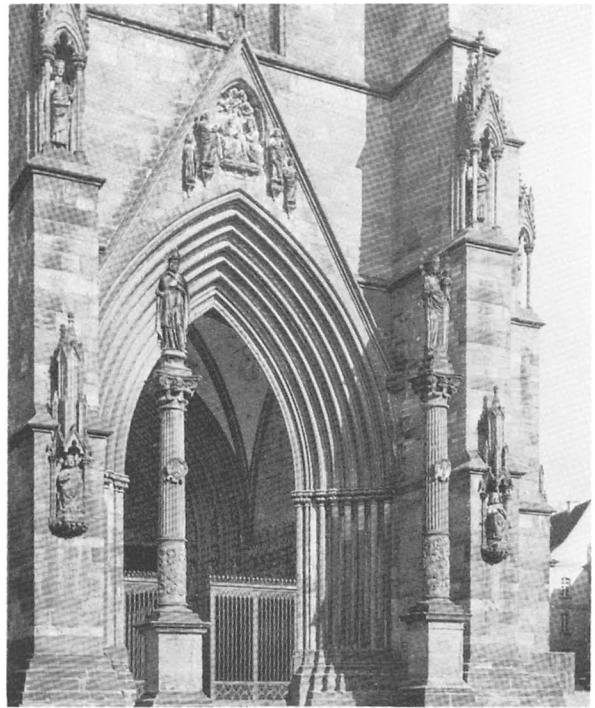
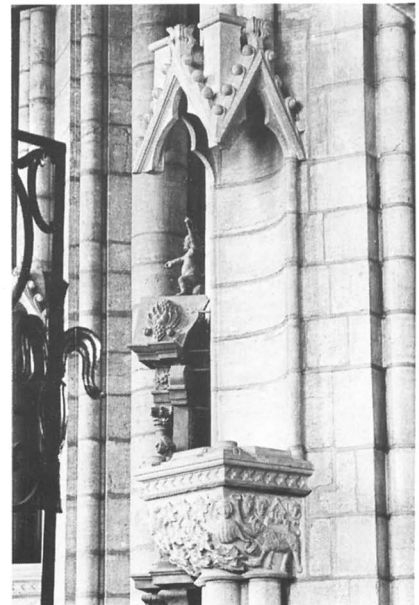

Fig 208. Freiburg im Breisgau, münstern. Västingången utgörs av en tympanonlös öppen portal med Marie kröning i vimpergfältet. Därinnanför en förhall. På ömse sidor strävpelare med ädikulor. Jfr fig 31. Efter Körte.

Freiburg im Breisgau, das Münster. Den Westeingang bildet ein offenes Portal ohne Tympanon, mit Mariae Krönung im Wimpergfeld. Dahinter eine Vorhalle. Zu beiden Seiten Strebpfeiler mit Ädikulae.

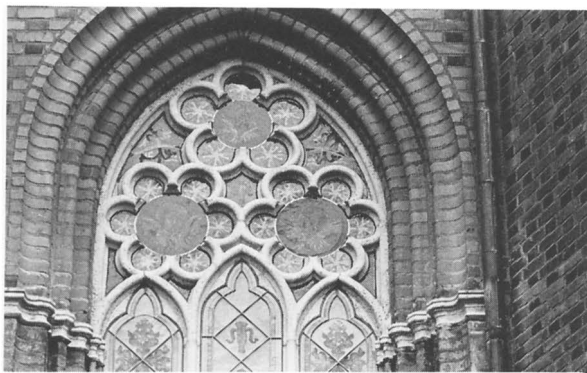

Fig 211. Uppsala, domkyrkan. Masverk i fönster i Vårfrukapellet. Jfr fig 80. Foto G Svahnström 1976.

Uppsala, Dom. Masswerk in einem Fenster des Wasachors. Vgl Fig 80.

skede – i huvudsak motsvarande 1200-talets tredje fjärdedel – måste hallkyrkans slutetapp infogas. Frånvaron av mera utpräglad gotiska former antyder, att byggnadstiden snarare bör ligga i dess början än i dess slut.

Just kring mitten av 1200-talet slog hallkyrkotypen igenom på allvar i Visby. Drotten och S Clemens är med sina korta och breda kyrkorum särskilt karakteristiska, men också S Hans och S Nicolaus hör hemma i den tiden och står med sina mera långsträckta planer och sina fyrkantiga pelare Mariakyrkan närmare. Fyr-sidiga pelare, vilka ju i Mariakyrkan till sin nedre hälft övertagits från basilikan, återfinns också i andra visbykyrkor som S Göran, S Lars och i Ryska kyrkan men ingenstans med den halvkolonn mot mittskeppet, som Mariakyrkans pelare uppvisar.

Kapellen

Stora kapellet

Det närmaste större byggnadsföretaget i Mariakyrkan efter hallkyrkans färdigställande var, såvitt man nu kan se, uppförandet av det stora kapellet framför sydsidans huvudingång. När det gäller detta för hela den svenska konsthistorien så viktiga bygge, är det framför allt tre frågor, som behöver utredas: 1. kappellets ålder, 2. dess förhållande till andra samtida byggnader, 3. dess funktion.

Kapellet är den del av kyrkan, som äger den rikaste arkitektoniska och skulpturala utstyrelsen, varför förut-sättningarna borde finnas att få åtminstone de första två

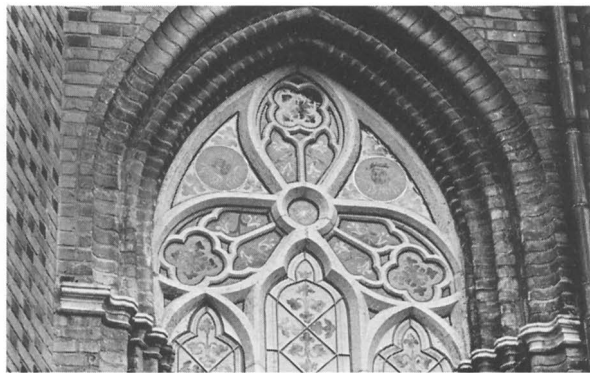

Fig 212. Uppsala, domkyrkan. Masverk i fönster i Vårfrukapellet. Jfr fig 85. Foto G Svahnström 1976.

Uppsala, Dom. Masswerk in einem Fenster des Wasachors. Vgl Fig 85.

Fig 213. Lochstedt i Ostpreussen, borgkapellet. 1200-talets slut. Fönsterblindingarnas masverk erinrar om masverket i fönster nr 18 i Stora kapellet. Foto Bildarchiv Marburg.

Lochstedt in Ostpreussen, Burgkapelle. Ende des 13. Jahrhunderts. Das Masswerk der Fensterblindierung erinnert an das Masswerk des Fensters Nr 18 in der grossen Kapelle.

Fig 214 a–b. Uppsala, domkyrkan. a. Växtornamentik på kragsten i koromgången. b. D:o på knektkapitäl i Sturekoret. Foto Uppsala-Bild.

Uppsala, Dom. Pflanzenornamentik. a. An einem Kragstein im Chorungang. b. An einem Pilasterkapitell im Sturechor.

Fig 215. Uppsala, domkyrkan. Växtornamentik på kragsten i koromgången. Foto Upplands fornminnesförening.

Uppsala, Dom. Pflanzenornamentik an einem Kragstein im Chorungang.

frågorna besvarade. Det faller sig naturligt att börja undersökningen med portalen (fig 59–68). Vid ett flyktigt betraktande ger den intryck av att vara en tämligen ordinär höggotisk portal, men en mera närgången granskning avslöjar flera ovanliga drag. Så t ex är vimpergen prydd med fialer, tre på var sida med masverksmönster och en på toppen med figurmotiv. Vanligtvis kantas de gotiska vimpergerna av blad- eller knoppliknande ornament, sk krabbor, medan fialer, om sådana överhuvud taget förekommer, endast används som flankerande motiv.¹⁵²

Visbyportalens »klättrande» fialer är inte helt unika men dock ytterligt sällan förekommande. Endast på två andra ställen har något liknande iakttagits, nämligen på münstern i Strasbourg och domen i Köln, där västfasadernas slösande rikt dekorerade portaler har vimperger kantade med omväxlande fialer och statyetter (fig 207). Den förra dateras till omkr 1280, medan Kölnerdomens västfasad, eller rättare sagt den ännu bevarade originalritningen, anses ha utförts omkr 1300.¹⁵³ I båda fallen förutsätts franska förebilder.

Steget mellan de nämnda katedralerna och Maria-kyrkan är naturligtvis i alla avseenden ofantligt, och det är svårt att föreställa sig en direktkontakt. I slutet av 1200-talet ägde emellertid en invandring av franska stenhuggare rum till domkyrkobygget i Uppsala, och mellan detta och Stora kapellet har, som många forskare redan påpekat, ett nära samband existerat.¹⁵⁴ Det har hittills i huvudsak ansetts begränsat till den dekorativa utsmyckningen, men som längre fram närmare skall utvecklas, torde det ha haft en betydligt större omfattning. Det ifrågakommande portalmotivet påträffas visserligen inte nu i Uppsala, men det kan givetvis ha funnits i någon av fransmännens skissböcker. Det bör här också erinras om att det ursprungliga utseendet på Uppsalas södra tvärskeppsportal, som är den som närmast kunde ifrågakomma som förebild, inte är känt.¹⁵⁵

Andra originella drag hos visbyportalens är, att smygarnas rundstavar saknar baser och i stället spjälkas upp i två spetsar, och att smygarna och arkivolter har olika profilering. Anordningen saknar inte dekorativt behag, men den är föga arkitektonisk och strider mot gotiska principer. Under gotiken reduceras kapitälbandens avskärmas verkan mer och mer, och till slut omfattar smygarnas profil utan avbrott hela portöppningen. Anmärkningsvärt är också, att portalen som enda större gotiska portal på Gotland saknar tympanon. I fransk gotik är detta sällsynt, och där det någon gång förekommer, finns i regel en linteau eller överliggare och ovanför denna på tympanets plats ett masverksfönster

Fig 216. Uppsala, domkyrkan. Växtornamentik på kapitäl i koret. Foto G Svahnström 1975.

Uppsala, Dom. Pflanzenornamentik an einem Kapitell im Chor.

Fig 217. Uppsala, domkyrkan. Knektkapitäl i koret. Foto Uppsala-Bild.

Uppsala, Dom. Dienstkaptell im Chor.

Fig 218. Uppsala, domkyrkan. Stridande man på kragsten i koromgången. Foto G Svahnström 1977.

Uppsala, Dom. Kämpfender Mann auf einem Kragstein im Chorungang.

(Reims). I Tyskland är förhållandet inte lika entydigt. Inom tegelbyggnadsområdena är tympanonlösa portaler snarare regel, medan de inom naturstensområdena är sällsynta. De leder i det senare fallet vanligen till en öppen förhall, varifrån sedan en annan, ofta rikt skulpterad portal för in i själva kyrkan. Västingången till münstern i Freiburg im Breisgau från slutet av 1200-talet är därvidlag ett gott exempel (fig 208).

Där tympanon finns, vilar det normalt på sidoposter, som i sin tur står på en tröskelsten. Dessa tre element, tympanon, poster och tröskel, bildar anslag för dörren eller dörrarna. I Stora kapellet finns ingenting av detta, och då där inte heller kan upptäckas några spår av bomrännor eller andra ursprungliga stängningsanordningar, kan man misstänka, att också denna portal från början saknat dörrar. Misstanken stärks av att den innersta arkivolten är profilerad också på insidan (fig 209).

Av väsentlig betydelse för intrycket av portalen är ädikulorna på de flankerande strävpelarna (fig 42–43). I den internationella gotiken är sådana relativt vanliga – här kan än en gång hänvisas till västportalen i münstern i Freiburg im Br – men i Sverige torde de finnas endast i Visby och vid Uppsala domkyrkas södra tvärskeppsportal. Den senare blev emellertid som nyss anfördes tidigt omgjord, och ädikulorna förändrades, vilket försvårar en jämförelse. Går man i stället till de mera ryktbara ädikulorna i domkyrkans koromgång, finner man såväl arkitektoniska som skulpturala beröringspunkter (fig 210).¹⁵⁶ På båda ställena är de bakomvarande pelarna grunt urholkade för att det skall bli mera luft kring skulpturerna, och i konsolernas främre hörn har stått kolonnetter som stöd för baldakinen. Dessutom är materialet också i Uppsala gotländsk kalksten. Visbyädikulorna har den rikaste arkitektoniska och skulpturala utformningen, men ifråga om figurframställning och drastisk berättarkonst är Uppsalas kragstensskulpturer överlägset främst. Till detaljerna i dessa blir det anledning att återkomma senare.

Om undersökningen av själva portalen inte givit några direkta belägg för ett samband med Uppsala, blir förhållandet ett annat vid en jämförelse mellan fönstren i Stora kapellet och vissa fönster i uppsalakoret.

Masverken i Stora kapellet fem fönster är alla olika. Avsevärda partier har visserligen under århundradenas gång måst förnyas, men allting talar för att det skett i trogen överensstämmelse med de gamla formerna. Somliga mönster tillhör gotikens allmängods, medan andra är mera speciella. Två av kapellet fönster, och därav ett med mycket ovanligt masverk, har sådan likhet med två av korfönstren i Uppsala att man kan tala

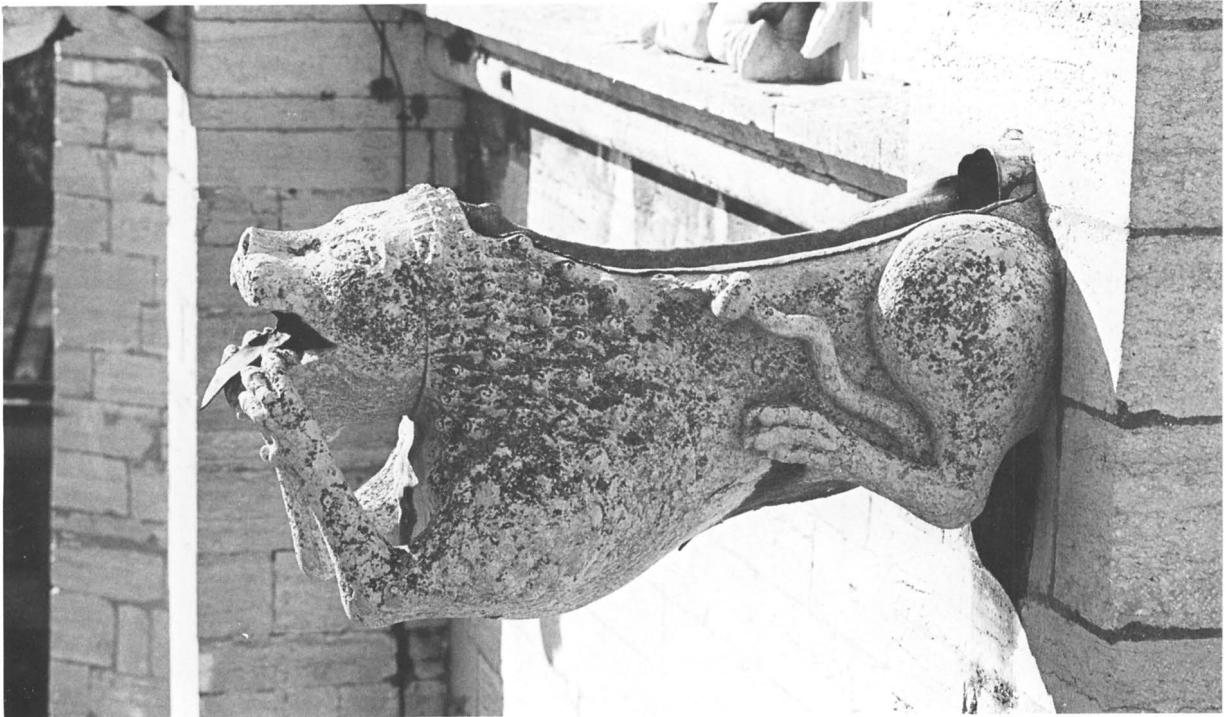

Fig 219. Stora kapellet. Vattenkastare i form av ett lejon i språng. Foto 1976.

Die grosse Kapelle. Wasserspeier in Form eines Löwen im Sprung.

om fullständig överensstämmelse. Det ena fönstret (nr 17) befinner sig på Stora kapellets östra sida, det är tredelat och har i bågfältet ett fempass överst och två sexpass nedanför (fig 80). Det motsvarande uppsalafönstret (fig 211) sitter i Vårfrukapellet eller Vasakoret. Det mera ovanliga fönstret (nr 21) – det norra på Stora kapellets västra sida (fig 85) – är likaledes tredelat men har masverk i form av ett treblad, där varje blad är indelat i parställda spetsbågar med ett fyrrpass ovanför. I Uppsala finns motsvarande fönster bl a i nyssnämnda kapell (fig 212). Likheten kan utsträckas till masverkets profiler, som är rundade i de två förstnämnda fönstren och kantiga i de senare, och till stenmaterialet, som också i det här fallet är gotländsk kalksten.

De återstående masverken i Stora kapellet har inte lika exakta motsvarigheter i Uppsala, men varje enskilt motiv så när som ett enda återfinns där. Undantaget är de tulpanliknande masverksformerna i den södra kapellfasadens östra fönster (nr 18, fig 81). De är emellertid så egenartade, att det är frestande att tänka sig, att den ursprungliga formen förändrats i samband med någon ombyggnad, allra helst som masverkets överdel bevisligen är förnyad. I kapellet i den av Tyska orden

uppförda borgen Lochstedt i Ostpreussen finns emellertid så pass likartade masverksformer från slutet av 1200-talet, att fönstret i Stora kapellet mycket väl kan ha bevarat sitt ursprungliga utseende. Lochstedtskapellet förete fö även i andra avseenden likheter med Stora kapellet (fig 213).¹⁵⁷

Vad trebladsmotivet beträffar är det relativt sällsynt i den utformning det fått i Uppsala och Visby. På kontinenten finner man det vid motsvarande tid bl a i fönstret ovanför västportalen i münstern i Freiburg im Breisgau, i västfönstret i Elisabethkyrkan i Marburg och på åtskilliga ställen i Strasbourg och Kölnerdomen, i den sistnämnda dock inte som fönster utan i vimperger. I fransk gotik synes det inte ha upptagits. Typologiskt kan det förklaras som en anpassning av det populära rosettfönstret till ett ordinärt spetsbågsfönster. På samma sätt indelade blad förekommer fö i norra tvärskeppsgavelns rosettfönster i Uppsala. Vill man söka övergångsformer, erbjuder det tyska materialet en rad instruktiva exempel.

Det parti i uppsaladomen, där de aktuella masverksfönstren har sin plats, stod under arbete i slutet av 1200-talet. Ett Mariaaltare, som rimligtvis bör ha be-

Fig 220. Stora kapellet. Vattenkastare, Simson och lejonet. Nu i Gotlands forn-sal. Foto 1976.

Die grosse Kapelle. Wasserspeier. Simson und der Löwe.

funnit sig i Vårfrukapellet, omtalas 1298. Arbetet fortskred från öster till väster, och omkr 1310 anses högkoret ha varit färdigt.¹⁵⁸ Likheten mellan uppsala- och visbymasverken talar för en samtidig tillkomst och till och med för ett gemensamt ursprung. Med hänsyn till gotlänningarnas överlägsna skicklighet som stenarbetare och till stenmaterialalets gotländska härkomst är det naturligt att söka verkstaden på Gotland. Till masverk åtgick stenblock av avsevärd storlek och tyngd, varav det mesta gick till spillo vid bearbetningen. Det måste därför redan av transporttekniska skäl ha tett sig fördelaktigare att låta tillverka masverken på Gotland än transportera råstenen till Uppsala för bearbetning där. Det förefaller m a o sannolikt, att den franska arbets-

ledningen i Uppsala lagt ut beställningar på Gotland efter tillhandahållna mönster. På samma sätt gick man för övrigt tillväga, när uppsaladomens masverk restaurerades i mitten av 1970-talet.

Också när det gäller ornamentik och figurframställningar är överensstämmelserna mellan Stora kapellet och uppsalakoret många och slående.

I kapellet förekommer tre huvudgrupper av växtornamentik: ekblad, vinblad och murgrönsblad (fig 140, 142). Vid sidan av dessa finns enstaka starkt stilerade växter. Kvaliteten inom de olika grupperna varierar liksom bladens utseende, vilket tyder på att flera mästare varit verksamma. Bland ekbladen står de, som pryder slutstenen i valv 22, i en klass för sig (fig 139 b).

Fig 221. Stora kapellet.
Vattenkastare i form av
en man som klättrar på
en stång. Foto 1976.

*Die grosse Kapelle.
Wasserspeier in Form
eines Manns, der an
einer Stange klettert.*

Fig 222. Stora kapellet.
Vattenkastare i form av
en bunden djävul. Foto
1976.

*Die grosse Kapelle.
Wasserspeier in Form
eines gebundenen Teu-
fels.*

Fig 223. Martebo. Fängslad djävulsfigur på
östra kapitälbandet i långhusets sydportal.
Foto G Svahnström 1977.

*Martebo. Gefesselter Teufel am östlichen Ka-
pitellband des Südportals am Langhaus.*

De varandra delvis täckande bladen är formade med nästan impressionistisk livfullhet. Ett par knippen med ollon ingår också i kompositionen. I Uppsala finns ingen kvalitativt jämförbar framställning av detta motiv men väl till de mera primitiva kvistar med ekblad, som ses på konsolen E2 och knektkapitålet E6. Samma ekblad finner man också på ädikulakonsolen th om portalen på kapellets utsida. I nästan identiskt samma utförande möter det dels – med ollon – på kragstenen med draken och häxan i Uppsalas koromgång (fig 214 a), dels på ett knektkapitäl i Sturekoret (fig 214 b) och dels på pelarkapitålet mellan Hornska och De Geerska gravkoren. I Gamla Apoteket i Visby förvaras en relief föreställande ett ekträd med likadana blad, och i samma karakteristiska utförande uppträder de på ett par kapitäl från klostret: Kolbatz i Polen, som anses ha börjat byggas 1307 eller kort tid därefter. De är av gotländsk kalksten och har säkerligen huggits av gotländska mästare.¹⁵⁹

Lika stor som kvalitetsskillnaden är mellan slutstensens ekblad å ena sidan och konsolernas och kapitälens å den andra, lika markant skiljer sig vinlöven på konsolen E9 från de övriga. De förra är känsligt modellerade naturalistiska blad med nerverna markerade med fina ristningar. De övriga är mera schablonartade, ibland med ristade nerver, ibland sedda från undersidan med nerverna liggande som trådar utanpå bladet. Rankorna flätar sig emellertid naturtroget i varandra på samtliga, och kompositionen är fri och levande. Druvklasar förekommer endast på kapitålet E7. Vinlövsornamentiken, som under gotiken åtnjöt en oerhörd popularitet, är rikligt företrädd i Uppsala i närbesläktade former såväl på korkapitälerna som på flera av kragstenarna (fig 215). Även den tredje bladgruppen, de läderartade buckliga murgrönsbladen, förekommer i olika varianter i Uppsala (fig 216).

Av de starkare stiliserade växterna ger sig en på grund av sambandet med Adam och Eva tillkänna som ett äppelträd. Det har i Uppsala sin motsvarighet på kragstenen med »Milites pugnantes». Slutligen finns den dubbelbladiga rosen från kapellets vimperg på flera ställen och i rikare utformning i Uppsala, bl a på kragstenen med fågel Fenix i koromgången och på linteaun i norra tvärskeppsportalen.

Djurframställningar är sällsynta i Stora kapellet. På portalens kapitälband har funnits några, men när så obetydligt återstår, är det vanskligt att anställa jämförelser. Det må dock erinras om att det vänstra kapitålet längst ut visar en fågel (fig 67), som med utbredda vingar och huvudet nedåt biter om kapitälringen, dvs samma motiv som vi tidigare lärt känna i basilikans

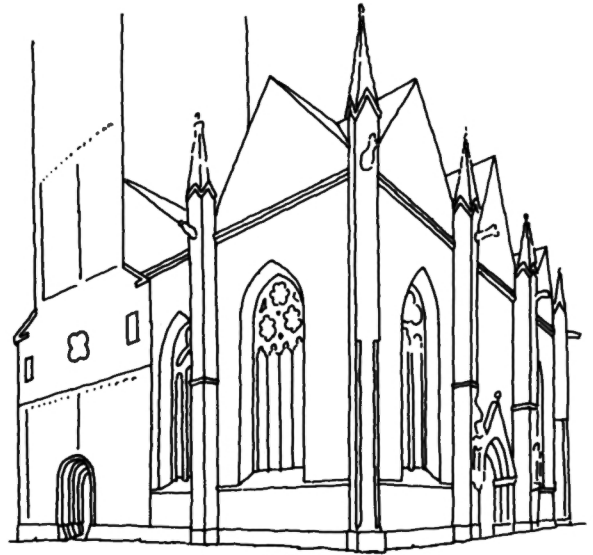

Fig 224. Stora kapellet. Försök till rekonstruktion av den ursprungliga takanordningen. Teckning av J Söderberg 1977, efter skiss av E Lundberg.

Die grosse Kapelle. Rekonstruktionsversuch der ursprünglichen Dachanlage.

mittskepp. Detta motiv återkommer på ett par ställen bland uppsalakorets kapitälskulpturer. I såväl Uppsala som Stora kapellet har vidare Lammet med korsfanan fått pryda slutstenar i valven, men likheten inskränker sig där till motivet.

Bland människoframställningarna tilldrar sig i detta sammanhang de bärande gestalterna på knektkapitålet E3 (fig 144) ett särskilt intresse på grund av sin nära anknytning till motsvarande motiv på en korpelare (D10) i Uppsala (fig 217). Samma motiv förekommer fö också på ett av kapitälerna från Kolbatz. Till den stora knäböjande mansfiguren i kapellets nordöstra hörn (E8) saknas i Uppsala jämförelser i motsvarande storlek, men klädedräkt, frisyr och det platta uttryckslösa ansiktet möter man hos figurerna på kragstenen med *Milites pugnantes* (fig 218). Vidare finns på båda håll – dock utan närmare likhet – Kristushuvuden på slutstenar. I sin stränga stilisering är Stora kapellets Kristus av utomordentligt suggestiv verkan (fig 139 a).

Till det mest fascinerande i Stora kapellet för att inte säga i hela Mariakyrkan hör vattenkastarna i sydfasadens strävpelare. Tre av dem är överraskande väl bevarade original, medan den fjärde, Simson med lejonet, är en inte så lyckad fri kopia av det defekta originalet i Gotlands fornsal. En femte vattenkastare på västfasaden, också den nyhuggen vid sekelskiftet, är helt nyskapad av restaureringsarkitekten efter franska förebil-

der och saknar således intresse i detta sammanhang.

För vattenkastarna finns inget jämförelsematerial i Uppsala och veterligen inte heller någon annanstans i Norden utanför Gotland. Där har emellertid motivet kopierats i en rad kyrktorn. Vattenkastarna i Lärbro, Stånga (sekundärt placerade vid sydportalen) och Öja står Stora kapellets närmast.

Förutom det rent praktiska syftet att skydda fasader och murfot för regn- och smältvatten från taken har vattenkastarna haft ett magiskt, avvärjande syfte. Genom styrkedemonstration, skrämmande utseende eller varnande exempel skulle de skydda kyrkan mot illasinnade demoniska makter. Bland Stora kapellets vattenkastare företräds styrkan dels av det ensamma lejonet framställt i fullt språng mot en osynlig angripare (fig 219), dels av Simson, som på en annan vattenkastare bänder upp lejonets käftar (fig 220). Avskräckande genom sin grymma uppsyn är den vilt stirrande mannen, som klättrar på en stång på sydvästra strävpelaren (fig 221), där stången måhända skall föreställa ett enkelt avloppsrör. I det motsatta hörnet har utkastaren formen av en behornad djävul (fig 222), som hålls fångslad med bastanta rep av två små människofigurer, en bild av det ondas maktlöshet gentemot kyrkan. Framställningen erinrar både utseendemässigt och innehållsligt om den med ett bultlås fångslade djävulen på långhusportalen i Martebo (fig 223).

I kontinentens gotiska katedraler börjar skulpterade vattenkastare uppträda ett stycke in på 1200-talet. De blev snabbt populära, och på en större katedral kunde de förekomma i hundratal. Intrycket av massproduktion blir därför ofrånkomligt, allrahelst som formen varierar mycket litet. De flesta ser ut som långt utdragna hund- eller drakkroppar, till en början raka, senare gärna böjda åt sidan. Mera fantasifullt utförda, ofta burleska människo- och djurgestalter eller fabelväsen tycks vara vanligare på tyskt område än på franskt, men materialet är svårtillgängligt och därigenom föga utforskat.¹⁶⁰ Ett studium försvåras också av att vattenkastarna på många håll tagit skada av eld, frost och de på senare tid allt svårare luftföroreningarna och ersatts med nytillverkade mer eller mindre goda kopior.

Det förefaller som om mästaren till Stora kapellets vattenkastare delvis låtit sin egen fantasi diktera valet av motiv. Till mannen på stången har ingen motsvarighet påträffats, och Simson med lejonet – ett i övrigt mycket vanligt motiv – synes inte förekomma i sådant sammanhang på något annat håll.

Undersökningen av Stora kapellets masverk och ornamentik har gett till resultat, att det tidigare konstaterade sambandet mellan Gotland och uppsaladomens

kor ytterligare bekräftats. Till en del synes det ha haft formen av direkta beställningar i gotländska verkstäder. Vidare har säkerligen gotländska stenmästare arbetat i byggnadshyttan i Uppsala, och mästare därifrån har förmodligen också besökt Gotland. Hur som helst har många vägar stått öppna för ett ömsesidigt utbyte av idéer, mönster och erfarenheter mellan Gotland och Uppsala under årtiondena närmast före och efter 1300, och helt naturligt har Gotland ifråga om innovationer varit den mottagande parten. Mycket av det nya franska har sugits upp i Stora kapellet och där blandats med traditionella former och främmande inslag med ett mera diffust ursprung.¹⁶¹ När man ser den stora variationen i ornamentik och detaljformer, får man nästan ett intryck av att Stora kapellets byggmästare fått överta färdigt material, som varit avsett för export åt olika håll eller måhända för användning i gotländska landskyrkor, som efter inbördeskriget 1288 och den efterföljande konjunkturedgången inte kunnat fullfölja sina påbörjade ombyggnader.

Ser man till kapellet som helhet, är med undantag för taket mycket litet ändrat sedan byggnadstiden. I det inre torde den enda förändringen vara, att väggen mellan södra sidoskeppet i långhuset och kapellets nordvästra travé genombrutits, vilket skett före mitten av 1600-talet, kanske för att möta ett ökat behov av utrymme, sedan kyrkan efter reformationen blivit enda församlingskyrkan i staden. Hur yttertaget ursprungligen var beskaffat kan endast förmodas, inte bevisas. Såväl Roosval som Lundberg tänkte sig tre parallella sadeltak i norr-söder med separata gavlar på kapellets sydfasad (fig 161), en lösning som fö redan G Pettersson och Hägg (fig 246) varit inne på, men som Hägg senare – främst av estetiska skäl – övergav. Han ansåg, att gavlarna alltför mycket skulle skymma klerestoriet men han fann också svårigheter att förena denna takanordning med de underliggande höga valven. Kapellets hela uppbyggnad med de snedställda strävpelarna i hörnen talar dock för ett tredelat tak med gavlar inte bara i söder utan också i öster och väster (fig 224). Det är emellertid ofrånkomligt, att en så komplicerad takform varit ytterst sårbar, när snö och is täppte till rännedalarna, och det är därför knappast förvånande att den, när de första avbildningarna vid 1700-talets mitt ger en någorlunda säker uppfattning om kyrkans utseende, ersatts av en enklare (fig 232). Det kan förmodas ha skett samtidigt som sidoskeppstaken höjdes.

Det råder inget tvivel om att Stora kapellet är ett av vårt lands allra vackraste gotiska rum. Trots detta finns enskildheter, som tyder på att byggmästaren inte varit helt förtrogen med den nya arkitekturens språk. Sydsi-

dans fönster är osymmetriskt placerade i förhållande till valvens sköldbågar, och den höjdsträvan, som är den gotiska byggnadskonstens mest karakteristiska drag och som så fint accentueras av de slanka, obrutna pilastrarna på samma vägg, följs inte upp på väggen mittemot (fig 137–138). I det yttre fäster man sig vid hur oregelbundet de nyssnämnda fönstren inkomponerats i väggfalten mellan strävpelarna – de sitter inte ens på lika avstånd från dessa inom respektive väggfält – och vid deras avvikande bågform, det västra klart spetsbådigt, det östra endast obetydligt spetsat (pl III). En blick på grundplanen visar också, att sydsidans strävpelare, vilkas uppgift är att möta valvens utåtriktade tryck, inte till fullo korresponderar med de punkter i det inre, mot vilka trycket riktar sig. Redan tidigare har påtalats, att portalens smygar, arkivolter och fialer brister ifråga om arkitektonisk logik.

När det gäller den viktiga frågan om Stora kapellets datering, torde vår undersökning ha givit vid handen, att starka skäl talar för en byggnadstid i början av 1300-talet. Den har inte till någon del bekräftat den tidigare dateringen till 1350-talet, som går tillbaka på Gustaf Lindströms 1892 gjorda sammankoppling med påven Clemens VI:s år 1349 utfärdade tillstånd för bröderna Swerting att grunda ett kapell i Mariakyrkan. Egentligen är det förvånande att detta påstående så länge fått stå oemotsagt. Tidpunkten var ju minst av allt lämpad för en praktbyggnad av Stora kapellets typ. Digerdöden drog under de första åren på 1350-talet härjande fram över Europa, och även om alla siffror saknas för Visbys del, måste staden, öppen som den var för sjöfarande från alla håll, ha varit ytterst sårbar. Och knappt hade den hunnit återhämta sig, förrän nästa hemsökelse kom i form av den danske kungen Valdemar Atterdags brandskattning. Dessa prövningar drabbade samtidigt som staden av andra skäl måste vidkännas en långsam tillbakagång ekonomiskt och merkantilt.

Om saken hade gällt byggandet av ett kapell av den storlek, som på den tiden var den normala för ett privatkapell, skulle tidsläget inte ha spelat någon avgörande roll, men Stora kapellet är med sin 190 kvm stora golvyta jämförbar med en ordinär gotländsk landskyrka. Det förefaller med andra ord föga sannolikt, att två enskilda personer under rådande förhållanden velat och kunnat investera så betydande belopp i en kapellbyggnad, som det här är fråga om.

Det kapell, som bröderna Swerting fick tillstånd att grunda, skulle enligt påvebrevet invigas till den heliga Katarinas ära. Naturligtvis finns den möjligheten, att en staty av helgonet stått under någon av baldakinerna

vid Stora kapellets ingång, men om det verkligen varit fråga om ett Katarinakapell, måste det anses anmärkningsvärt, att det varken i portalens omfattande skulpturala utsmyckning eller i det inre förekommer någon enda anspelning på helgonet ifråga.

Det mest avgörande skälet vid sidan av de rent konsthistoriska för att kapellet inte haft med familjen Swerting att göra är, att ingen som helst tradition därom föreligger. Ingen av 1600-talsförfattarna, inte en gång Strelow, som eljest vet berätta om borgmästare Herman Swertings sorgliga öde, har någon notis om att kapellet byggts av dennes söner. När det på 1630-talet börjar framträda i kyrkans räkenskaper, kallas det rätt och slätt kapellet. Benämningen Stora kapellet blir vanlig efter mitten av 1700-talet, sedan ett mindre kapell uppförts framför Brudportalen. Ursprungligen torde det emellertid ha hetat Mariakapellet. Spegel använder den benämningen 1683, men redan 1483 omtalas i ett gåvobrev S Marie kapell i ett sammanhang, som tyder på att det är detsamma, som senare kom att kallas Stora kapellet.¹⁶² Däremot möter man ingenstans i äldre tid Katarinakapellet eller Swertingska kapellet.¹⁶³ Här må erinras om att bilden på portalvimpergens översta fial har tolkats som Marie kröning, och att den enda säkert belagda figurscenen på kapitälbanden föreställer Maria ridande med Jesusbarnet till Egypten.

Om nu det swertingska namnet måste skiljas från Stora kapellet, inställer sig frågan, av vilken anledning och för vilket ändamål det tillkommit. Genom sitt läge framför kyrkans huvudingång har det fungerat som förhall, och i den egenskapen bygger det på traditioner ända från fornkristen tid. Ute i Europa var under medeltiden öppna eller slutna förhallar vanliga; i Tyskland kallades de ofta Paradies. Vid domen i Münster finns ett berömt sådant från mitten av 1200-talet, ursprungligen öppet på alla tre sidorna;¹⁶⁴ ett annat Paradies från samma tid – med T-formad grundplan – låg framför nordingången till domen i Lübeck.¹⁶⁵ Domen i Fritzlar har ett Paradies framför västingången, en öppen tvåskeppig hall från 1230-talet. Den har även använts som kapell.¹⁶⁶ Om också de förstnämnda haft denna dubbla uppgift är obekant men sannolikt. Så var emellertid säkert fallet med Briefkapelle vid Marienkirche i Lübeck från 1310-talet, beläget på samma sätt som Stora kapellet och med en portalornamentik, som har en del gemensamt med Stora kapellets.¹⁶⁷

I de nordiska länderna motsvaras dessa förhallar av till format och utsmyckning långt blygsammare vapenhus, vilka emellertid märkligt nog saknas på Gotland utanför Visby. Det är av intresse att kunna konstatera, att vapenhusen åtminstone ibland haft den dubbla

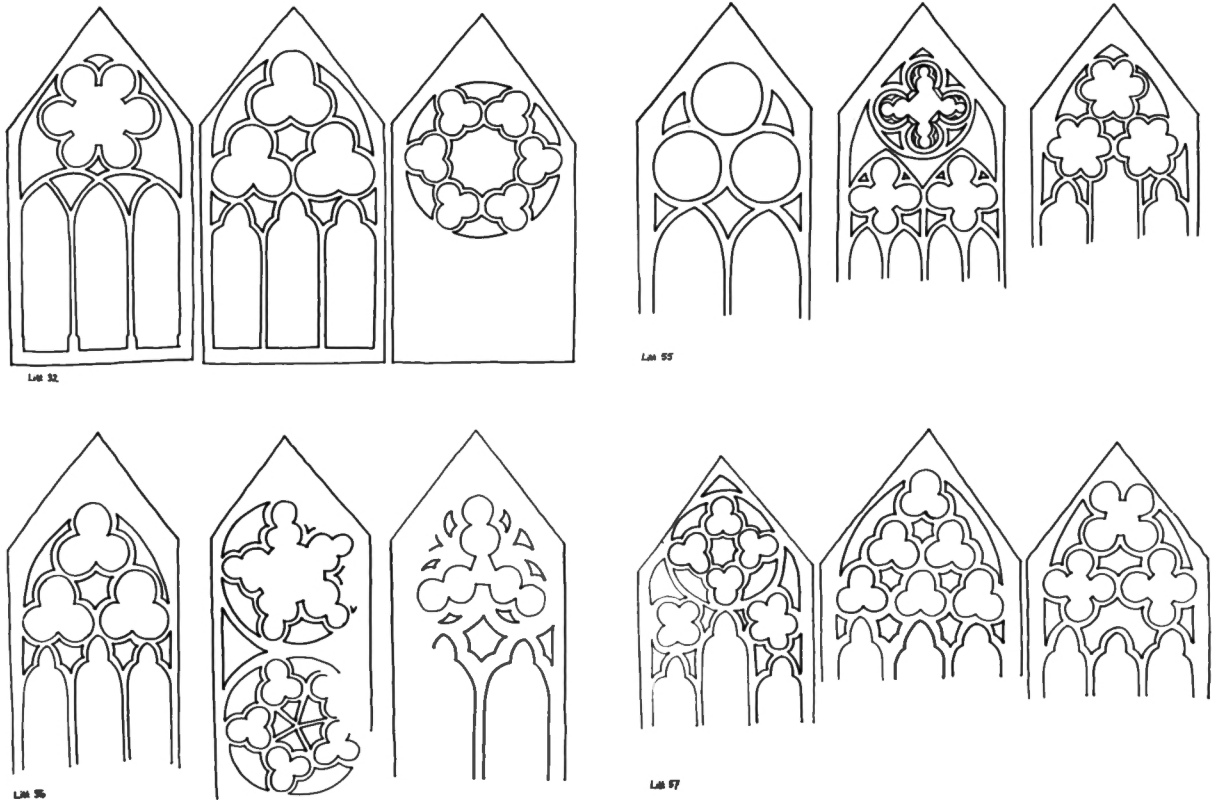

Fig 225. Stora kapellet. Masverksmönster på fialerna på portalens vimperg. Jfr fig 94. Teckningar av J A:son Utas.

Die grosse Kapelle. Masswerksmuster an den Fialen zum Wimperg des Portals.

funktionen av förhall och kapell. Så var det tex otvivelaktigt i Drotten, och möjligen kom med tiden också S Per att fungera så i förhållande till S Hans. Ivar Anderson nämner tre uppländska vapenhus, Häverö, Riala och Frötuna, som haft altare, och i det sistnämnda har också spår av ett altarplatsen avskiljande skrank iakttagits.¹⁶⁸ I Stora kapellet är den nuvarande nivåskillnaden med en två steg förhöjd östlig del ursprunglig, och i gränsen kvarstod ända in på 1800-talet ett skrank, vars ålder och utseende emellertid är okända. Det nuvarande altaret härrör från början av 1900-talet, men säkert har ett sådant funnits redan från början. Därför talar inte minst, att det bakomvarande fönstret sitter två meter högre än övriga fönster.

Det föreligger ibland uppgifter om att förhallar av nu nämnt slag också haft profana uppgifter. Ifråga om vapenhusen framgår av namnet, att kyrkobesökaren där lade ifrån sig sina vapen före inträdet i kyrkan. I

Münsters Paradies sammanträdde en domstol, som kallades Sengericht, och som hade att döma i mål om kyrkliga förseelser,¹⁶⁹ i Lübeckerdomens Paradies avdömde biskop, prost och dekan liknande mål och även förhallen i Freiburg användes tidvis som domstolslokal. I Briefkapelle vid köpmännens egen kyrka i Lübeck hade den offentlige skrivaren sin mottagning. I vad mån liknande funktioner varit knutna till Stora kapellet, har man inga uppgifter om, men det kan inte uteslutas, att så varit fallet.

Vid tiden för kapellets byggande var Visbys ställning inom Hansan visserligen inte densamma som under århundradet dessförinnan. Makten hade i växande omfattning samlats i lübeckerköpmännens händer, men just i början av 1300-talet drabbades Lübeck av en förtroendekris, som gjorde det möjligt för Visby att återerövra sin förlorade position som säte för den viktiga appellationsdomstolen för processer rörande Han-

Fig 226. Stora kapellet. Detalj av fönstersmygens profil i fönster nr 18 med trifoliefris liknande den som förekommer överst på östtornen. Foto 1976.

Die grosse Kapelle. Detail des Profils der Fensterschräge am Fenster Nr 18 mit einem Dreiblattfriese ähnlich denen zu oberst an den Osttürmen.

sans novgorodkontor.¹⁷⁰ Vill man i Stora kapellet se en byggnad, som i likhet med de nämnda tyska exemplen också fungerat som domstolslokal, kunde det räcka med att hänvisa till de tvister och förseelser, som utan tvivel förekom inom den egna församlingen men också appellationsdomstolen kommer på ett naturligt sätt in i bilden. De mål, den hade att avdöma, var köpmansgillet's angelägenhet, inte stadens. Det är betecknande, att viktiga dokument som Artlenburgraktaten arkiverades i Mariakyrkan och inte i stadens rådhus, och att novgorodkontorets kassa, de tider kontoret var stängt, ävenledes förvarades där. Mariakyrkan var sålunda sedan gammalt den plats, där köpmansgillet's viktigaste politiska och ekonomiska frågor avhandlades.

Köpmankoret

Såsom tidigare påvisats stöter Köpmankorets södra vägg stumt mot Stora kapellet. Det är alltså yngre än detta. Det saknar helt ornamentala detaljer, och det enda, som kan ge någon anvisning om byggnadstiden är masverksfönstret (fig 79), som är ursprungligt. Det ansluter i mönster och utförande så nära till hallkyrkans yngre gotiska fönster (fig 73–74), att det måste vara samtidigt med dessa.

Köpmankoret är anlagt så som man under medeltiden brukade gå tillväga, när kapell fogades till en kyrka, dvs man har flyttat ut ett stycke av sidoskeppets yttervägg. Till sidor i kapellet begagnade man sig i regel av befintliga strävpelare, men i Visby, där sådana saknades, utnyttjades för den ena sidan Stora kapellets östvägg under det att den andra måste muras upp helt från grunden. I domkyrkor och katedraler, där kapellbyggnaden under hög- och senmedeltid var intensivt, uppstod längs nord- och sydfasaderna sammanhängande kapellrader, som ändrade kyrkans utseende både ut- och invändigt. I Visby blev det inte så. Köpmankoret fick inga efterföljare, och dess tillkomst inverkade mycket litet på kyrkans arkitektur.

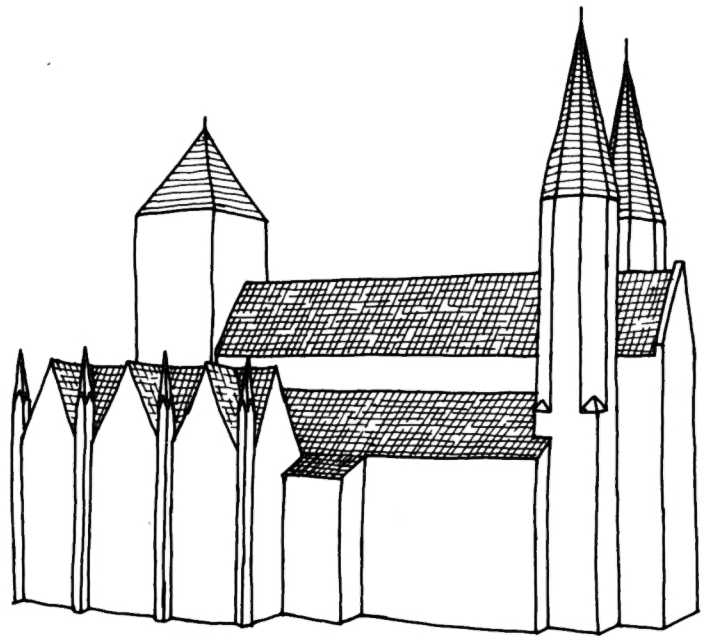
Vill man knyta det swertingska namnet till en kapellbyggnad, vilket i och för sig är rimligt, och inte bara till ett altare, vilket också är tänkbart, skulle Köpmankoret med hänsyn till storlek och tillkomsttid utan tvekan innebära ett bättre alternativ än Stora kapellet.

Klerestorievåningen

Byggnadssättet med likartat fasadmateriäl men kanske i ännu högre grad arkitektoniska skäl talar för att förhöjningen av mittskeppet och östtornen skedde samtidigt. Det ena förutsätter utseendemässigt det andra. Avsikten med den mycket genomgripande förändringen har otvivelaktigt i första hand varit estetisk: man har velat ge kyrkan utseende av basilika. Det kan synas som en återgång till föråldrade ideal – det var ju som basilika Mariakyrkan först byggdes – men med det från början av 1200-talet allt starkare franska inflytandet i Europa kom basilikan att uppleva en renässans. Som exempel på styrkan i vågen av fransk katedralgotik kan erinras om kyrkor som Kölnerdomen (grundlagd 1248), Marienkirche i Lübeck (ombyggnad till basilika påbörjad 1266) och Uppsala domkyrka (påbörjad på 1280-talet). På Gotland byggdes under gotiken inga basilikor men däremot har man på några ställen följt Mariakyrkans exempel och givit exteriören ett basilikalt utseende. Så skedde i S Nicolaus i Visby, vilket

Fig 227. Schematisk rekonstruktion av Mariakyrkans utseende vid medeltidens slut. Alla detaljer utelämnade. Teckning av J Pajaujis 1977.

Schematische Rekonstruktion des Aussehens der Marienkirche gegen Ende des Mittelalters, unter Weglassung aller Details.

tydligt framgår av den välbevarade men svårdaterade västgaveln, i Roma sockenkyrka samt i När och Eskelhem.

Det har ibland gjorts gällande, att huvudanledningen till Mariakyrkans ombyggnad skulle ha varit krasst materialistisk och bottnat i ett behov av ökade lagerutrymmen för de tyska köpmännens varor. Riktigheten däri kan ifrågasättas. Här har tidigare påvisats, att av de två vindarna egentligen endast den översta var lämplig som förvaringsplats. Därtill kommer att kyrkan som packhus betraktad hade ett i förhållande till hamnen mindre förmånligt läge, och att hanteringen av varorna med hänsyn till packhusvindens höjd över marken måste ha varit besvärlig. Slutligen inföll ombyggnaden under ett skede, då Visby inte längre befann sig i expansion, och då tillgången på bättre belägna förvaringsutrymmen rimligtvis borde ha varit god. Mot den bakgrunden förefaller det mera troligt, att de nytillkomna lagerutrymmena i kyrkan i första hand var avsedda för kyrkans eget behov av att kunna lagra byggnadsmateriel till reparationer och ombyggnader. Detta utesluter naturligtvis inte, att också enskilda kunnat hyra in sig där för längre eller kortare tid.

Det som utifrån sett i tekniskt hänseende skiljer Mariakyrkan från en gotisk katedral är den totala avsaknaden av strävsystem. Ett sådant vore emellertid där

helt obefogat, eftersom en basilikal uppbyggnad aldrig kom att genomföras i det inre. Ett synligt strävsystem har inte heller alltid varit för handen ens i de stora gotiska anläggningarna. Så t ex har Nils Sundquist gjort sannolikt, att Uppsala domkyrkas strävmurar ursprungligen varit dolda under sidoskeppens vattentak.¹⁷¹ Mariakyrkans basilikala utseende skulle följaktligen kunna ha inspirerats från Uppsala, vilket vore naturligt med tanke på det nära samband, som påvisats mellan Stora kapellet och uppsalakoret.

Byggnadstekniskt föreligger också stora likheter mellan Stora kapellet å ena sidan och klerestorievåningen och östtornens övre delar å den andra. Även vissa detaljformer är närbesläktade, såsom tex enskilda mönster i masverken (fig 225) och sättet att profilera fönstersmygarna. Man kan vidare peka på att en av rundstavarna i smygen till fönster nr 18 på kapellets sydsida nedtill har åttkantig form, som avslutas med en trifoliefris (fig 226) av samma slag som de friser, som upptill omger de båda östtornen. Det finns sålunda omständigheter, som tyder på att Stora kapellet och de övre delarna av kyrkan ligger varandra nära i tiden och att de rönt inflytande från samma håll. Det må dock vara på sin plats att erinra om att andra forskare kommit till andra resultat. Hildebrand ansåg på sin tid senare delen av 1200-talet som den troligaste tidpunkten.¹⁷²

Roosval tänkte sig 1909 perioden 1362–1423 som den mest sannolika¹⁷³ men uteslöt två år senare inte, att ombyggnaden skett redan före 1349.¹⁷⁴ 1950 angav han 1361 som terminus ante quem.¹⁷⁵ Lundberg slutligen daterade den till efter mitten av 1300-talet.¹⁷⁶ Såväl Roosval som Lundberg var vid sina dateringar bundna av det som orubbligt betraktade årtalet 1349 för Stora kapellet.

Man kan med all rätt ställa frågan, om ett så omfattande byggnadsföretag, som det här beskrivna, verkligen igångsätts enbart för att göra kyrkans utseende mera tidsenligt. Det naturliga hade varit, att det föranletts av att det gamla taket eldhärjats. Det finns också antydningar om att så verkligen varit fallet. Uppe på kyrkvinden företer västtornets östmur omisskännliga brandskador, och liknande av stark hetta förorsakade skålformiga fördjupningar och spjälkningar förekommer på de åt korvinden vettande sidorna av de båda östtornen. Däremot saknas brandspår såväl på klerestoriemurarna som på de murar, som gränsar intill de skadade östtornsmurarna. Förhållandet kan tolkas så att kyrkans tak eldhärjats, innan klerestorievåningen påbyggdes.

När det gäller brandkatastrofer i Visby under medeltiden är Strelow vår främsta men dessvärre inte alltid så vederhäftiga källa. Han har i sin krönika uppgifter om fyra omfattande bränder:

1. År 1311 är Visby stad till största delen (mesten) avbränd och skedde en obotlig skada på deras hus och gods.
2. År 1314 tertio idus Maji är hela Visby stad med många sköna kyrkor och kloster helt avbränd i grunden.
3. År 1400 brände Vår Frus kyrka av i Visby av våld och hela skolan och 117 hus norr i byn och stod kyrkan många år öde.
4. År 1525 brändes i samband med Lübeckarnas anfall »allt det som ännu överblev i förgången tid».

I franciskanerbrödernas i Visby annaler omtalas ännu en storbrand, nämligen 1362, då bl a Mariakyrkans torn med klockorna uppges ha blivit förstört.¹⁷⁷

En eldsvåda, som drabbade östra delen av kyrkan, inträffade 1611,¹⁷⁸ och västtornet eldhärjades 1744.¹⁷⁹

Det finns sålunda minst sju bränder, som kunnat åstadkomma skador på Mariakyrkan, och med den ringa kunskap vi har om vars och ens omfattning är det omöjligt att fastställa, vilken eller vilka som avsatt spåren på murarna. Från konsthistorisk synpunkt framstår någon av bränderna i början av 1300-talet som den mest sannolika orsaken till den stora ombyggnaden.

Hallkyrkans gotiska fönster

Hallkyrkans gotiska fönster tillhör två skilda perioder, av vilka den första sammanfaller med Stora kapellet uppförande. Kappellets tillkomst innebar en avsevärd försämring av ljusförhållandena i hallkyrkans västra del. För att råda bot på detta vidgades nordmurens andra fönster från väster räknat (nr 2) till ett stort gotiskt fönster med masverk (fig 75), som i rikedom to m överträffade kappellets egna. Masverkets mönster och profiler kan också där återföras till uppsalakoret, men det skiljer sig i ett avseende: den smäckra, av rundade profiler sammansatta mittposten övergår via ett med vinblad dekorerat litet kapital (fig 76) i rakkantade omfattningsbågar. Till samma tid hör fönster nr 14 (fig 78) på södra sidan på grund av masverkets likhet dels med det föregående, dels med fönster nr 20 (fig 84) på kappellets västra sida. Dessutom är omfattningen murad på samma sätt som kring fönster nr 2.

De återstående fönstren (fig 73–74) är klart annorlunda men företer i fråga om motiv och tekniskt utförande stora likheter sinsemellan. Masverken är mindre strikt geometriskt konstruerade, formerna är slappare och det hantverksmässiga arbetet enklare. Fönstren blir därigenom ytterst svåra att datera. En terminus post quem utgör Stora kappellets tillkomst. När det byggdes, hade hallkyrkan ännu kvar sina höga och smala rundbågiga fönster; två sådana kan ju ännu ses i väggen mellan kapellet och hallkyrkan. Svårare är att finna en terminus ante quem. Likartade former i kvalitativt jämförbart utförande uppträder i Egypticusverkstadens kyrkor kring mitten av 1300-talet, såsom Grötlingbo, Martebo och Stånga.¹⁸⁰ De möter i Tofta och Mästerby vid samma tid men också så sent som vid århundradets slut i S Nicolai kor i Visby.¹⁸¹

Västtornets förhöjning

Efter klerestorievåningens tillkomst och östtornens påbyggnad måste huvudtornet i väster ha förefallit oproportionerligt lågt. Säkerligen ingick det redan då i planerna att förhöja tornet, men de förlamande händelser som hemsökte staden vid mitten av 1300-talet och den allmänna politiska och ekonomiska instabilitet, som följde därefter, gjorde att planerna inte omedelbart kunde förverkligas.

Den enda uppgift, som föreligger om tornets förhöjning, finns hos Strelow, som meddelar, att år 1423 blev Vår Frus kyrktorn, som klockorna hänger i, förhöjt 20 alnar, »som är litet över det runda hål och ännu är att se».¹⁸² Han ger oss också namnen på kyrkvärdarna: Mårten Schutan, Jacob Hageby och Hans Klippe. Genom sina detaljer verkar uppgiften trovärdig, men det

förefaller som om Strelow misstagit sig, när han anger, vad som det året skulle ha byggts. Det runda hål, han omnämner, är säkert fyrpassfönstret på tornets västfasad (fig 34, pl II). Räknar man 20 alnar uppåt därifrån kommer man till rundbågsfrisen, som betecknar den romanska torndelens avslutning. Det är helt uteslutet, att den kan ha tillkommit vid en så sen tidpunkt. Där- emot kan man väl tänka sig att delen ovanför, som mäter 25 alnar i höjd, byggts 1423 (fig 227).

Den förhöjda delen präglas av en kärv nästan fortifi- katorisk slutenhet, där klockgluggarna i norr, väster och söder är det enda, som bryter murarnas monoton- i. De upprepar i stort sett de romanska klockgluggarnas form, men mellanstödet rektangulära pelare innebär en nyhet i medeltida gotländsk byggnadskonst. Om tornhuvens utseende förblev oförändrat fram till 1700-talets början, då de första avbildningarna förelig- ger, underströk det genom sin låga pyramidform tor- nets fästningsartade karaktär. Man erinras osökt om att Visborgs slott vid ifrågavarande tidpunkt var det stora, dominerande byggnadsföretaget i Visby.

Strelow har också en notis om att ett torn byggts och blytäckts 1455.¹⁸³ Genom att han kallar det det lilla och tillägger, att det avbrändes 1611, kan det identifieras som det södra av de två östtornen. Det andra större östtornet byggdes enligt samma källa 1513. Notiserna avser säkerligen endast byggandet av huvar eller spi- ror. Det är möjligt, att båda dessa torn liksom även västtornet avbränts vid den stora stadsbranden 1400, och att Strelows uttryck, att kyrkan därefter länge stod öde, får tolkas som att återställandet skedde succes- sivt och under en lång tidsperiod. Om kyrkan också i övrigt åsamkades skador är okänt men det är ingalun- da otroligt. Invändigt var den emellertid i funktions- dugligt skick redan 1409, ty det året invigde biskop Knut i Linköping en Mariabild »bärande i sina armar sin korsfäste son».¹⁸⁴

Sammanfattning av Mariakyrkans medeltida byggnadshistoria

ca 1175 Kyrkan grundläggs som en treskeppig basi- lika med absidkor, tvärskepp och västtorn närmast efter sachsiskt mönster. Hela planen utläggs på en gång, men endast kor och tvärskepp färdigställs i den första etappen.

1190 Det av Strelow uppgivna årtalet kan möjligen avse invigningen av kor och tvärskepp. Innan arbetet med de återstående delarna återupptogs, synes en viss tid ha förflutit, och när det skedde, var det under ny

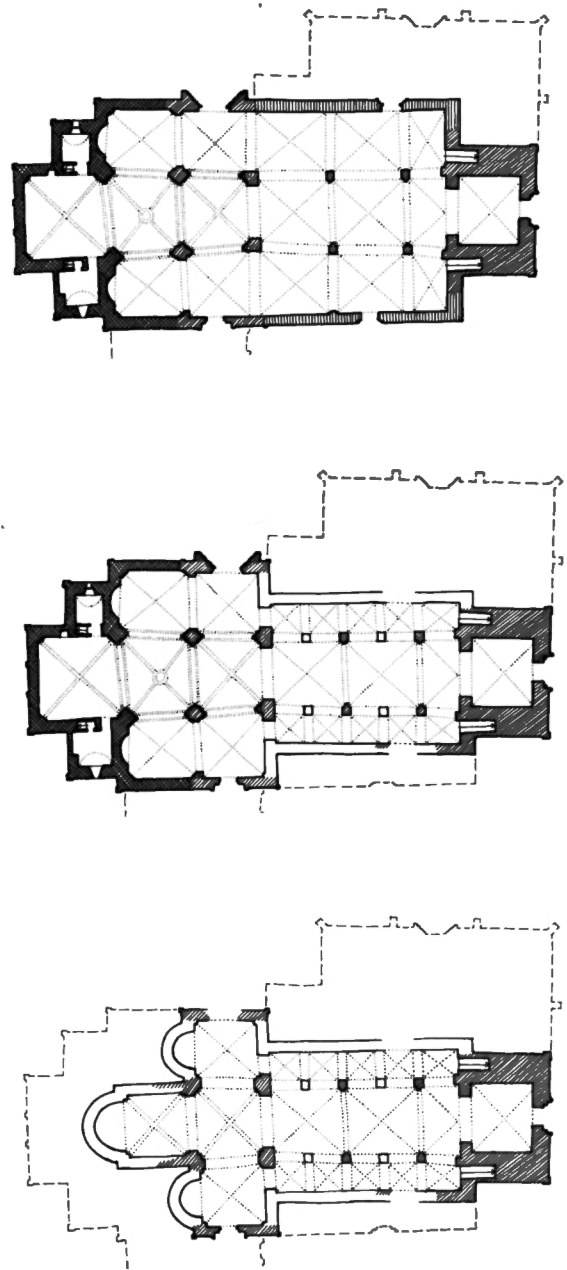

Fig 228 a-c. Rekonstruerad plan av Mariakyrkans äldsta stadium, basilikan. Ca 1175-1225. b. Rekonstruerad plan av Mariakyrkan efter det nya östpartiets tillkomst. Ca 1230-1250. c. Rekonstruerad plan av Mariakyrkan efter ombyggnaden till hallkyrka. Ca 1250-1260.

a. Rekonstruierter Grundriss der ältesten Bauphase der Marienkirche, der Basilika. Ca 1175-1225. b. Rekonstruierter Grundriss der Marienkirche nach der Errichtung des Ostbaus. Ca 1230-1250. c. Rekonstruierter Grundriss der Marienkirche nach dem Umbau zur Hallenkirche. Ca 1250-1260.

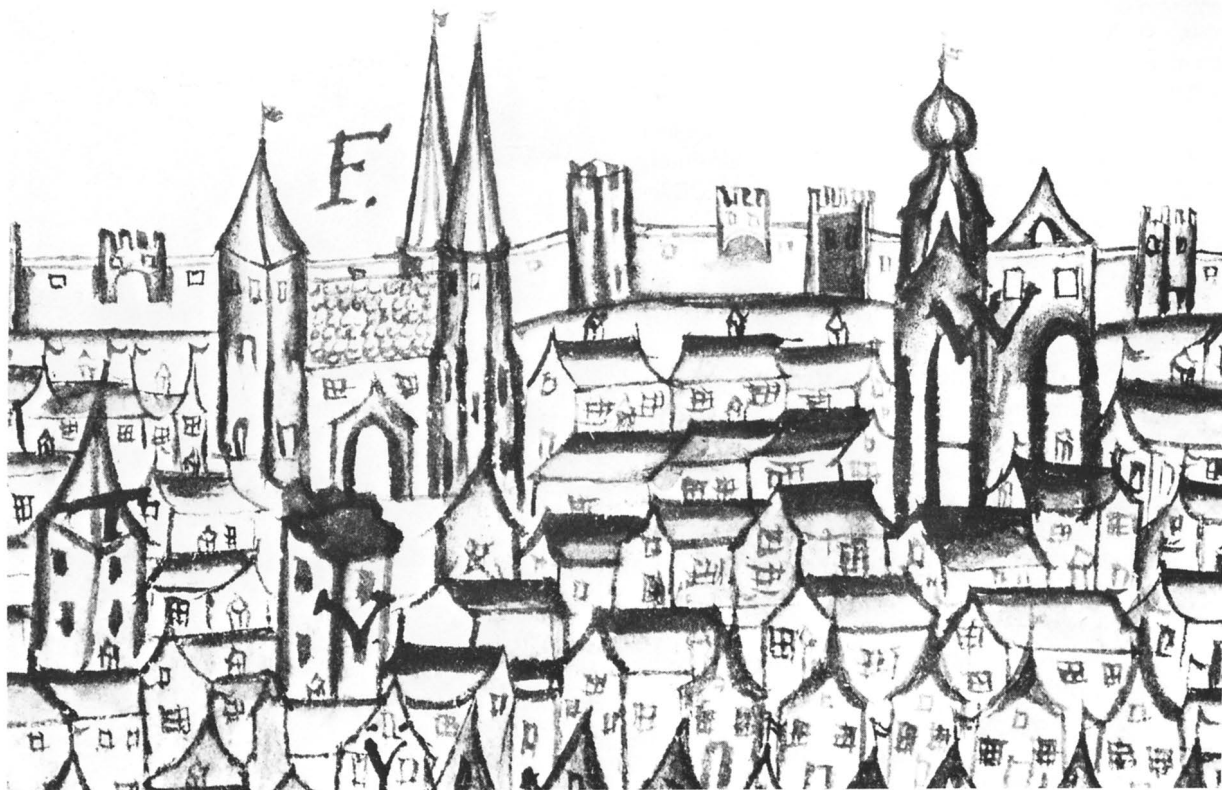

Fig 229. Detalj av förlaga till Suecia Antiquas visbybild med Mariakyrkan (F) tv. Tornet med kupolen t h tillhör S Karin. Omkr 1700. Nescherska samlingen, KB.

Detail einer Vorlage zu dem Visbybild in Suecia Antiqua, mit der Marienkirche (F) links. Der Turm mit der Kuppel rechts gehört zu St Karin. Um 1700.

arbetsledning, som hämtats från Rhenlandet och i avslutningsskedet också från Westfalen.

1225 Biskop Bengt i Linköping inviger den färdiga basilikan (fig 175, 228 a).

ca 1230–ca 1250 Ett nytt kor med flankerande torn samt en fördubbling av det gamla tvärskeppet genomförs i två etapper med olika arbetsledning men efter enhetlig plan i syfte att på sikt förändra basilikan till hallkyrka av westfalisk typ. Rikt artikulerade former av europeisk klass. Westfalen och i den senare etappen Rhenlandet är impulsgivare (fig 190, 228 b).

ca 1250–ca 1260 Hallkyrkan fullbordas i enklast tänkbara former och med utnyttjande av socklar, portaler och fasadmateriäl från basilikan (fig 206, 228 c).

ca 1310–ca 1340 Stora kapellet och klerestorievåningen byggs och östtornen förhöjs, allt under inflytande från den franska byggnadshyttan i Uppsala (fig 224, 227). Ombyggnaden föranleds möjligen av en brand i början av århundradet.

1300-talets senare del De senromanska fönstren i hallkyrkan, som inte tidigare ombyggts i gotisk stil, förändras. Köpmankoret (Swertingska kapellet?) byggs.

1423 Västtornet förhöjs (fig 227).

Förändringar och restaureringar under nya tiden

1500-talet

Endast ett fåtal föga upplysande notiser föreligger om byggnadsarbeten i Mariakyrkan under 1500-talet, och de härrör utan undantag från Strelow. I föregående kapitel omtalades byggandet av tornhuvar på de båda östtornen, på det södra 1455 eller 1465 och på det norra 1513, och det uttalades en förmodan, att dessa arbeten avsåg senkomna återställningsarbeten efter en eldsvåda år 1400.

I samband med tornbygget 1513 »förnyades» kyrkan med kalk och krita, och 1516 kopparkläddes det nya

Fig 230. Mariakyrkan omkr 1750. Västtornets huv är ombyggd, medan östtornen ännu har kvar sina spetsiga spiror från 1600-talets början. Gravyr på urtavla. Privat ägo. Foto 1977.

Die Marienkirche um 1750. Die Turmhaube des Westturms ist umgebaut, während die Osttürme ihre langen Spitzen vom Anfang des 17. Jahrhunderts noch haben. Gravüre auf dem Zifferblatt einer Uhr.

tornet. Det dröjer sedan till 1580-talet, innan uppgifter föreligger om ytterligare åtgärder. 1581 beklädde byggmästare Sigfred Svenske klocktornet med bly. 1586 följde så en av kostnader och materialåtgång att döma omfattande reparation med kalk, stolar och målning. Länsherren Mogens Gøye intresserade sig personligen för den nedgångna kyrkans istandsättning och skänkte ur egen pung 30 daler till restaureringen och dessutom 4½ daler till nya fönster. Utan hans stöd, menar Strelow, hade staden aldrig måktat med kostnaderna, som kontant uppgick till 700 daler.

1600-talet

Den tidigare omnämnda eldsvådan, som 1611 ödelade östtornens spiror och åstadkom skador under taket, omtalas dels hos Strelow, dels i en officiell rapport från borgmästare och råd omedelbart efter branden.¹⁷⁸ I stort sett stämmer uppgifterna överens, men Strelow har fel år (1610) och fel dag (19 april i stf 29 april), vilket visar med vilken försiktighet hans krönika måste läsas. Den här gången dröjde det bara några år, innan skadorna reparerades. 1615 byggde Frantz Ditloffsen Timmerman upp den södra spiran och året därpå återställdes den norra.¹⁸⁵

De höga spetsiga spirorna, krönta av kulor, kors och vindflöjlar, kan ses på den 1618 målade sk stora kurtavlan i Färö kyrka. Något mindre spetsiga framträder de på den sannolikt av Mattias Schilder tecknade förlagan till Suecia Antiquas visbybild omkr 1700 (fig 229),¹⁸⁶ och med snarlikt utseende återkommer de vid mitten av århundradet dels på en graverad kartusch på urtavlan till ett golvur (fig 230),¹⁸⁷ dels på en teckning (fig 231) från 1753 av den danske tecknaren Sören Abildgaard.¹⁸⁸ De många sinsemellan överensstämmande beläggen har anförts för att visa, att den något rikare utformning av spirorna, som förekommer på en eljest trovärdig sigillbild (fig 232) från 1740, inte kan vara riktig.¹⁸⁹

1630 gjordes två fönster över kornkammaren i västra änden av kyrkan. Detta utrymme, som torde ha varit en föregångare till senare tiders sockenmagasin, omtalas ånyo 1638, och det framgår då, att det låg i kapellet. 1668 utfördes murningsarbete i sädeshuset, vilket torde avse samma utrymme. Det återkommer inte senare i kyrkans handlingar. Troligtvis var det beläget i kapellets nordvästra hörn.

1638 inlades några ankarjärn i klocktornet, man inredde ett loft där, och följande år förfärdigades alla torntrapporna. Samma år inköptes 11 tolfter bräder till ett loft över välvningen på kyrkan.

Underhållet av kyrkan var kostsamt och inkomster-na ringa. Eftersom det ytterst ankom på stadens myndigheter att tillskjuta medel, så snart mera omfattande åtgärder erfordrades, vände sig borgmästaren till drottning Kristina med begäran om hjälp. Det ledde till att drottningens generalguvernör 1661 ställde 600 daler smt till förfogande till kyrkans vidmakthållande.¹⁹⁰

1695 iordningställdes ett rum för konsistoriets sammanträden i Stora kapellets nordvästra hörn, där tidigare kornkammaren förmodligen hade sin plats. Kungl Maj:t bidrog med erforderlig kalk, och arbetet utfördes av murmästaren Jonas Mattisson och snickaren Christian Fedder, medan målningen 1703 anförtröddes åt Rasmus Bartsch. Tiden närmast dessförinnan hade konsistoriet sammanträtt i skolan, vilket ansågs hindra undervisningen, och ännu tidigare i sakristian i norra östtornet.

Det från konsthistorisk synpunkt intressantaste projektet under hela århundradet kom aldrig till utförande. Arkitekt Abraham Svansköld,¹⁹¹ som vid tillfället var verksam i Kalmar som medhjälpare åt sin styvfar Nicodemus Tessin d.ä., skrev 1694 till landshövding von der Osten genant Sacken i Visby och erbjöd sina tjänster, om landshövdingen ämnade uppföra någon byggnad.¹⁹² Landshövdingen svarade, att han för egen del inte hade några sådana planer, men att han ansåg stadskyrkan i behov av ett nytt torn, eftersom där »nu allenast ett spetsigt 4-kantigt tak är». Han menade, att man borde bygga ett torn med altan, varifrån man kunde se långt ut i sjön. Svansköld förklarade sig intresserad och anhöll om en ritning på kyrkan, vilket landshövdingen översände i april 1695 (»en avritning av hela kyrkan och vad fason och höjd vart torn för sig nu är»). Två år senare levererade arkitekten sin tornritning, landshövdingen tackade i ett vänligt brev och sade sig ingenting ha att erinra, men sedan försvinner hela projektet spårlost, och ritningarna har inte kunnat återfinnas.

1700-talet

Kyrkans tillstånd i början av 1700-talet

1700-talets översikt över förändringar och restaureringar i Mariakyrkan inleds lämpligen med organisten och kyrkosysslomannen Peder Bahrs besiktningspromemoria över kyrkans tillstånd 1701.¹⁹³

1. Taket högst över kyrkan, som med munktegel lagt är, begynner bli skröpligt, så att somliga stans är stenarna lossnade och hänger emellan andra stenrader lösa; när de falla, göra de skada på undertaken.

2. Sammaledes är beskaffat med taket över kapellet, som ock är av munktegel.

3. Trärännan, som är lagd under kapelltaget för att uppfånga vattnet och leda det ut genom pelarna och de därtill gjorda figurliga stenrännorna, är merendels föruttnad . . .

4. Blyfodringen i samma figurliga stenrännor synes ock vara otäta, så att vattnet slickar sig emellan i i muren och pelarna.

5. Takfötterna behövas bättre förses och funderas, så att vattnet eller takdroppet kan kastas längre ifrån kyrkan och icke skada muren och fundamentet, som härtill skett är.

6. Taksten felas ock några uti takfoten på översta och nedersta taken, och ett fundament av sten under takfoten felas ock.

7. De 3^{ne} pelare eller kolvar (?) äro svaga, så att de synas likasom giva sig ifrån kyrkan, och kalken ur fogarna är merendels borta, somliga stenar utskjutna och somliga rämnade.

8. Så är på själva kyrkoväggarna ock kalken ur fogningarna, och där som av forna tider till kyrkans konserveration och styrka rappat varit är merendels borta både på norr-, söder- och halva västersidorna.

9. Taken över klocktornet behöver repareras med bräder och bly.

10. Dessutom är själva murbanden under samma torn så ruttna att man med händerna kan plocka det ruttna trä av, men hur långt det gått in i träet läser förnimmas, när därefter rannsakat bliver.

11. Så är ock sparrverket och deras fundament, näml. syllar och murbanden, samt av eld, samt av dropp på somliga orter mycket svagt, i synnerhet läkterna under munketaken till en stor del ruttna.

12. Somliga bjälkar eller riar och själva golvet uti klocktornet äro av röta fördärvade, som är förorsakat av regn, som inslås igenom klockhålerna på tornet, vilka jag låtit understödja skada att avvärja, men är intet stadigt verk att lita länge på.

13. Så ock stentornen under spirorna österut inne uti av brand och regn, som inslås, skadade, så stenarna äro möra och kalken uti fogarna djupt in utsmulten.

14. En stor del takpannor äro avflasade in på halva stenen och mest på norra sidan och munketaken innanför, det är befruktandes, att vatten därigenom läser komma med tiden.

15. In under norrspiran söderut är ett stycke mur borta, och ovanför det, som borta är, hänger ett stycke mur, som synes vilja falla ut, vilket om så skedde – det Gud nådel avvände – skulle förorsaka stor skada på valvet över koret, det jag med trästöttor låtit understödja, till annor bot kommer.

16. Taket över östergaveln, som är av munktegel, synes ock vara skröpligt, så befruktandes är att vattnet som kommer igenom de bortfallna och söndriga takpannorna gör själva gaveln skada med tiden.

17. Spirorna, som inte är smorda sedan A^o (1)690, äro helt torra och behöva smörjas.

18. Orgelverket, som inte sedan A^o 1664 är renoverat, behöver åter renoverat bli – – .

19. På norra sidan av kyrkan är en utbyggnad över själva trapporna och uppgången till klocktornet, varöver ett odugligt brädtak, som varken regn eller snö utehålla kan.

Fig 231. Mariakyrkan 1753. Västtornets huv är ombyggd, nordöstra tornhuvu nedtagen och tornet provisoriskt avtäck, sydöstra tornet med spira från 1615. Teckning av S Abildgaard i N Brocmans samling, KB.

Die Marienkirche 1753. Die Haube des Westturms ist umgebaut, die nordöstliche Turmhaube ist abgenommen und der Turm ist provisorisch zugedeckt, während der südöstliche Turm seine Spitze von 1615 trägt. Zeichnung von S Abildgaard.

Fig 232. Mariakyrkan 1740. Bild av kyrkan på konsistoriets sigill. Efter Wallin, Gothländska Samlingar I.

Die Marienkirche 1740. Bild der Kirche auf dem Siegel des Konsistoriums.

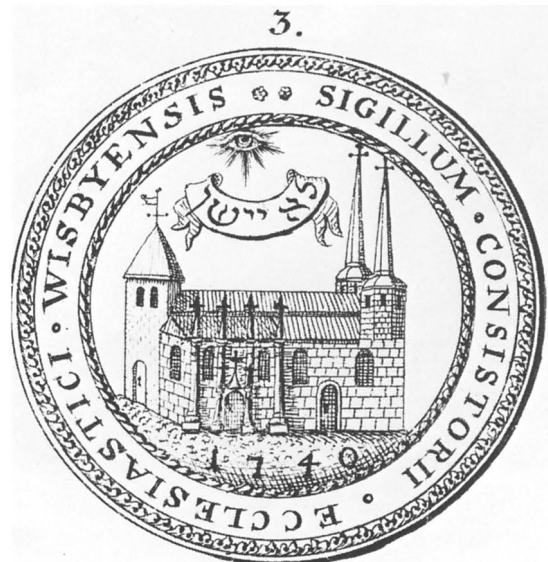

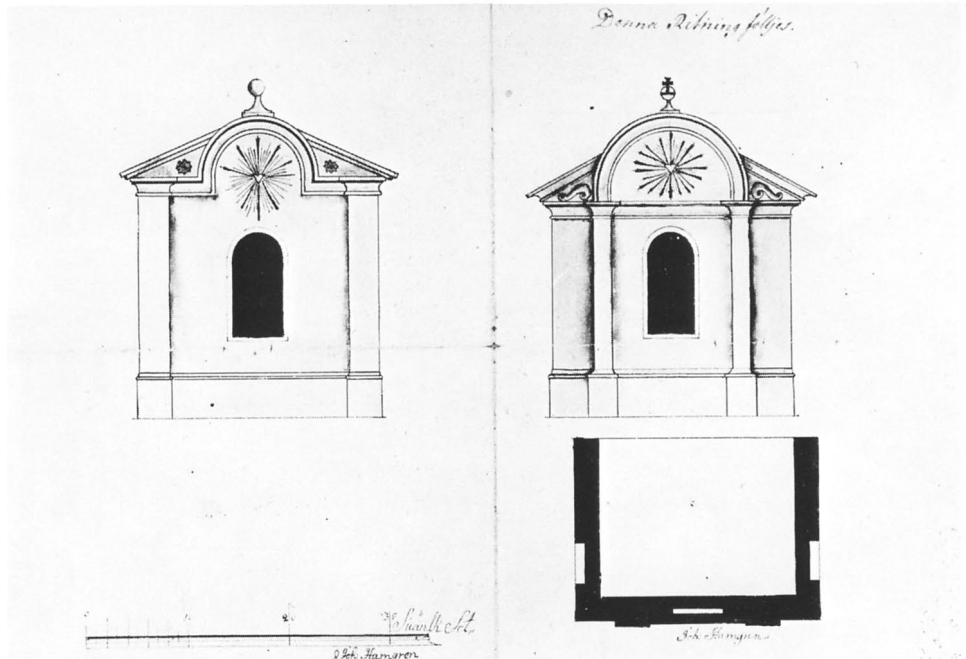

Fig 233. Mariakyrkan omkr 1880 med Stora kapellets barockgavel i förgrunden.
W Falcks fotoarkiv.

Die Marienkirche um 1880 mit dem Barockgiebel der grossen Kapelle im Vordergrund.

Fig 234. Ritning av J Hamgren 1768 till kapell framför Brudportalen. ViLA.

J Hamgrens Zeichnung von 1768 zu einer Kapelle vor dem Brautportal.

Yttertaket

Till de under århundradet ständigt återkommande utgiftsposterna hör reparationer på tak och tornhuvar. De kan vara föranledda av kraftiga stormar som 1712, när norra kyrkspiran efter ett stormväder befanns »vandra av och an», eller av blixtnedslag, vilket inträffade 1715, då bl a tuppen på klocktornets spira kastades av, eller av normal förslitning. En större takomläggning företogs 1752, varvid de sista munk- och nunneteglen synes ha bytts ut mot modernare takpannor, som importerats från Lübeck.

Det förefaller inte, som om själva takformen undergick någon förändring under 1700-talet. På de första avbildningarna av kyrkan, som på ett mera realistiskt och detaljerat sätt återger densamma, har taket samma form som i början av 1900-talet. Redan på sigillbilden från 1740 (fig 232) är sidoskeppstaken förhöjda, så att de döljer klerestorienvåningens fönster, och det enda man ser av klerestoriemurarna är ett smalt band mellan takfallen. Det har inte gått att utröna, när sidoskeppstaken ändrades. Eftersom flertalet klerestoriefönster måste få nya omfattningar vid sekelskiftets restaurering, trots att de under århundraden varit skyddade för väder och vind, kan det förmodas, att de vid något tillfälle skadats av eld och att detta varit anledningen till att sidoskeppstaken förhöjdes. Om brandskador av så omfattande slag inträffat under 1500- eller 1600-talen, borde någon uppgift därom ha förelegat hos Stre-

low eller annorstädes, men då så inte är fallet, torde de ha uppstått vid någon av de tidigare bränderna och då mest sannolikt vid branden 1400, efter vilken kyrkan i många år sägs ha stått öde.

Tornhuvarna

Den pyramidformiga huven på klocktornet i väster reparerades 1726, varvid den gamla blybeklådningen avlägsnades. Det visade sig senare ha varit en mindre välbetänkt åtgärd, eftersom tornets brandskydd därigenom minskades. Efter reparationen spenderades öl, pipor och tobak på arbetskarlarna.

Natten mellan den 6 och 7 augusti 1744 utbröt eld i ett hus i norra stadsdelen, och vinden förde gnistor till Mariakyrkans klocktorn, som antändes. Biskop Wallin tog olyckan till utgångspunkt för sin predikan den efterföljande söndagen: »Ho är så främmande i denna vår stad, att I ej vet, vad i dessa dagar skett är? Ho är så minneslös, att I nu förgätit den gruvliga förskräckelse med vilken vi uppvaknade emellan 12 och 1 natten emot sistlidne tisdag den 7 aug., då vi å ena sidan, söder och väster ut, sågo ej annat än ett kolsvart natten mörker men å de andra, norr och öster ut, ett förfärligt eldsken...» Han erinrar om »ljudet av klockor, buller och folkets rop, klagan och skri på alla gator», om kvinnors och barns jämmer. Men Herren ryckte med väldig hand sitt hus såsom en bränd ur elden, och Wallin räknar tacksamt upp det som skonades. »Han

Fig 235. Mariakyrkan från sydost. Lavering av L Cedergren omkr 1850. ATA.

Die Marienkirche von Südosten. Lavierte Zeichnung von L Cedergren um 1850.

har lämnat oss taket, de övriga tornen, valv, väggar, orgor, bänkar, läktare, kronor, epitafier och sirater hela och oskadde. Vår predikstol, detta vårt fäste, står Gudi lov ännu kvar, döpelsefont, högaltare se vi i samma stånd såsom tillförne.»¹⁹⁴

Branden kunde sålunda begränsas till klocktornet, men där förstördes allt brännbart ned till översta valvet inklusive klockorna och tornurverket. För församlingen blev branden ett svårt ekonomiskt slag. Man befärade till en början, att tornet skulle vara för svagt att åter hänga klockor i och diskuterade att i stället bygga en stapel uppe på Klinten, »för säkerhets och besparings skull» skriver Wallin. Den tanken avvisades emel-

lertid bestämt av borgerskapet, som på allmän rådstuga förklarade sig berett till stora uppoffringar för att åter få klockorna placerade i tornet.

Den 6 juni 1745 hade kyrkorådet att ta ställning till en modell till en ny tornhuv.¹⁹⁵ Den hade tillverkats efter ritningar, som uppgjorts av en ung skeppsbyggmästare i Visby vid namn Johan Reinicke.¹⁹⁶ Rådet fann hans förslag tilltalande och beslöt bygga tornet därefter. Till entreprenör antogs byggmästare Christian Losby,¹⁹⁷ som rådet tidigare belönat för »oförlikneligt och dristigt arbete» vid tornbranden.

Arbetet hade emellertid svårt att komma igång, och ännu i början av 1746 hade ingenting åtgjorts. Dels

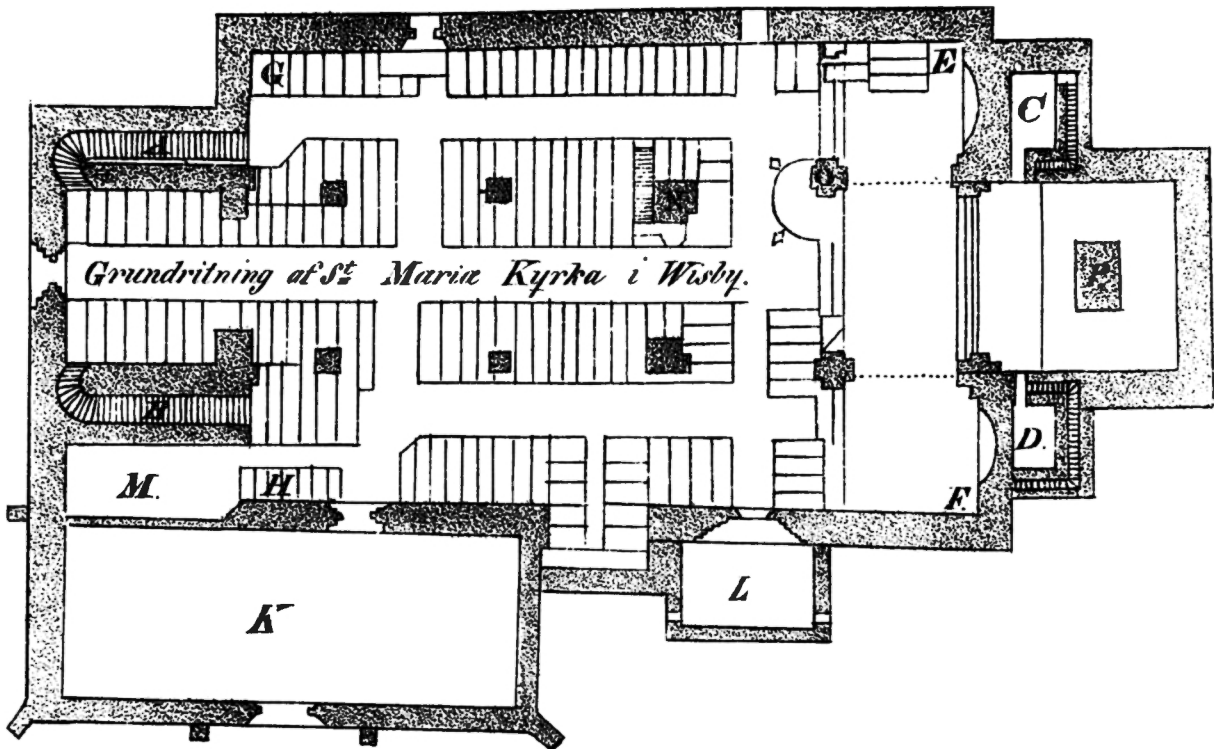
berodde det på penningbrist, dels på att man ville få de nya klockorna levererade och upphissade, innan tornkonstruktionen lade hinder i vägen. Allteftersom tiden gick började en viss betänksamhet mot Reinickes förslag inställa sig. Det föreföll bli dyrt både att bygga och underhålla. Byggmästare Losby presenterade då ett eget förslag, som han uppgjort omedelbart efter branden, och som var mindre kostsamt. Rådet upphävde sitt tidigare beslut och antog Losbys förslag på villkor, att höjden ökades med 4 à 5 alnar. Vid ett följande sammanträde anmälde landshövding von Hökerstedt sitt missnöje över rådets agerande, eftersom han ansåg Reinickes förslag överlägset, men tornet byggdes enligt Losbys ritning och under hans ledning. På hösten 1746 stod det färdigt, och alltsedan dess har det i allt väsentligt bibehållit sitt ursprungliga utseende.

Man kunde ha väntat, att den av Abraham Svansköld 1697 uppgjorda tornritningen skulle ha dragits in i diskussionen om den nya tornhuvens utseende, men den hade av allt att döma helt fallit i glömska. Det är också tveksamt, om ritningen någonsin kom till kyrkorådets kännedom. Protokollen har i varje fall ingenting att berätta därom.

Det går inte att utpeka någon direkt förebild till Losbys torn (fig 100). Det ansluter till former, som introducerades i Sverige genom i första hand Jean de la Vallée och Nicodemus Tessin d ä, och som under 1600-talets senare del nådde en vidsträckt popularitet. På 1740-talet var torntypen föråldrad. Christian Losby hörde förvisso inte till sin tids ledande arkitekter, och hans verk i Visby kom också av eftervärlden att utsättas för stark kritik. Redan i kyrkorådet hade landshövding von

Fig 236. Plan av Mariakyrkan omkr 1820. Bänkindelningen överensstämmer nära med den i texten refererade från 1735. A och B=trappor till tornet, C och D=sakristior, E-F=långhusets största bredd, G-H=långhusets minsta bredd, K=det stora kapellet, L=det mindre kapellet, M=konsistorierum, N=predikstolens plats, O=dopfontens plats. Efter Klingwall, Fornlemningar i Visby.

Grundriss der Marienkirche um 1820. Die Bankeinrichtung stimmt eng mit der im Text beschriebenen von 1735 überein. A und B=Treppen zum Turm, C und D=Sakristeien, E und F=grösste Breite des Langhauses, G und H=geringste Breite des Langhauses, K=die grosse Kapelle, L=die kleinere Kapelle, M=Raum des Konsistoriums, N=Platz der Kanzel, O=Platz des Taufbeckens.

Hökerstedt anmärkt på att »uti Losbys ritning synes vara något irreguläre som ej med arkitektur överenskommer».

De två östtornen hade efter branden 1611 erhållit nya huvar. Upprepade stormskador och delvis eftersatt underhåll hade lett till att båda huvarna vid mitten av 1700-talet var bristfälliga. För att ingen olycka skulle inträffa, beslöt kyrkorådet 1752, att norra tornhuvuven skulle nedtagas, vilket omedelbart verkställdes. När den danske tecknaren Sören Abildgaard 1753 ritade av kyrkan, var norra tornet provisoriskt avtäckat, medan det södra ännu hade kvar sin spetsiga spira (fig 231).

Christian Losby hade avlidit 1748, och det ansågs nu tydligt självklart, att uppdraget att projektera de nya tornen skulle gå till den tidigare refuserade Johan Reinicke. Byggnadsarbetet igångsattes 1760 och slutfördes året därpå, då stadsmålaren Magnus Möller strök de nya tornen med svart, gul och grå färg. Numera är vissa delar kopparklädda och färgen är enhetligt svart, men i övrigt är tornen oförändrade.

Östtornen har en betydligt lättare och sirligare karaktär än västtornet med ett överflöd av listverk, förkroppningar och svarvade detaljer (fig 101, pl III). De motsvarar otvivelaktigt mera den rådande modestilen än vad Losbys torn hade gjort, men det är också i det här fallet svårt att precisera, var arkitekten hämtat sin inspiration. En del kan förmodligen återföras till hans verksamhet som skeppsbyggmästare, annat till verk av rokokotidens ledande arkitekter, sådana som Carl Hårleman och J E Carlberg.

Genom ett kungligt brev 1759 hade rikets kyrkobyggnader ställts under överintendentensämbetets tillsyn och föreskrifter utfärdats om ämbetets prövning av åtgärder, som ändrade kyrkans utseende. Därom var man i Visby vid östtornens förnyelse synbarligen ovetande, och inte heller de i det följande beskrivna om- och tillbyggnaderna under århundradet kom att underställas överintendentensämbetet.

Stora kapellet

På den tidigare omtalade sigillbilden (fig 232) från 1740 av Mariakyrkan tycks Stora kapellet vara täckt antingen av ett sadeltak med åsriktning öster–väster eller av ett valmtak. Abildgaards teckning (fig 231) från 1753 ger på denna punkt ingen upplysning; där finns överhuvudtaget inget tak utritat. Så mycket torde emellertid vara klart, att om kapellet ursprungligen varit försedd med tre gavlar på sydfasaden – så som angivits på vår rekonstruktionsteckning (fig 224) – hade denna takform redan före mitten av 1700-talet ersatts av en annan.

Av räkenskaper och protokoll framgår, att kapelltaget var en källa till ständiga bekymmer. Snö och regnvatten blev stående i rännan mellan kyrkan och kapellet och sökte sig sedan in under taken och åstadkom skador på valven.

1737 diskuterades i kyrkorådet, om inte kapelltaget kunde förhöjas och anslutas till kyrkans tak, och man uppdrog åt rådmannen och byggnadsinspektoren Johan Gardell och byggmästaren Christian Losby att inkomma med förslag till åtgärder. Innan något hann verkställas, inträffade tornbranden, och kapelltakets ombyggnad måste ställas på framtiden. Först 1757 påbörjades arbetet, som gick ut på att lägga ett sadeltak med åsriktning i norr–söder över kapellet och ansluta det till kyrktaket och tornet. Takformen förutsätter ett gavelröste av något slag över kapellets sydfasad, men hur det skulle se ut bestämdes först fyra år senare. Av ett kyrkorådsprotokoll den 20 juni 1761 framgår att Johan Reinicke uppgjort en ritning till hela fasaden, och att man arbetat efter den upp till taklisten. Men liksom ifråga om västtornet uppträdde en medtävlare, murmästaren Johan Hamgren,¹⁹⁸ och presenterade en egen ritning, »som även tycktes vara rätt vacker och prydlig samt därhos lova anseelig besparing». Kyrkorådets erfarenheter av Reinicke som arbetsledare var inte odelat gynnsamma, och man antog därför Hamgrens förslag och gav honom ledningen av arbetet.

Gaveln, som stod färdig 1762, blev liksom Losbys torn utsatt för en omild kritik. Den kan betraktas som ett välmenande men valhant försök att förvandla en gotisk fasad till en barockgavel liknande exempelvis Storkyrkans i Stockholm fasad mot Slottsbacken. I det skicket ägde den bestånd till början av 1900-talet (fig 233).

Kapellet vid Brudportalen

Utanför Brudportalen byggdes 1712 vad som i protokoll och räkenskaper kallas ett skrankverk eller förmak. Smeden Christian Fedder levererade »hängsler, beslag, skjutjärn och fönsterjärn» dit. 1732 försågs det med ett nytt dubbelt tak. Det finns i övrigt inga uppgifter om hur det såg ut, eller hur det fungerade.

1767 biföll kyrkorådet sysslomannens förslag att ersätta skranket med en stenbyggnad. Året efter framvisade murmästare Johan Hamgren och stadsbyggmästare Johan Chemnitz¹⁹⁹ var sin ritning, varvid kyrkorådet antog den förstnämndes men uppdrog åt Chemnitz att utföra arbetet. Hamgrens ritning är bevarad och ger en god bild av byggnaden ifråga (fig 234). Dessutom förekommer den på flera avbildningar från mitten av 1800-talet (fig 235). Den hade på sydfasaden en treud-

dig av strålar omgiven stjärna i ett halvrunt gavelfält och därunder ett stort rundbågigt fönster. Det fanns en ingång på varje sida. Byggnaden kom huvudsakligen att fungera som gravkapell; bl a ordnades där 1780 en allmän grav, där taxan för varje lik fastställdes till 2 rd 24 sk. Brunius, som hade svårt att tåla byggnader, som var yngre än medeltiden, förklarade kategoriskt att den var i högsta grad avskräckande. Den revs 1858.

Sakristibyggnaden

De två som sakristior använda rummen i östtornen ansågs vara små, mörka och fuktiga, varför kyrkorådet 1774 gick i författning om att bygga en ny sakristia på norra sidan av kyrkan. Där fanns en igenmurad dörr – den gamla tvärskeppsportalen – som åter kunde öppnas. Sakristibyggnaden skulle göras så stor, att förhör och skriftermål kunde hållas där på vintern liksom konsistorium och prästmöte. För sistnämnda upplåtelse borde, menade man i kyrkorådet, kyrkoherdarna i stiftet vissa år sammanskjuta en lop råg vardera som bidrag till byggnadskostnaderna. I april 1775 uppvisade Johan Chemnitz en ritning, men den vann inte kyrkorådets gillande. Däremot godkändes vid ett senare sammanträde en ritning, som uppgjorts av rådmannen och kyrkoföreståndaren Lars Fåhraeus. Den visade en med kyrkan hopbyggd 20 alnar lång och 16 alnar bred kalkstensbyggnad med ett flackt tak, vars överdel skulle täckas med järnplåtar och resten med tegel, som importerades från Nienstadt. Med det låga taket ville man förhindra, att ljus utestängdes från kyrkan. Kring takfoten skulle uppsättas ett gallerverk av järn. Byggnaden, som blev färdig 1778, innehöll ett enda rum med ett flackt takvalv av bräder, där fanns två fönster på varje sida och två kakelugnar. Den stod kvar till 1900.

Bänkkvarter och läktare

Den stora befolkningstillväxten under 1700-talet medförde en stigande efterfrågan på bänkrum i kyrkan. Vid vissa tider synes där ha rått nästan kaotiska förhållanden med inte bara bänkkvarteren utan även gångarna till trängsel fyllda med människor. Jacob Hagelund anhöll 1785 på samtliga berörda bänkägares vägnar att få på egen bekostnad uppsätta ett gallerverk på bänkarna för att hindra de i korsgången stående att luta sig mot dem, som satt i bänkarna, och därigenom oreda deras kläder och peruker. Han hänvisade till att ett sådant galler redan fanns i södra mansgången.

Vissa bänkar utmärkte sig genom påkostat utförande framför de övriga. Så var t ex landshövdingens klädd med rött frisad (ett grovt ylletyg) och liksom landshövdingens försedd med ett litet bokskåp. Biskopinnans

Fig 237. Korskranket, som fram till 1831 omslöt mittkvadraten nedanför högkoret. Teckning ur minnet av P A Säve 1853. UUB. Jfr fig 4.

Chorschranke, die bis 1831 das Mittelquadrat unterhalb des Hochchores umschloss. Aus dem Gedächtnis von P A Säve 1853 gezeichnet.

bänk hade klädsel av röd satin. Av speciellt slag var säkert också den sk buren, där bröderna G M och J N Donner 1778 förvärvade bänkrum.

Enligt en bänklängd från omkr 1735 var bänkplatserna indelade i åtta klasser för män och lika många för kvinnor.²⁰⁰

Manfolksbänkarna:

Den 1 klassen, som är mitt på golvet mot söder, den har uti sig 16 stolar.

Den 2 klassen, som är uti Köpmanskapellet, den har uti sig 6 stolar.

Den 3 klassen, som är under orgeln på södra sidan, den har uti sig 15 stolar.

Den 4 klassen, som är under Skalkekoret (så kallat), och den har uti sig 9 stolar.

Den 5 klassen, som är vid Bruddörren på västra sidan, den har uti sig 6 stolar.

Den 6 klassen, som är vid Bruddörren östan till, den har uti sig 3 stolar.

Den 7 klassen, som är emot kapellet och räcker ned till Bödelskoret, har 9 stolar, som bettlarfolket mest är inrymt.

Den 8 klassen av mansbänkar består av 3ne bänkar och rum är belägen söder om koret över Michael Jöns Enkas grav blev byggd år 1733 uti december månad.

Kvinnfolksbänkarna:

Den 1 klassen, som är mitt på golvet mot norden, har uti sig 16 stolar.

Den 2 klassen, som är vid kordörren, har uti sig 5 stolar.

Den 3 klassen, som är under orgeln emot norden, den har uti sig 16 stolar.

Den 4 klassen, som är på nordersidan vid muren östan för norderdörren, har uti sig 20 stolar.

Den 5 klassen, som är också på nordersidan vid muren men västan norderdörren, har 7 stolar.

Den 6 klassen, som är uppe hos koret uppå södersidan, den har uti sig 3 stolar.

Den 7 klassen, till vilken hänförs de klappar eller bänkar uppå golvet, som finns ungefär 44 stycken.

Den 8 klassen, är läktarna, som för detta kallades Skalkekoret.

Ovan citerade bänkindelning bestod tämligen oförändrad långt in på 1800-talet. En och annan ny bänk kunde väl pressas in, men den enda egentliga utvidgningsmöjligheten bestod i att bygga nya läktare. Vid 1700-talets ingång fanns förutom orgelläktaren i väster endast en läktare på södra sidan omedelbart öster om ingången från Stora kapellet. Den kallades Skalkekoret och disponerades av kvinnor. 1730 flyttades den till norra sidan, och en ny kvinnoläktare med 45 platser byggdes på den gamlas plats. Båda läktarna målades av Johan Hernell och hans dräng 1731. Den främsta bänken på den nya läktaren var en fribänk reserverad för landshövdingenskan och »högtförmäna familjer».

1739 väcktes förslag om att bygga en ny läktare för artilleribataljonens behov över Bruddörren, men det kom av praktiska skäl aldrig till utförande. Däremot fick Skeppargillet 1752 tillstånd att på egen bekostnad bygga en läktare över konsistorierummet i Stora kapellets nordvästra hörn för skeppare, styrmän och andra sjöfarande. När skepparlaget genom bänkförsäljning fått sina kostnader täckta, skulle inkomsterna av bänkrummen tillfalla kyrkan, vilket skedde 1776. Uppgången skulle vara låst och en nyckel förvaras hos konsistoriet, så att man kunde kontrollera, att ingen smugit

sig upp på läktaren för att i hemlighet avlyssna förhandlingarna.

1760 förlängdes den norra läktaren fram till västgaveln och 1782 byggdes en ny läktare mellan orgelläktaren och Stora kapellet och förenades med skeppareläktaren.

1786, när församlingen hade 4061 medlemmar, innehöll kyrkan 1042 platser. Av dessa krävde artilleribataljonen att få disponera 597, vilket kyrkorådet av naturliga skäl inte kunde gå med på. Många hårda ord växladades mellan parterna, innan frågan fick en snabb och oväntad lösning genom bataljonens förflyttning från Visby 1788. Då blev det t o m överskott på platser.

Invändig restaurering

Utöver de förändringar, som tillkomsten av nya bänkar och läktare innebar, synes under 1700-talet kyrkans interiör ha förblivit i stort sett som tidigare. 1755 anförde notarien Gustaf Klingvall i kyrkorådet klagomål över kyrkans utseende, men det dröjde tio år, innan en renovering kom till stånd. 1765 fattade kyrkorådet beslut om en invändig renovering, varvid »de grå listerna på pelarna» komme att behållas, men de under valven varande målningarna skulle kalkas över, »emedan här ändå ingen är, som kunde göra dem sirliga (och) sådant även skulle komma på dryg omkostnad, vilken till det nödvändigaste bör besparas».

I samband med renoveringen, som också omfattade Stora kapellet, renoverade målaren Magnus Möller altartavlan och flertalet epitafier samt målade draperier kring dem och predikstolen. En annan av stadens målare, Johan Niclas Weller, renoverade året efter Tinnapfels epitafium på norra väggen i koret och omgav också det med ett målat draperi. Samma år reparerades funtläktaren och korskranket.

Korskranket (fig 237) omgärdade mittkvadraten nedanför högkoret. Det var över manshöjd och bestod av en tät nederdel och en med svarvade balustrar utfylld öppen överdel. På den övre listen fanns sirater av olika storlek. Framför skranket mot mittgången stod på norra sidan funtläktaren och på södra biskopsbänken (fig 4). Däremellan var en bred öppning. Innanför stod th kantorns bänk och längs sidorna bänkar för nattvardsgästerna. På varje sida fanns också en mindre ingång.²⁰¹

Kyrkans handlingar innehåller inga uppgifter om skrankets ålder, och ingenting av detsamma har bevarats till vår tid. Beskrivningen ovan bygger på Säves teckningar, men de gjordes ur minnet mer än tjuo år efter skrankets borttagande och har därför ett begränsat värde. Korskranket är en medeltida företeelse, men

det försvann ingalunda med reformationen. Talrika exempel kan anföras från 1600- och 1700-talen på nytillverkade skrank av såväl trä som metall.²⁰² Lunds domkyrka har ett skrank daterat 1707, med vilket Mariakyrkans torde ha företett vissa likheter, om nu Säves teckning är någorlunda korrekt. Det troliga är, att det tillverkats i slutet av 1600- eller början av 1700-talet.

Kyrkosysselman Johan Helsing påtalade 1766, att skrankets målning och försilvring var »avgången och fördärvad» och att större delen av siraterna ovanpå fallit sönder eller förkommit. Nya sirater tillverkades omedelbart, men målningen, som skulle utföras av nyssnämnda Weller, drog ut på tiden och avsynades först 1769. Samma år målade Weller också funtläktaren.

1800-talet

Kyrkans tillstånd i början av 1800-talet

Den 1 maj 1801 tillträdde den nye konsistorienotarien Martin Gustafsson befattningen som domkyrkosysselman, »en kraftfull, mångsidigt verksam man, av vars arbete fosterön i flera riktningar dragit gagn».²⁰³ Under sin långa tjänstetid – han kvarstod som domkyrkosysselman ända till sin död 1846 – ägnade han domkyrkan mera tid och intresse än någon av sina föregångare, och endast knappheten på medel gjorde, att många av hans förslag och initiativ kom att stanna på papperet.

Redan året efter sitt tillträde inlämnade han till kyrkorådet ett utförligt ämbetsmemorial, där han påpekade en rad bristfälligheter men också gav anvisning om hur de borde avhjälpas. I västra tornet fanns omfattande rötskador, och urverket stod på ett så svagt underlag, att det fanns risk att det gav vika, när loden drogs upp. Klockkläpparna var olämpligt anbragta, varigenom klangen blev dålig och klockorna utsattes för onödig förslitning. Han föreslog, att ringningen med lina skulle ersättas med trampning, vilket förutom andra fördelar skulle medföra en avsevärd besparing. Storklockan, »som nu med möda och det ändå eländigt rings av 8 personer, kunde (medelst trampning) av 4 karlar med lätthet bringas i full och vacker gång – – –». Även på östtornen och taken fann han rötskador, som måste botas. Under nästan alla fönster var putsen borta, och stenarna hade börjat lossna. Fler-talet av de påtalade bristerna avhjälpes under de närmast följande åren.

Nästa gång Martin Gustafsson väckte förslag om mera omfattande restaureringsåtgärder var 1816. Han konstaterade, att den enda större reparation, som utförts under hans tid, var den ovannämnda, och att den

kostat 700 rdr banko. »Om kyrkans inre utseende genom en långvarig vana och bekantskap inte skulle förekomma anstötligt, lär det åtminstone ej kunna väcka varken behag eller uppbyggelse, då damm och annan otjänlig kolorit jämte osmakliga och föråldrade prydnader möta ögat nästan överallt – – –. Kyrkogolvet är det sämsta, som i någon kyrka lär finnas, hotar dagligen att på många ställen nedsjunka i de förfallna gravarna; ojämnheterna – – – lämnar fritt lopp åt de mest motbudande och skadliga dunster i synnerhet under den varma årstiden – – –.»

Gustafssons påpekanden ledde till att en kommitté tillsattes, som under ledning av konsuln och rådmannen Abraham Kahl utarbetade ett förslag till åtgärder. Det inleddes med en beskrivning, som ger en god bild av kyrkans utseende och tillstånd i början av 1800-talet.²⁰⁴

»Kyrkan är uppbyggd av huggen kalksten överallt med kalkbruk rappad och klistrad samt med vitlimning anstruken. Alla 4 portalerna har efter gamla sättet järnbeslagna dörrar utom brudportalerna, som försetts med moderna dörrar. Har italienskt tak med 2ne avdelningar ovan varandra med en 2 al hög mellanmur och taklister av huggen sten med underhängande trärännor. Alla taken täckta med tegel och frontespisen med valsad bly. Kyrkan inuti vitlimmad – – – är inredd med vanliga tillhörigheter: – – – 2ne större och 2ne mindre läktare – – – ett orgelverk med sin särskilda läktare – – – i öster 2ne upphöjningar efter varandra, med 4 trappsteg av sten till vardera, den västra avdeld på mitten genom ett skrank med svarvt pelarverk och sirater ovanpå, samt 2ne dubbla och enkla dörrar, utgörande det sk Choret; den östra intagen av altaret, på sidorna är 2ne numera obrukbara sakristior. På norra sidan är för någon tid tillbaka uppbyggt ett konsistorium, som även begagnas till sakristia, 20×16 al och 6 al hög – – – har ingång från kyrkan genom 2ne par dubbla dörrar.

Denna kyrkobyggnad, ej mindre till dess yttre murar än pelare och listverk av så mästerligen huggen sten och som efter vad vill synas ifrån början ej varit i behov av annan anstrykning än någon slags mindre kostsam fernissa men måhända inträffad och okänd tillfällighet förorsakat, att den måst kalkrappas och vitlimmas, befinner sig nu i den belägenhet, att den påkallar en så skyndsamt som huvudsaklig hjälp och förbättring. Murfoten med sina lister på många ställen bristfällig, i synnerhet pelarfötterna bör hjälpas på det sätt, att sedan grundvalen under sydvästra hörnpelaren blivit undersökt och efter sig då företeende förhållande försäkrad, alla skadade stenar utbyts och nya huggna till storlek och i likhet med de utbrytna, väl och så jämnt infogas, nu befintliga kalkklistring borttages, muren och dess lister skrapas och slipas, att den blott med fernissa för återkan av tid och väderlek kan förvaras.

Yttre portalen till stora kapellet med sitt nischartade listverk är med någon sammanblandning av tjära och rödfärg överstruken, ävensom nedre delen av listverken av tid och väderlek tämligen skadad; men som för

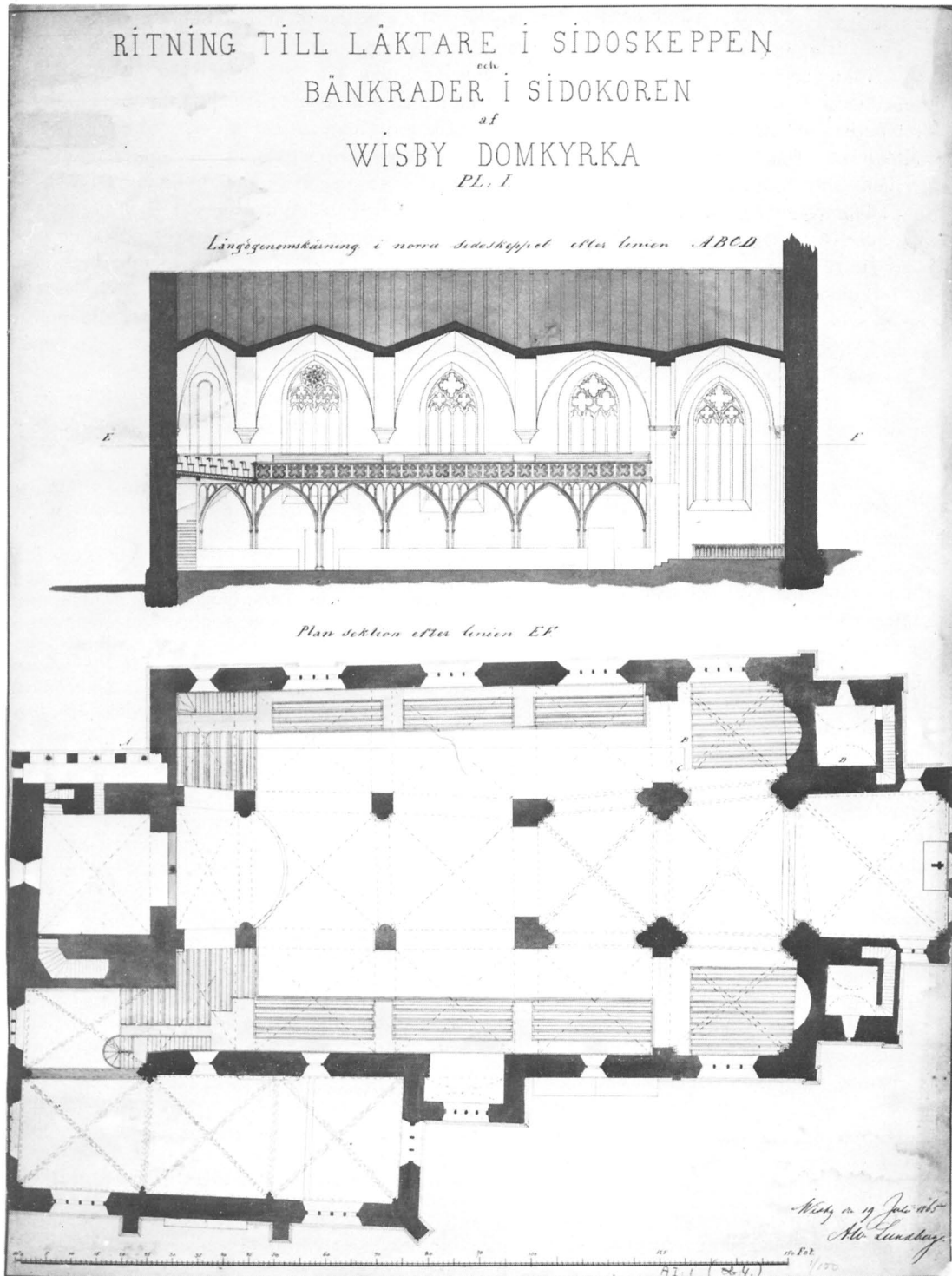

Fig 238. Förslag till nya läktare i sidoskeppen och nya bänkrader i sidokoren. Plan samt längdsektion mot norr. Av A W Lundberg 1865. Förslaget kom aldrig till utförande. VDA.

Entwurf zu neuen Emporen in den Seitenschiffen und neuen Bankreihen in den Seitenchören. Grundriss, sowie Längsschnitt gegen Norden von A W Lundberg 1865. Dieser Entwurf wurde nie ausgeführt.

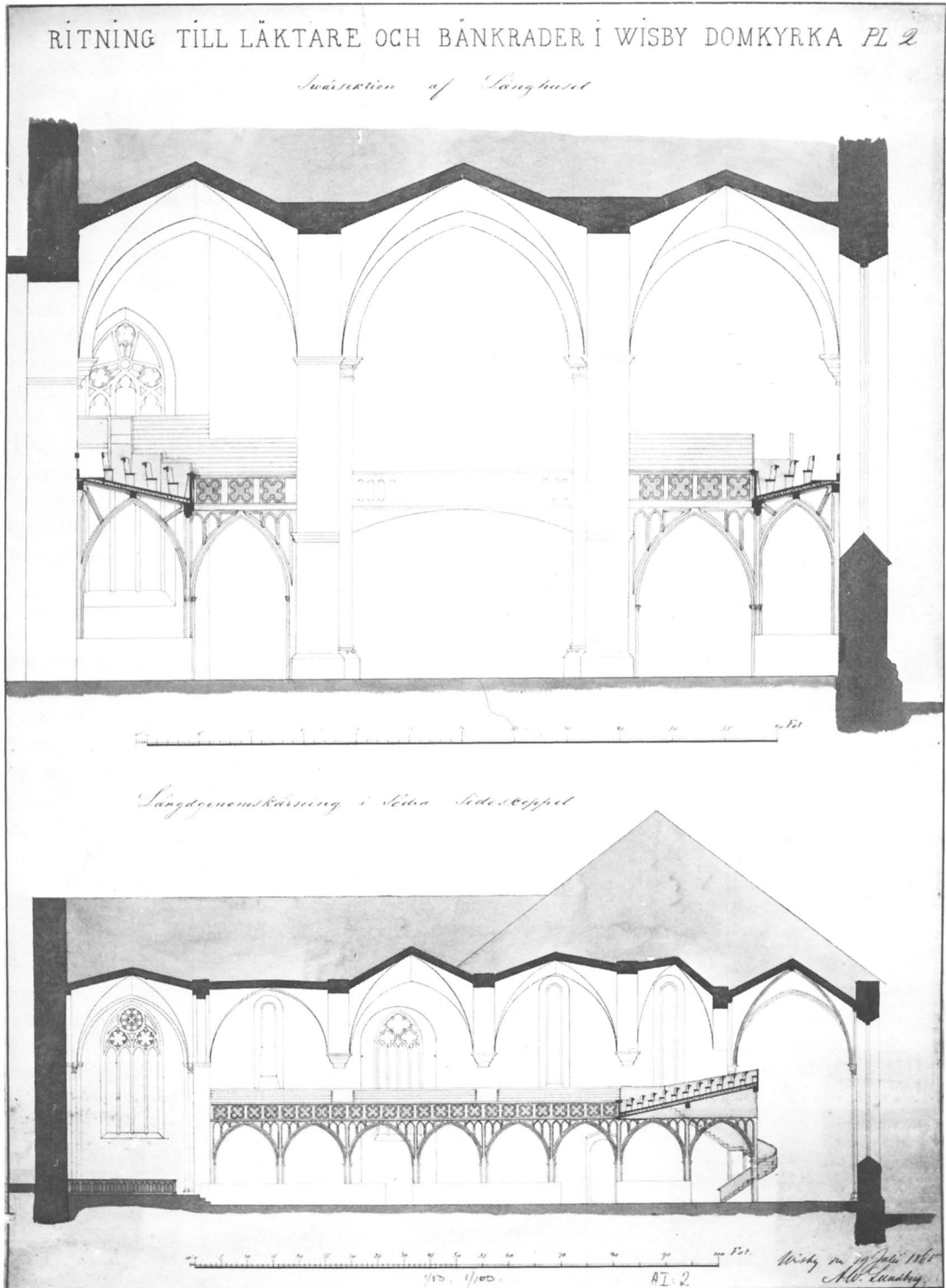

Fig 239. Förslag till nya läktare i sidoskeppen och nya bänkrader i sidokoren. Tvärsektion samt längdsektion mot söder. Av A W Lundberg 1865. VDA.

Entwurf zu neuen Emporen in den Seitenschiffen und neuen Bankreihen in den Seitenhören. Querschnitt und Längsschnitt gegen Süden von A W Lundberg 1865.

arbetets kostbarhet förtjänar att behållas; hjälpes på sådant sätt, att nämnda påsmetning i möjligaste (mån) måtte avskrapas, de skadade liststenarna borttagas, i deras ställe nya anskaffas och infogas, huggna i likhet med det kvarblivande listverket, som överallt jämnt slipas och därefter med oljefernissa överstrykas.

På enahanda sätt förfares med de övriga portaler, som undergått lika anstryknings öde, och alla förses med dörrar utom den ifrån så kallade brudkapellet.

Fönsterlufterna, nu inredda med poster av huggen sten, synes så mycket hellre böra förändras efter nuvarande tids sätt och bruk som dessa poster ej mindre än fönstren till större delen är förlorade och obrukbara, så att allt gammaldags arbete så av sten som glas borttages och fönsterlufterna inredas med poster och spröt av grovt järn samt förses med nya fönster av 6 rutor vardera uti stadigt kanisterbly.

Kyrkotaken så till resningsverket som betäckningen äro uti hjälpbehövande belägenhet, synnerligen över stora kapellet. — — — Kyrkotornen: inre timmervirket — — — utan den godhet att deras varaktighet för längre tid kan påräknas. — — — Nordöstra (tornet), som av alla saknat tillsyn och förbättring, med alla bottnar eller golv förlorade och snart obeträdliga, böra göras nya — — — Västra tornets altan så förfallen, att den inte utan våda kan begagnas. — — —

Invändigt är kyrkan vitlimmad, med någon slags figurmålning under valven, och flera tavlor på väggarna — — — Valv, murar och pelare anstrykas med en väl tillredd hel ljusblå kalkblandning. — — — Skranket omkring koret, ifall det kommer att bibehållas, bör (jämte) innan förvarade skriftstolar förbättras och med ljus färg överstrykas. Bänkarna mittuti kyrkan eller på stora raden äro väl någorlunda uti brukbart stånd. Men enär de på sidorna och under orgelläktaren icke kunna bibehållas, så synes — — — det minsta påfordra, att dessa överallt göres enformigt nya och med ljus oljefärg anstrykas.

Så länge begravnin är tillåten uti kyrkan kan i anseende till golvets förbättring ej annat förslag äga rum, än att gravstenarna hålles jämna.»

Avslutningsvis lämnade kommittén detaljerade anvisningar om hur restaureringsarbetet skulle bedrivas. De skadade sockelstenarna skulle uthuggas till 12 tum djup in i muren, yttermurarna rensas från all gammal puts och, sedan anfrätta stenar bytts ut, rappas, klistras och vitlimmas. Detta skulle ske från en ställning, som på rullar kunde flyttas utmed fasaderna allteftersom arbetet fortskred. Kalken skulle slås med järn-skodda träklubbor med ordentligt långa skaft, fyra till varje kalkbänk, och med litet eller inget vatten och vara väl arbetad, innan någon sand inblandades. Hela restaureringen kostnadsberäknades till i det närmaste 19 000 riksdaler.

Restaureringen hann, när det gällde de yttre åtgärderna, knappast mer än påbörjas, förrän arbetet av brist på medel avstannade. 1820 och 1821 reparerades

fönstren av glasmästare Carl Bergman, som därvid som dellikvid betingade sig de gamla rutorna. De söndriga masverken i Stora kapellet tilltrorde man inte ortens stenhuggare om att kunna laga, varför Bergman fick tillstånd att göra kompletteringarna i ek.

1831 års inre restaurering

Den inre restaurering, som Martin Gustafsson efterlyst 1816, genomfördes först 1831. Det finns inte mycket att hämta om den i kyrkans handlingar — besluten fattades i stor endräkt — och ändå var den synbarligen mera genomgripande än någon tidigare restaurering under nya tiden. Den främsta orsaken till restaureringen var golvets eländiga tillstånd, vilket omvitnats i talrika protokoll. När nu begravnin inne i kyrkan inte längre fick förekomma, behövde man inte befara, att golvet snabbt skulle förstöras genom ideliga gravöppningar. Landshövding v Hohenhausen ansåg det enda rätta vara att på en gång lägga om hela golvet, även om all inredning såsom bänkar, korskrank och funtlläktare måste undanröjas. Under reparationsarbetet kunde, menade han, Stora kapellet förses med altare, predikstol, bänkar och läktare och användas som gudstjänst-lokal, vilket också skedde.

Vid prästmötet i Visby 1832 prisade biskopen den just avslutade restaureringen, varigenom domkyrkan »även till sitt inre blivit en av de vackraste i riket». Kostnaderna hade uppgått till 9 400 riksdaler banko.²⁰⁵ Det fanns emellertid andra som hade en motsatt uppfattning. Till dem hörde P A Sæve, som i en handskrivna artikel under rubriken »Vandalism i St Maria kyrka i Wisby 1830–31» berättar om restaureringen.²⁰⁶

Efter en utförlig inledning, där han kritiskt granskar kompetensen hos kyrkorådets ledamöter och hos entreprenörerna, sammanfattar han: »Under en så oförsvarlig överstyrelse, med så grov okunnighet om saken, med så mycken hjärtlöshet mot historiska konstminnen, med så fullkomligt irreligiöst sinne och under så omilda händer skedde då St Mariakyrkans i Wisby reparation 1830 o 31.» Därefter kommer han in på vad som förstördes eller förskingrades. I den mån det rör sig om lösa inventarier skall hans uppgifter utnyttjas i ett senare sammanhang; här skall endast refereras, vad han anför om kyrkorummets fasta inredning och utsmyckning.

Vid golvomläggningen utsattes de talrika gravstenarna för en vårdslös behandling. De flyttades och omhöggs för att passa in på sina nya platser eller förstördes helt, och detta utan att inskrifterna dessförinnan antecknades. Ett stort antal skänktes eller såldes till hospitalet för att användas i det nya lasarettbygget

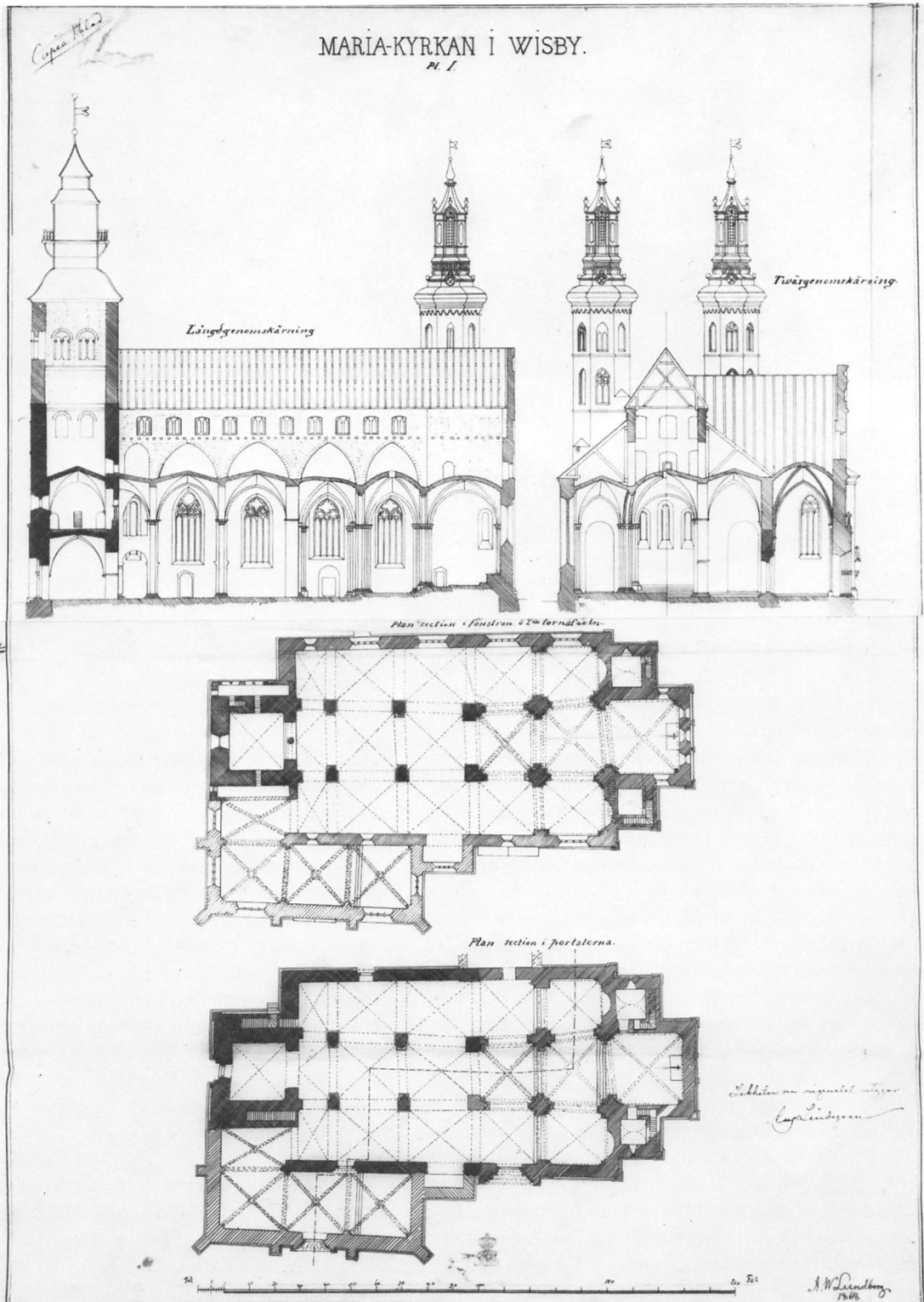

Fig 240. Uppmätning av Mariakyrkan av A W Lundberg 1868. ATA.

Vermessung der Marienkirche von A W Lundberg 1868.

Fig 241. Mariakyrkan på 1890-talet omedelbart före den stora utvändiga restaureringen. Samtida modell i GF.

Modell der Marienkirche in den 1890-er Jahren unmittelbar vor der grossen äusseren Restaurierung.

(enligt kyrkorådsprotokoll 33 st; de skulle återbetalas i form av sten lämplig till ny sockel kring kyrkan). Fru-läktaren i söder och Pigläktaren i norr togs ned och alla bänkarna i kyrkan byggdes om. Åt förgängelsen skattade »buren» vid södra ingången, som Säve beskriver som en sorts »grillerad loge», där gubbarna satt dolda med hatten på, stundom sovande, samt den lilla funtläktaren. Dess kolonner tillvaratogs emellertid och inmurades i de främre hörnen på högaltaret, som samtidigt flyttades bakåt till östra kormuren. Dopfunten placerades i norra sidoskeppets absidnisch. Det blåmålade korskranket med sina försilvrade kronor revs bort och såldes som mycket annat överblivet på auktion. Så småningom kom det i assessor Jacob Dubbes ägo. Han avsåg att använda det i sitt gravkor vid Jacobsberg i Follingbo men sägs senare ha kommit på andra tankar och fört över det till sin gård Duvnäs utanför Stockholm.²⁰⁷ Också det skrank – av trä och järn enligt Säve – som avdelade den östra högre delen av Stora kapellet försvann vid detta tillfälle. Hela kyrkan inklusive kapellet överdrogs med »en gemen skärande vitlimning», vilken täckte också finhuggna stenytor, såsom pelare, bågar och kapital. De sista resterna av kalkmålningar gick därvid förlorade: i valvet väster om koret fyra änglar med svängda basuner, en inskrift över norra

sakristidörren, *Corde et ore*, och en över södra, *Sancta Sanctae*.

Säve avslutar sin berättelse om 1831 års restaurering med följande: »Det nyttiga och värdiga av hela denna stora och dyra reparation av S:ta Maria var, att den gement-moderna altarprydnaden med sin träsol, sin teaterdekorationslika tallskog i fonden, sina urnor med givarnas namn ANNA DUBBE JACOB DUBBE äntligen bortogs. – Men i uselhet med dessa altarprydnader tävlar fullt ut i andelös fattigdom och smaklöshet det nyare altärväsende, som då uppsattes där i stället och ännu så jämmerligen misspryder den sköna domkyrkan.» Altarets tillbakaflyttning och altarprydnadens förändring förde med sig, att korväggens mittfönster förspikades med bräder, i vilka en liten glugg, ett »allseende öga», utsparades. Det omgavs av ett ulligt moln med två änglahuvuden och en nedflygande ängel samt en strålkran.

En av entreprenörerna vid restaureringen var lektorn Jacob Gustaf Klingwall, som 1823 utgivit en bok betitlad »Fornlemningar i Wisby». Den innehåller bla en beskrivning av Mariakyrkan samt en planritning (fig 236), en exteriör- och två interiörbilder (fig 154–155), den ena visande långhuset mot öster och den andra en detalj av västläktaren med orgeln. Även om Säve inte

RITZNING TILL DEKORERING AF KORET I WISBY DOÖKYRKA.

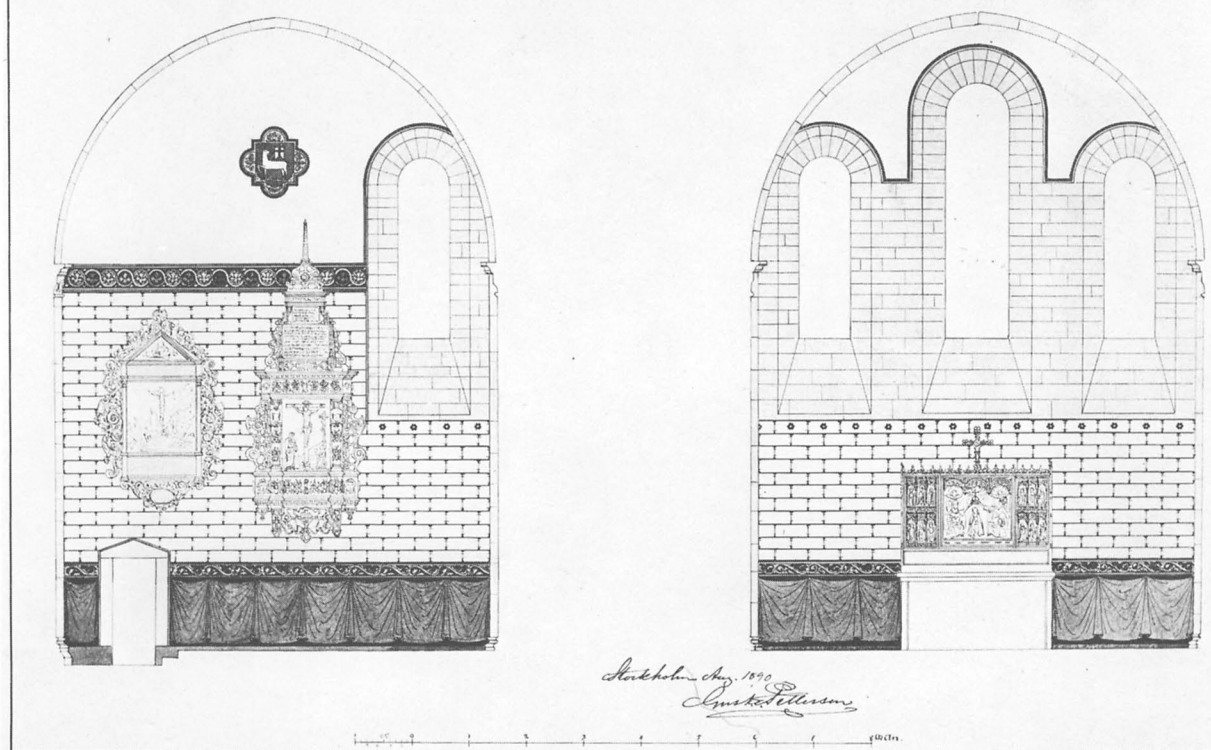

Fig 242. Förslag till dekoration av Mariakyrkans kor. Av G Pettersson 1890. a. Norra och östra sidorna. b. Korvalvet. VDA.

Entwurf zur Ausschmückung des Chors der Marienkirche von G Pettersson 1890. a. Nord- und Ostseite. b. Das Chorgewölbe.

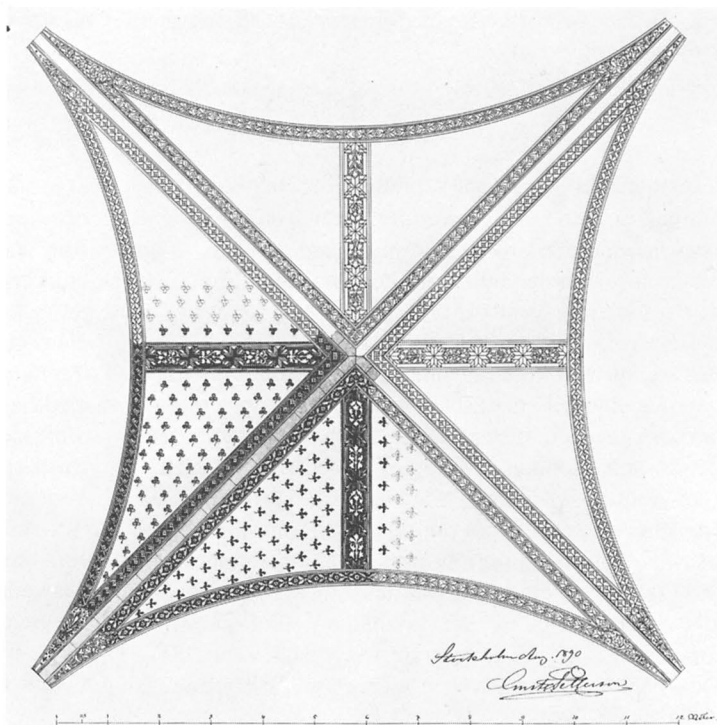

Fig 243. Interiör mot koret efter avslutad invändig restaurering. Foto J A Lagergren omkr 1905. ViLA.

Interieur gegen den Chor nach Abschluss der inneren Restaurierung um 1905.

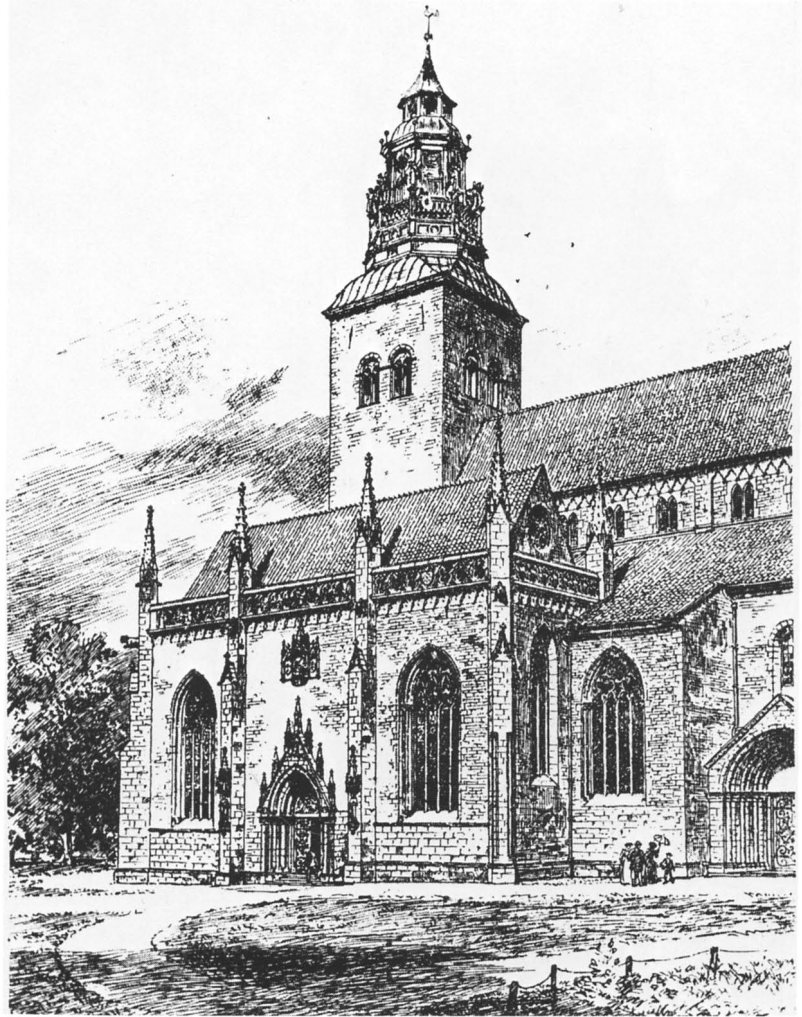
hade mycket till övers för Klingwalls arbete (»vad slags antiquarius och hur trogen ritare K var, kan ses av K:s bortslarvade och oriktiga Fornlemningar i Wisby») är bilderna såsom de enda i sitt slag från tiden före 1830 års restaurering av stort värde.

De reparationer, som kyrkan genomgick under förra hälften av 1800-talet, var mera att betrakta som lappverk för stunden än ett säkerställande på längre sikt av kyrkobyggnaden. Efter Martin Gustafssons död 1846 utsågs till domkyrkosysselman konsistorienotarien Carl Ahlberg. I vilken utsträckning han skall betraktas som drivkraften bakom den aktivitet, som gjorde sig märkbar på restaureringsområdet kring mitten av 1800-talet, är okänt, men det är ovedersägligt, att beslut nu både fattades och verkställdes. På begäran av församlingarna höll magistraten syn på kyrkan 1847. Den pågick i tre dagar och gjordes mycket grundlig.

Man antecknade en rad skavanker på tak och vindar och konstaterade också, att de många bristfälligheter, som påtalats 1816 på fot- och liststenar, portaler och murverk, inte blivit avhjälpda. Nu kom emellertid arbetet igång redan påföljande år och bedrevs sedan kontinuerligt fram till början av 1860-talet. Kyrkorådet hade för första gången vänt sig till överintendentsämbetet med begäran om sakkunnig hjälp och fått sig anvisad professor F W Scholander, som fr o m 1849 övervakade restaureringen. Det kan förmodas ha varit på hans initiativ, som det sk Brudkapellet revs 1858. Ett par av Scholander ritade blindportar insattes i Brudportalen, som murades igen på insidan. Året därefter avlägsnades vedboden vid kyrkans nordvästra hörn, benhuset i det nordöstra och materialboden under berget. Samtidigt pågick under ett antal år arbetet med utbytet av kyrkans sockelstenar, och även Stora kapellets syd-

Fig 244. A H Häggs första förslag till utväändig restaurering av Mariakyrkan. Efter Gotlands Allehanda 1894: 135.

A H Häggs erster Entwurf zur äusseren Restaurierung der Marienkirche von 1894.

västra strävpelare förnyades till sina nedre delar. I början av 1860-talet avstannade arbetet, och resurserna inriktades i stället på kyrkogårdens ordnande.

Vid den tiden gjorde sig en viss brist på sittplatser i kyrkan åter gällande, och stadsarkitekten A W Lundberg framlade 1865 ett förslag till nya läktare i norr och söder, ombyggnad av de befintliga sidoläktarna och nya bänkkvarter på norra och södra sidan av nedre koret (fig 238–239). Kyrkorådet beslöt i enlighet med förslaget, men mot detta reserverade sig bl a borgmästare S J Mathiesen, enär enligt hans åsikt det endast var vid särskilda, utomordentliga fall, som sittplatserna inte räckte till. Sedan också arkitekt Lundberg förklarar, att läktarna, hur de än anordnades, skulle i hög grad komma att vanställa kyrkans inre, lät man förslaget falla. Dessutom krävde sakristian, som visat sig vara

en byggnad med många svagheter, en omfattande reparation framför allt med avseende på taket. Den genomfördes 1867, varvid samtidigt en ny ingång upptogs på västra sidan. Korets gavelmur, som också vid flera tillfällen vållat bekymmer, företedde oroande sprickbildningar, som man 1869 sökte motverka genom insättande av ankarjärn.

Den stora händelsen på 1870-talet var anskaffandet av en värmeanläggning för kyrkan. Dittills hade varje form av uppvärmning saknats. 1877 inköptes fyra sk gurneyugnar, som uppställdes mot baksidan av de fyra mellersta pelarna från predikstolen sett. Rökrören slingrade sig om pelarna och fördes samman till ett gemensamt rökfång i mittvalvets spets (fig 115). Anläggningen, som kostade 5000 kr, tillverkades och monterades av Graham Brothers verkstad i Visby. Den

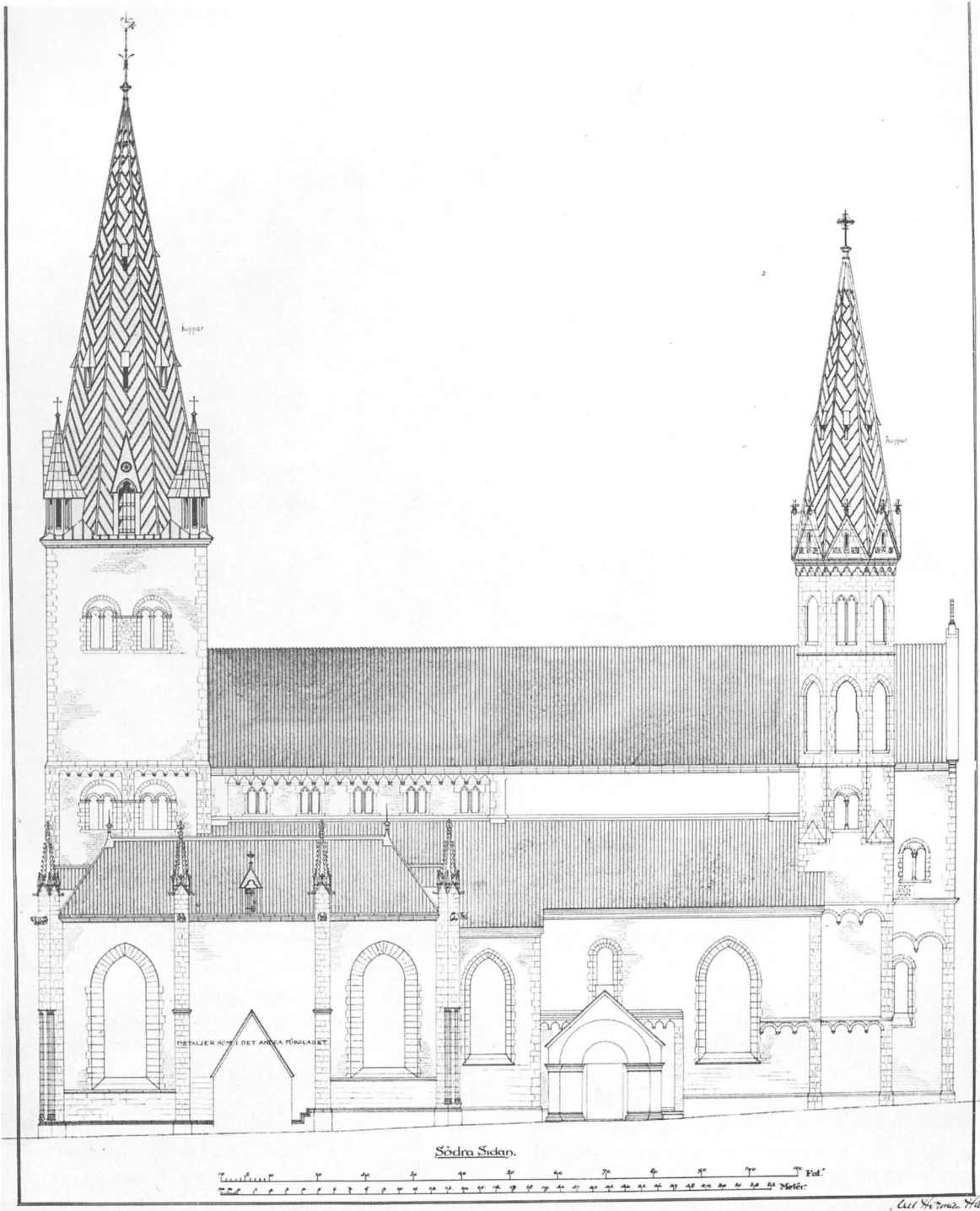

Fig 245. A H Häggs förslag 1896 till nya gotiska tornhuvar på Mariakyrkan. VDA.

A H Häggs Entwurf von 1896 zu neuen gotischen Turmhauben auf der Marienkirche.

var utseendemässigt förödande för kyrkorummet och svärtade dessutom på få år ned hela interiören. 1884 fick kyrkan för första gången åskledare.

1890–93 års inre restaurering

1884 avled stiftets 81-åriga biskop Lars Anton Anjou. Med hans efterträdare, den kraftfulle teologie professorn K H Gezelius von Schéele inleddes en ny era i domkyrkans historia.^{207a} Under hans ämbetsstid genomfördes domkyrkans hittills mest genomgripande inre och yttre restaureringar. För att förbereda och handha den inre restaureringen tillsattes 1886 en kommitté på fem personer, av vilka två valdes av kyrkostämman och två av domkapitlet. Den femte ledamoten skulle vara en av dessa fyra gemensamt utsedd arkitekt. Två år senare, innan det egentliga restaureringsarbetet hunnit påbörjas, sattes denna kommitté ur spel, i och med att kyrkostämman överlämnade åt domkapitlet att »efter samråd med domkyrkorådet, där domkapitlet funne sådant lämpligt och nödigt» verkställa besluten om domkyrkans reparation. Därmed inträdde domkapitlet som den de facto avgörande lokala myndigheten i alla viktigare restaureringsfrågor, vilket under arbetets gång understundom ledde till starka motsättningar mellan detta och kyrkorådet.

Den arkitekt man i första hand ville knyta till företaget var E V Langlet, men han avböjde med hänvisning till sitt engagemang vid Uppsala domkyrka. Budet gick då till F G A Dahl och C A Kihlberg, men resultatet blev detsamma. På förslag av överintendentsämbetet utsågs då arkitekten Gust Petterson.²⁰⁸ Han var född på Visborgs kungsladugård utanför Visby 1855, där fadern var arrendator. Efter studier vid Visby läroverk genomgick han Tekniska högskolan och Konstakademien och låg också ett år vid Akademie der bildenden Künste i Wien, innan han 1886 blev arkitekt i domänstyrelsen. Visby domkyrkas restaurering var hans första större restaureringsuppdrag, men den skulle sedan följas av talrika andra inte minst på Gotland. På grund av sin relativa ungdom och måhända också genom sin enkla härkomst betraktades han i Visby med en viss skepsis. Domkapitlet underställde inofficiellt den 20 år äldre och på hemön mera uppskattade konstnären Axel Herman Hägg Pettersons förslag, innan man gick till viktigare beslut, och i Gotlands Allehanda framfördes 1890 betänkligheter mot att en så ung och oerfaren arkitekt som Petterson engagerats.

Arkitekt Petterson fick i uppdrag att utarbeta ett mindre alternativ till en kostnad av 15 000 kr och ett mera omfattande för 50 000 kr, men det senare förutsatte ett statsbidrag på halva beloppet. Sedan det visat sig

att inget sådant stod att erhålla, bestämde man sig för det billigare alternativet. Arbetet igångsattes i Stora kapellet på hösten 1890 och i den övriga kyrkan på våren 1891 med målsättning att vara avslutat senast den sista oktober sistnämnda år, men det kom att pågå ända fram till mars 1893, även om kyrkan kunde tagas i bruk den 27 nov 1892. Som så ofta sker, vidgades programmet under arbetets gång och den slutliga kostnaden blev 62 000 kr. Under pågående restaurering förlades gudstjänsterna till Godtemplarordens hus vid Mellangatan.

De viktigaste åtgärderna var följande:

Allmänt: golven omlades, vilket ledde till en amper skriftväxling mellan riksantikvarien och domkapitlet om behandlingen av gravstenarna;²⁰⁹ nytt värmesystem för lågtrycksånga infördes med panncentral norr om kyrkan; väggar och valv omputsades och avfärgades (fragment av kalkmålningar iaktogs på norra väggen i långhuset^{209a}); alla huggna stenytor rengjordes från färg; skadade baser, lister och kapital nyhöggs helt eller delvis.

Koret: altaret framflyttades; altarprydnaden avlägsnades; det gotiska fönstret i söder återställdes till förmodad romansk form; igensättningen av östväggens mittfönster bortogs; samtliga korfönster försågs med glasmålningar eller färgat glas; väggar och valv dekorerades efter arkitektens ritningar av dekorationsmålaren E Bergh från Stockholm med biträde av artisten C Wilh Pettersson (fig 242).

Den av många klandrade altarprydnaden fick vid detta tillfälle ingen ersättare. Arkitekten hade besiktigat altarskåpet i Källunge, som domkyrkan sålt dit 1688, och funnit det mycket lämpligt att återföra. Man beslöt erbjuda Källunge antingen en på initiativ av borgmästare Carl Een till domkyrkan anskaffad men aldrig uppsatt altartavla av konstnären Gotthard Werner eller 500 kr kontant jämte kyrkans dåvarande altarprydnad. Till detta erbjudande behövde Källunge församling aldrig ta ställning, ty biskopen motsatte sig bestämt altarskåpets återförande. Han åberopade ett uttalande av riksantikvarie Hans Hildebrand, att altarskåpet »såsom tillkommet under tiden för katolska kyrkans med dess Mariadyrkan djupaste förfall, icke väl lämpade sig för ett protestantiskt tempel...». I stället överlämnade konstnären Axel Herman Hägg 1 000 kr som bidrag till en ny altarprydnad.

Långhuset: den tidigare slutna bänkinredningen ersattes med öppna bänkar för att den uppvärmda luften skulle cirkulera bättre; de två västligaste pelarparen bekläddes upptill på tre sidor med ny huggen sten och det därefter följande delvis ända från golvet; vissa epi-

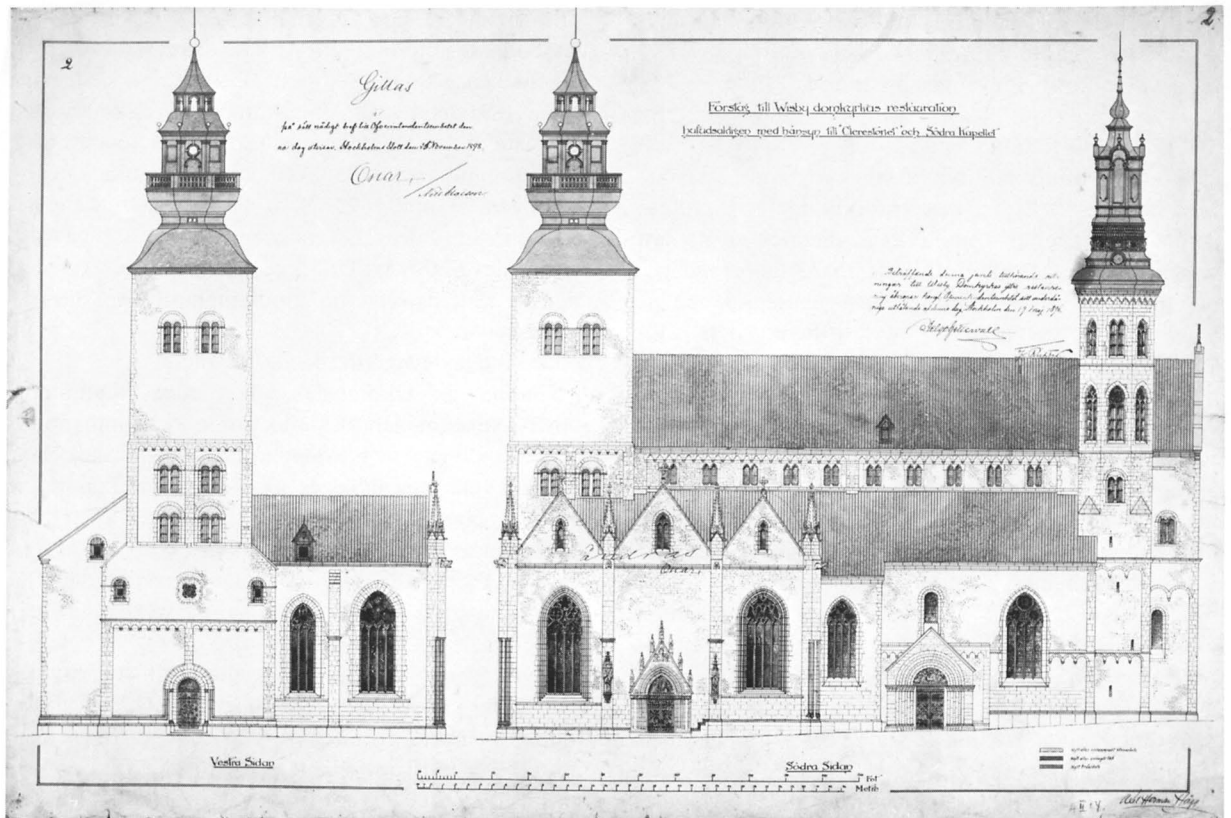

Fig 246. A H Häggs av Konungen 1898 stadfästa förslag till utvärdig restaurering av Mariakyrkan. Från stadfästelse undantogs dock taket över Stora kapellet. VDA.

A H Häggs 1898 von der Regierung genehmigter Entwurf zur äusseren Restaurierung der Marienkirche. Für das Dach über der grossen Kapelle wurde jedoch keine Genehmigung erteilt.

tafier omplacerades; ny orgel uppsattes i nordvästra hörnet och en ny läktare på den gamla orgelläktarens plats.

Tornet: emporen öppnades mot långhuset.

Stora kapellet: en skiljevägg i nordväst bortogs; dopfunten placerades under en tavla föreställande Konungarnas tillbedjan och skänkt av prinsessan Eugenie.

Kyrkorummets utseende efter restaureringen framgår av fig 243.

Den häggska restaureringen 1899–1903

1890-talets inre restaurering, som genomfördes utan något som helst statsbidrag, tärde hårt på församlingens ekonomi, men man var likväl beredd att snarast låta den efterföljas av en yttre restaurering. I själva

verket hade vissa förberedelser vidtagits, redan innan de invändiga arbetena igångsattes. I februari 1888 tillskrev biskopen överintendenten Helgo Zetterwall och bad honom personligen uppgöra förslag till såväl yttre som inre reparationer, en onekligen något egendomlig begäran, eftersom arkitekten Gust Petterson redan utsetts till arkitekt för den inre restaureringen. Framställningen synes ha lett till att Zetterwall senare under året besökte Visby, men något uppdrag åtog han sig ej. Biskopen anmälde för restaureringskommittén, att överintendenten uttalat, att kyrkans yttre borde kunna bringas i värdigare skick för några få tusen kronor genom vitrappningens avlägsnande och bristfälliga ornamentsdetaljers återställande med användning av något billigare material än kalksten (underförstått: med cement). Med hänvisning till överintendentens uttalan-

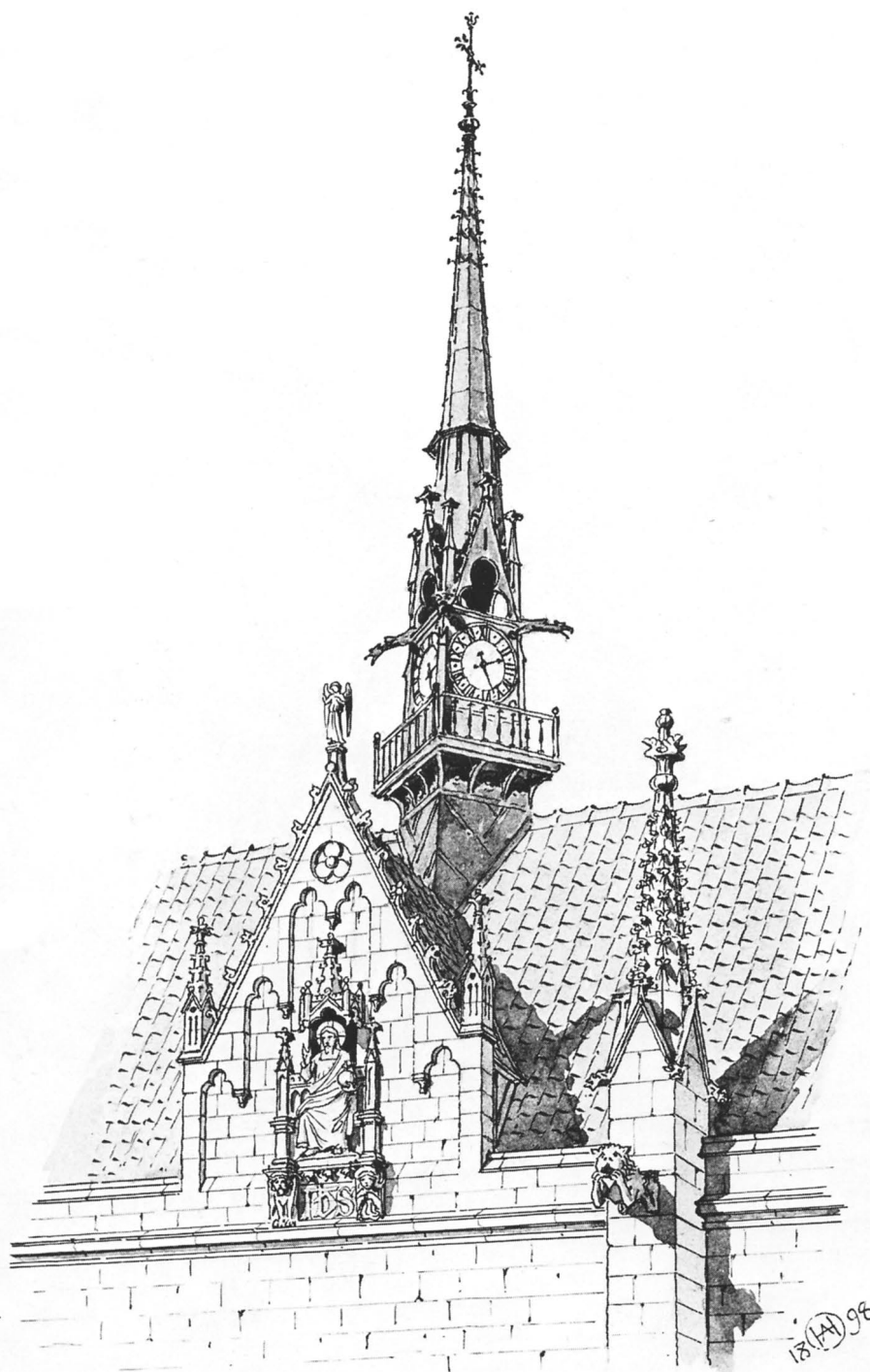

Fig 247. A H Häggs förslag 1898 till lucarn och takryttare på Stora kapellet. Utförandet kom i viss mån att bli annorlunda. Bl a frångicks tanken på ett ur i takryttaren. VDA.

A H Häggs Entwurf von 1898 zu einer Lukarne und einem Dachreiter auf der grossen Kapelle. Ausgeführt wurden sie etwas anders. U a liess man den Gedanken an eine Uhr im Dachreiter fallen.

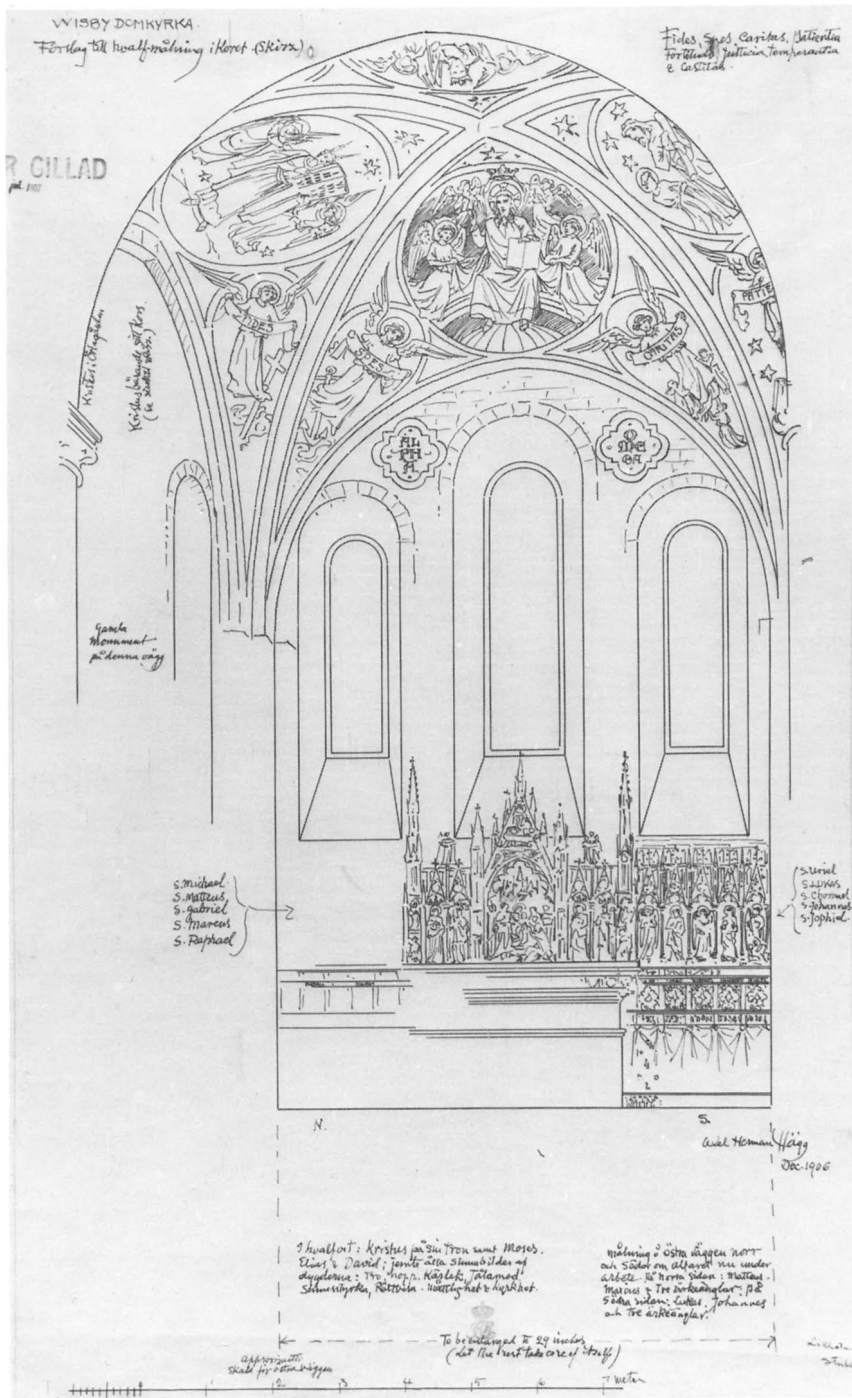

Fig 248. A H Häggs förslag 1906 till nydekoration av koret. Det förverkligades med avseende på måleriet året därefter. Altartavlan tillkom redan 1905. ATA.

A H Häggs Entwurf von 1906 für die neue Ausschmückung des Chors. Die Wandmalereien wurden im Jahr darauf ausgeführt. Das Altargemälde entstand schon 1905.

de uppdrogs åt arkitekten Petterson att utarbeta förslag jämväl till yttre restaurering till en kostnad av högst 10000 kr.

Den 8 april 1889 förelåg ett utlåtande från Petterson innebärande, att enligt hans åsikt 15000 kr vore det lägsta belopp, som borde beräknas, och att däri ej innefattades kapellets portal, som var så illa medfaren, att den till största delen måste nyhuggas. Han varnade bestämt för att återställa skadade ornamentsdetaljer med billigare material. »Sådan lagning bleve, även om i bästa fall hållbar, blott fula fläckar, som skulle vanställa det ädlare materialet; långt bättre då att låta ornamenten fattas tills vidare och nöja sig med att reparera mer eller mindre vittrat murverk.»

De oberäknat höga kostnaderna för den inre restaureringen medförde, att planerna på en yttre restaurering tills vidare skrinlades. När de 1894 åter aktualiserades, skedde det inte på grund av något initiativ från domkapitlet eller kyrkorådet, utan genom att konstnären Axel Herman Hägg till domkapitlet inlämnade ett förslag till kyrkans utvändiga iståndsättning (fig 244). Förhistorien var, enligt vad Hägg själv uppgav i ett brev till överintendentensämbetet den 22 sept samma år, att biskop von Schéele »för några år sedan» uttryckt en önskan att Hägg måtte framlägga en idé om domkyrkans yttre restaurering, och att biskopen sedan vid ett par tillfällen upprepat samma önskan. Det förelåg sålunda inget formellt uppdrag för Hägg, och kapitlet synes också ha blivit något överraskat. Det tackade Hägg för hans »högst tilltalande och konstnärliga ritningar» men beklagade samtidigt, att medel saknades att ersätta honom för hans arbete och kostnader. Kapitlet hoppades, att Hägg rikligen skulle finna sig belönad för sina mödor och uppoffringar i det ljuva medvetande, som arbetet för en stor sak alltid skänker.

Axel Herman Hägg, som därmed på allvar engagerade sig i domkyrkans restaurering, hade som tidigare nämnts fungerat som inofficiell remissinstans åt domkapitlet ifråga om Gust Pettersons förslag. För kyrkan och dess inventarier hade han länge hyst intresse. Redan 1880 hade han på P A Säves begäran gjort ett förslag till restaurering av ett märkligt trätabernakel,²¹⁰ som förvarades på kyrkans vind, och när han 1891 gjorde en etsning av det medeltida Visby (fig 1),²¹¹ måste han grundligt sätta sig in i kyrkans byggnadshistoria. Hägg var född 1835 på Katthamra i Östergarns socken på östra Gotland.²¹² Efter utbildning vid skeppsbyggeri-institutet i Karlskrona arbetade han några år på ett skeppsvarv i Skottland. Hans fallenhet för arkitektyrket förde honom sedan till London, där han i nio år arbetade hos olika arkitekter, bl a hos den framstående

kyrkoarkitekten William Burges. En särskild dragningskraft utövade på honom den gotiska arkitekturen, och sedan han gjort sig förtrogen med etsningstekniken började han att i stora praktfulla blad återge kända katedraler och ålderdomliga stadsmiljöer. Som grafiker åtnjöt han internationellt anseende, som restaureringsarkitekt blev hans insatser begränsade: förutom Visby domkyrkas yttre och det inre av koret därstädes restaurerades efter hans förslag Floda kyrka i Södermanland och kyrkorna i Ardre och Dalhem på Gotland. Hägg var större delen av sitt liv bosatt i London men vistades vanligen någon tid varje år på den av honom ägda fädernegården Katthamra. Han avled 1921.

Sedan domkapitlet mottagit de häggska ritningarna handlade det med påfallande snabbhet och energi. Innan ännu vare sig kyrkoråd eller kyrkostämman hunnit ta ställning till förslaget eller ens informerats om det samma, avlät kapitlet en skrivelse till Konungen med hemställan om fastställelse och om statsbidrag med 100000 kr. Totalt beräknades arbetet kosta 112986 kr.

I ett följebrev till domkapitlet hade Hägg kortfattat motiverat sitt förslag. Det var huvudsakligen Stora kapellets överdel och mellanskeppets klerestoriemurar, som intresserade honom, men dessutom ville han gärna ändra utseendet på det västra tornet, vars avtäckning han fann uteslutande komisk. De östra tornen däremot hörde till de vackraste i Sverige. »Spirorna betecknar på ett ovanligt vackert, ja oväntat sätt ett skede i kyrkans konsthistoria, som egentligen var fullt av uselheter, och är exempel på att stilrenhet ej är absolut nödvändig för att åstadkomma en vacker verkan.»²¹³

Överintendentensämbetet remitterade Häggs förslag till Gust Petterson för yttrande. I ett utförligt tjänstememorial den 5 nov 1894 meddelade Petterson, att han granskat förslaget på platsen och även sammanträffat med förslagsställaren. Den vägledande principen borde enligt Petterson vara att försätta kyrkan i ett skick, som åt framtiden bevarade alla dess delar av värde, från vilken tid de än härledde sig. »Där mera genomgripande förändringar är nödvändiga – i det avgjort opassande tillägg måste bortskaffas och ersättas med stilenliga anordningar eller, efter under yngre tid skedda omgestaltningar, det ursprungliga utseendet kan återvinnas mer eller mindre fullständigt, sådant det genom kvarstående delar tydligt visar sig hava varit eller blott antydes – är det av fördel att undvika onödig utstyrel med orneringar och dylikt, vartill inga gamla rester giva anledning.»

Petterson gick därefter in på en granskning av förslagets enskildheter. På flertalet punkter var han i princip ense med Hägg, även om han fann åtskilliga detaljer

att anmärka på. I fråga om västtornet ansåg han emellertid den befintliga tornhuvu fullt så prydlig som den föreslagna, och utformningen av korgaveln behövde modifieras. Huvudanmärkningen riktades dock mot Häggs förslag till nytt tak över Stora kapellet. Hägg ville där ha ett kroppstak med gavlar i öster-väster, medan Petterson förordade tre parallella tak i norr-söder med tre gavlar i rad över sydfasaden.

Pettersons kritik togs delvis ad notam av överintendentsämbetet, som anmodade Hägg att bearbeta sitt förslag med hänsyn därtill. Hägg blev mycket illa berörd av kritiken och förklarade i ett brev till domkapitlet, att han inte alls delade Pettersons uppfattning i de viktigaste punkterna. »Skall jag vidare ha att göra med en sak, som mycket intresserar mig, måste mina händer vara fria . . .»

När förslaget 1896 återkom till överintendentsämbetet, fanns där flera alternativa lösningar, bl a en där alla tre tornhuvorna var ersatta med gotiska spiror (fig 245). Man har bett mig visa ett sådant förslag, skrev Hägg till ämbetet. »Idén är så till vida riktig (såsom mera i överensstämmelse med kyrkans arkitektur) men själv håller jag starkt på bibehållandet av de nuvarande östra tornbeklädningsarna såsom varande i gott stånd och prydliga; bibehållandet av västra tornbetäckningen skulle jag endast tillstyrka av det skäl att virket ännu synes vara gott.» Han visade också ett alternativ till utformning av Stora kapellet övre delar med tre gavlar och tre parallella tak, men han förordade en variant av sitt tidigare förslag med ett enda valmat sadeltak i öster-väster. Häggs intressanta och detaljerade motiveringar till det bearbetade förslaget har här avtryckts som bilaga 4.

Också över det nya förslaget inhämtade överintendentsämbetet arkitekt Pettersons yttrande, och det blev även denna gång kritiskt. Om Häggs sätt att behandla korgaveln använde han to m ordet vandalism. Den allmänna opinionen i Visby tog emellertid Häggs parti, och församlingarna, domkapitlet och länsstyrelsen tillstyrkte enhälligt hans förslag. Gotlands Allehanda spårade i Pettersons yttrande »en mindre vacker jalousie mot en konstnär, mot vars rykte herr Pettersons eget måste te sig som en ordinär Visbygatlykta i jämförelse med en strålande elektrisk bågglampa». ²¹⁴

Den 25 nov 1898 fastställde Konungen Häggs förslag (fig 246) och där detta upptog flera alternativ gick man på det som konstnären förordat. Riksdagen hade året dessförinnan beviljat ett statsbidrag på 100 000 kr, och samma år hade församlingarna tillsatt en kommitté på fem personer med biskopen som ordförande att leda arbetet. Det påbörjades i januari 1899 och avslutades

1903, men invigningsgudstjänst hade kunnat hållas redan sommaren 1901. Med den hæggska restaureringen erhöll domkyrkan det utseende, den alltjämt bevarar. De för lekmanen mest påtagliga förändringarna var sidoskeppstakens sänkning och klerestoriemurarnas friläggning, nedtagningen av Stora kapellet barockgavel och det nya taket över detsamma, avlägsnandet av fasadernas puts och tillkomsten av en ny sakristibygnad på den gamlas plats. Därtill kom en rikedom av nya dekorativa detaljer (fig 247): stensulpturer, järnsmeden, takryttare m m samt rekonstruktioner av tidigare anordningar såsom fialer, vattenkastare och portaldetaljer.

1900-talet

De restaurerings- och underhållsarbeten, som under den gångna delen av 1900-talet vidtagits i domkyrkan, har ej varit särskilt betydande. När detta skrivs (1977) har emellertid förarbeten för en ny restaurering inlett. Vilken omfattning, den kommer att få, vad den kommer att innebära av förändringar i kyrkans yttre och inre gestalt och när den blir möjlig att genomföra är i dagens läge omöjligt att förutse.

De viktigaste åtgärderna under 1900-talet med avseende på byggnaden har varit följande. (Anskaffning av nya inventarier och åtgärder på äldre inventarier redovisas i del 2.)

- 1900. Fastställdes Axel Herman Häggs förslag till ny sakristia.
- 1903. Avslutades den stora yttre restaureringen, som pågått sedan 1899. Kostnaderna uppgick till 170.000 kr, varav staten bidrog med 100.000 kr. ²¹⁵
- 1906. Installerades elektrisk belysning.
- 1907. Försågs koret med nya målningar i valvet och på efterväggarna. Arbetet utfördes av CWilhelm Pettersson efter teckningar av Hägg (fig 248). Den senare målade själv i England på duk en fris med ärkeänglar och evangelister, som anbringades på fondväggen under fönstren. Den är det enda som bevarats av den hæggska dekorationen; allt det övriga målades över 1945.
- 1910. Elektrifierades klockringning och orgel.
- 1927. Tillbyggdes sakristian med ett arkivrum mellan kyrkan och pastorsexpeditionen.
- 1928. Installerades nytt värmesystem med varmvattenradiatorer.
- 1944-45. Förstärktes norra långhusväggen med ankarjärn på vinden och mellan väggen och pelaren B4. Bänkarna ombyggdes liksom orgelläktaren och altarbarriären. Materialet var valnöt, som

erhölls från träd i Visby, som förfrusit under de stränga vintrarna i början av 1940-talet. Väggar och valv ommålades. Därvid iaktogs i valven i den västligaste delen gråvita band i valvkappornas skärningslinjer samt fragment av slingornas skärningslinjer samt fragment av slingornas skärningslinjer samt fragment av slingornas skärningslinjer, som konservatorn Bertil Bengtsson antog vara från 1500- eller 1600-talet. Även på pelarna fanns färgspår: breda band i rött omväxlande med smalare i gråblått och målade fogar emellan. Arkitekt var Erik Fant. Restaureringen var kostnadsberäknad till 168 000 kr, men den slutliga kostnaden kom inklusive ombyggnad av

orgeln att uppgå till 225.000 kr.²¹⁶ Statsbidrag utgick med 60.000 kr.

- 1954. Ombyggdes »kyrksalen» i sakristian, så att en övre våning erhöles.
- 1957. Anskaffades innanfönster.
- 1959. Sprinkleranläggning inmonterades i västtornet.
- 1960. Anordnades klockspel i sydöstra tornet.
- 1962–63. Kopparkläddes delar av tornhuvorna.
- 1968. Värmslingor för snösmältning installerades i takrännor och stuprör vid västtornet och Stora kapellet.
- 1975. Ommålades koret.

Noter

1. DS I, nr 231.
2. *P Johansen*, Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet, s 499 ff. – *Densamme*, Die Kaufmannskirche, s 85 ff.
3. *G Svahnström*, Gutagård och Peterhof, s 35 ff.
4. *H Lassen*, Das romanische Lübeck, s 19. – *K Jordan*, Lübeck unter Graf Adolf II von Holstein und Heinrich dem Löwen, s 143–159.
5. *A E Christensen*, Das Artenburg – Privileg und der Ostseehandel Gotlands und Lübecks im 12. und 13. Jahrhundert, s 165 ff. – *H Yrwing*, Gotland under äldre medeltid, s 109–137, 383.
6. *H Strelow*, Chronica Guthilandorum, s 142.
7. *H Yrwing*, aa, s 255 ff.
8. *A Björkander*, Till Visby stads äldsta historia, s 132–135. Sigillerna avbildas bla i *G F Sartorius*, Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hanse, Bd 2. Sigillerna förekommer i något varierande utformning vid olika tider.
9. *Gutasagan*, kap 5. *Svenska landskapslagar*, s 294.
10. *H Yrwing*, aa, s 255 ff.
11. *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid II, s 422.
12. *O W Lemke*, Visby stifts herdaminne, s 70.
13. Med *vicaria* förstods en fond eller stiftelse med ändamål att ekonomiskt trygga läsningen av själamässor för en viss person, i regel av en därför särskilt anställd prästman. Artikeln »vikar» i KL. – Om vicarier och capellaner se även *G Lindström*, aa I, s 95 och II, s 357 ff.
14. *H Schück*, Ecclesia Lincopensia, s 191–195, som redovisar den sk linköpingsversionen av taxuslistan. Visbyversionen, återgiven i Handlingar rörande Visby domkyrka etc, s 55 ff, upptar i vissa fall andra belopp. Antalet 6-markkyrkor är där fem, förutom S Maria och Dalhem också Lärbro, Vamlingbo och Hamra. Taxuslistorna har senast behandlats av *S-E Pernler*, Gotlands medeltida kyrkoliv, s 89–99.
15. Artikeln »Mässa» i KL. – *Y Brilioth*, Den senare medeltiden, s 698–713.
16. Artikeln »Tidegård» i KL.
17. *A Schück*, Gotlands politiska historia intill Brömsebrofreden, s 178–225. – *R Björkegren*, När Gotland var danskt lydland.
18. *O W Lemke*, aa, s 12, n 2.
19. *G Lindström*, aa II, s 384 ff.
20. *O W Lemke*, aa, s 14. – *H Jansson*, Visby kapitel under den danska tiden, s 164 f.
21. *P Palladius*, En visitatzbog, s 30 f.
22. *O W Lemke*, aa, s 15–18.
- 22a. Med prebende avsågs ett pastorat, vars inkomster anslagits som löneinkomst åt innehavaren av ett annat ämbete i kyrkans eller undervisningens tjänst. Numera är biskopen i Visby stift den ende, som innehar prebende.
23. *T Ysander*, Ur Gotlands kyrkoliv efter 1645, s 126.
24. *R Steffen*, Gotlands organisation, s 53 ff.
25. *O Rosman*, Gotlands folkmängd under 1700-talet, s 20 ff.
26. *T Ysander*, aa, s 105 f.
27. *P A Säve*, Att »gå med raden». Gotl samlingar I, nr 1140. UUB.
28. *P A Säve*, Att »sjunga i Choret». Gotl samlingar I, nr 1139. UUB.
29. *P A Säve*, Att »mässa i Choret». Gotl samlingar I, nr 1141. UUB.
30. *P A Säve*, Pastoris inkomster här i staden. Gotl samlingar IV, nr 386. UUB. – *Johannes Brodinus* skrivelse till generalguvernör *Seved Bååt* 1659. RA. – *O W Lemke*, aa, s 19 n 3, s 27 n 2, s 29 n 1, s 32 n 3, s 38.
31. Kungl Maj:ts nådiga skrivelse till Consistorium i Visby den 10 Oktober 1873 angående lönerogering för Biskopen i Visby stift. Samling av kommunala stadganden för Visby stad, s 211.
32. *P A Säve*, Gotl samlingar III, nr 398. UUB.
33. Handlingar rörande Visby domkyrka etc, s 48 o 50.
34. *P A Säve*, Pastoris inkomster här i staden. Gotl Samlingar IV, nr 386. UUB. – Enl *E Nyberg*, Gotländsk släktbok, 1 uppl, s 255, ägde stadskaplanen uppbärande av strömmingsfisket, och brukligt var, att han på Fiskarelagets årgille spenderade tobak och öl.
35. VFA, K IIa: 1. Kyrkostämmoprotokoll 1862-01-21. ViLA.
36. VFA, N III: 1. Inventarium 1680–1745. ViLA. – Sedan 1899 innehar domkyrkoklockaren tjänstebostad i vindsvåningen över domkyrkans värmecentral.
37. VSA, F Ia: 2. Rådhusrättens akter 1653–1726. ViLA. – Att kimba innebar att med en liten sten i vardera handen slå på klockan i en viss takt.
38. VFA, K I: 1. Sockenstämmoprotokoll 1833. ViLA.
39. *G Lindström*, aa I, s 96. *H Strelow*, aa, s 205.
40. VFA, K IIIb: 3. Kyrkorådets handl 1790. ViLA.
41. »Spögubben» var förmodligen till gagnet densamme som dansktidens »stoderkonge». Denne omtalas i räkenskaperna bla 1638, då han fick vadmal till en ny rock och ett par skor. Benämningen levde kvar ännu på 1670-talet. *P A Säve* (Gotl samlingar IV, nr 261) berättar, att kyrkvaktaren i Visby fordom (1675) kallades städerkongen, städene-fogden eller prackare-fogden och att han till hälften avlönades av kyrkan och till hälften av staden. – Jfr även *R Steffen*, Den sociala omvårdnaden, s 197.
42. VSA, F Ia: 2. Rådhusrättens akter 1709. ViLA.
43. Hospitalsrådets protokoll 1711-02-25. ViLA.
44. För kyrkorna i Visby i allmänhet hänvisas till *E Lundberg*, Visbybilder från forntid och hansevälde, Byggnadskonsten i Sverige, och vägledningen Domkyrkan och kyrkoruinerna samt till *E Lagerlöf*–*G Svahnström*,

- Gotlands kyrkor, 2 uppl.
45. *E Bohrn* och *P O Westlund*, *S Nicolaus* och *S Clemens*, Sv K, vol 169.
 46. *G Svahnström*, *Häuser und Höfe*, s 22 f.
 47. *K Svahnström*, Kartan som förtydligar bilden av gamla Visby. GA 1977-03-05.
 48. *J Wallin*, *Gothländska Samlingar I*, s 261.
 49. *W Falck*, *Märkliga fynd i visbykällare*, s 65–72.
 50. *Föreningen Gotlands Fornvänners fastigheter*, s 59.
 51. *R Björkegren*, *Ett gammalt dokument om »Lilla Kompaniet» och »Skomakarelagets hus» i Visby*. GA, julnr 1923. – *E Bohrn*, *Undersökning av huset Ryska gränd 16*, Visby. Rapport 1935-02-07 i ATA.
 52. *J Lundahl*, *Visby hospital och dess historia*. Go 1922, nr 105. – *C-E Askerblad*, *Några anteckningar om Visby hospital och dess historia*. GA 1945-12-18.
 53. *J G Klingwall*, *Kort sammandrag af Gotlands och Wisby stads historia*, s 6–7.
 54. VSA, F1a: 2. Rådsturättens akter 1690-05-02 och 1690-07-10. ViLA.
 55. VSA, G Id: 1 a. Visby. Syneinstrument 1747 och 1771. ViLA.
 56. VFA, N III: 1. Inventarium 1680–1745. ViLA.
 57. *J Wallin*, *Analecta Gothlandensia III*, s 203. KB.
 58. *E Bohrn*, *Biskopsgården i Visby vid 1700-talets mitt*. GA 1938, nr 19. – *G Fritzell*, *Biskopshuset i Visby*, s 34–46.
 59. *H Thoresen*, *Kapitelshuset i Visby*, s 37–48.
 60. *G Svahnström*, *Ett nyfunnet gotländskt kapitelssigill*, s 71–77.
 61. *M Klintberg*, *Fruentimmerssamfundet i Visby 1823–1923*.
 62. *R Steffen*, *Skolor och undervisningsväsen*, s 166. – Jfr även *H Strelow*, aa, s 266, och *H Spegel*, *Rudera Gotlandica*, s 88. – *G Lindström*, aa I, s 102, anser att nordertredingsprästernas gilleshus låg omedelbart norr om domkyrkan och att det är identiskt med nuvarande värmecentralen. Han stöder sig därvid på ett brev från 1556 i domkyrkans arkiv, där ett gilleshus »nordan by unser leuen Kerken» omtalas. Bortsett från att läsningen »gilde» är osäker pga brevet dåliga kondition finns ingenting som säger, att huset ifråga skulle vara det samma, som nordertredingsprästerna 1544 skänkte till skolhus. Enligt här framförd mening låg detta väster om kyrkan, där skolan på Strelows tid var belägen.
 63. *L Bohman*, *Visby gymnasium 150 år*, s 19–25.
 64. *R Engeström*, *Medeltida bronsgjuteri på Gotland*, s 51 ff.
 65. *N-G Larsson*, *Visby*, kv Munken, s 142–143.
 66. *W Falck*, *Ryska kyrkan i kv Munken*, s 85 ff.
 67. *G Svahnström*, *Gårdssportar från Gotlands medeltid*, s 73 ff.
 68. *R Steffen*, *Stenhuggarverket*. GArkiv 1935, s 12–13.
 69. På kyrkogården i Källunge kvarligger tex ett stort antal huggstensdetaljer avsedda för den aldrig fullföljda ombyggnaden av långhuset.
 70. VFA, K II a: 1. Kyrkostämmans protokoll 1885-05-27. ViLA.
 71. *C G Brunius*, *Gotlands konsthistoria I*, s 165.
 72. Manuskript i GF.
 73. *Handlingar rörande Visby domkyrka etc*, s 50.
 74. *C G Brunius*, aa, s 165.
 75. *C G Brunius*, aa, s 165.
 76. Tillhör fru *Rut Widén*, Hogrän.
 77. *O Carlén*, *Gotland och dess fornminnen*, s 125.
 78. *H Strelow*, aa, s 192.
 79. *H Spegel*, aa, s 87 f.
 80. *C G Brunius*, aa, s 152.
 81. *J C Linnerhjelm*, *Bref under nya resor i Sverige*, s 138.
 82. *F W Scholanders familjarkiv*. KB.
 83. *Hansische Wisbyfahrt*, Blatt 13.
 84. VFA, O Ia: 5. *Handlingar ang kyrkan 1816–1854*. ViLA. Utförligt citat s 179 f.
 85. VFA, L Ia: 2. *Räkenskaper 1663–1680*. ViLA.
 86. VSA, F Ia: 2. *Rådhusrättens akter 1653–1726*. ViLA.
 87. VFA, L Ia: 1. *Räkenskaper 1599–1663*. ViLA.
 88. *Arbetsritning i VDA (R: 2)*, som förvarar en stor samling av *Häggs* originalritningar till restaureringen. Häggs tympanonbild är en fri kopia av Samsonmästarens tympanon i sydportalen i *Andernach*.
 89. *Axel Herman Häggs* kopiebook. GF.
 90. *Visby domkapitels arkiv*, FXVII: 1. *Handl ang domkyrkans rest 1883–1892*. ViLA.
 91. *Visby domkapitels arkiv*, FXVII: 1. ViLA.
 92. VFA, K IIIa: 3. *Kyrkorådets prot 1811-10-18*. ViLA.
 93. VFA, L Ia: 1. *Räkenskaper 1599–1663*. ViLA.
 94. *Skrivelse till domkapitlet från Axel Herman Hägg*, mars 1896. ÖIÄ:s arkiv, RA. Återgiven i sin helhet i bil 4.
 95. Efter framställning från stadsfullmäktige medgav kyrkorådet 1866, att en kammare inrättades i västtornet åt nattvaktarna. VFA, K IIIa: 4. Prot 1866-10-12. ViLA.
 96. *E Fants* rapport 1942-06-22 om undersökning av tak m m i Visby domkyrka. ATA.
 97. *J Wallin*, *Gothländska samlingar I*, s 265.
 98. *C G Brunius*, *Gotlands konsthistoria I*, s 134.
 - 98a. *Clemens VI:s* brev återges i översättning i bil 2, s 201.
 99. *E Ekhoff*, *S:t Clemens kyrka i Visby*, s 61, not 4.
 100. *J Roosval*, *Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi*, s 12.
 101. *J Roosval*, *Tal vid Visby Domkyrkas 700-årsfest*, s 136–137.
 102. Fv 1934, s 132–133.
 103. *E Lundberg*, *Visbybilder*, s 117.
 104. *Grävningarna utfördes av RAGU*. Rapport av *W Falck* m fl. ATA.
 105. *N-G Larsson*, aa.
 106. *E Ekhoff*, aa, s 66.
 107. *Korsformiga fönster i den storlek, det här är fråga om är sällsynta*. På Gotland finns ett sådant i huvudbyggnaden på Roma kungsgård. Det har säkert tagits från det intilliggande cistercienserklostret. Ett annat, förmodligen inspirerat från klostret, finns i tornets västmur i den närbelägna Akebäcks kyrka och ett tredje på motsvarande plats i Tingstäde kyrka. Korsformiga mindre

- gluggar, i regel utan finhuggen omfattning, förekommer däremot inte så sällan i kyrkornas biutrymmen. På det svenska fastlandet har fönsterformen liksom på Gotland en viss anknytning till cisterciensiskt byggnadsskick. Den återfinns sålunda i Vreta och Alvastra och i några därifrån inspirerade sockenkyrkor. – Se *I Swartling*, Roma Abbey Church, s 38–39.
108. Undersökningen utfördes av RAGU. Rapport i ATA.
109. Tex i cistercienskyrkan i Eberbach nära Mainz, invigd 1186, i Marienfeld, invigd 1222, och i Stiftskirche St Marien i Lippstadt, omkr 1240. *H Thümmeler* betecknar detta halva valvok som en westfalisk egenart (Kloster Marienfeld, s 6). – Jfr även *H Maué*, Rheinisch-staufische Bauformen, s 32.
110. *J G Klingwall*, Fornlemningar, häfte I.
111. *C G Brunius*, aa, s 154.
112. *H Hildebrand*, Wisby och Dess Minnesmärken, s 102.
113. *W Rave*, Der Bischof Sturm zu Coesfeld, s 155–156.
114. *Sv K, Go*, Bd I, s 245.
115. En parallell erbjuder schleswigfarnas Nicolaikapell i Soest, där en motsvarande empore var reserverad för gilletts föreståndare. – *C Dehio*, Westfalen, s 539.
116. *Kubach-Verbeek*, Romanische Kirchen an Rhein und Maas, avbildar en rad kyrkor med emporer över sidoskeppen från Bacharach i söder till Utrecht i norr. I Westfalen är dylika emporer mindre vanliga. – Se art »Empore» i Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte.
117. *P A Sæve*, Gotländska samlingar I: 1163. UUB.
118. *A Anderberg*, »Och himlen kom från Visby». En gammal predikstols öden, s 35–42.
119. Om lektorier se art »Lectorium» i KL och »Lettner» i Lexikon für Theologie und Kirche samt *H Magirius*, Der Freiburger Dom, s 184 ff.
120. *H Thümmeler*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld, s 81. – *K Reissmann*, Romanische Portalarkitektur, s 50 ff.
121. *H Thümmeler–H Kreft*, Weserbaukunst, s 19. – *H Maué*, Rheinisch-staufische Bauformen, s 20.
122. *H Maué*, aa, s 20 ff.
123. *H A Diepen*, Romanische Bauornamentik, Taf XIII: 2.
124. Dateringarna enl *Kubach-Verbeek*, Romanische Kirchen an Rhein und Maas.
125. *A L Romdahl*, Linköpings domkyrka, s 30–31.
126. *E Cinthio*, Lunds domkyrka under romansk tid, s 141–143.
127. *E Bohr–P O Westlund*, S Nicolaus och S Clemens, fig 61 och 82 samt s 159–162.
128. *H Maué*, aa, s 165 ff.
129. *U Hölscher*, Forschungen zur mittelalterlichen Sakralbau der Stadt Goslar, s 24.
130. *M Kroh*, Fensterformen im Kirchenbau des Rheinlandes, har inget exempel på liggande fyrpassfönster. Sådana förekommer dock i det sexkantiga Mikaelsskapellet vid Koblenz nära Koblenz.
131. *G Kahl*, Die Zwerggalerie.
132. Aa, s 146.
133. Så bl a *J Roosval*, som dock i Westfälisch-gotländische Beziehungen, s 12, mera betonar det rhenländska inflyandet från exempelvis Schwarzhendorf och Maria Laach.
134. *H Thümmeler*, Die Anfänge der monumentalen Gewölbekunst in Deutschland, s 156–158, 170–171.
135. *F Mühlen*, Die grosse Marienkirche zu Lippstadt.
136. *H Berger*, Das Münster S Vitus zu Mönchen-Gladbach, s 116. – *H Maué*, aa, s 162–164.
137. *A Boedeker*, Das Adlerkapitell im Dom zu Paderborn, s 86–89. – *H Maué*, aa, s 63–64.
138. Från Rhenlandet kan nämnas St Kastor i Koblenz och Sinzig och från Westfalen Gehrden och Büren.
139. *A L Romdahl*, aa, s 28–29. – *E Lundberg*, Linköpings domkyrka, s 203 f, fig 47 – *B Cnattingius*, Linköpings domkyrkas kor, s 10–19.
140. *H Thümmeler*, Neue Funde zur mittelalterlichen Baukunst Westfalens, s 291. *Dens*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld, s 85.
141. *J Roosval*, Revision IV, s 131.
142. *U Haastrup*, Kristi himmelfartsspil i Visby, s 37–48.
143. I Oberpleis nära Bonn förekommer i mittkvadraten såväl bladkapitäl som bladstängelkapitäl. *H Maué*, aa, s 164, betonar dock, att bladkapitäl liknande dem i Maria-kyrkans östparti är sällsynta i Rhenlandet. Utvecklingen har otvivelaktigt försiggått i Westfalen.
144. *H Thümmeler*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld, s 88–89. – *Dens*, Die Bedeutung der Edelherren zur Lippe etc, i Westfalen – Hanse – Ostseeraum.
145. *L Carlsson*, »Jag giver dig min dotter» II, s 12.
146. Det senaste större arbetet om Magdeburgerdomen är *E Schubert*, Der Magdeburger Dom, 1974. Förf behandlar de fåtaliga kronologiska uppgifterna, som kan sättas i samband med koromgångens byggande, försiktigare och mera kritiskt än tidigare forskare. Före 1218 skulle endast de tre östligaste kapellen med angränsande delar av koromgången delvis ha färdigställts. Vid nämnda tidpunkt beslöts en planändring, efter vilken man byggde till 1232, då omgångens undre våning stod färdig liksom tvärskeppet. *Roosval* utgick i sin Revision IV från att de delar av koromgångens ornamentik, som har likhet med Brudportalsskedets i Mariakyrkan, färdigställts 1209–15 och att stenmästare, som varit sysselsatta därmed, överflyttat till Visby och där utfört det nya östpartiet inklusive restaureringen av det gamla tvärskeppet. Vålvningen av de nya delarna skulle dock ha skett senare och under annan ledning.
147. *S Karling*, Riga domkyrka och mästaren från Köln II, s 36–37.
148. *S Karling*, aa. Förf refererar en av *A König* framlagd hypotes, att en stenmästare, som varit verksam i Bremen, omkr 1240 begivit sig till Visby och där utfört Brudportalsskedets skulpturer. König antar att sten (»Bremer Stein») skeppats till Gotland och där använts i bl a Mariakyrkan. Han stöder sig därvid på ett oberostrykt påstående av *D E Erhardt*, Die älteren Baustoffe

- Bremens und seine Umgebung, att bremersten sänts till Gotland i utbyte mot gotländsk kalksten. Med »Bremer Stein» avsågs en finkornig ljus sandsten från Obernkirchen i Büdebergen. Någon sådan har veterligen ej påträffats på Gotland.
149. Förf har antecknat likartade former på bl a ett kapitel på östkorets skrank från 1220 i domen i Bamberg och förstadier tex i münstern i Bonn och i Sinzig.
150. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 113–115. Se även s 112 och not 96.
151. Tvärställda sadeltak över sidoskeppen förekommer flerstädes i Westfalen och angränsande områden, där hallkyrkor är vanliga, såsom på domen i Paderborn, münstern i Herford, domen i Minden, St Nikolaus i Lemgo, Marienkirche och St Johanneskirche i Osna-brück.
152. *D Unckenbold*, Untersuchungen zur Entwicklung des deutschen Kirchenportals, s 82 ff. Ett välkänt svenskt exempel på portaler av detta slag är Linköpings domkyrkas stora sydportal. – *A L Romdahl*, a a, fig 116 och pl XXV. Av intresse i sammanhanget är också Stånga kyrkas långhusportal, som upptagit ett flertal element från Stora kapellet. – Se *E Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur, s 129–142.
153. *A Wolff*, Der Kölner Dom, s 23.
154. *G Boëthius* – *A L Romdahl*, Uppsala domkyrka 1258–1453, s 73 och 98.
155. A a, s 106. Förf anser att portalen »företer en bild av sällsam förvirring och brokighet». Det är frestande att tänka sig, att sidoturellernas övre baldakindelar, som i inget fall helt motsvarar de baldakiner, som de skall avsluta (a a, s 119), från början varit avsedda att likt fialerna på Stora kapellet pryda en vimperg. Jfr även *N Sundquist*, Knivsta kyrkas portal, s 12–14.
156. *J Roosval*, Legender och symboler, s 52–53.
157. *K H Clasen*, Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen, s 58–59. – *W Steinke*, Die Briefkapelle zu Lübeck, s 63 och 68–69. – Rumbildningen är likartad, men såväl i Lochstedt som i det besläktade Briefkapelle i Lübeck uppträder mera komplicerade och avancerade valvformer, som synes ha sitt ursprung i ordensarkitekturen.
158. Utöver redan citerade arbeten om Uppsala domkyrka hänvisas till *A Lindblom*, Sveriges konsthistoria I, s 174–178. – *N Sundquist*, Uppsala domkyrkas yttre resning under höggotiken. – *Densamme*, Uppsala domkyrkas anläggning och äldre byggnadshistoriska utveckling. – *R Zeitler*, Om Uppsala domkyrkas konstnärliga karaktär.
159. *C R af Ugglas*, Några gotländska skulpturverk i Norra Tyskland, Fv 1914, daterar skulpturen till omkr 1310. – *G Chmielewski*, Glowice z Kolbacza, Szadzka i Nowogardu, refererar till Roosval och Lundberg och daterar dem med hänvisning till portalerna i Martebo och Gammelgarn till 1300-talets andra fjärdedel. – *E Lagerlöf*, som senast behandlat dem i Gotländsk stensulptur från gotiken, s 156–166 och 258, anger tidsrummet 1330–1345.
160. Den enda större undersökning om medeltidens vattenkastare, som veterligen utförts, är en otryckt dissertations från 1953 av *M Steiner*, Wasserspeier an Kirchengebäuden als Bestandteil des mittelalterlichen Dämonenglaubens.
161. *S Karling*, Kolonnskulpturerna i Lundadomens krypta, s 134, betonar starkt sambandet mellan uppsalarelieferna och Stora kapellets figurer. Han pekar också på en iögonfallande likhet mellan Brudportalsskedets nakna kapitälfigurer och Stora kapellets Adam och Eva. Likheten är enligt hans förmenande så obestridlig, »att den måste föranleda en omprövning av domkyrkans byggnadshistoria i vissa delar.» Förf delar Karlings uppfattning, som ju här också får stöd i omdateringen av Stora kapellet, men att föra skulpturerna närmare varandra i tiden än som här skett synes inte möjligt. Likheten torde i viss utsträckning botten i den gotländske stenmästarens konservativa uppfattning i fråga om figurframställning. Mellan Brudportalsskedets och Stora kapellets växtornamentik finns knappast några beröringspunkter.
162. Under 1400-talet omtalas kapellet vid flera tillfällen i samband med ekonomiska transaktioner. 1441 erkänner sig Salve Joen skyldig 4 lödiga mark silver »in de Capelle bynnen Wisby yn unser leuen frowen kerke» och lovar att varje år giva till Vårfrukyrkan $\frac{1}{4}$ lispund vax »on de Capelle». 1477 intygar Jacob Salve, att hans far var skyldig 4 mark »to unser leuen vrowen dar in de Capelle» och 1483 ger borgmästare Ambrosius Krenskow åkrar, en betning och en äng till »unser leuen vrowen in de capelle». Samtidigt skänker han klockaren en åker, på det att han skall ringa i mässeklockan alla söndagar till »unser leuen vrowen misse in der Cappellen». Samtliga citerade brev i Visby domkyrkas brevsamling i RA, fotostater och register i ViLA.
163. *Jöran Wallin*, som inte kände till påvebrevet av 1349, upptäckte i Hogenskild Bielkes handskriftsamling i RA ett annat brev, som rörde den swertingska donationen, utfärdat av biskop Knut i Linköping 1413. Biskopen tar där donationen, som sägs utgöra inkomsterna från ett gods i Holstein, under sitt beskydd, på det att den måtte komma bröderna Swertings kapell till godo och ej användas till världsliga ändamål. Wallin drog av brevet samma slutsats, som *G Lindström* hundrafemtio år senare av påvebrevet 1349, nämligen att bröderna Swertings kapell var identiskt med Stora kapellet, som han med ledning av biskop Knuts brev ville datera till omkr 1400. Wallin använder växelvis benämningen S Mariae kapell och dubbelnamnet S Mariae och S Katarinas kapell. *J Wallin*, Analecta Gothlandensia IV, 134:6, och *Dens*, Gothländska Samlingar I, s 131. Se även *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid I, s 92 ff.
164. *G Dehio*, Westfalen, s 357 f.
165. *W Jürgens*, Das Domparadies – eine Verpflichtung, s 69 ff.

166. *C Rauch–V Katzmann*, Fritslar. Die alte Dom- und Kaiserstadt, s 11.
167. *D Ellger–J Kolbe*, St Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien, s 69 ff. – *W Steinke*, a a. – Reclams Kunstführer, Niedersachsen–Hansestädte–Schleswig-Holstein, s 387.
168. Artikeln »Vapenhus» i KL.
169. *G Dehio*, a a, s 35.
170. *Ph Dollinger*, Die Hanse, s 77. Appellationsdomstolen bibehölls sedan i Visby till 1373.
171. *N Sundquist*, Uppsala domkyrkas yttre resning.
172. *H Hildebrand*, Wisby och Dess Minnesmärken, s 110.
173. *J Roosval*, Studier till Visby domkyrkas byggnads-historia, s 243.
174. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 125. »Nach 1516 ist die Veränderung nicht möglich, also vor 1423. Ob vor oder nach 1349 wage ich nicht zu entscheiden.»
175. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, 2 uppl, s 55.
176. *E Lundberg*, Visbybilder, s 137.
177. SRS, Tom 1, 34. – *H Spegel*, Rudera Gothlandica, s 80, skriver: »Och fast kyrkan åter brände, så är hon 1586 reparerad, täckt och vitlimmad ...» Detta har ibland tolkats så att kyrkan härjats av en brand 1586. *Strelow*, som borde ha känt till en sådan händelse, nämner emelertid ingenting därom, och inte heller någon annanstans kan uppgiften verifieras. Allting talar för att den brand *Spegel* åsyftar inträffat tidigare, kanske 1525 i samband med lübeckarnas anfall.
178. *L Dannert*, En eldsvåda i Visby 1611.
179. *A Anderberg*, Om tillkomsten av Visby domkyrkas torn-huvar.
180. *E Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur, s 60–64.
181. *E Bohrn*, S Nicolaus, s 52 och fig 57–58.
182. *H Strelow*, a a, s 201.
183. A a, s 215.
184. SD II, 1154.
185. *H Strelow*, a a, s 400.
186. Nescherska saml. KB.
187. Uret ifråga tillhör (1977) fru *Ester Löfveberg*, Visby.
188. *N R Brockmans* Historisk-topografiska samlingar, M 10: 8, avd Gotland. KB.
189. Sigillet tillverkades 1740 av »pitzgerstickaren» (pitschaftsgravören) och guldsmeden *Anders Eklöf* i Stockholm på uppdrag av superintendenten *Jöran Wallin*. Se *J Wallin*, Gotländska samlingar I, s 131 f och Tab IV: 3.
190. VSA, E Ia: 3. Kungl Maj:ts brev och resolutioner 1645–1724. ViLA. – *J Klingwall*, Fornlemningar i Wisby, s 7.
191. *Abraham Wijnand*, adlad *Svansköld*, f i Stockholm 1644, d i Värmdö 1709. Hovarkitekt. Sv konstnärslexikon V, s 332.
192. Länsstyrelsens avgående skrivelser 1694-11-08, 1695-04-29, 1697-03-01, 1697-05-16; ingående skrivelser 1695-01-09. ViLA.
193. VFA, F Ia: 2. ViLA.
194. Koncept till predikan av *J Wallin*. »Gothlandica, varii Argumenti Walliniana.» Kalmar läroverks bibliotek.
195. VFA, K IIIa: 1. Kyrkorådets prot 1745-06-06. ViLA. – *A Anderberg*, a a, s 40 f.
196. *Johan Reinicke*, f i Visby 1714, d där 1778. Studerade skeppsbyggeri i Stockholm, sedermera skeppsbyggmästare och rådman i Visby. *C J Hallgren*, Gotländska släkter I, s 445.
197. *Christian Losby*, f 1693, d i Visby 1748. Byggmästare.
198. *Johan Hamgren*, f 1733 i Uppland, dödsår okänt. Verksam i Stockholm på 1750-talet, inflyttade till Visby omkr 1760. Murmästare och urmakare.
199. *Johan Niclas Chemnitz*, f i Königsberg 1719, d i Visby 1786. Inflyttade till Visby omkr 1725, verksam i Stockholm på 1740-talet, byggmästare, uppförde i Visby ett flertal stora stenhus. *A Kinberg*, Gotländska släkter, s 107 f.
200. VFA, O: 1. Bänkbok (stolebok) 1669–1738. ViLA.
201. *P A Sæve*, Vandalism i S:t Maria Kyrka. Gotl samlingar I: 1163. UUB.
202. *P G Hamberg*, Tempelbygge för protestanter, s 188 ff.
203. *A Kinberg*, a a, s 249.
204. VFA, O: 13. ViLA.
205. Handlingar från prestmötet i Wisby 1832, s 11.
206. *P A Sæve*, Gotländska samlingar I: 1163. UUB.
207. *A Kinberg*, a a, s 134.
- 207 a. *S Hidal*, K H Gez von Schéele, s 62–69.
208. *Gustaf Petterson*, f på Visborgs kungsladugård 1885, d i Lidingö 1933. Arkitekt. Hade från slutet av 1880-talet till början av 1900-talet en lång rad restaurerings-uppdrag i gotländska kyrkor.
209. Prestmötet i Visby den 13–15 augusti 1895, s 434–450 samt bil V–XII.
- 209 a. »Å norra väggen i norra sidoskeppets näst västra valv-avdelning ha lämningar av väggmålningar påträffats. På någon annan del under fönsterbröstningshöjd ha inga målningar påträffats. ... Det kommer sig av att vid en föregående reparation i det närmaste all puts på väg-garna undanskaffats.» Rapport och kalkering av kontrollanten *Nils Pettersson* i ATA.
210. Brev från *A H Hägg* till *P A Sæve* 1880-11-14 jämte skiss till restaurering av tabernaklet. GF.
211. Utgiven av Föreningen för grafisk konst 1891.
212. *A Kinberg*, a a, s 315.
213. *A H Häggs* skrivelse till domkapitlet i Visby. Avtryckt i GA 1894-08-31.
214. GA 1897-11-10.
215. VFA, K II a: 2. Kyrkostämmans prot 1904-12-27. ViLA.
216. Prästmötet i Visby den 10–12 augusti 1948, s 89.

Bilaga 1

Biskop Bengts i Linköping brev 1225 angående Mariakyrkans grundande och invigning. DS I, nr 231. Översättning av Svante Nyberg.

Benedictus, genom Guds nåd biskop i Linköping, hälsar alla kristtrogna, som landstigit i Visby, med fromma böner. För att ej vår tids händelser må falla ur minnet, vill vi till de efterkommandes hågkomst anförtro dem åt vårt brev.

Sedan en kyrka byggts med tyskarnas händer, invigde vi den på grundarnas anhållan den 27 juli till ära för den heliga Guds moder Maria. Behjärtande borgarnas böner i de stycken, i vilka de ej strider mot de kyrkliga förordningarna, har vi tillåtit dem att med vår och våra efterträdarens rätt oförkränkt fritt välja präst, då kyrkans tjänst är ledig, om blott själavården anförtros åt denne genom vår hand.

Främlingarna åter, som kommer och far, beviljar vi gravplats, där de på sitt yttersta ombesörjt en sådan för sig. Angående borgarna, om de där utsett grav, bestämmer vi, för att det ej skall ske till förfång för andra präster, att de, sedan församlingsprästen och behöriga vittnen tillkallats, då de ligger på sitt yttersta, må om de så önskar, välja grav vid nämnda kyrka, varvid en sådan bestämmelse inskjutits, att församlingsprästen på begravningsdagen, sjunde och trettonde dagen samt årsdagen må taga nattvarden för den avlidnes själ enligt vad ifrågavarande arvingar funnit för gott.

Vi förordnar också, att icke någon prelat eller prost må djärvas stänga denna kyrka, såvida den icke till äventyrs orenas genom blodsutgjutelse och han vägrar att låta sig försonas.

Vad åter beträffar de allmosor, som samlats på tyskarnas skepp, emedan kyrkan först grundades med dessa, föreskriver vi, att ingen av de sjöfarande, vid risk av bannlysning, dristar sig att tillgripa dem eller dela ut dem till andra kyrkor.

Givet i Visby i Herrens år 1225.

Bilaga 2

Påven Clemens VI:s brev 1349 till Simon och Gregorius Swerting med tillstånd att grunda ett kapell i Mariakyrkan samt att föreslå kapellan till detsamma. DS IV: 1, nr 4429. Översättning av Svante Nyberg och Jan Liedgren.

Biskop Clemens, Guds tjänares tjänare, hälsar de älskade sönerna Simon och Gregorius Swerting, lekmän från Linköpings stift, med apostolisk välsignelse. De trognas fromma önsknigar, som tjänar frälsning-

ens verk, behandlar vi gärna med apostolisk ynnest och skänker dem nådigt och välvilligt bifall. Den anhållan, som nyss företetts oss för er räkning, innehöll ju, att ni med tanke på er frälsning och av åstundan att genom en lycklig handel byta det jordiska mot det himmelska och det förgängliga mot det eviga vill till frälsning för edra och edra förfäders själar grunda ett kapell till den allmäktige Gudens lov och till ära för den heliga jungfrun och martyren Katarina och med hennes namn i den heliga Marias församlingskyrka i Visby av Linköpings stift av den egendom, som förlänats eder av Gud, och förse det med 30 guldfloriner i årlig och ständig avkastning, samt att stadens biskop också samtycker härtill.

Därför bönfaller ni oss ödmjukt, att vi av apostolisk välvilja värdigades giva tillstånd att grunda detta kapell och förse det med medel samt rätt för framtiden åt eder och edra efterkommande att för samme biskop föreslå kapellan till detta kapell.

Prisande i Herren eder i detta avseende lofvärda föresats och åstundande, att gudstjänsten måtte förmeras genom Eder brinnande önskan, är vi alltså välvilligt inställda till dessa edra böner och beviljar eder med apostolisk myndighet fullt och fritt tillstånd att grunda detta kapell i nämnda kyrka, sedan av edra tillgångar dessa guldfloriner först anslagits av eder till stående och årlig avkastning som en gåva, genom vilken en ständig kapellan, som skall tillsättas i detta kapell för att för all framtid tjäna dygdernas Gud, må vederbörligen underhållas, varvid dock själva församlingskyrkans och varje annans rätt alltid må lämnas oförkränkt, och vi medger eder och samma arvingar och efterkommande för framtiden rätt att för stadens biskop föreslå kapellan till detta kapell såväl denna första gång som därefter följande gånger, så ofta det inträffar, att dess tjänst är ledig.

Givet i Avignon den 17 maj i vårt pontifikats åttonde år (1349).

Bilaga 3

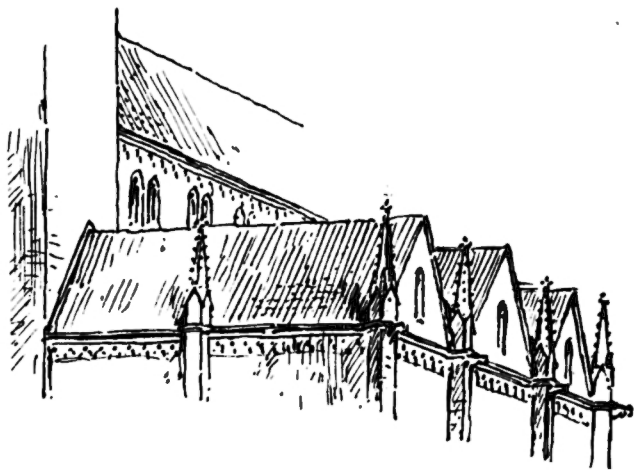
Konstnären Axel Herman Häggs skrivelse till Överintendentsämbetet 1894 angående yttre restaurering av Visby domkyrka. ÖIÄ

Till Kongl. Öfverintendents Embetet, Stockholm

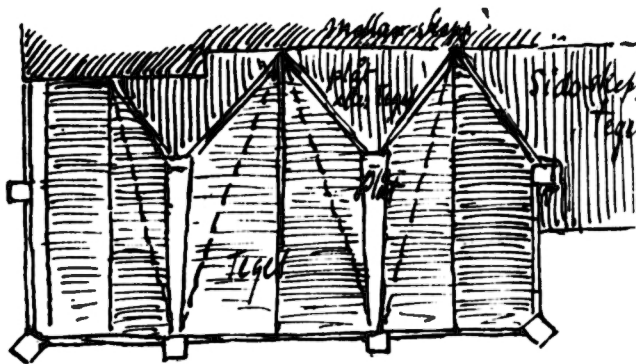
Eftersom mitt förslag till restauration af Wisby Domkyrkas yttre nu ligger under granskning hos Öfverintendents-Embetet, torde det vara mig tillåtet att göra ett litet tillägg till den skrivelse till Wisby Domkapitel,

som åtföljde mina ritningar. Biskop von Schéeles anhållan, att jag måtte inlämna ett utlåtande till Domkapitlet kom mig tillhanda så sent och under mitt vistande på landet, att jag ej hann mer än knapphändigt vidröra det förslag, mina ritningar visa. Jag fick ej tillfälle att vidare skärskåda kyrkan och derföre kan det ju vara mycket, som vid närmare påseende kunnat framställas annorlunda.

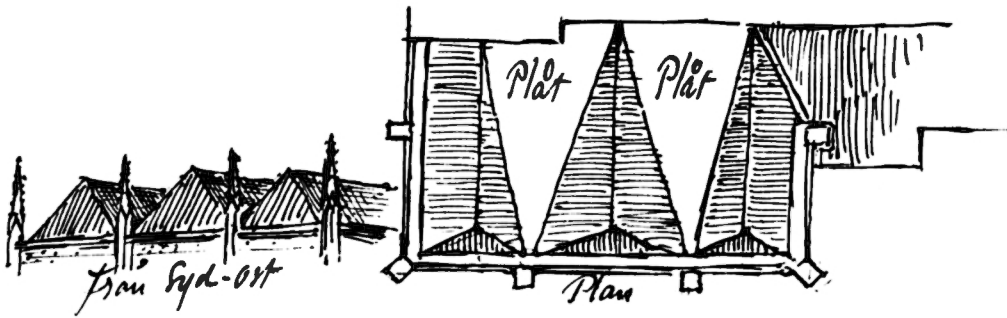
Som jag i mitt utlåtande framhöll, har jag önskat rigta uppmärksamheten hufvudsakligen åt Clerestoriet samt Kapellens betäckning. Rörande det förra äro ju meningarne odelade, men lösningen af frågan, huru Kapellet skall betäckas, erbjuder så många sätt, att man lär finna svårighet i valet. År 1891 roade jag mig med att i en etsning framställa gamla Wisby, sådant jag tänkte mig detsamma på 1400-talet. Jag byggde upp staden på den plan, den ännu innehar, och visade, utom det gamla s. k. Kalfskinnshuset, äfvenledes kyrkorna St Drotten, St Lars och Sa Maria, den nuvarande domkyrkan, sådan jag då tänkte mig densamma. För detta ändamål gjorde jag åtskilliga studier och tänkte naturligtvis bland annat på huru den sistnämnda kyrkans stora Kapell skulle behandlas och huruledes man skulle få fram Clerestoriet. Etsningen utkom i »Grafisk Konst» mot Julen 1891. Jag ändrade plåten något sedermera, ty jag hade begått ett mistag rörande torngluggarne, men beträffande Kapellet visade jag tre gafflar mot söder med motsvarande kroppstak, som anslöto sig till sidoskeppets tak. Jag visade naturligtvis också fialerna, och anordningen blef den följande, sedd från syd-west:

Men då jag vidare granskade förhållandet, fann jag att detta ej just var det enklaste sättet: att anordningen skulle bli orolig och att dessutom dalarne eller rännorna emellan taken ej skulle komma midt öfver hvalfbågarna, som jag ansåg att de konstruktivt borde göra. Det förhåller sig nämligen så, att sträpelparne ej komma midt för hvalfbågarna, ett förhållande, som minst sagdt icke är logiskt. En annan omständighet är den, att de bågöppningar, som i mellanskeppets sträckmurar finnas under Clerestoriet, ej skulle komma att sitta midt emot gaflarne, hvadan någon sorts luttak, sträckande sig ända upp under fönstren, måste finnas, för att täcka dessa bågöppningar och detta luttak kan bestå antingen af sidoskeppstakets fortsättning eller ett långt sluttande triangel-formadt tak, som börjar under fönstren och slutar med sin spets midt emot fialerna, såsom jag visat medelst de prickade linierna. (Se skizzen planer här nedan!).

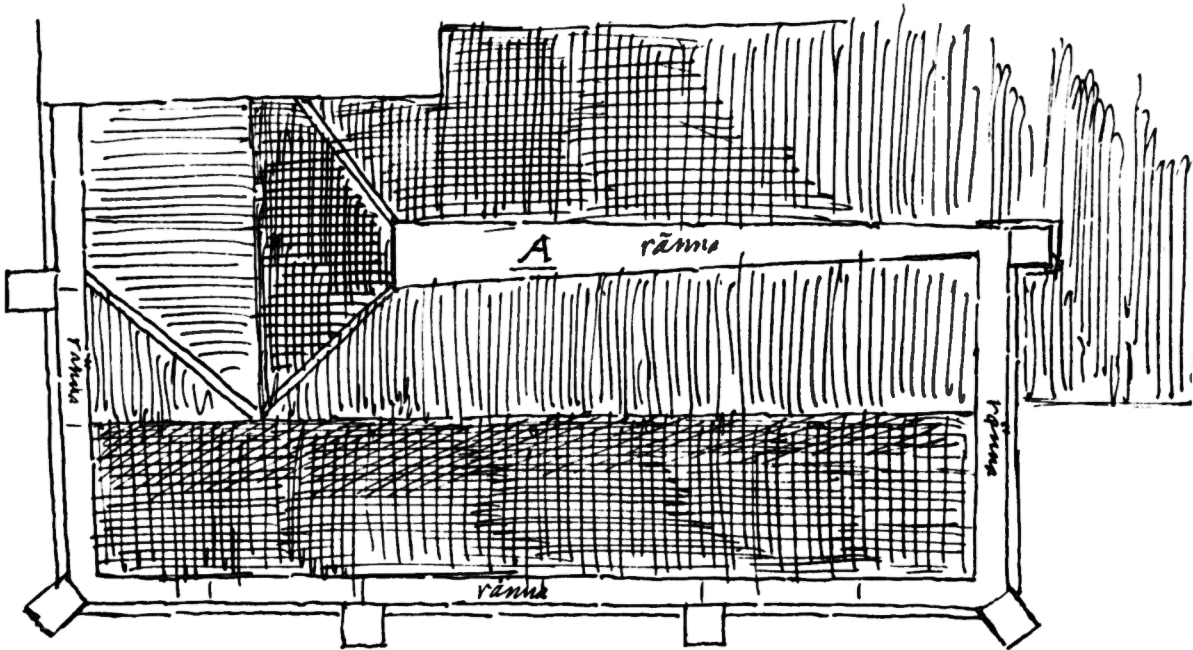
Af båda dessa sätt anser jag det förra, nämligen sidoskeppstakets fortsättning, det bästa; ty i dalen ligger snö och is stilla, tills våren kommer, att vattnet bortrinner i den sakta sluttande rännan, som utgjuter sig genom fialen och »gargouillen». Lodräta afståndet mellan den list, som sträcker sig under Clerestorifönstren, och gaflarnes baser är mycket kort, hvadan gaflarne skulle bli något platta och sålunda, enligt min åsigt, verka mindre fördelaktigt. Ett annat slags tak och med det sistnämnda nära beslagadt är det följande:

Men här blifva vinklarna icke färre och linierna snarare oroligare, så att den lugna prägeln af kyrklig värdighet, som man bör åsyfta, går förlorad.

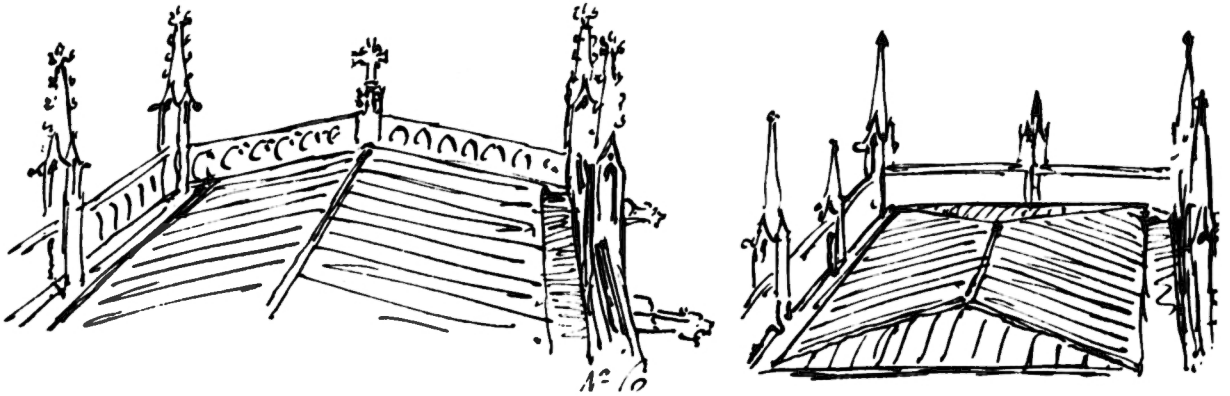
För att kunna undvika all denna orolighet, har jag tänkt mig åtminstone två sätt, af hvilka det ena är det, som nu ligger under granskning och hvars plan är den följande:

par i mitt visade förslag (s 187); och om man blott går upp på det utsigtsrika berget, så ser man dessa två fönsterpar också (s 206). Från kyrkogården i söder eller sydvest kan i *intet* fall vestra delen af clerestoriet synas. Detta andra sätt består nämligen deruti, att man låter sidoskeppets vattentak afsluta sig mot ett platt tak af bly eller kopparplåt.

Det andra sättet är fullt praktiskt och billigare och vore kanske det bästa sättet, om man ansåge det vara af så utomordentlig vikt, att clerestoriet skulle ses i sin helhet på afstånd från gata eller torg i sydvest, lika väl som det ju alltid kan ses från sydost eller från berget. Men nu kan jag icke anse detta af så stor betydelse. Det förekommer i vackert perspektiv, sedt från sydost å kyrkogården, i sin helhet så när som på två fönster-

Sättet är ingalunda ovanligt äfven i nordn, mycket vanligt i det regniga och nästan lika kalla Skottland, men tarfvar naturligtvis omsorg vid utförandet. Jag fruktar dock för att Kapellet's bekröning, så behandlad, skulle teckna sig något tvärt emot skyn, isynnerhet från sydost. I England förekommer sättet mycket ofta isynnerhet i kyrkor uppförda i den perpendikulära (the »perpendicular») eller Tudor-stilen, der det passar

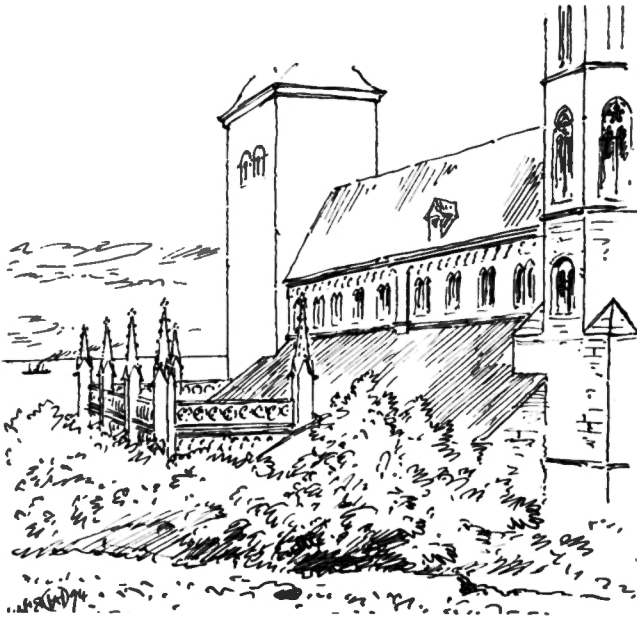

mycket väl, då i allmänhet bröstvärn (the parapet) och fialer (pinnacles) äro rikt utstyrda. Taken täckas då alltid med bly och motstå utmärkt väl Englands regniga och svåra klimat. Snö och is förekommer i stor myckenhet isynnerhet i den norra delen af landet; kölden varar ej så länge som här i Norden, men alldeles tillräckligt länge för att hårdt pröfva takens styrka och täthet.

Emellertid visas i följande skizzer sättets tillämpning på vårt Maria-kapell.

Huruvida kyrkan genom detta enkla och fullt praktiska förfarande förlorar i värdighet kan ses i närstående skizz tagen från en alldeles naturlig »point de vue» på berget, en mycket viktig utsigts-plats i vårt gamla Wisby.

Hafvets horisont skulle komma att synas öfver Kapellet's bröstvärn mellan fialerna:

Det lär ha invändts mot mitt förslag att den dal eller ränna (A) (se skizzen s 203), som uppkommer mellan sidoskeppets och kappellets tak, skulle bli svår att skydda mot köld och väta. Jag kan blott säga att dalen har ringa sluttning just nog att få vattnet att rinna af; och alltid under förutsättning, att arbetet utföres omsorgsfullt, bör all svårighet med snö, is eller vatten, i sol eller skugga, lätt kunna öfvervinnas. Sättet är enklare än vid de många hörn och vinklar, som förekomma i de andra sätten, undantagandes alltid det platta, nedifrån osynliga plåttäckta taket. Sedd från samma punkt som Nr 8, skulle kyrkan framställa sig sålunda: (s 206).

Beträffande tornen skulle jag gerna se om Öfverintendents-Embetet kunde på något sätt tillåta den vestra spirans omändring, ehuru jag erkänner, att jag har sedan pojkkåren en viss barnslig tillgifvenhet för den lustiga figuren. Barndomsminnena komma oss ibland att glömma aestetikens kraf, och man kan vänja sig t. o. m. vid det rätt osköna; men det är dock icke ringa fara för att derigenom smaken kan få en falsk rigtning, om man är för mycket fördragsam mot de gamla minnena. Den gamla »altanen» var vår förnämsta utsigtsplats, men man får ej glömma, att den kan bli så ännu, fast under en annan form. Från »altanen» »tutades» också ut öfver den sofvande eller sömniga världen härnere, nattens timmar – från alla fyra väderstrecken, men bruket finnes ej mer, och vi få sofva i ro. Men trots

alla dessa kära minnen, vacker är emellertid icke den hederliga spiran – endast komisk. Komisk var också förr i verlden den minnesdiga crinolinen, men då man tänker rätt på saken, icke prydde den pricist en vacker quinna; dock tålte man den tills en finare smak kom, och nu tycka vi, att crinolinen var snarare vidrig än blott oskyldigt komisk. Då det ålderdomliga i arkitektur tillfredsställer en odlad smak, kan man icke vara nog konservativ, och det är med grämlse man måste bevittna all den vandalism och den onödiga modernisering, som utöfvas i åtskilliga af våra Gotlands-kyrkor. Men konservatism kan ibland gå för långt. Vi kunde t. ex. gerna undvara somliga af de rococo-altarprydnader, som i början af sista århundradet fingo ersätta de sannolikt talrika altarskäpen, som väl då ansågos för gamla och skröpliga, men hvilka vi nu skulle vilja ha tillbaka.

Arkitekten Herr Gustaf Petterson rigtade i onsdags min uppmärksamhet på korgafvelns snedhet. Äfvenledes såg jag, att alla nicherna eller fönsteröppningarne i gafveln, så när som på de tre öfversta, äro af godt arbete, hvadan vid denna gafvels reparation det stora fönster, jag visat, ej vidare kan anses behöfligt. Snedheten som består i att gafvelspetsen inträffar ungefär 2 fot söder om gafvelns midtlinie, kan utan svårighet afhjelpas, då intet afseende behöfver fästas vid förhållandet, att de gamla listerna ej sitta på samma höjd å norra och södra sidomurarne.

Då för några år sedan Biskop von Schéele uttryckte

en önskan att jag måtte framställa en idé om Mariakyrkans yttre restauration, tvekade jag af då för tiden goda skäl; men då han i fjol och återigen i år upprepade samma önskan, ansåg jag mig ej vidare böra vägra, att gifva åtminstone en förslagsskizz; och på något utförligare göra mina nu insända ritningar icke anspråk. Ritningarna utfördes i England och allt jag hade att tillgå var en gammal af mig uppmätt planritning, en detalj-skizz eller två, samt några smärre fotografier. Dessutom hade jag några uppmätta ritningar av Clerestori-fönstren, vinden och Kapellets tak. Derföre är det sannolikt att ett och annat mindre mått ej är fullt riktigt. – Jag har i alla fall för afsigt, att någon gång i tafla visa

huruledes jag tänker mig Wisby och dess domkyrka, delvis eller i sin helhet, sådan den var under den sednare medeltiden, t. ex. 1450, och skall för ändamålet leta upp historiska data, som numera dock äro rätt svåra taga reda på.

Hade jag vetat att min förslags-skizz kommit under Överintendents-Embetets granskning så snart, skulle jag redan på samma gång jag skref till Domkapitlet också insänt en förklaring till Embetet. Att jag gör så nu, torde ej förtyckas mig och för öfrigt är det ganska mycket ännu att orda om i ämnet.

Wisby, dn 22dra September 1894

Axel Herman Hägg

Bilaga 4

Konstnären Axel Herman Häggs skrivelse till Domkapitlet i Visby 1896 angående bearbetat förslag till yttre restaurering av Visby domkyrka. ÖIA

Till högvördige Domkapitlet i Wisby

Till de ritningar, visande ett förslag till restauration af Wisby domkyrkas yttre, som jag i mars detta år inlämnat till Domkapitlet, får jag härmedelst bifoga följande anmärkningar:

Koret

Det ursprungliga koret, uppfördt i Rundbågs- eller tidig Öfvergångsstil under förra hälften af 1200-talet, är till sina yttermurar någorlunda väl bibehållet. Det var ett välbyggt och till sitt yttre regelbundet kor; gafveln var lågspetsig och något öfver hälften den nuvarande gafvelns höjd. Då, antagligen, under första fjerdedelen af 1400-talet kyrkan tillbyggdes och höjdes, fick också korgafveln öfverensstämmande höjd, men arbetet gjordes mycket illa, ty istället för att följa på ett naturligt sätt korets plan, som böjer sig något åt norr, så fortsattes takåsen i rät linie från vester, hvarigenom gafvelspetsen inträffade ungefär 54 centimeter söder om gafvelns midtlinie och takfoten åt norr öfver 4 fot lägre ner på muren än på södra sidan; ett förhållande som icke kunnat bli annat än vidrigt, sedt från öster eller norr. Taklisterna sitta qvar, ett klart bevis på de gamla byggherrarnes mistag i detta fall. Enligt arkitekten Gustaf Pettersons åsigt (I hans tjänste memorial af dn 5te Nov. 1894.) bör nocken eller takåsen förbli hvarest den nu befinner sig, och taket dragas ner till sina gamla lister på södra och norra sidorna. Det förhållande som då uppstår och som jag visar å ritningen Nr 10 kan väl näppeligen kallas tillfredsställande. Gafvelns kontur från öster sedd kan visserligen bli symmetrisk men den norra och den öfversta ljusöppningen kunna icke flyttas åt norr som de borde, utan att bli delvis »blinda»; och från norr sedt, exempelvis från »Klinten», se ritningen Nr 17, skulle, om kortaket sänktes ner till den gamla listen som visar sig mera än 5 fot nedanför min takfot, takfoten komma alldeles för lågt i jämförelse med midtskeppets takfot, och derigenom linien brytas på ett obehagligt sätt. Man får en lugnare verkan som jag visar takfoten på min skizz. Jag tror icke att de gamla »bortvillat» snedheten på sätt Herr G. Petterson förmodar; de tre öfversta ljusöppningarna bestrida en sådan förmodan. Om man antar att gafveln någonsin varit symmetrisk till sin utlinie, så skulle i alla fall det sneda taket anslutit sig till den-

samme på ett onaturligt sätt. Af hvad skäl man bör följa eller upprepa de gamlas mistag, snarare än rätta detsamma, kan jag sannerligen icke inse.

Skulle man deremot följa korets plan som böjer sig, som sagt är, något åt norr, och börja böja takåsen och förändra takstolarne ungefär midt emot de små tornens vestra murar, och så småningom låta nocken inträffa vid gafvelns midtlinie (se ritningarne Nrs 11 & 12), och dessutom flytta takfoten till *södra* taklistens höjd på båda sidorna, så kommer taket att öfverensstämma med den rättade gafveln, taklisten kommer just så mycket lägre än midtskeppets som kortaketets större bredd kräver, och gafvelns öfra gluggar kunna flyttas obehindradt enligt symmetriens behof. Gafvelns murkappa kan nu bli rätlinig, hellre än något bruten, som jag visat å ritningarne Nrs 3 & 7. Den gamla norra taklisten kan ju få sitta qvar och en ny insättas på rätta stället. (Se ritningen Nr 12). Takåsens böjning är jämförelsevis till längden så ringa att den icke kommer att märkas alls, så när som på då den ses ofvanifrån, från vestra tornets »altan» t. ex. och gafveln skulle då i alla fall te sig bättre än om takåsen fortsattes i rät linie.

Beträffande gafvelns fönster eller gluggar så kunna gerna de gamla omfattningarne begagnas, med någon omflyttning af de tre öfversta, som, nu aldeles för stora, dock ej böra göras fullt så små som ritningarne 3 och 7 visa. Arkitekten Gustaf Petterson säger i ofvan nämnde »Memorial» att dessa gluggar (alla gafvelns gluggar) visades med träluckor i mitt första förslag; han har sett miste, för så är icke förhållandet. Meningen är att der skall begagnas glas i enkel blyinfattning.

Att gafveln isynnerhet till sitt sydöstra hörn tarfvar ombyggnad kan lätt inses af ritningen Nr 13.

Mellanskeppet

Uti hvardera af sträckmurarne finnas tio väl arbetade fönsterpar eller ljusöppningar, hvilka, nu tillmurade och dolda af sidoskeppens luttak, böra blottas genom dessa taks sänkande till deras fordna läge som visadt är på ritningarne. De böra repareras på några ställen der de skadats af elden, och fyllas med glas i enkel blyinfattning. Båglisten ofvan som alltid varit blottad, är af utmärkt godt arbete och väl bibehållen. Hela detta parti iståndsatt skulle bli en stor prydnad för kyrkan. För närvarande är tillståndet beklagansvärdt.

Sidoskeppen

Dessas luttak böra sänkas så mycket att listen, som befinner sig i temligen godt stånd, (så när som på åt ves-

ter) blir fri. Man har efter branden på 1700-talet, för att underlätta dessa taks konstruktion uppfört *inpå* sidoskeppens hvalf låga men rätt tunga sträckmurar, som böra borttagas emedan de öka hvalfvens tyngd utan någon motsvarande fördel (se ritning Nr 9 -B). Taklisterna, som här och der äro lappade med tegel, böra repareras med sten. Ritningarne visa dem något för djupa; icke heller äro de alldeles riktigt visade vid hörnen. Detta fel betyder mindre, då stenlisterna i alla fall äro der och icke behöfva förändras, endast lagas; den öfre tegel-listen synes mig icke nödvändig.

På norra sidoskeppets vestra gafvel finnes en rundbågig glugg, till det yttre igenmurad, men inåt hvalfvet öppen. Jag har å ritningarne Nr 2 & 6 visat denna glugg öppen och försedd med lucka och ett litet fönster. Skulle södra sidoskeppets vestra gafvel återställas enligt alternativ-ritning så visar jag äfvenledes der en glugg såsom nyttig för kommunikation. Denna sistnämnda gafvel kan lätt uppföras på den redan existerande säkra hvalfbågen mellan tornet och kapellet. Gafveln behöfver ej vara öfver 2 fot i tjocklek. Södra sidoskeppet har två portaler, en i sydvest ledande från Kapellet in uti kyrkan, och en i sydost. Båda rundbågiga och förskrivande sig sannolikt från kyrkans äldsta skede något ändrade och stympade men i temligen godt stånd för öfrigt. Jag har visat den sydöstras bågält, som är sprucket, ersatt medelst ett skulpterat sådant. Öfver den förra af dessa portaler finnas två höga rundbågiga fönster (inuti Kapellet) antagligen tillhörande kyrkans andra skede. Dessa fönster äro utan glas, men jag tror att Kappellets akustik skulle något förbättras om sådant insattes, i enkel blyinfattning. Också öfver den sydöstra portalen finnes ett rundbågigt fönster, detta sannolikt från kyrkans äldsta skede. Stenomfattningen är draglig, men glaset borde förbättras. Södra sidoskeppet upplyses dessutom af två stora spetsbågiga fönster, från 1400-talet, med rätt godt masverk. Det vestligaste af dessa fönster tillhör det s. k. Köpmanskoret.

Norra sidoskeppet har äfvenledes två portaler, mycket oansenligare än de södra. Den nordöstra leder in till Konsistorii sessionsrum och Sakristia; är för närvarande oigenkänlig; men rester lära finnas qvar enligt hvilka portalen borde återställas. Den nordvestra är till öfre delen stympad, för att lämna rum åt det stora fönstret ofvanför; icke desto mindre är den i skäligen godt stånd och tarfvas ingen »förbättring». Nära nordvestra hörnet finnes ett högt rundbågigt fönster, samtidigt med de södra midt emot. För öfrigt finnas här fyra stora spetsbågiga fönster samtliga med dem i södra sidoskeppet, temligen nyckfullt placerade på väggen,

men med rätt vackert rosverk. Ehuru i rätt godt stånd behöfva poster m. m. förstärkas. Allt glas har blifvit förderfvadt, det vackra målade glas som tvifvelsutann fanns. Alla dessa fönster har skingrats, ingen vet nu hvart. Det är en jemmerlig historia.

De Östra tornen

Den nedre delen af dessa, så högt som mellan-skeppets taklist tillhör kyrkans tidigaste skede, eller åtminstone det näst derpå följande (cirka 1250). Det norra tornet är nära två fot större i plan än det södra, men i höjd skilja de sig föga. De öfra två afdelningarne förskrifva sig sannolikt från den sednare medeltiden, och betäckningarne från 1700-talet. Murarne äro af huggen sten af godt arbete, men äro skadade af eld, isynnerhet innamurarne, som delvis förvandlats till kalk. Omsorgsfull undersökning och reparation tarfvas isynnerhet hvad de sirliga gluggarne beträffar. Nu tillmurade, böra de öppnas samt poster och masverk, der sådant försvunnit, förnyas. Gluggarne böra förses med »louvres» klädda med bly eller koppar. Lanternorna äro i sitt slag mycket prydliga och af godt arbete, ehuru naturligtvis icke i harmoni med tornens stil. Jag tillstyrker icke deras borttagande förr än absolut af nöden. Jag visar som alternativ gotiska spiror af trä täckta med koppar, springande från »gafveletter» af sten. Mina här medförande skizzer visa effekten af dessa tornspiror från olika punkter.

Det vestra Tornet

Detta rätt väldiga torn tillhör två perioder (icke räknande lanternan). Den nedersta delen, bestående af tre afdelningar till höjden af nuvarande mellanskeppets takfot uppfördes antagligen under första fjerdedelen af 1200-talet. Åt vester hade tornet en portal (rundbågig) som ännu är i behåll men något förändrad; det möjligen skulpterade bågältet fattas. Ofvan portalen sitter en rundbåglist såsom bas för andra afdelningen, hvilken båglist antagligen fortsattes från tornet österut på båda sidorna som båggesims under dåvarande sidoskepps taklisten, så långt som det lilla tvärskeppet och sedan åt öster till och med tornen, vid olika höjder. Andra afdelningen har i vester en jemförelsevis liten fyrbladig fönsteröppning, samt tvenne gluggar tillhörande det ännu på norra, fordom också på södra sidan af tornet befintliga galleriet. Dessa gluggar äro nu rakslutna, men ha måhända förr varit rundbågiga, och som sådana visar jag dem. Det fyrbladiga fönstret är i godt tillstånd, men borde få bättre glas i »grisaille». Den tredje afdelningen hade fordom två rader af rundbågiga

tvådelade gluggar, två i hvarje rad, således fyra inalles. De östra, norra och södra sidorna hade hvardera en rad af två två-delade rundbågiga gluggar i linie med vestra sidans öfversta rad. Af alla dessa tio gluggar äro nio tillmurade och endast en, den nedersta sydöstra på vestra sidan, öppen. Denna har förlorat sin midtkolonn eller post och är försedd med en simpel lucka. Huruvida rester af midtkolonnen och de små bågarne finnas i dessa gluggar har jag icke ännu kunnat undersöka. Emellertid har jag visat dem alla restorerade, d. v. s. med midtposter, ehuru jag tror att der funnits små kolonner med romanska kapitäl. Från en rent arkeologisk synpunkt är det riktigt att öppna upp dessa gluggar, och från en arkitektonisk synpunkt vore det också fullt riktigt, under förutsättning att tornet slutade der, hvilket det fordom gjorde. Men med den 46 fot höga murmassa som derofvan tillkommit, är det frågan, huruvida det hela, så behandlad, verkar fördelaktigt. Anordningen strider tvärt emot den princip man bör följa vid komponerandet af ett så pass stort torn, der de lägre massorna böra vara lugna och först då man kommer högt upp, kan man göra bekröningen så prydlig som helst. Hvad jag här gjort har skett med hänsyn till den åsigt som Öfverintendents Embetet genom sitt ombud, arkitekten Gustaf Pettersson, tycktes hysa; men icke af egen öfvertygelse. Murverket i den äldre delen af tornet är godt, men frågan är huruvida det är tillräckligt säkert för att tillåta en sådan anordning. Den fjerde eller öfversta afdelningen lär ha kommit till år 1423, d. v. s. då mellanskeppet antagligen fick sin nuvarande påbyggnad, ty i vester måste taket ansluta sig till detta torn. Denna fjerde afdelning är som jag redan antydtt 46 fot hög, i sin öfra del genombruten af sex rundbågiga, tvådelade gluggar, två på hvardera af de vestra, norra och södra sidorna. Murverket är icke af så god beskaffenhet som den äldre af elden oskadade delen af tornet, och gluggarne äro måhända de gamla, omflyttade, eljest skulle de fått en gotisk form, enligt den då gängse stilen (1423). Tornet avslutes medelst en lanterna som tillkommit efter branden på 1700-talet. Att denna lanterna är för kyrkan vanprydande lider intet tvifvel, men den får väl stå tills den nästa gång tarfvar reparation, då bäst vore att rifva ner herrligheten och ersätta densamma medelst en gotisk tornspira. En sådan har jag visat som alternativ både å de geometriska ritningarne och å mina skizzer som åtfölja denna skrifvelse. — Jag tillägger att jag restaurerat gafveln af södra galleriet, också (å alternativet) dess betäckning. Den vestra portalens bågfält har jag icke fullbordat i sten, utan bibehållit fönstret, dock med annat glas, af det skäl att torn-

rummet begagnas för sittplatser och att mera ljus är der nödvändigt än man får från kyrkans fönster. — Alla torngluggarne böra förses med »louvres» täckta med bly eller koppar.

Kapellet

Vid en undersökning, verkställd i höstas, förvånade det mig att denna intressanta byggnad icke lidit större skada både till hvalf och murar, än hvad som verkligen är fallet. Dessa äro rätt försvarligt byggda, eljest lider intet tvifvel att den svåra murmassa som finnes i den stora stilvidriga gafveln, sträfpelarnes origtiga ställning i förhållande till hvalfbågarne, samt de fyra låga men tunga sträckmurar som uppförts *inpå* hvalfkuporna för att hjälpa uppbära den tunga takresningen, skulle blifvit ytterst menliga för murar och hvalf. Se ritning N 9 -A. Denna barocka gafvel, detta tunga tak och dessa obehöfliga murmassor A böra borttagas för byggnadens säkerhets skull; ett nytt tak uppföras, samt de ursprungliga fialerna m. m. återställas. År 1891 tänkte jag på ett sätt hvarpå detta skulle kunna åstadkommas, neml. medelst tre tak med gaflar mot söder. Men då detta kom till utförandet grundande mitt förslag på några mått jag ej sjelf tagit, men som jag erhöll 1894, fann jag att ett visst vertikalt mått (vertikala måttet mellan listen som löper under »clerestori»-fönstren och underkant af Kapellet's taklist) icke medgaf dessa gaflar, som då skulle blifvit alltför tryckta. Att låta gafveln få spetsigare vinkel än taket kunde ju icke såsom varande dålig arkitektur tillstyrkas. Följaktligen föreslog jag ett kroppstak från öster till vester, i ock för sig som betäckning för Kapellet riktigt i idé. Men — vid närmare personlig undersökning i höstas (1895) fann jag att det vertikala måttet, hvarpå jag grundade mitt förslag, verkligen var större än jag förmodat, hvadan jag åter kunde tillämpa min ursprungliga idé om de tre taken med sina gaflar och är det på grund derutaf som jag nu visar denna anordning, hvilken öfverensstämmer med min etsning af 1891 som här bifogas. Jag anser icke detta tak det bästa i konstruktion, men det är fullt utförbart (se ritningen Nr 8). Man tänker sig sidoskeppets tak fortsatt *inpå* hälften af tornets södra sida, låter de tre taken ansluta sig till det samma, naturligtvis med öppning mot kyrkan hvar dessa tak inträffa, samt uppfyller vinkeln mellan taken med en bred ränna af passande lutning åt söder, täckt med bly, hvarmedelst vattnet afrinner genom fialerna och vattenkastarne (Ritning nr 8). Rännorna äro ej af anseelig längd och kunna mycket lätt göras fullkomligt täta med iakttagande af vanliga konstruktions- och försigtighetsmått; ett arbete utförbart af hvilken duglig

blytäckare som helst. Mot öster och vester finnas fotrännor som uttömma sig genom hörnfialerna och der anbragta vattenkastare. Att dessa alltid varit afsedda att afleda vattnet, kan man lätt öfvertyga sig om, ty rännan å vidundrets rygg upptäckes lätt från tornets »altan» och är blytäcktt tvärt igenom hufvudet uti hvars gap blyet kan ses nedifrån. Jag har en och annan gång sjelf fått mig en oväntad dusch från dessa gap. Jag delar således icke Herr Gustaf Pettersons åsigt att dessa odjur tjenat endast som ornament. De äro allt för ansenliga. Dessa vattenutkastare äro förträffligt arbetade. De två på »Fornsalen» befintliga, som fordom suttit på Kapellets södra sträfpelare, framskjuta icke mindre än fyra fot från sträfpelaren. De visas här å ritningen Nr 14. Se här nedan de ungefär lika stora hörn-utkastarne.

De andra föreställa Simson och lejonet, samt ett lejon som visar en svans på hvar sida af kroppen och som tycks åtnjuta ett godt humör, trots den riskabla situationen.

Ofvanför dessa vattenutkastare har jag dragit in sträfpelaren något litet, af två skäl, neml. 1) Fialens tyngd kommer derigenom att delvis öfverflyttas på muren utan att derför förlora sitt »raison d'être», och 2) gafvelns murkappor få en passande afslutning mot fialens sidor.

Beträffande Kapellets murar, äro dessa i rätt godt stånd, och bli ännu bättre då de lättas från den nuvarande gafvelns väldiga börda, och då hvalfvens tryck minskas genom borttagande af de ofvannämnda mursträckorna (A. ritningen 9). Jag har visat den sydvestra sträfpelaren återställd till sitt fordna skick med hörnkolonetter m. m. såsom på den sydöstra. Å båda södra sträfpelarne märkas tydliga spår efter temligen grofva bandlistor som troligen liknat den som ännu finnes på vestra sträfpelaren, och har jag visat dessa återställda. Jag är icke af den mening att sydöstra sträfpelarens hörn-listverk bör göras alldeles nytt. Återställande af en och annan bortfallen sten möter krafvet härvidlag. Man bör spara de gamla ytorna så mycket som möjligt, såvidt deras tillstånd icke hotar byggnadens bestånd till menlig grad. Att göra allt det gamla »helt» och »fint» så att säga är att förfina bort de gamla vördnadsvärda murarnas historia, som tyvärr gjordts på alltför många ställen i Europa, men laga litet här och der, hvarest absolut behöfligt, det blir en annan sak. Denna anmärkning gäller också den intressanta portalen. Litet trasig är den ju nertill, något stympad till fialer och skulptur, (som bör repareras), men meningsrik är den sådan den nu står, och har en prägel som den skulle förlora om den gjordes alldeles ny.

Arkivolten är ju i godt stånd. Beträffande baldakinerna å sträfpelarne borde visserligen deras små bekröningar återställas; också deras hörnkolonner, samt konsolerna, hvarutaf den vestra har totalt förstörts; äfven borde helgonen återställas, exempelvis St Petrus och St Paulus. De stora och klumpiga korsblommorna som kröna de små fina fialerna med deras vackert arbetade detaljer af rosverk m. m. samt en viss brist på proportion här och der vittnar om tyskt inflytande. Jag visar en ny dörr af ek, raksluten, med ett bägfält äfvenledes af ek, föreställande Bebådelsen (se ritningen Nr 16).

Fönsterposter och rosverk tarfva reparation. Det sydöstra har delvis trämasverk som bör ersättas med sten; och rosverket i det stora vestra fönstret behöfver förnyas. Vid kostnadsförslags uppgörande böra alla dessa detaljer noga undersökas, endast att man bör spara det gamla så mycket som möjligt.

Jag visar ett alternativ för Kapellets betäckning – kroppåstak från vester till öster med vindskupor (»lucarner»). I detta fall blifva fialerna mindre, eller rättare kortare (de skola alla göras efter de rester som finnas på Fornsalen). De behöfva icke, såsom vid ofvan beskrifna förslag indragas öfver vattenutkastarne, och fotrännan löper fritt rundt om hela taket uttömmade sig genom vattenutkastarne. Öfver Kapellets nordvestra del visar jag ett lätt sluttande blytak (eller koppar); vidare ett luttak öfver trappan (Se ritningarne Nrs 24 & 25) motsvarande det gamla galleriet, samt en ny vestra gafvel till sidoskeppet, som ofvan nämnt är. Rännan mellan sidoskeppstaket och Kapellets får fall åt båda hållen. Taken täckas med tegel och rännorna med bly, hvartil det gamla som delvis finnes kvar kan begagnas. Detta taks konstruktion är särdeles enkel, då deremot den andra betäckningen med tre tak och gaflar blir ganska invecklad, enkel som den ser ut på ritningen Nr 8. Jag tror näppeligen att den ursprungliga idéen här var att begagna tre tak med gaflar antingen upprätta eller lutande. Taken springa alltför långt fram från hufvudkyrkan. Hade sådana tak varit meningen så hade man nog så lagat att sträfpelarne kommit att motsvara hvalfbågarne (se ritningen Nr 4). Afsigten har varit antingen ett stort luttak eller ett kroppåstak från vester till öster. *Ett luttak har verkligen funnits*, men måtte ha varit rätt oskönt, sedt från öster eller vester. Af diagrammen (se ritningen Nr 15) synes det klart att ett sådant luttak icke kunnat ses alls från någon punkt å kyrkogården mot söder, ty sjelfva taklisten döljer t. o. m. största delen af mellanskeppets sträckmur. De gamla berodde för sin effekt på de prydliga fialerna mera än på taket.

Om vi nu studera diagrammen Nr 15 så finna vi 1)

att en linie dragen från ögats höjd (på det längsta afstånd man kan komma på kyrkogården åt söder) till kapellets taklist *b* så inträffar denna linie högt upp på mellanskeppets sträckmur. 2) Att om en linie drages från ögat till den lägsta synliga öppning *a* mellan gaflarne, så inträffar denna linie så högt upp som vid mellanskeppets taklist. 3) att en linie dragen från ögat genom kroppstakets spets *d* inträffar ett stycke upp på mellanskeppets tak, samt 4) att om linien drages genom gafvelspetsen *e*, så inträffar densamma långt öfver kyrkans tak. Således kan man i intet rimligt fall skönja »clerestoriet» från kyrkogården i söder. Icke heller kan man från »Ryska gränd» se detta parti ty dels stå träd i vägen och dels husknutar. Än mindre kan man från »Södra Kyrkogatan» se »Clerestoriet» för de framskjutande tre takens och gaflarnes skull, ty denna gata ligger i betydligt sned vinkel mot kyrkan; och först då man kommer ett godt stycke ner på torget kan man öfver taken skönja »Clerestoriet»; så att här vid lag vinner man ingenting synnerligt med gaflarne.

Med kroppstaket är det nu emellertid så att om man går ner på Södra Kyrkogatan t. ex. 100 meter från kyrkan, så kan man öfver kroppstaket se »Clerestori»-fönstren till hälften och från torget invid Sta Karin ser man hela sträckmuren obehindradt vare sig man har att göra med gaflarne eller det enkla kroppstaket; så att om uppgiften är att få fram »Clerestoriet», kan det komma ungefär på ett ut hvilketdera sättet man begagnar. Jag har gjort gafvelritningarne mera utförliga än »alternativet», ty jag har velat öfvertyga mig sjelf att denna min ursprungliga idé är den rätta. *Jag tror knappast att jag härutinnan fullt lyckats.* Om man ser kyrkan från hvalfven å St Lars t. ex. så kunna visserligen icke gaflarne (Nr 20) med sina långa framspringande tak föredragas framför det andra sättet (Nr 21). Å det sednare frambringar man dessutom den gamla sidoskeppsgafveln, så att på det hela taget i enkelt estetiskt så väl som i praktiskt hänseende torde »alternativet» vara det rätta sättet att lösa frågan. Fialerna behöfva ej vara högre än de ursprungligen varit, och hela historien är betydligt billigare, som ju också bör anses vara af vigt. Börjar man sålunda närmare granska och analysera frågan, så tror jag att man kommer till det resultat att det enklaste sättet är också det bästa.

»Kapitelhus»

Jag har visat ett nytt Kapitelhus med Konsistorii sessionsrum och sakristia m. m., ty enligt min mening är den nuvarande byggnaden så störande för kyrkans nor-

ra sida att jag icke gerna kunde visa densamma på ritningarne. Såsom endast önskvärdt och icke väsendtligt behöfver det ju ej upptagas i kostnadsförslaget.

Här finnes ju betydligt mycket mera att orda om, men det är väl icke nödvändigt för mig att särskilt specificera hvarenda sten som behöfver ersättas, hvartenda murstycke som tarfvar förstärkande, hvarenda liten detalj, som en byggmästare bör se och upptäcka under arbetet. Man måste vara på stället för att i detalj kunna undersöka allt sådant. Att byggnaden behöfver en genomgående reparation torde hvar och en som sett densamme inse. T. o. m. det lilla jag kunnat visa i de teckningar som åtfölja detta utlåtande torde bekräfta detta påstående; och det är ju önskvärdt att ett så lärörikt exempel på medeltidens byggnadskonst som Wisby domkyrka bör hållas i stånd och försvaras för efterkommande på ett värdigt sätt. — Nekas kan ju icke att de tre gotiska tornspirorna verka långt mera harmoniskt än de nuvarande, och i sinom tid få vi hoppas att de komma dit, men då böra icke de nuvarande sättas i så godt stånd att det näppeligen skulle synas logiskt att rifva ner dem.

Följande ritningar och skizzer åtfölja och illustrera denna skrifvelse:

1. Kyrkans grundplan.
2. Södra och vestra sidorna.
3. Östra och norra sidorna.
4. Genomskärning åt öster. Do af Kapellet, åt söder.
5. Alternativ, visande ett enklare tak öfver Kapellet samt gotiska tornspiror.
6. Alternativ, visande vestra sidan.
7. Alternativ, visande östra sidan.
8. Plan af Kapellets tak, två sätt.
9. visande Kapellets och sidoskeppets nuvarande tak.
10. Korets gafvel.
11. Korets gafvel.
12. Takplan af kyrkans östra del.
13. Skizz visande östra gafvelns och södra tornets nuvarande tillstånd.
14. Södra Kapellets vattenutkastare, nu på »Fornsalen».
15. Diagram, visande synlinier från gatan m. m.
16. Kapellets portal m. m.
17. Wisby från »Klinten» (på norr) visande Mariakyrkan restaurerad.
18. Kyrkan, från torget, (visande gotiska tornspiror och tre tak och gaflar öfver Kapellet).
19. Kyrkan, från torget, (visande gotiska tornspiror och enkelt tak öfver Kapellet).

20. Kyrkan med gotiska tornspiror, samt tre tak med gaflar öfver Kapellet sedd från St Lars.
21. Kyrkan med gotiska tornspiror samt enkelt tak öfver Kapellet.

22. En etsning utförd 1891. – En forntidsbild av Wisby.
23. Rester af Kapellet's fialer, å »Fornsalen».

Axel Herman Hägg
i Mars 1896.

Källor och litteratur

HANDSKRIVNA KÄLLOR

Stockholm

RA: Visby domkyrkas brevsamling: pergamentsbrev 1556-10-18. Visby stads kyrkas specialräkning 1694-1695. Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer inkomna skrivelser från personer och myndigheter: skrivelse från borgmästare och råd i Visby 1659-08-05; skrivelse jämte bilagor från superintendenten *J Brodinus* 1659-01-17; skrivelse från guvernör *L Fritz* 1661-07-20. Överintendentsämbetets arkiv: Charta och Grundritning till Sjö- och Stapulstaden Wisby av *J Fineman* 1748 (1750) (H88); skrivelse från biskop *C E Hallström* 1849-06-22; beskrivning till planscherna över S:ta Maria kyrkogård av *F Bäckman* 1863; brev från biskop *Gez von Schéele* 1888-02-17; skrivelse från *A H Hägg* till ark *G Petterson* 1894-09-24; skrivelse från *G Petterson* 1896-04-17; skrivelse från *A H Hägg* 1896-04-29; pm ang restaureringen 1896. Ritningar: 1 bl uppmätn av kyrkan. *A W Lundberg* 1868 1 bl kopia av äldre ritningar över k:ogårdsmur, portar m m; 4 ritn till vissa inredningsföremål. *G Petterson* 1890; 1 bl ritn till läktare och orgelfasad. *G Petterson* 1892; 1 bl ritn till återställande av södra korfönstret. *N Pettersson* 1892; 4 bl (12 skisser till restaur). *A H Hägg* 1896; 6 bl ritn till tak-täckningar. *A H Hägg* 1896-1897; 2 bl blåkop, nytt förslag till yttre restaurering. *G Petterson* 1897; 8 bl ritn till restaurationsarbeten; 1 bl ritn till ny sakristia. *L Peterson* 1900; 1 bl ritn till altarbord i Marie kapell. *G Petterson?* 1900; 1 bl ritn till ändring i restaureringsplanen. *A H Hägg* 1900; 1 bl ritn till nytt altare. *A H Hägg* 1904; 3 bl förslag till målning i koret. *A H Hägg* 1907; 1 bl ritn till uppställning av gammal altartavla i södra sidoskeppet 1911.

ATA: teckning av *N L Löfgren* 1815; lavering av *L Cedergren* o 1850; uppmätning av korfönster av *N Pettersson* 1892; anteckningar och skisser av *E Ekhoff* 1910; *E Fants* brev och ritningar 1927-1948; inventarium 1830 av stadskaplan *C Enequist* m fl; ritnings-, plansch- och aktsamlingen. – Raå, K-byråns arkiv: ½ bl nytt arkiv o förändring av sakristia. *E Fant* 1927; ½ bl skydd för värmeelement. *E Fant* 1928; 3 bl värmeledningsanlägg. *W Andersson* 1928; 1 bl förändr av tak över passage t sakristian. *W Dahlqvist* 1930; ½ bl täckning av valv. *K Norberg* 1937; 2 bl försl t restaur. *E Fant* 1944; 2 bl uppmätn ritn. *E Fant* 1942; 1 bl uppmätn. *J W Hamner*

1925; 3 bl förslag t restaur. *E Fant* 1944; 4 bl uppmätn. *E Fant* 1943, 1945; 8 bl restaureringsförsl. *E Fant* 1946; 6 bl restaureringsförsl. *E Fant* 1946; 1 bl försl t dräner av k:ogård m m. *O Karth* 1948; 2 bl bronstavla till Hansamonument. *E Fant* 1950; 1 bl uppmätn av pastorsexp, planer, tvärsektioner. Länsark kontoret i Visby 1952; 1 bl försl t ombyggnad av dito. *O Karth* 1953; 1 bl försl t högtalaranlägg. *AB Hörteknik* 1954; 4 bl försl t innerfönster. *O Karth* 1957; 4 bl försl t klockspel. *AB Westerstrand & Söner* 1959; 2 bl försl t elinst för klockspel. *L Träff* 1960; 1 bl försl t kopparplåt på tornhuvarna. *E Hoff, I Bergmar* 1961; 2 bl försl t autom snösm av takrännor o stuprör. *F:a Elritningar* 1967; 12 bl försl t tillbyggnad av församlingshus. *A Philip* 1975.

KB: *N R Brocman*, Historiskt-topografiska samlingar, avd Gotland (M: 10: 8): teckning av domkyrkan av *S Abildgaard* 1753; *D G Nescher*, Samling av ritningar etc (Fm 18): förlaga till Svecia antiquas visbybild; *F W Scholanders* familjearkiv: brev till *P A Säve*; *J Wallin*, *Analecta Gothlandensia I-III*.

Krigsarkivet: Plan aff Wiesby Slott och stadh 1646; förslag till ny stadsplan för Visby 1650-talet.

Nationalmuseum: akvareller av *F W Scholander* 1851; d:o av *F Zetterwall* 1886.

Nordiska museets arkiv: odaterad och osignerad teckning av kapitä; fotografier av Stora kapellet's portal.

Stockholms stadsmuseum: teckning av domkyrkan av *P A Säve* (originalteckning till litografi i *Säve-Bergman*, Gotland och Wisby i taflor). Dep i GF.

Uppsala

Uppsala universitetsbibliotek: *P A Säve*, Gotländska samlingar 1-4 (R 623: 1-4); *dens*, Teckningar av gotländska forn-föremål (S 170: 1-2).

Visby

Byggnadsnämndens arkiv: stadsplan 1968; utdrag ur grundkarta S:ta Maria 23 1974; ombyggnadsritningar till kommi-

nisterbostället 1897 och 1942; ritningar till nytt klockareboställe 1897; förslag till inredning av vindrum i kyrkans materialbod 1899.

Gotlands fornsals arkiv: *A H Häggs* kopiebook; *J Fardelins* anteckningar och ritningar; *J Kahls* skissbok; *F Zetterwalls* uppmätningar av portaler 1887; div skrivelser, tidningsurklipp och fotografier rörande domkyrkan.

Lantmäteriarxivet: karta över Visby 1697 med tillhörande beskrivning.

Länsarkitektens arkiv: uppmätningar av plan och fasader av *E Hoff* 1957–1958.

Säveskolans arkiv: lavering av *M C Anckarswärd* 1826 av domkyrkan från NO. Dep i GF.

Visby domkyrkas arkiv: Kyrkostämmans handlingar 1896–1903 (K II b: 2 – K II b: 3); Kyrkobyggnadskommitténs protokoll och handlingar 1899–1903 (OI a: 7); kartor och ritningar från 1865. Bl a ett stort antal ritningar av *A H Hägg* och *G Peterson* avseende restaureringarna 1890–93 och 1899–1903.

ViLA: Länsstyrelsens arkiv: Avgående skrivelser 1694–1697 (A II: 11 – A II: 12); Ingående skrivelser 1695 (D I: 17); Landsbok 1700 (E I a: 18). Stora sjötullens arkiv: Ingående tulljournal 1656. Visby domkapitels arkiv: Domkapitlets protokoll 1586–1587 (A Iaa: 1); Koncept 1776–1779 (B I: 9); d:o 1893–1895 (B I: 29); Kungliga brev 1690–1700 (E I: 3); d:o 1869 (E I: 36); d:o 1874 (E I: 41); Övriga inkomna skrivelser 1860

(E V: 91); d:o 1894 (E V: 125); Handlingar ang domkyrkans restaurering 1883–1892 (FXVII: 1). Visby församlings arkiv: Övriga skrivelser 1779–1840 (J: 1); Sockenstämmans protokoll 1830–1861 (K I: 1); d:o 1833–1859 (K I: 2); Kyrkostämmans protokoll 1862–1892 (K II a: 1); Kyrkostämmans handlingar 1870–1895 (K II b: 1); Kyrkorådets protokoll 1708–1900 (K III a: 1–K III a: 6); Kyrkorådets handlingar 1732–1899 (K III b: 1–K III b: 16); Huvudräkenskaper 1599–1895 (L I a: 1–L I a: 19); Specialräkenskaper 1772–1874 (L I b: 1–L I b: 4); Div räkenskaper 1738–1881 (L I c: 2–L I c: 9); Kyrkokassans verifikationer 1692–1874 (L I d: 1–L I d: 15); Räkenskaper ang reparationer 1817–1842 (L V: 2); Inventarie- och arkivförteckningar 1680–1884 (N III: 1–N III: 3); Handlingar ang kyrkan 1669–1891 (O I a: 1–O I a: 6); Handlingar ang kyrkogårdarna 1680–1863 (O I b: 1–O I b: 5); Handlingar ang kyrkliga fastigheter 1680–1882 (O I: 1). Visby hospitals arkiv: Visby hospitalsråds protokoll 1673–1739 (A I: 1). Visby stads arkiv: Kungliga brev 1645–1724 (E I a: 3); Rådsturätens akter 1653–1726 (F I a: 2); Visby stads äldstes akter 1699 (G I: 1); Visby syneinstrument 1747–1771 (G I d: 1 a); Kyrkoreparationsmedel 1817–1826 (H III d: 5). – Div tidningsurklipp samt samlingen av fotografiska glasplåtar med motiv från kyrkan och dess omgivningar.

Kalmar

Kalmar stifts- och gymnasiebibliotek: *J Wallin*, *Analecta Gothlandensia IV*; *J Wallins* samling, vol 5.

Köpenhamn

Nationalmuseet: teckning av *J Kornerup* 1851.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlstrand, J T, Arkitekturtermer. Lund 1969.

Anderberg, A, »Och himmelen kom från Visby». En gammal predikstols öden. Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1957. – *Densamme*, Om tillkomsten av Visby domkyrkas tornhuvar. G Arkiv 1963.

Anderson, I, Vapenhus. KL.

Armstrong, E A, Axel Herman Haig and his work. London 1905.

Askerblad, C-E, Några anteckningar om Visby hospital och dess historia. GA 1945-12-18.

Bader, W, Der Bildhauer des Laacher Samson. Bonner Jahrbücher 133, 1928.

Bauer, H och *Hohmann, F G*, Der Dom zu Paderborn. Paderborn 1968. Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen, Münster 1893–.

Behling, L, Gestalt und Geschichte des Masswerks. Halle 1944.

Bergman, C J, se *Säve-Bergman*.

Björkander, A, Till Visby stads äldsta historia. Uppsala 1898.

Björkegren, R, Ett gammalt dokument om »Lilla Kompaniet» och »Skomakarelagets hus» i Visby. GA, julnr 1923.

– *Densamme*, När Gotland var danskt lydland. Visby 1931. – *Densamme*, Stiftets danska tid. Visby stift i ord och bild. Sthlm 1951.

Boedecker, A, Das Adlerkapitell im Dom zu Paderborn. Westfalen 22, 1938.

Boëthius, G och *Romdahl, A L*, Uppsala domkyrka 1258–1435. Uppsala 1935.

Bohman, L, Visby gymnasium 150 år. Lund 1971.

Bohrn, E, Biskopsgården i Visby vid 1700-talets mitt. GA 1938: 19.

Bohrn, E och *Westlund, P-O*, S Nicolaus och S Clemens. Sv K, vol 169. Uppsala (tr i Motala) 1977.

Bogler, T, Maria Laach. München 1971.

Borger, H, Das Münster S. Vitus zu Mönchen-Gladbach. Essen 1958.

Boström, R, Sveriges domkyrkor. Sthlm 1952.

Brilioth, Y, Den senare medeltiden 1274–1521. Svenska kyrkans historia II. Uppsala 1941.

Brunius, C G, Gotlands konsthistoria I. Lund 1864.

Carlén, O, Gotland och dess forminnen. Sthlm 1862.

Carlsson, L, »Jag giver dig min dotter» I–II. Lund 1965 och 1972.

- Chmielewski, G*, Glowice Kolbacza, Szadzka i Nowogarda. *Materialy Zachodnio-Pomorskie*, Tom III. Szczecin 1957.
- Christensen, A E*, Das Artlenbygge – Privileg und der Ostseehandel Gotlands und Lübecks im 12. und 13. Jahrhundert. Danmark, Norden og Østersøen. København 1976.
- Cinthio, E*, Lunds domkyrka under romansk tid. Lund 1957.
- Clasen, K H*, Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. Königsberg 1927.
- Cnatingius, B*, Linköpings domkyrkas kor. Sthlm 1970. – *Densamme*, Studier i Linköpings domkyrkas byggnads-historia. Uppsala 1977.
- Danmarks historie, Bd 6, Reformation og Renæssance 1533–1596. Af *Svend Cedergreen Bech*. København 1970.
- Dannert, L*, En eldsvåda i Visby 1611. GArkiv 1935.
- Dehio, G*, Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Neue Folge. Nordrhein-Westfalen I. Rheinland. Regensburg 1967. II. Westfalen. Regensburg 1969.
- Diarium Minoritarum Wisbyensium. SRS, Tom 1, XIII.
- Diepen, H A*, Die romanische Bauornamentik in Klosterrath und die nordfranzösische bauplastische Invasion an Maas und Niederrhein im letzten Drittel des 12. Jahrhunderts. Haag 1931.
- Diplomatarium Suecanum I. Sthlm 1829.
- Doberer, E*, Lettner. Lexikon für Theologie und Kirche, Bd 6, 1961.
- Dollinger, Ph*, Die Hanse. Stuttgart 1966.
- Domkyrkans förvaltning och ekonomi. SOU 1949: 63.
- Ehrhardt, D E*, Die älteren Baustoffe Bremens und seiner Umgebung. Niedersachsen 27, 1921–22.
- Ekhoff, E*, S:t Clemens kyrka i Visby. Sthlm 1912.
- Ellger, D* och *Kolbe J*, St Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien. Neumünster 1951.
- Engeström, R*, Medeltida bronsgjuteri på Gotland. En nyupptäckt verkstad i kv Priorn i Visby. GArkiv 1974.
- Eriksson, E*, Fredrik Wilhelm Scholanders brev till Pehr Sæve. GArkiv 1967.
- Falck, W*, Visby hamn och sjömuren. GArkiv 1969. – *Densamme*, Märkliga fynd i visbykällare. GArkiv 1970. – *Densamme*, Ryska kyrkan i kv Munken. GArkiv 1971.
- Fritzell, G*, Nya synpunkter på Visby stads äldsta historia. Visby stadsbiblioteks årsskrift 1959. – *Densamme*, Visby i världshandels centrum. Glostrup 1972. – *Densamme*, Biskopshuset i Visby. De hundra kyrkornas ö 1974.
- Frölén, H*, Visby domkyrkas pågående restaurering. Sv D 1900-07-09.
- Föreningen Gotlands Fornvännars fastigheter. GArkiv 1966.
- Gaul, O*, Die romanische Baukunst und Bauornamentik in Sachsen. Diss. Magdeburg 1932. – *Densamme*, Das Münster zu Herford. Bielefeld 1962.
- Glossarium artis, Gewölbe und Kuppeln. Tübingen und Strasbourg 1975.
- Griep, H-G*, Kirchen und Klosterbauten des 12. Jahrhunderts in Goslar. Harz-Zeitschrift 16, 1964.
- Grundmann, G*, Die kunst- und kulturgeschichtliche Bedeutung des Lübecker Doms. 800 Jahre Dom zu Lübeck. Lübeck 1973.
- Haastруп, U*, Kristi himmelfartsspil i Visby. Fv 1973.
- Hallgren, C J*, Gotländska släkter I. Visby 1926.
- Hamberg, P G*, Tempelbygge för protestanter. Uppsala 1955.
- Hamner, J W*, Visby domkyrkas gravstenar. Gotlands gravstenar I. Sthlm 1933.
- Handlingar rörande Visby domkyrka, dess jordar och inventarium. Länsarkivets aktpublikationer IV. GArkiv 1933.
- Hansische Wisbyfahrt. Utg av *Karl Koppman*. Hamburg und Leipzig 1883.
- Herrlin, O*, Några anteckningar om Axel Herman Häggs restaurering av Visby domkyrka. De hundra kyrkornas ö 1962.
- Hidal, S*, K H Gez. von Schéehe prelat, pilgrim, politiker. Nyköping 1977.
- Hildebrand, H*, Visby domkyrka och dess grafvar. KVHAA:s Månadsblad 1890. – *Densamme*, Wisby och Dess Minnesmärken. Sthlm 1893.
- Holmquist, H*, Öfversikt öfver domkapitlens historia i Sverige. Betänkande – angående organisation af stiftsstyrelse m m. Sthlm 1907.
- Hölscher, U*, Forschungen zur mittelalterlichen Sakralbau der Stadt Goslar. Niederdeutsche Beiträge zu Kunstgeschichte III, 1964.
- Janse, O* och *Svahnström, G*, Visby stadsmur. Svenska fornminnesplatser 24. Uppsala 1970.
- Jansson, Hj*, Visby kapitel under den danska tiden (1586–1645). Hist Studier tillägnade Harald Hjärne. Uppsala och Sthlm 1908.
- Johansen, P*, Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet. Vorträge und Forschungen, Bd IV. Lindau-Konstanz 1958. – *Densamme*, Die Kaufmannskirche. Acta Visbyensia I. Uppsala 1963.
- Jordan, K*, Zu den Gotland-Urkunden Heinrichs des Löwen. Hansische Geschichtsblätter 91, 1973.
- Jürgens, W*, Das Domparadies – eine Verpflichtung. 800 Jahre Dom zu Lübeck. Lübeck 1973.
- Kahl, G*, Die Zwerggalerie. Würzburg 1939.
- Kamphausen, A*, Deutsche und skandinavische Kunst. Heide in Holstein 1956.
- Karling, S*, Riga domkyrka och mästaren från Köln I–II. Konsthistorisk tidskrift X och XI, 1941–42. – *Densamme*, Kolonnskulpturerna i Lundadomens krypta. Nordisk medeltid. Uppsala 1967.
- Kautsch, R*, Der romanische Kirchenbau im Elsass. Freiburg/Br 1944.
- Kiesow, G*, Das Masswerk in der deutschen Baukunst bis 1350. Diss (otryckt). Göttingen 1956.
- Kinberg, A*, Gotländska släkter. Visby 1889–97.
- Klintberg, M*, Fruntimmersamfundet i Visby 1823–1923. Visby 1961.
- Klingwall, J G*, Fornlemningar i Wisby. H I–II. Sthlm 1823–24. – *Densamme*, Kort sammandrag af Gothlands och Wisby Stads Historia. Sthlm 1834.
- Kroh, M*, Die spätromanischen Fensterformen im Kirchenbau des Rheinlandes. Diss Mainz 1960.
- Kubach, H E* och *Verbeek, A*, Romanische Kirchen an Rhein

- und Maas. 2. Aufl Neuss 1972. — *Desamma*, Romanische Baukunst an Rhein und Maas, Bd 1–3. Berlin 1976.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö 1956–. Kunstendkmåler der Rheinprovinz. Düsseldorf 1891–1944.
- Kyrkohandbok, hvaruti stadgas, huru gudstjensten i svenska församlingar skall förrättas. Sthlm 1854.
- König, A*, Die mittelalterliche Baugeschichte des Bremer Domes. Bremen 1934.
- Körte, W*, Das Freiburger Münster. 1969.
- Lagerlöf, E*, Gotländsk stensulptur från gotiken. Uddevalla 1975.
- Lagerlöf, E* och *Svahnström, G*, Gotlands kyrkor. 2 uppl. Uddevalla 1973.
- Larsson, N-G*, Visby, kv. Munken. GArkiv 1976.
- Lassen, H*, Das romanische Lübeck. AA XIV, 1943.
- Lemke, O W*, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.
- Levin, H*, Bidrag till Visby stifts historia I–III. Kyrkohist årsskrift 3 (1902), 4 (1903), 10 (1909), 11 (1910).
- Lidén, H-E*, Middelalderen bygger i stein. Blindern 1974.
- Lindblom, A*, Sveriges konsthistoria I. Sthlm 1944.
- Lindström, G*, Anteckningar om Gotlands medeltid I–II. Sthlm 1892–1895.
- Linnerhjelm, J C*, Bref under nya resor i Sverige. Sthlm 1806.
- Lithberg, N*, Kring Visby Mariakyrka. GArkiv 1929.
- Lundahl, J*, Visby hospital och dess historia. Go 1922: 105.
- Lundberg, E*, Iakttagelser angående 1100-talets murningsteknik. Fv 24. 1929. — *Densamme*, Staden och dess minnesmärken. Visbybilder från forntid och hansevalde. Sthlm 1939. — *Densamme*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm 1940. — *Densamme*, Visby. Kyrkoruinerna och domkyrkan. Svenska fornminnesplatser 22. Sthlm 1934, 2 uppl Sthlm 1951, 3 uppl Lund 1962. — *Densamme*, Linköpings domkyrka. Ord och Bild 42, 1933.
- Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt. Utg av Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Lübeck 1976.
- Magirus, H*, Der Freiburger Dom. Weimar 1972.
- Maué, H*, Rheinisch-staufische Bauformen und Bauornamentik in der Architektur Westfalens. Diss Köln 1975.
- Molér, W*, Bidrag till en gotländsk bibliografi. Västerås 1914.
- Mühlen, F*, Der Dom zu Münster und seine Stellung in der mittelalterlichen Architektur. Monasterium, Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster. Münster 1966. — *Densamme*, Die grosse Marienkirche zu Lippestadt 1222–1972. Lippestadt 1972.
- Møller, E*, Om danske lektorier. Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1950.
- Nyberg, E*, Gotländsk släktbok. 1. uppl, Norrköping 1910. 2. uppl, Ekenäs 1938.
- Palladius, P*, Kirkeordinansen paa dansk 1539. Utg av *Lis Jacobsen*. København 1911. — *Densamme*, Visitatsbogen. Utg av *Lis Jacobsen*. København 1925.
- Pernler, S-E*, Gotlands medeltida kyrkoliv. Nyköping 1977.
- Prestmötet i Wisby den 18, 19 och 20 sept 1832. Handlingar från ... Wisby 1833. — Prestmötet i Visby den 13–15 augusti 1895. Visby 1895. — Prästmötet i Visby den 13–15 augusti 1901. Visby 1901. — Prästmötet i Visby den 26–28 juni 1928. Visby 1929. — Prästmötet i Visby den 10–12 augusti 1948. Visby 1949.
- Rauch, C* och *Katzmann, V*, Fritzlar. Die alte Dom- und Kaiserstadt. Tübingen 1974.
- Rave, W*, Die Stufenhalle. Westfalen 19, 1934. — *Densamme*, Der Bischofsturm zu Coesfeld. Westfalen 25, 1940.
- Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Art Empore.
- Reclams Kunstführer. Niedersachsen-Hansestädte-Schleswig-Holstein. Stuttgart 1967. Rheinlande-Westfalen. Stuttgart 1964.
- Reissmann, K*, Romanische Portalarchitektur in Deutschland. Diss. Würzburg 1937.
- Roosval, J*, Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång. Sthlm 1908. — *Densamme*, Studier till Visby domkyrkas byggnadshistoria. Arktos 1909. — *Densamme*, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911. — *Densamme*, Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi. Kyrkohistorisk årsskrift 14, 1913. — *Densamme*, Tal vid Visby Domkyrkas 700-årsfest den 27 juli 1925. Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1925. — *Densamme*, Den gotländske ciceronen. 1. uppl Sthlm 1926. 2. uppl Sthlm 1950. — *Densamme*, Das baltisch-nordische Kunstgebiet. Nordelbingen 6, 1927. — *Densamme*, Medeltida konst i Gotlands Fornsal. Sthlm 1928. — *Densamme*, Westfälisch-gotländische Beziehungen in der Architektur des 13. Jahrhunderts. Hansische Geschichtsblätter 58, 1929. — *Densamme*, Revision av gotländska dateringar IV. Fv 1934. — *Densamme*, Den kyrkliga konsten under medeltiden. Boken om Gotland I. Sthlm 1945. — *Densamme*, Gotlands kyrkokonst. Sthlm 1952.
- Romdahl, A L*, Linköpings domkyrka 1232–1498. Göteborg 1932. — Se även *Boëthius-Romdahl*.
- Rosman, O*, Gotlands folkmängd under 1700-talet. GArkiv 1933.
- Rydbeck, O*, Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria. Lund 1915. — *Densamme*, Trabes och lectorium i skånska kyrkor. Äldre kyrklig konst i Skåne. Lund 1921.
- Rydén, A J*, Sveriges kyrkolag af år 1686; Jemte ännu gällande stadganden, genom hvilka den blifvit ändrad eller tillökt. 2. uppl. Jönköping 1846.
- Samling af kommunala stadganden för Visby stad. Visby 1904.
- Sartorius, G F*, Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hanse. Bd 2. Hamburg 1830.
- Schubert, E*, Der Naumburger Dom. Berlin 1967. — *Densamme*, Der Magdeburger Dom. Berlin 1974.
- Schück, A*, Gotlands politiska historia intill Brömsebrofreden. Boken om Gotland I. Sthlm 1945.
- Schück, H*, Ecclesia lincopensis. Studier om linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Sthlm 1959. —

- Densamme*, Gotland och biskoparna i Linköping. GArkiv 1961.
- Scriptores rerum svevicarum. Tom I. Uppsala 1818.
- Spegel, H*, Rudera Gothlandica. Utg av *O V Wennersten*. Visby 1901.
- Stavenow, Å*, Carl Hårleman. Uppsala 1927.
- Steffen, R*, Stenhuggarverket på Gotland och dess utövare. Kap 1-4. GArkiv 1935-38. – *Densamme*, Gotlands administrativa, rättsliga och kyrkliga organisation från äldsta tider till år 1645. Lund 1943. – *Densamme*, Den sociala omvårdnaden. Boken om Gotland II. Sthlm 1945. – *Densamme*, Skolor och undervisningsväsen. Boken om Gotland II. Sthlm 1945.
- Steiner, M*, Wasserspeier an Kirchengebäuden als Bestandteil des mittelalterlichen Dämonenglaubens. Diss (otryckt). Erlangen 1953.
- Steinke, W*, Die Briefkapelle zu Lübeck. St Marien-Jahrbuch 1974/75.
- Storck, H* och *Smith, J*, Tegninger fra Visby og omegn. Kjøbenhavn 1898.
- Strelow, Hans Nilsson*, Cronica Guthilandorum. Kjøbinghaffn 1633.
- Strömbom, R*, Calcarius. Konsthistorisk tidskrift 1942.
- Sundquist, N*, Fyrpassmotivet i några kyrkor i Uppsala och uppsalatrakten. Uppland 1958. – *Densamme*, Uppsala domkyrkas anläggning och äldre byggnadshistoriska utveckling. Uppsala domkyrkas restaureringsfråga. Sthlm 1968. – *Densamme*, Trifolium och spetstrifolium i några kyrkor i Uppland. Uppland 1961. – *Densamme*, Knivsta kyrkas portal. Uppland 1960.
- Svahnström, G*, Ett nyfunnet gotländskt kapitelssigill. GArkiv 1944. – *Densamme*, Gårdsportar från Gotlands medeltid. GArkiv 1956. – *Densamme*, Gutagård och Peterhof. GArkiv 1960. – *Densamme*, Kyrkorna i Visby. Svenska fornminnesplatser 22. Uppsala 1971. – *Densamme*, Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. Acta Visbyensia V. Nyköping 1976. – *Densamme*, se *Janse-Svahnström*. – *Densamme*, se *Lagerlöf-Svahnström*.
- Svahnström, K*, Kartan som förtydligar bilden av gamla Visby. GA 1977-03-05.
- Swartling, I*, Roma Abbey Church in the Middle Ages. Sthlm 1967.
- Svenska landskapslagar. Utg av *Å Holmbäck* och *E Wessén*. 4. serien. Skånelagen och Gutalagen. Uppsala 1943.
- Svenskt diplomatarium från och med år 1401. I-IV. Sthlm 1875-1904.
- Svenskt konstnärslexikon I-V. Malmö 1952-1967.
- Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Gotland, Bd I-VII. 1914-.
- Säve, P A* och *Bergman, C J*, Gotland och Wisby i taflor. Sthlm 1858.
- Thoresen, H*, Kapitelshuset i Visby. GArkiv 1944.
- Thümmeler, H*, Die Anfänge der monumentalen Gewölbekunst in Deutschland und der besondere Anteil Westfalens. Westfalen 29, 1951. – *Densamme*, Neue Funde zur mittelalterlichen Baukunst Westfalens. Westfalen 31, 1953. – *Densamme*, Die Bedeutung der Edelherrn zur Lippe für die Ausbreitung der westfälischen Baukunst im 13. Jahrhundert. Westfalen-Hanse-Ostseeraum, Reihe I, Heft 7. Münster 1955. – *Densamme*, Mittelalterliche Baukunst im Weserraum. Kunst und Kultur im Weserraum 800-1600. Münster 1966. – *Densamme*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld in Westfalen und ihr Einfluss auf die Marienkirche in Visby und die Zisterzienserkirche in Varnhem. Nordisk medeltid. Uppsala 1967. – *Densamme*, Kloster Marienfeld. Regensburg 1972.
- Thümmeler, H* och *Kreft, H*, Weserbaukunst im Mittelalter. Hameln 1970.
- Tidmark, N P*, S:ta Maria i Visby högmedeltida exteriör. Visby 1943.
- Troels-Lund*, Dagligt liv i Norden. 5. utg. Del II. Sjette bog. Hverdag og fest. København 1929-31.
- Tuulse, A*, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
- af Ugglas, C R*, Några gotländska skulpturverk i norra Tyskland. Fv 1914.
- Unckenbold, D*, Untersuchungen zur Entwicklung des deutschen Kirchenportales von ca 1250 bis 1350. Diss. (otryckt). Göttingen 1955.
- Utas, J A:son*, Om gotländska valv. Stencil. Göteborg 1971.
- Wallin, J*, Gothländska Samlingar I-II. I Sthlm 1747. II Göteborg 1776.
- Weigert, H*, Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters. Zeitschrift für Kunstgeschichte 1936.
- Venzmer, W*, Der Lübecker Dom als Zeugnis bürgerlicher Kolonisationskunst. Zeitschrift für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 39, 1959.
- Westlund, P O*, Se *Bohrn-Westlund*.
- Viollet-le-Duc, E*, Gargouille. Dictionnaire raisonné de l'architecture. Bd 6. Paris 1875.
- Visby domkyrkas restaurering. Osign art i Teknisk tidskrift, h 5 och 8, 1898.
- Wolff, A*, Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277. Diss. Köln 1968. – *Densamme*, Mittelalterliche Planzeichnungen für das Langhaus des Kölner Domes. Kölner Domblatt 1969. – *Densamme*, Der Kölner Dom, Grosse Bauten Europas. Bd 6. Weiler im Allgäu 1974.
- Yrwing, H*, Gotland under äldre medeltid. Lund 1940. – *Densamme*, Biskop Bengts brev för Mariakyrkan i Visby. Historia kring Gotland. Sthlm 1963.
- Ysander, T*, Ur Gotlands kyrkoliv efter 1645. Boken om Gotland II. Sthlm 1945.
- Zeitler, R*, Om Uppsala domkyrkas konstnärliga karaktär. Kyrkohistorisk Årsskrift 1963.

Förkortningar

AA	Acta Archaeologica	NMK	Nationalmuseet, Köpenhamn
ATA	Antikvariskt Topografiska Arkivet, Stockholm	RA	Riksarkivet, Stockholm
DS	Diplomatarium Suecanum	RAGU	Riksantikvarieämbetets gotlandsundersökningar, Visby
Fv	Fornvännen	SD	Svenskt Diplomatarium
GA	Gotlands Allehanda	SOU	Statens offentliga utredningar
GArkiv	Gotländskt Arkiv. Årsskrift utg av Föreningen Gotlands fornvänner	SRS	Scriptores Rerum Sueciarum
GF	Gotlands fornsal, Visby	Sv D	Svenska Dagbladet
Go	Gotlänningen	Sv K	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium
KA	Krigsarkivet, Stockholm	UUB	Uppsala universitetsbibliotek
KB	Kungl. Biblioteket, Stockholm	VDA	Visby domkyrkas arkiv, Visby
KL	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid	VFA	Visby församlings arkiv, ViLA
kv	kvarter	ViLA	Visby landsarkiv
LMV	Lantmäteriverkets arkiv, Gävle	VSA	Visby stads arkiv, ViLA
NM	Nationalmuseum, Stockholm	ÖIÄ	Överintendents Ämbetets arkiv, RA

FIG 1. BÅGE

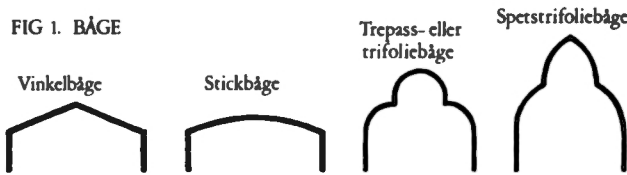

FIG 3. KAPITÄL

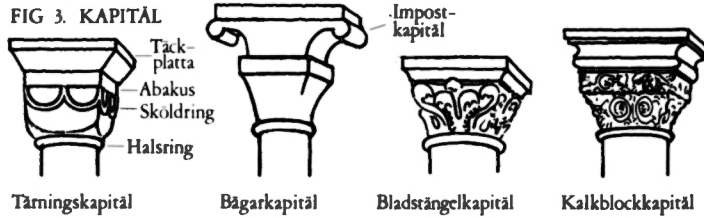

FIG 4. MUNK- OCH NUNNETEGEL

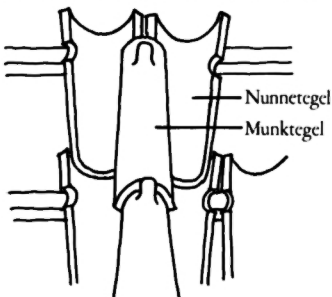

FIG 5. SOCKEL

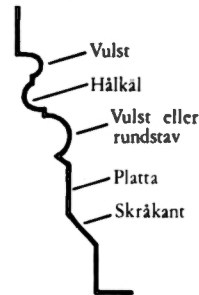

FIG 2. FÖNSTER MED MASVERK

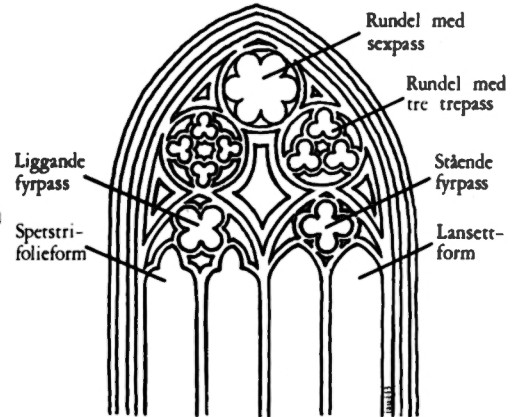
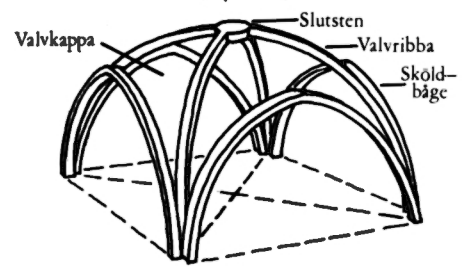

FIG 6. VALV (kryssvalv)

Förklaring till arkitekturtermer

abakus, den platta, som bildar övre avslutning på ett kapitäl, antingen med raka eller svagt konkava sidor, i sistnämnda fall vanligen prydd med en rosett, en blomma eller liten vulst, abakusblomma. Se fig 3, kapitäl

absid, halvrund byggnadsdel med plats för altare, vanlig som koravslutning

absidiol, mindre absid, ofta åstadkommen genom utsparning i murtjockleken

arkad, valvbåge med tillhörande bärande pelare eller kolonner; även en fortlöpande rad av bågar

arkivolt, valvbåge över portalöppning

attisk profil, pelar- eller kolonnbas bestående av en hålkäl mellan två vulster. Se fig 5, sockel

baldakin, rikt utsirat skyddstak över en skulptur; bildar tillsammans med en konsol och stödjande kolonner en ädikula

bandvulstribba, valvribba, vars profil består av en bandformad och en rundad del

bas, utskjutande profilerat fotstycke till pelare eller kolonn

basilika, ofta treskeppig byggnad, vars på arkader vilande och med fönster försedda mittskeppsmurar höjer sig över sidoskeppen (*klerestorium*)

beslagsornamentik, dekorativt mönster imiterande smidda beslag

blindering, i dekorativt syfte gjord murförsänkning

bomränn, i portalsidans murverk utsparat, ofta träskodd ränna för den bom, varmed dörren stängdes

båge, se fig 1

empor, i västornets första ovanvåning anordnad loge, som öppnar sig mot kyrkorummet med en arkad. Emporer kan även anordnas ovanpå sidoskeppen på båda sidor om mittskeppet

fial, dekorativt miniatyrorn med spetsig spira

fyrpass, se fig 2, fönster

fönster, se fig 2

förkroppning, när en list eller ett kapitälband förs runt ett framspringande murparti

galleri, kolonnnettgalleri, dekorativt utformad gång, som öppnar sig utåt med bågar och kolonner

gesims, profilerat, horisontellt listverk

gördelbåge, förstärkningsbåge mellan två likvärdiga kryssvalv

hallkyrka, flerskeppigt kyrkorum, där skeppen är ungefär jämnhöga och jämbreda

halsring, se fig 3, kapitäl

hålkäl, se fig 5, sockel

hängkonsol, se konsol

hörnblad, ägg- eller bladformigt, ibland med figurmotiv för-

sett ornament i svicklarna på en fyrkantig fotplatta till en rund *bas*

impost, det ofta med en *gesims* markerade murparti, varifrån en valvbåge utgår

impostkapitäl, mellanled mellan ett *kapitäl* och den ovanför liggande valvbågen, se *kapitäl* fig 3

kalkblockkapitäl, består av en låg bägar- eller kalkformig underdel och en blockartad överdel, förekommer med eller utan dekor. Se fig 3, *kapitäl*

kapitäl, se fig 3

karnisformig, S-formig profil

kartusch, ornamentalt, ofta ovalt ramverk kring vapen, initialer, årtal e d

klerestorievåning, mittskeppets översta fönsterförsedda del i en *basilika*

knekt, smal kolonn, fast förbunden med bakomliggande murverk, ofta stöd för en valvribba

konsol, från väggen utskjutande i regel profilerad, ofta skulpterad bärande byggnadsdel. – *Hängkonsol* har mellan konsolen och den burna delen en kort *knekt* eller *pilaster*

kopplade kolonner, *kapitäl* etc, par av tättställda byggnadsdelar

korsarm, se *tvärskepp*

korsblomma, skulpterat krönornament i form av fyra kring en mittstängel i kors ställda blad

krabba, skulpterat blad- eller knoppliknande ornament, ofta använt som kantdekoration

kragsten, detsamma som *konsol*

kryssvalv, se fig 6, *valv*

kvadersten, rätvinkligt huggen byggnadssten

lansettformig, se fig 2, *fönster*

Linteau, balk eller annan rak överliggare över portal eller fönsteröppning

lisen, obetydligt framspringande vertikalt murband utan *kapitäl* och i allmänhet även *bas*. Ofta förenad med en rundbågsfris

lukarn, mindre, självständig gaveluppbyggnad, ofta med skulptural utsmyckning

masverk, dekorativt, geometriskt spröjsystem av sten. Se fig 2, *fönster*

mittkvadrat, se *tvärskepp*

munk- och nunnetegel, se fig 4

perspektivportal, monumentalingång, inåt avsmalnande, på sidorna kolonner eller profilerade kanter fortsättande i

arkivolter

pilaster, flat väggpelare med *bas* och *kapitäl*, ofta stöd för gördelbåge e d

plattskärning, reliefteknik i trä, där ornamentets plana yta har mot botten rätvinkligt skurna sidor

pseudobasilika, falsk *basilika*, dvs. den basilikalika exteriören med förhöjt, fönsterförsatt mittparti motsvaras ej av en basilikal interiör utan av ett hallkyrkorum med lika höga skepp

skråkant, se fig 5, *sockel*

sköldbåge, se fig 6, *valv*

sköldring, se fig 3, *kapitäl*

sockel, fotlist på mur eller pelare, se fig 5

solbänk, nedre sneda avslutningen utåt i en fönsteröppning

slutsten, ofta ornamentalt eller skulpturalt utformad mittsten i ett *kryssvalv*, i regel förbunden med valvribbor, se fig 6, *valv*

spetstrifolium, se fig 2, *fönster*

stickbåge, se fig 1, *båge*

strävpelare, utvändig pelarliknande murförstärkning avsedd att uppta ett utåtriktat tryck från valv eller valvbåge

»*Stufenhalle*» (ty), en övergångsform mellan *basilika* och *hallkyrka* med något högre och bredare mittskepp än sidoskepp men utan klerestorievåning; i arkaderna mot sidoskeppen mellanstöd; bundet valvsystem, dvs. ett *valv* i mittskeppet motsvaras av två i sidoskeppen

travé, av mittskeppsvalvets storlek bestämd valvsektion sträckande sig från yttervägg till yttervägg i kyrkorummets tvärriktning

trepäss, se fig 1 och 2, *båge* och *fönster*

trifolium, detsamma som *trepäss*

tvärskepp, vinkelrätt mot långhuset gående byggnadsdel, som ger kyrkan korsform; består av *mittkvadrat* (korsmitt) och två *korsarmar*

tympanon, slätt eller dekorerat bågfält över en dörröppning

täckplatta, se fig 3, *kapitäl*

tärningskapitäl, se fig 3, *kapitäl*

valv, se fig 6

vimperg, spetsigt gavelfält över portal

vinkelebåge, se fig 1, *båge*

vulst, halv eller kvartsrund byggnadsdel eller list. Se fig 5, *sockel*

ädikula, eg litet hus för en helgonbild utanpå en murfasad eller pelare bestående av en skulpterad konsol och en tornartad baldakin, ofta med stödjande kolonner i hörnen

Zusammenfassung

Geschichte der Gemeinde

Die Marienkirche von Visby wird im Jahre 1225 zum ersten Mal genannt, als nämlich der Bischof von Linköping, dem Gotland während des ganzen Mittelalters als Kirchenprovinz

unterstand, die von deutschen Kaufleuten gegründete Kirche weihte und ihr die Privilegien einer Gemeindekirche zweiten Ranges verlieh. Die Gemeinde bestand aus zwei Gruppen von Deutschen: denen, die sich während der Handelssaison in der

Stadt aufhielten, und denen, die in Visby sesshaft geworden waren (Abb 2 a–b). Beiden Gruppen stand das Recht zu, einen eigenen Pfarrer zu wählen.

Es gibt keine ausdrückliche Bestimmung, dass die Marienkirche im späteren Mittelalter den Status einer gewöhnlichen Gemeindekirche mit allen Rechten einer solchen und mit einem topographisch festgelegten Gemeindeterritorium erhalten hätte, wahrscheinlich war das aber der Fall. Als die wirtschaftlichen Voraussetzungen des Handels auf Gotland gegen Ende des Mittelalters immer schlechter wurden, ging die Zahl der besuchenden deutschen Kaufleute wesentlich zurück. 1429 sah sich daher die Gemeinde genötigt, auf einen der beiden Pfarrer zu verzichten. Um aber die Kirche wirtschaftlich einigermaßen zu sichern, bestimmte der Bischof, dass für die besuchenden Deutschen auch weiterhin die Marienkirche zuständig sein sollte.

Unter den vielen Gemeindekirchen von Visby war die Marienkirche am Ende des Mittelalters eine der grössten und bei weitem die reichste. Als die Reformation um 1530 eingeführt wurde, fasste man alle Einwohner der Stadt zu einer Gemeinde mit nur einer Kirche zusammen. Weshalb man die Marienkirche wählte, ist nicht bekannt. Vielleicht war sie in besserem Zustand als die übrigen Kirchengebäude, von denen bei dem Angriff der Lübecker auf die Stadt im Jahre 1525 sicher mehrere beschädigt worden waren, vielleicht fand man auch ihre Lage als die für eine Stadtkirche am besten geeignete. Während also die Existenz der Marienkirche als Gotteshaus gesichert war, liess man die übrigen Gemeindekirchen, Klosterkirchen und Hospitalkirchen verfallen. Die meisten von ihnen stehen heute noch als mächtige Ruinen. Die neue Stadtkirche erhielt einen Pfarrer und einen Stadtkaplan, denen man nahe bei der Kirche Dienstwohnungen anwies. Obwohl Gotland seit 1361 von Schweden getrennt war, blieb die Kirche der Insel während der ganzen katholischen Zeit dem Bischof von Linköping unterstellt. Erst nach dem Frieden von Stettin im Jahre 1570, der Schweden zwang, alle Ansprüche auf Gotland aufzugeben, wurden die kirchlichen Verhältnisse auf der Insel neu geregelt. 1572 gründete man ein eigenes Stift Visby mit dem Pfarrer von Visby als dem Leiter des Stiftes oder dem Superintendenten. Mit einer einzigen kurzen Unterbrechung war die Gemeinde Visby die Pfründe des Superintendenten – oder des Bischofs, wie er sich von 1772 an nennen durfte. Derselbe Beamte versah also die Ämter des Bischofs und des Pfarrers. Diese Regelung besteht heute noch, was in der schwedischen Kirche unik ist.

Während also die Marienkirche seit 1572 de facto als Bischofskirche gedient hat, wurde ihr indessen erst 1801 durch einen Prinzipbeschluss der schwedischen Regierung der Rang eines Domes verliehen. Erst danach wird die Marienkirche in offiziellen Zusammenhängen konsequenter als der Dom von Visby bezeichnet. Im Verlauf des 19. Jahrhunderts erhielt die Kirche kleinere staatliche Zuschüsse für ihre Instandhaltung, grössere Subventionen wurden für die Restaurierungen von 1897 und 1945 gewährt.

Die Kirche liegt zentral, direkt am Steilhang des Inselplateaus im Nordteil der Stadt (Abb 5–6). Sie ist von einem

Kirchhof in Form eines unregelmässigen Vielecks umgeben, der Ende des 19. Jahrhunderts zu einem Park umgestaltet wurde (Abb 14). Im Osten bildet der Kirchberg die natürliche Grenze, im Südwesten, Westen und Nordwesten verlaufen Strassen (Södra, Västra und Norra kyrkogatan). An den Strassen entlang verläuft eine niedrige Terrassenmauer, die 1864 die im Jahre zuvor abgerissene hohe Steinmauer ersetzte. Zu der letzteren hatten fünf Tore gehört, von denen zwei erhalten sind: ein mittelalterliches Portal mit Treppengiebel im Norden (Abb 15–16) und ein späteres, breiteres Portal im Süden zum Ryska gränd hin (Abb 17–18). Dies stand ursprünglich weiter westlich an der Mündung der Södra kyrkogatan. Es trägt den charakteristischen Schmuck der Spätrenaissance und dürfte um 1630 von dem in Burgsvik tätigen Steinmetzen Peter van Eghen gehauen worden sein. Seit 1860 etwa wurde der Kirchhof nicht mehr als Begräbnisplatz verwendet. Einige aufrecht stehende oder liegende Grabsteine aus dem 18. und 19. Jahrhundert hat man auf dem Friedhof belassen.

Beschreibung des Kirchengebäudes

Die Kirche ist aus dem Kalkstein der Umgebung von Visby erbaut. Sie besteht aus folgenden Hauptteilen (Taf I–IV):

1. Ein Chor mit geradem Abschluss und einer Dreifenstergruppe an der Giebelwand, mit Kreuzrippengewölben. Alle Fenster sind rundbogig.

2. Zwei den Chor flankierende Türme, deren quadratischer Grundriss weiter oben achteckig wird. Die unteren Stockwerke sind gewölbt. Reich verzierte Turmhauben aus Holz. Rundbogige Schallarkaden unten, darüber spitzbogige mit Masswerk.

3. Ein dreischiffiges Langhaus in Form einer Hallenkirche von 4½ Jochen mit zwei Eingängen an jeder Langseite. Die Seitenschiffe werden im Osten durch Absidiolen abgeschlossen. Kreuzgewölbe im ganzen Langhaus, in den beiden östlichen Gewölbejochen des Mittelschiffs mit Rippen. Ein Rundbogenfenster vom Typus der Chorfenster über dem südöstlichen Eingang, schmale Rundbogenfenster im Westteil, im übrigen breite Spitzbogenfenster mit Masswerk.

4. Westturm mit einer zum Mittelschiff offenen Empore, zu der zwei gerade Treppen in den Seitenmauern des Turmes hinaufführen. Der rechteckige Grundriss des Turms wird in der Höhe der Empore von einem quadratischen abgelöst. Am Aussenbau vermitteln Zwerggalerien den Übergang (nur auf der Nordseite erhalten). Vierpassfenster im Emporengeschoss, rundbogige Schallarkaden im obersten Stockwerk. Kräftige Turmhaube aus Holz mit umlaufendem Balkon.

5. Über Chor und Mittelschiff ein hohes Obergeschoss mit hochsitzenden Fenstern, wodurch die Kirche von aussen wie eine Basilika aussieht.

6. Auf der Südseite des Langhauses und des Turmes eine grosse, im Winkel angelegte Kapelle mit Südportal und Strebepfeilern. Reicher plastischer Schmuck aussen und innen. Kreuzgewölbe mit profilierten Rippen. Grosse Spitzbogenfenster mit Masswerk.

7. Auf der Südseite im Winkel zwischen der grossen Kapelle und der Südfassade des Langhauses eine kleinere Kapelle, die sich zum südlichen Seitenschiff hin öffnet. Tonnengewölbe, Spitzbogenfenster mit Masswerk.

8. Ein freistehendes Gebäude auf der Nordseite, durch einen Gang mit der Kirche verbunden, enthält die Sakristei, das Gemeindebüro, ein Sprechzimmer u. a. m.

Baugeschichte

Das Gründungsjahr der Kirche ist unbekannt. Stilistische Gründe sprechen dafür, dass es mindestens einige Jahrzehnte vor der Einweihung im Jahre 1225 liegt. Die älteste Kirche, die an dieser Stelle mit Sicherheit zu belegen ist, war eine dreischiffige Basilika mit Querschiff, Chor und Apsis im Osten und einem Westturm (Abb 175 u 249 A). Der ganze Plan scheint in einem Zuge abgesteckt worden zu sein. Dass die Wände auffällig oft schief verlaufen, könnte darauf deuten, dass sie um eine im Betrieb befindliche Holzkirche herum gezogen werden mussten, was die Arbeit erschwerte.

In einer ersten Etappe wurde nur der Ostteil einschliesslich des Querschiffs fertiggestellt. Im übrigen wurden die Mauern nur auf ein bis zwei Meter Höhe gebracht. In einer Chronik des 17. Jahrhunderts wird 1190 als Baujahr der Marienkirche genannt. Eine Quellenangabe fehlt hier, die Angabe lässt sich nicht dokumentarisch nachweisen, aber die Jahreszahl wäre als Gründungsjahr, oder vielleicht eher als Einweihungsjahr des Ostteils der Kirche wohl annehmbar.

Ähnliche Grundrisse lassen sich in verschiedenen Gebieten Mitteleuropas nachweisen, allerdings wird ein Vergleich dadurch erschwert, dass nicht alle Details geklärt werden konnten. U. a. muss die Frage, ob die Querschiffarme Absiden hatten, vorläufig offen bleiben. Von dieser ältesten Steinkirche sind nämlich über dem Erdboden nur die Giebel des Querschiffes im Norden und Süden erhalten, und bisher hat man nur wenig graben können, um die Lage abgerissener Mauern festzustellen. Das Nordportal des Querschiffs (Abb 54–55, 176) mit dem umlaufenden Sockel und dem Schmuck der Würfelkapitelle an den flankierenden Säulen – doppelte Schilde und am östlichen Kapitell ausserdem ein Palmettenfries – deutet vor allem nach Sachsen, was auch aus historischen Gründen natürlich erscheint.

Die nächste Bauphase stand unter anderer Leitung, die ihre Vorbilder von der Architektur des Rheinlandes bezog. Der frühere Plan wurde in verschiedener Hinsicht verändert. So sollte das Mittelschiff des Langhauses, das man mit einer Holzdecke geplant hatte, statt dessen mit Kreuzgewölben versehen werden. Deshalb musste man die Breite des Mittelschiffs vermindern, woraus sich erneut Unregelmässigkeiten im Grundriss ergaben. Aussen schmückte man die Seiten des Westturms mit rheinischen Zwerggalerien (Abb 72, 88–89), und die Kapitelle der Portale im Westen und Süden erhielten Blattstengelornamente (Abb 178–179), ebenfalls nach rheinischem Vorbild. Eine Empore (Abb 103) im ersten Stockwerk des Turmes war von Anfang an geplant, sie erhielt aber ihre endgültige Form in der rheinländischen Phase. Das Doppelkapitell in der Bogenöffnung zum Mittelschiff trägt Pflanzen-

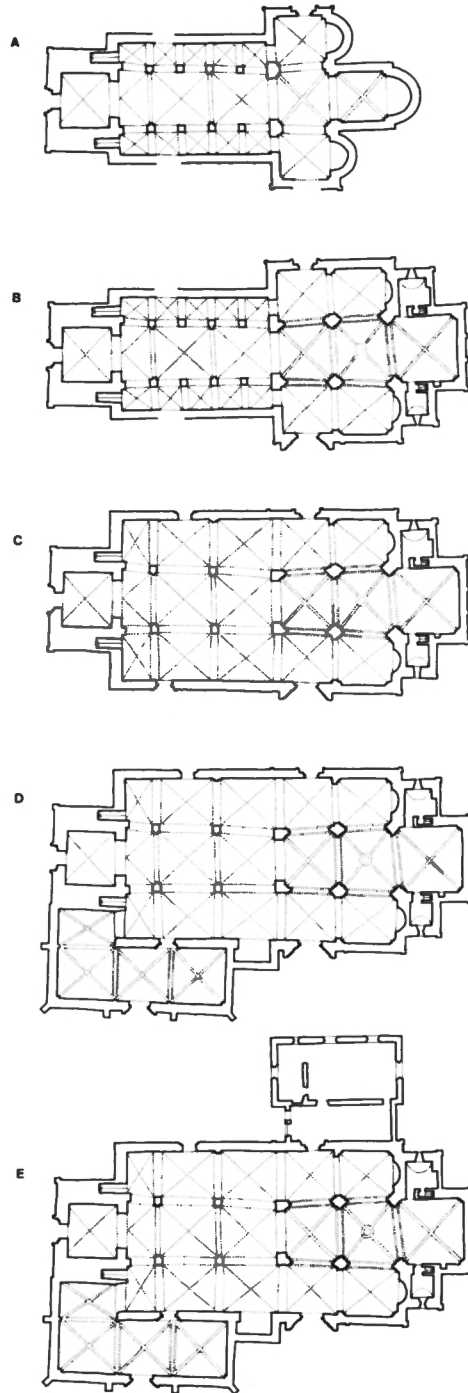

Fig 249. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000.

Grundrissentwicklung der Kirche.

ranken (Abb 145), die auf dieselben Vorbilder wie die erwähnten Blattstengelkapitelle zurückzuführen sind. Gegen Ende dieser Bauperiode traten, nach dem Schmuck der Halbsäulenkapitelle in den Seitenschiffarkaden zu urteilen, westfälische Baumeister in die Bauhütte ein. Ein Adlerkapitell (Abb 189) z.B. hat so grosse Ähnlichkeit mit dem entsprechenden Motiv in der Ludgerikirche in Münster (Abb 188), dass derselbe Meister sie gehauen haben kann. Nach den erhaltenen Basen und Kapitellen (Abb 173) zu urteilen, gab es schon in dieser Kirche einen Lettner im Osten, von dem ein Teil noch zu Anfang des 19. Jahrhunderts im Gebrauch war (Abb 174 a).

Die vom Bischof von Linköping 1225 geweihte Kirche war lange im Bau gewesen und war bei der Weihe wohl kaum auf der Höhe der Zeit. Da dank der vom Bischof gewährten Privilegien neue Mittel zur Verfügung standen, dauerte es nicht lange, bis man die ersten Schritte zu einer Erneuerung der Kirche unternahm, und es ist natürlich, dass man dabei mit dem ältesten Teil des Baus im Osten begann. Ein neuer Chor mit flankierenden Türmen wurde erbaut und das Querschiff verdoppelt (Abb 190, 249B). Vielleicht hatte man sich zunächst nur eine begrenzte Erweiterung mit niedrigen Kapellen beiderseits des alten Chors gedacht, aber ehe dieser Plan zur Ausführung kam, nahm man eine Änderung vor, deren Resultat die heutige Ostpartie ist, abgesehen von den oberen Teilen der Türme und des Chors, die gotisches Gepräge tragen.

Der gerade abschliessende Chor mit seiner Dreifenstergruppe und den flankierenden Türmen stimmt nahe mit westfälischen Kirchen wie Langenhorst (Abb 192), St. Marien in Lippstadt und St. Peter in Recklinghausen (Abb 193) überein. In dieselbe Richtung weist zweifellos auch die Ornamentik der Kapitelle im Inneren: grosse fleischige, aufrechtstehende Blätter mit geringer Variation von Kapitell zu Kapitell. Die 1222 geweihte Klosterkirche von Marienfeld in Westfalen steht diesem Teil der Marienkirche als Vorbild am nächsten (Abb 194 a).

Gleich nach der Erbauung des neuen Chors ging man zur Modernisierung des alten Querschiffs über, wobei man dieselben Architekturformen benutzte. Als Endziel muss den Erbauern schon auf dieser Stufe eine Hallenkirche von derselben Weiträumigkeit, mit denselben schlanken kreuzförmigen Pfeilern mit vier halbrunden Vorlagen und eingestellten Runddiensten in den Ecken und denselben steilen Gewölbten wie z. B. im Münster von Herford (Abb 195) oder in der Liebfrauenkirche von Bremen (Abb 196) vorgeschwebt haben. Die sog. Stufenhalle, eine Sonderform der Hallenkirche, die in Westfalen allgemein vorkommt, scheint für die Marienkirche in Visby nie aktuell gewesen zu sein.

Die neuen Schmuckformen im alten Querschiff zeugen von einem ganz anderen Stilgefühl und Variationsreichtum als die entsprechenden in den neugebauten Teilen. Die vier Kapitelle (Abb 120–123), um die es sich hier handelt, sind alle verschieden. Man hat den Dom von Magdeburg als mögliche Inspirationsquelle herangezogen, aber dieselben Motive kommen in ziemlich ähnlicher Ausführung auch bei der Bauskulptur im Rheinland vor (Abb 201, 202). Zur Modernisierung des

Querschiffs gehörte auch ein neues Südportal, das sog. Brautportal (Abb 56–58, 200), ein aus der Fassade hervortretendes perspektivisches Portal mit Satteldach. Die verkröpften Kapitellbänder sind mit denselben Ornamenten geschmückt wie die Kapitelle im Innern. Die Arbeiten zur Erneuerung der Ostpartie dürften im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts stattgefunden haben.

Als man die Bautätigkeit nach einer Unterbrechung von unbekannter Länge wieder aufnahm, galt es, das basilikale Langhaus zu einer Hallenkirche umzubauen (Abb 206, 249C). Die alten Aussenmauern im Norden und Süden wurden abgerissen und neue wurden weiter aussen, auf gleicher Linie wie die Giebelmauern des alten Querschiffs errichtet. Das Südportal der Basilika (Abb 69–71) wurde in die neue Mauer eingefügt, ebenso wie man die Sockel und die gewöhnlichen Quadern wieder verwendete. Im Innern wurden die Gewölbe der neuen Seitenschiffe in derselben Höhe wie die des Mittelschiffs geschlagen. Die Zwischenstützen der Seitenschiffarkaden wurden entfernt und von den alten Hochschiffmauern blieben nur grob zugehauene Pfeiler übrig, die erst im 19. Jahrhundert mit behauenen Stein überkleidet wurden. Wir wissen nicht mit Sicherheit, wie das Dach über der Hallenkirche aussah, aber da die früher vollendeten beiden östlichen Joche zum Mittelschiff quergestellte Satteldächer hatten, ist es wahrscheinlich, dass man dem neuen Dach dieselbe Form gab.

Das Langhaus wurde zu einer Zeit umgebaut, in der man sich keinerlei architektonischen Aufwand leisten konnte. An den Aussenmauern gab es keine Schmuckformen und im Innern grenzte die Einfachheit an Ärmlichkeit. Das erschwert eine genauere Datierung des Umbaus. Das Fehlen von ausgeprägt gotischen Formen spricht am ehesten für das dritte Viertel des 13. Jahrhunderts. Die gotischen Fenster des Langhauses sind alle sekundär.

Erst in der gossen Kapelle auf der Südseite des Langhauses kommt die Gotik voll zur Entfaltung (Abb 41, 249D). Im 19. Jahrhundert hat man sie gewöhnlich als die Swerting'sche Kapelle bezeichnet und sie auf die Zeit um 1350 datiert, wobei man sich auf einen Brief des Papstes von 1349 berief, in dem zwei Brüder Swerting in Visby Erlaubnis erhielten, in der Marienkirche eine Kapelle zu Ehren der heiligen Katharina zu gründen. Dass diese Stiftung die grosse Kapelle betraf, lässt sich aber weder durch den Bau selber, noch durch ältere Quellen stützen, es gibt auch keine Überlieferung, die dies bestätigen könnte. Im 15. Jahrhundert nennt man die Kapelle Marienkapelle und später einfach die Kapelle. Nachdem man im 18. Jahrhundert vor dem Brautportal eine kleinere Kapelle (Abb 156, 235) errichtet hatte, wurde die gebräuchliche Bezeichnung: die grosse Kapelle.

Die Kapelle trägt aussen und innen reichen skulpturalen Schmuck (Abb 59–68, 139–144), der so grosse Ähnlichkeit mit dem Schmuck des Chors im Dom von Uppsala (Abb 210, 214–218) aufweist, dass ein direkter Zusammenhang bestehen muss. Auch das Masswerk der Fenster ist nahe verwandt, und zwar nicht nur hinsichtlich der gewöhnlicheren Formen, auch bei einem so seltenen Motiv wie dem Dreiblattmuster besteht

vollständige Übereinstimmung (vergl. Abb 80 u 211, bez 85 u 212). Ausserdem hat man bei diesem Teil des Domes von Uppsala gotländischen Kalkstein in reichem Masse verwendet. Aber in der grossen Kapelle kommen auch Formen vor, die es in Uppsala nicht gibt, – jedenfalls heute nicht mehr, z.B. Wasserspeier (Abb 219–222) und ein Perspektivportal mit einem von mehreren Fialen umgebenen Wimperg (Abb 59).

Der Chor des Doms von Uppsala wurde in den beiden Jahrzehnten vor und nach 1300 unter französischer Leitung erbaut. Gotländische Steinmetze haben wahrscheinlich an der Bauhütte des Doms mitgearbeitet und ihre Erfahrungen und Ideen dann auf die Heimatinsel überführt. Kein anderes Bauwerk in Visby spiegelt die neuen Ideale der französischen Gotik so klar wie die grosse Kapelle. Mit Rücksicht auf die hier skizzierten Verhältnisse lässt sich die Bauzeit der Kapelle nicht auf die Zeit nach 1350 verlegen. Sie muss zu Anfang des Jahrhunderts entstanden sein.

Will man den Namen Swerting mit einem bestimmten Teil der Marienkirche verknüpfen, was sich durchaus vertreten lässt, so kann man auf den sog. Kaufmannschor (Abb 135) hinweisen, einen kapellenförmigen Anbau im Winkel zwischen der grossen Kapelle und der Südfassade des Langhauses. Er ist nachweislich jünger als die grosse Kapelle und gehört, nach der Fensterform zu urteilen, in einen späteren Teil des 14. Jahrhunderts. Der Kaufmannschor hat im Gegensatz zur grossen Kapelle eine für eine Privatkapelle normalere Grösse.

Im 14. Jahrhundert, und zwar wahrscheinlich in seiner ersten Hälfte, wurden zwei weitere bedeutungsvolle Veränderungen am Exterieur der Marienkirche vorgenommen. Über dem Mittelschiff und dem Chor der Kirche wurde ein zweistöckiger Aufbau errichtet (Abb 227). An dem erhöhten Chorgiebel wurden Speichertüren angebracht, um Waren und Vorräte ein- und ausladen zu können. Dadurch erhielt die Kirche von neuem das Aussehen einer Basilika, der Innenraum blieb aber unverändert als Hallenkirche erhalten. Es wäre denkbar, dass auch dieser Umbau vom Dom in Uppsala angeregt wurde, dessen Bau das Interesse für die Basilika als Kirchentypus in Schweden neu belebte.

Gleichzeitig mit dem Speicheraufbau wurden die beiden Osttürme um zwei Stockwerke erhöht, deren Seitenwände von schlanken, meistens masswerkversehenen Schallarkaden durchbrochen sind.

Vor dem Ausgang des Mittelalters wurde auch der Westturm aufgestockt, und zwar in einem robusten, fast festungsartigen Stil. Die schon zitierte Chronik des 17. Jahrhunderts nennt 1423 als Baujahr, und es spricht nichts dagegen, dass diese Angabe zutreffen könnte.

Mit der Erhöhung des Westturmes war die lange Bauge-schichte der Marienkirche beendet. Bei den Bauproblemen der späteren Jahrhunderte handelte es sich mit wenigen Ausnahmen um die Ausbesserung von Schäden und die Instandhaltung des Bauwerks. Im 16. Jahrhundert muss man im Interieur Veränderungen zur Anpassung an die Bedürfnisse der lutherischen Kirche vorgenommen haben, worin sie aber bestanden, wissen wir kaum. Eine umfassende Reparatur

nahm man 1586 vor. 1611 zerstörte eine Feuersbrunst die Spitzen der beiden Osttürme. Sie wurden zwar in den folgenden Jahren repariert, aber im 17. Jahrhundert hatte die Gemeinde nur geringe Mittel zur Instandhaltung der Kirche. Auf die inständigen Bitten des Bürgermeisters hin schenkte daher die Königin Christina 1661 der Kirche 600 Silbertaler zu ihrer Erhaltung. 1695 wurde ein Teil der grossen Kapelle für die Sitzungen des Konsistoriums abgetrennt.

1744 bedrohte ein nächtlicher Brand grosse Teile der Kirche, das Feuer konnte aber auf den Westturm begrenzt werden, dessen Turmhaube und Innenwerk bis hinunter zum Gewölbe über dem Emporenstockwerk völlig zerstört wurde. Die neue Haube (Abb 100), die heute noch den Turm bekront, zeichnete der Baumeister Christian Losby 1746. Die Osttürme waren zwar vom Feuer verschont geblieben, sie waren aber vom Sturm beschädigt und schlecht instandgehalten (Abb 231). 1760–61 erbaute der Schiffsbaumeister Johan Reinicke von ihm selbst gezeichnete neue Hauben (Abb 101, Taf III).

Durch die Erneuerung der Turmhauben erhielt das Äussere der Kirche gewisse Barockzüge, die 1762 noch verstärkt wurden, als man der grossen Kapelle ein neues Dach mit einem Barockgiebel (Abb 223, 235) über der Südfassade gab. Der Maurermeister Johan Hamgren hatte ihn gezeichnet. Von ihm stammt auch der Entwurf (Abb 234) von 1767 zu einer Kapelle vor dem Brautportal, die hauptsächlich als Grabkapelle diente, bis sie 1858 wieder abgerissen wurde.

Seit dem Mittelalter hatten zwei kleine Räume in den Osttürmen als Sakristeien gedient. Da sie klein, dunkel und feucht waren, erbaute man 1778 auf der Nordseite der Kirche vor dem Querschiffsportal eine neue Sakristei. Die Zeichnungen entwarf der Ratsherr und Kirchenratsvorsitzende Lars Fähræus. Dies Gebäude war von schlechter Qualität und verursachte ständigen Ärger, es wurde im Jahre 1900 abgerissen.

Zu Anfang des 19. Jahrhunderts musste der Dom sowohl aussen wie innen dringend restauriert werden. Man stellte ein umfangreiches Programm zusammen, aber da es an Geld fehlte, dauerte es bis 1831, ehe man grössere Arbeiten in Angriff nehmen konnte. Damals renovierte man die Kirche inwendig, wobei viel von der alten Einrichtung zerstört wurde. Von 1848 an arbeitete man reichlich zehn Jahre am Äusseren der Kirche; u.a. ersetzte man den Sockel um die ganze Kirche mit neu gehauenen Steinen. 1877 erhielt die Kirche ihre erste Heizung, vier russende sog. Gurneyöfen, die an den Pfeilern mitten im Langhaus aufgestellt wurden.

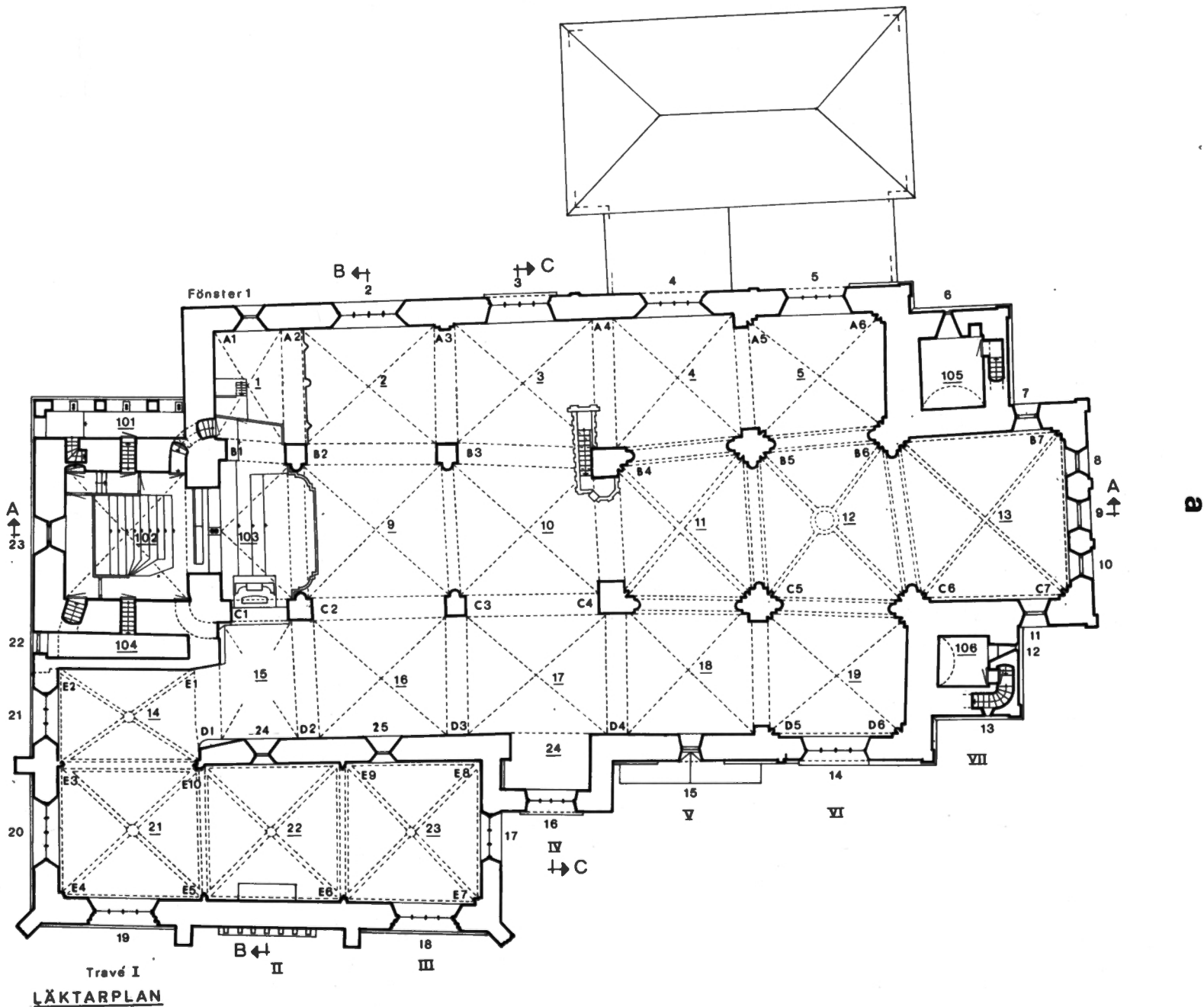
Wegen dieser Öfen wurde in kurzer Zeit eine neue Restaurierung des Innenraumes notwendig. Sie wurde 1890–93 unter der Leitung des tatkräftigen Bischofs K. H. Gezelius von Schéele und nach Vorschlägen des auf Gotland gebürtigen, in Stockholm tätigen Architekten Gustaf Petterson durchgeführt. Man legte sämtliche Fussböden neu, hauptsächlich unter Anwendung älterer Grabsteine, und installierte eine neue Heizungsanlage mit den Heizkesseln in einem eigenen Gebäude auf der Nordseite der Kirche, Wände und Gewölbe wurden neu verputzt, fein behauene Steinflächen wurden

gereinigt und repariert. Im Chor wurde der Altar weiter verlegt, in die Fenster setzte man Glasmalereien ein und Wände und Gewölbe erhielten Wandmalereien (Abb 242). Die vormals geschlossene Bankeinrichtung des Langhauses wurde durch offene Bänke (Abb 243) ersetzt, man verstärkte die Arkadenpfeiler und verkleidete sie oben mit behauenen Stein, man errichtete eine neue Westempore und stellte eine neue Orgel auf.

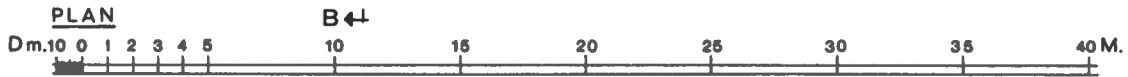
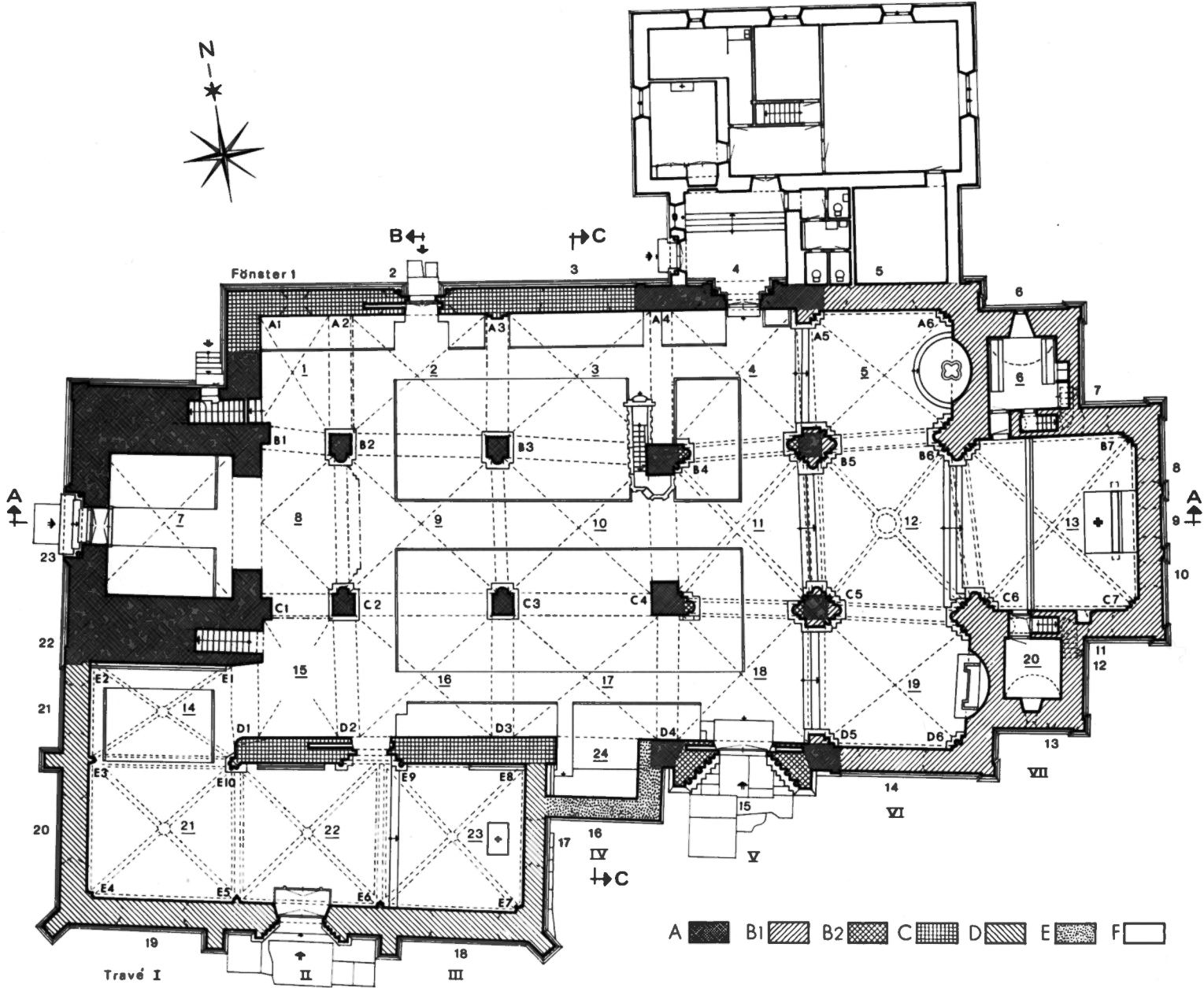
Schon ein Jahr nach Abschluss der inneren Restaurierung musste man sich wieder mit der äusseren Instandsetzung befassen. Zu ihrer Leitung zog man den als Graphiker international bekannten Künstler Axel Herman Hägg heran, der aus Gotland stammte, aber in England lebte. Seine Vertrautheit mit der englischen Architektur des Mittelalters sollte die von 1899 bis 1903 dauernde Restaurierung bis zu einem gewissen Grade prägen. Die wichtigsten Veränderungen waren die Senkung der Dächer der Seitenschiffe, die man zu einem unbekanntem Zeitpunkt erhöht hatte, sodass die Fenster des »Obergadens« verdeckt worden waren, die Entfernung des Barockgiebels der grossen Kapelle und die Rekonstruktion der mutmasslich ursprünglichen Dachform, die Entfernung allen Putzes zugunsten steinsichtigen Mauerwerks mit gestrichenen Fugen, Ersatz beschädigter Steinfassungen und Leisten, sowie der Ersatz von Details der Bauplastik durch

neugehauene Teile, vor allem an der Südfassade der grossen Kapelle (Abb 244–247). Ausserdem erbaute man auf dem ehemaligen Platz der Sakristei ein sog. Kapitelhaus mit Räumlichkeiten u.a. für Gemeindebüro und Sakristei (Abb 249 E).

Die bisher im 20. Jahrhundert ausgeführten Instandhaltungsarbeiten lassen sich in ihrem Umfang nicht mit den des späten 19. Jahrhunderts und der Jahrhundertwende vergleichen. 1907 versah man den Chor mit neuen Wandmalereien (Abb 248), die zum Teil an der Ostwand erhalten sind. 1944–45 wurde die Nordmauer des Langhauses verstärkt, um ihrer Neigung nach aussen entgegenzuwirken. Gegenwärtig werden jedoch Vorbereitungen zu einer grösseren Restaurierung des Inneren wie des Äusseren getroffen. Wie umfangreich sie sein wird, ist noch nicht klar, da weder der Vorschlag des Architekten noch auch die Beschlüsse der verantwortlichen Behörden vorliegen. Voraussichtlich wird es aber möglich sein, manchen baugeschichtlichen Problemen, die hier als ungelöst vorgelegt werden mussten, nachzugehen und die vorgeschlagenen Theorien entweder zu bestätigen oder zu widerlegen. Wenn die Restaurierung in den nächsten Jahren durchgeführt werden kann, wird in einem zweiten Teil dieser Arbeit, in dem das Inventar der Marienkirche zu behandeln ist, ein Kapitel über die bei der Restaurierung gemachten Beobachtungen eingefügt werden.

LÄKTARPLAN

10

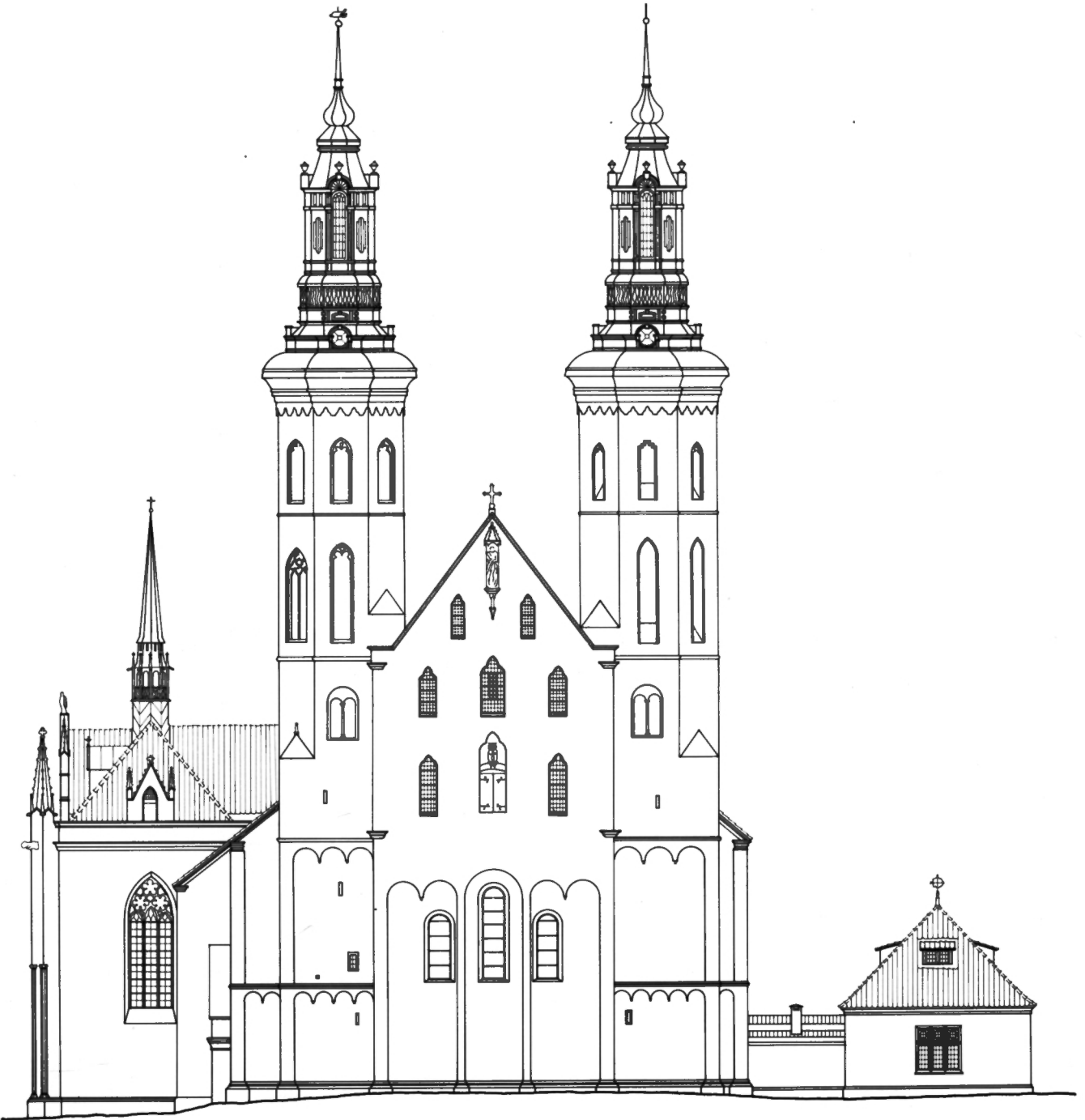
Pl I: a Läktarplan, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1972–77.

Grundriss.

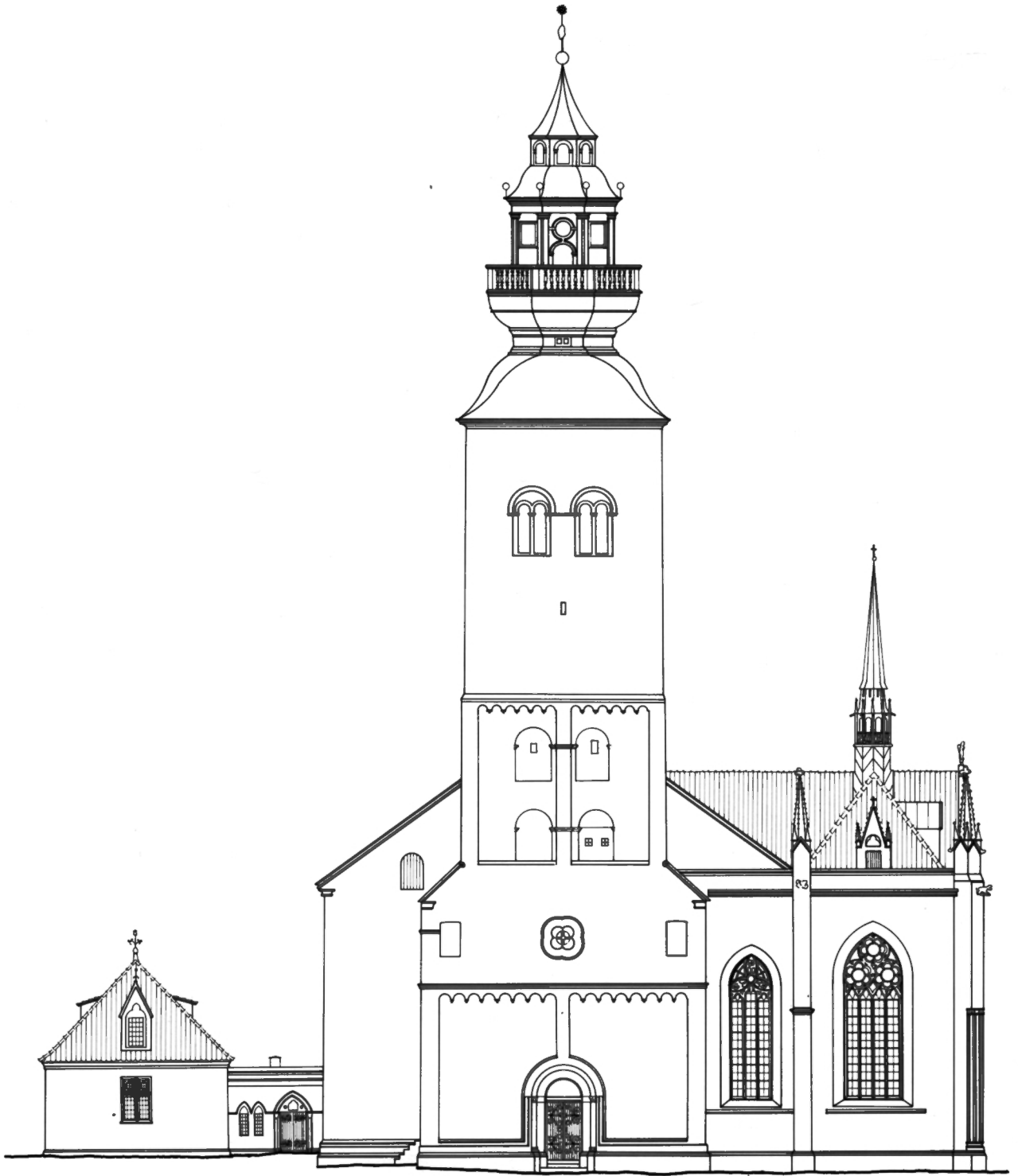
b Plan med beteckningar för de olika byggnadsperioderna,
1 : 300. Uppm J Söderberg 1972–77. Jfr fig 228 a–c.

Grundriss.

a

b

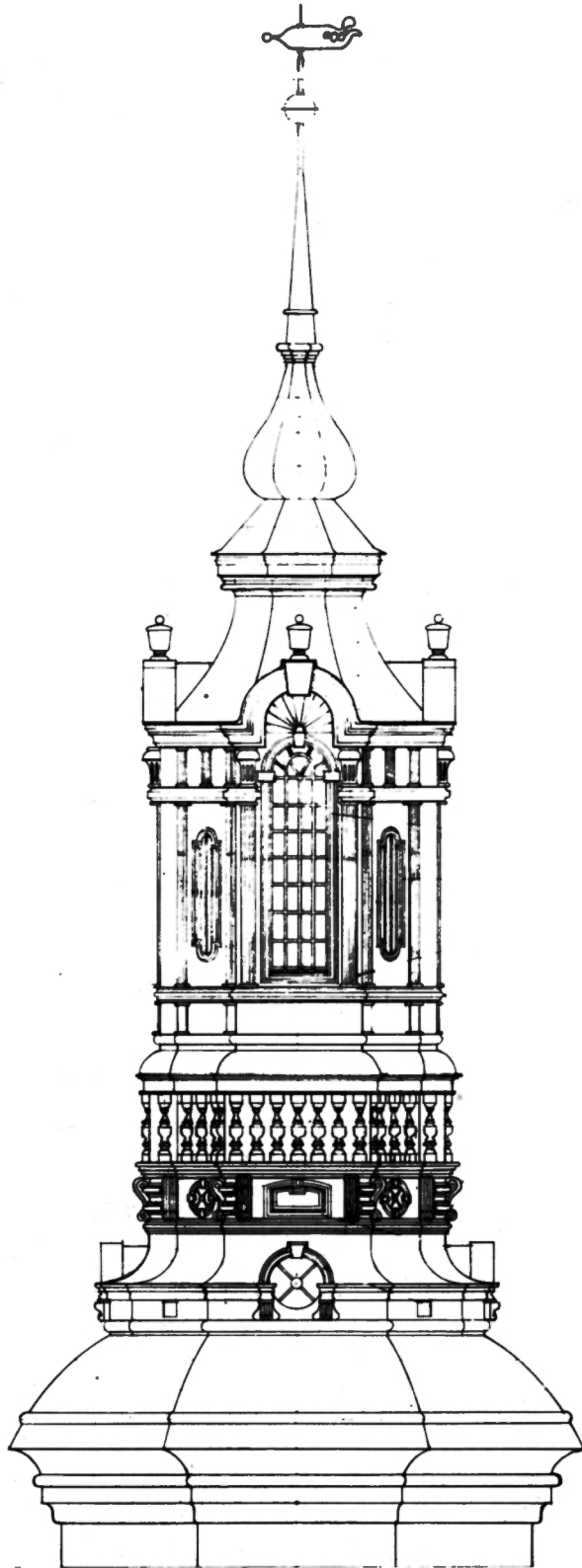
Pl II: a Fasad mot öster, 1:300. Uppm Länsarkitektkontoret i
Visby, E Hoff 1957. – Sveriges Kyrkor, G Wirén 1977.

Ostfassade.

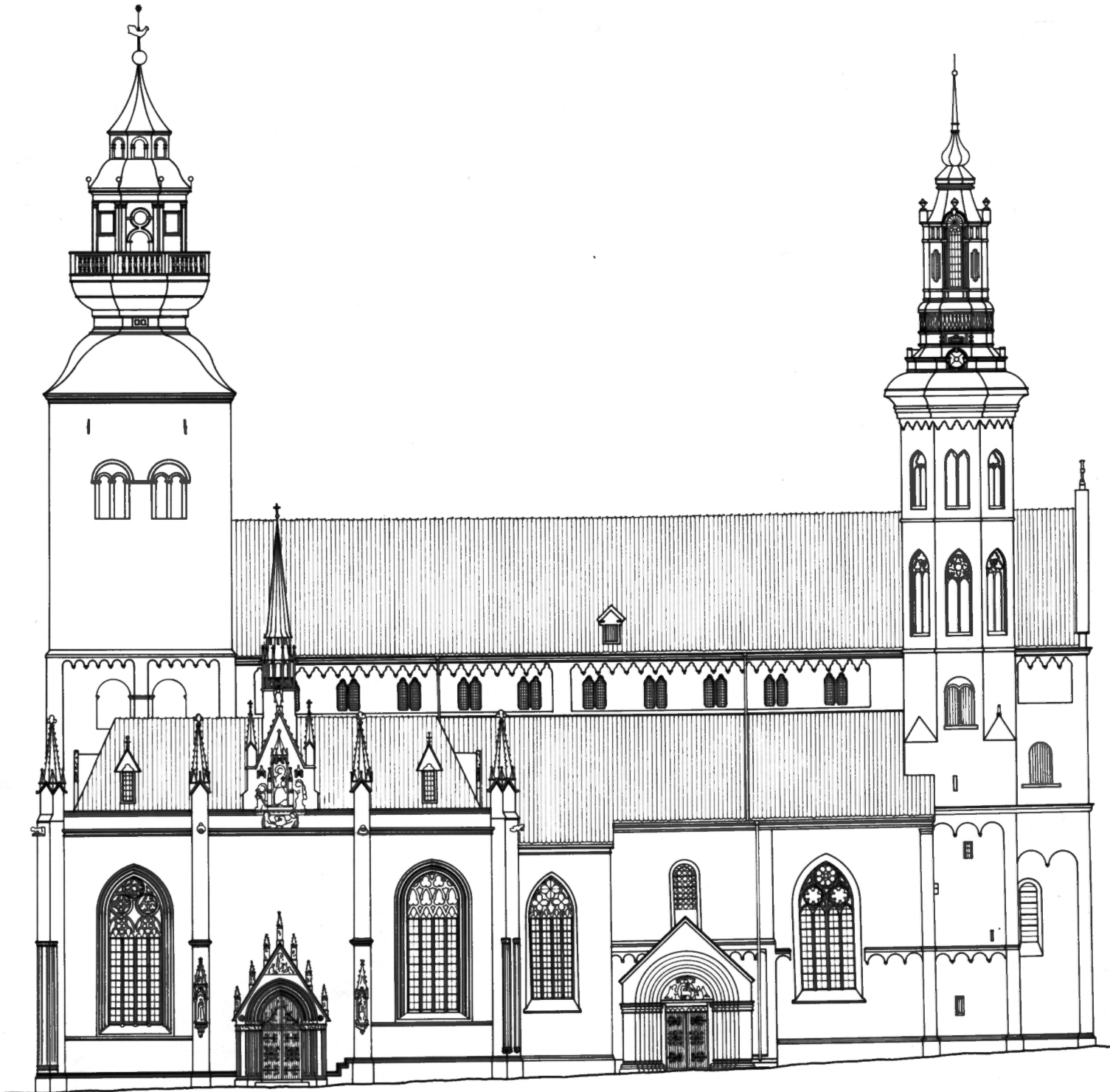
b Fasad mot väster, 1:300. Uppm Länsarkitektkontoret i
Visby, E Hoff 1958. – Sveriges Kyrkor, G Wirén 1977.

Westfassade.

a

b

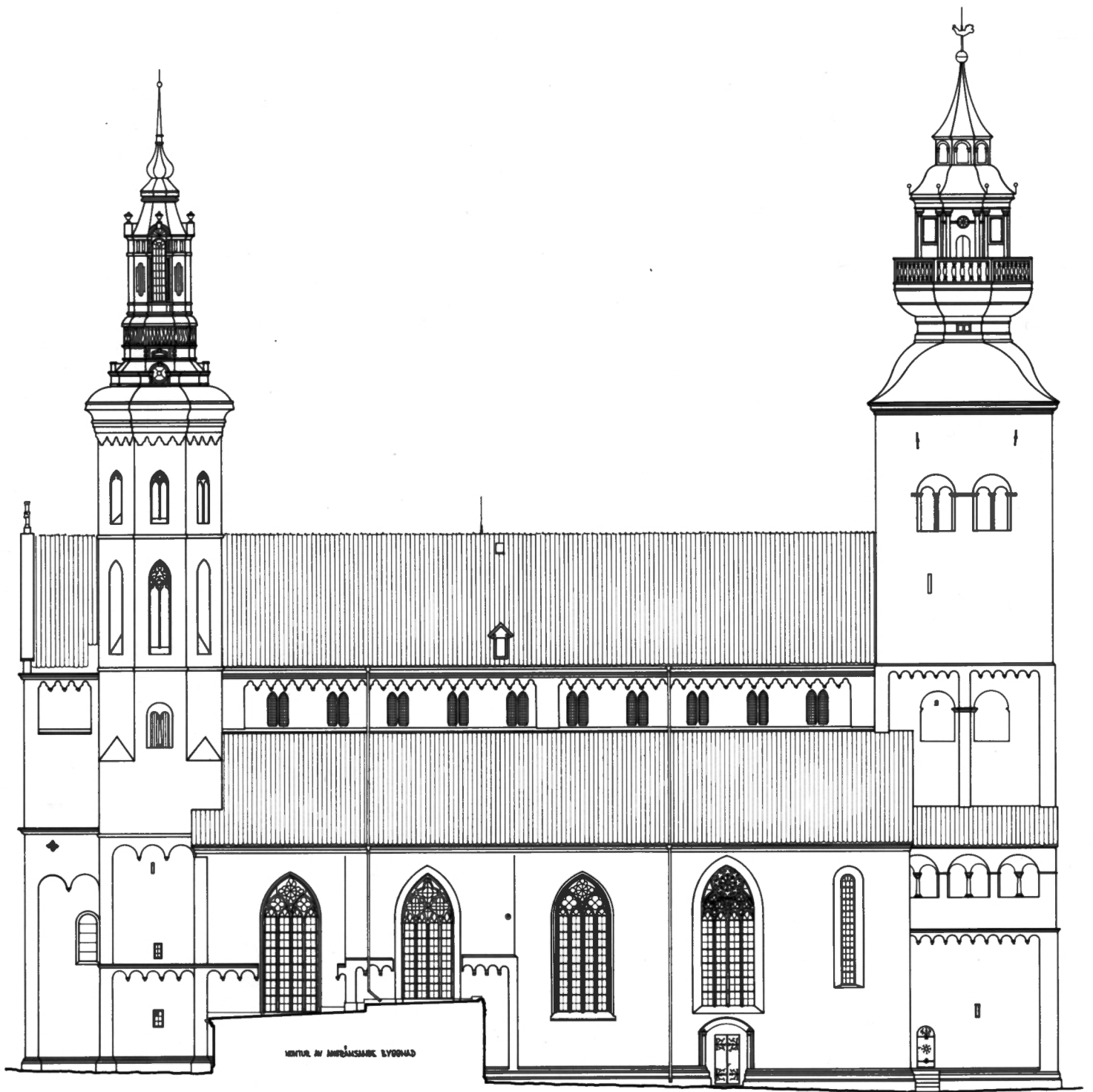

Pl III: a Sydöstra tornets huv, 1:100. Uppm Länsarkitektkontoret i Visby, E Hoff 1963.

Eine der Hauben der Osttürme.

b Fasad mot söder, 1:300. Uppm Länsarkitektkontoret i Visby, E Hoff 1957. – Sveriges Kyrkor, G Wirén 1977.

Südfassade.

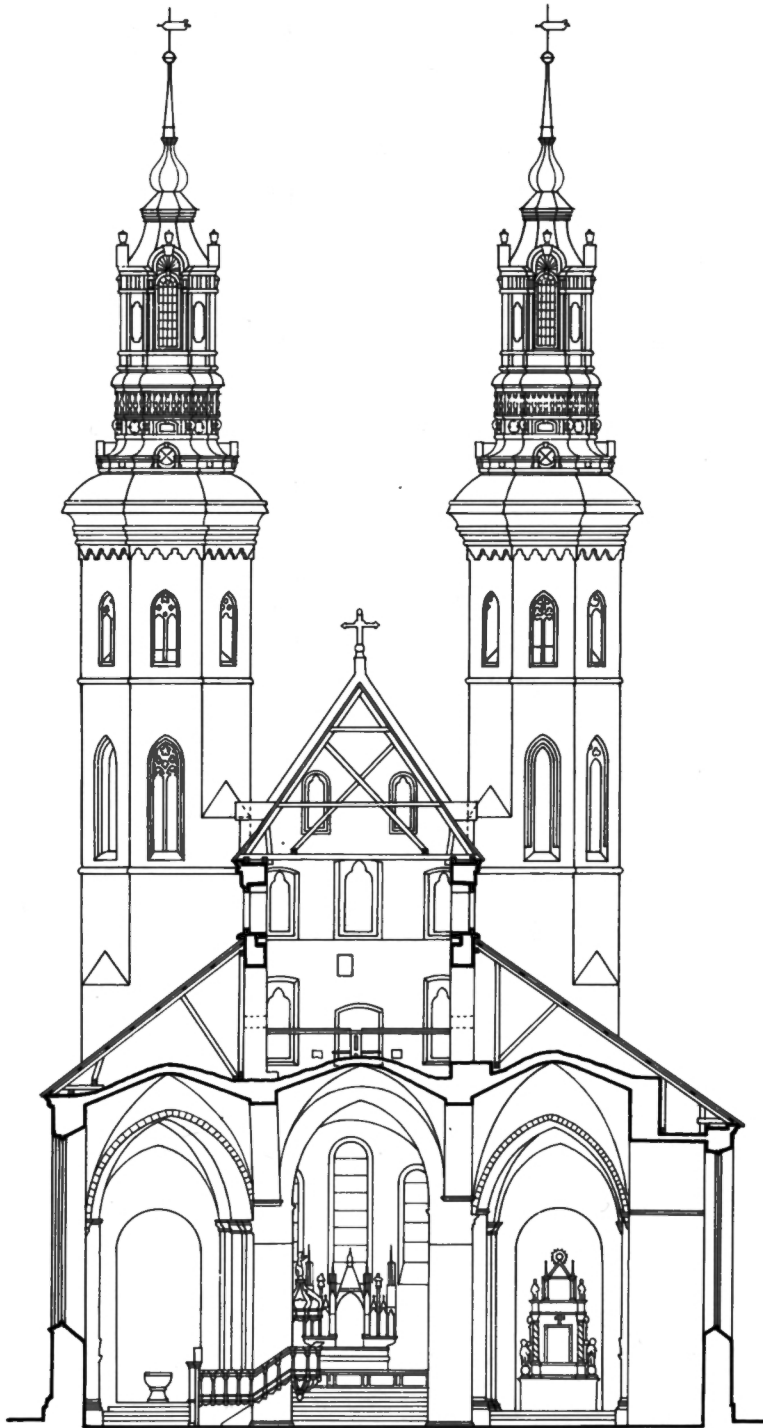

KENTUR AV ANFRÅNSAMBE BYGGNAD

PI IV Fasad mot norr, 1:300. Uppm Länsarkitektkontoret i
Visby, E Hoff. – Sveriges Kyrkor, G Wirén 1977.

Nordfassade.

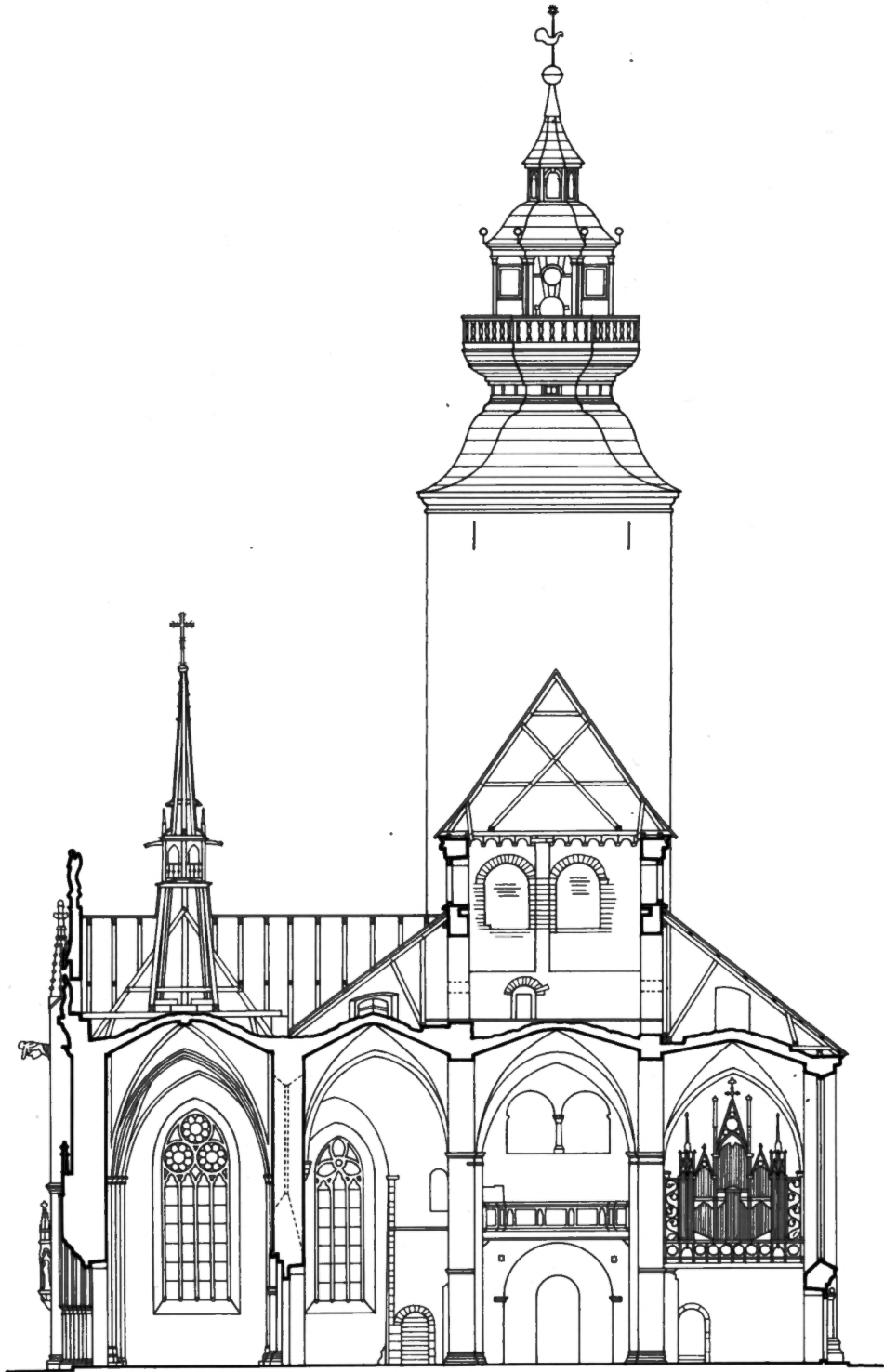
a

SEKTION C-C

b

SEKTION B-B

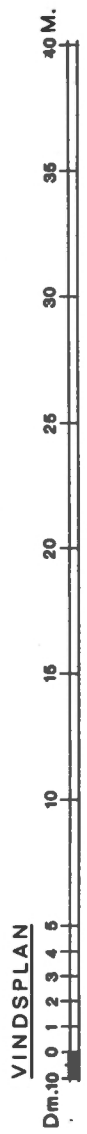
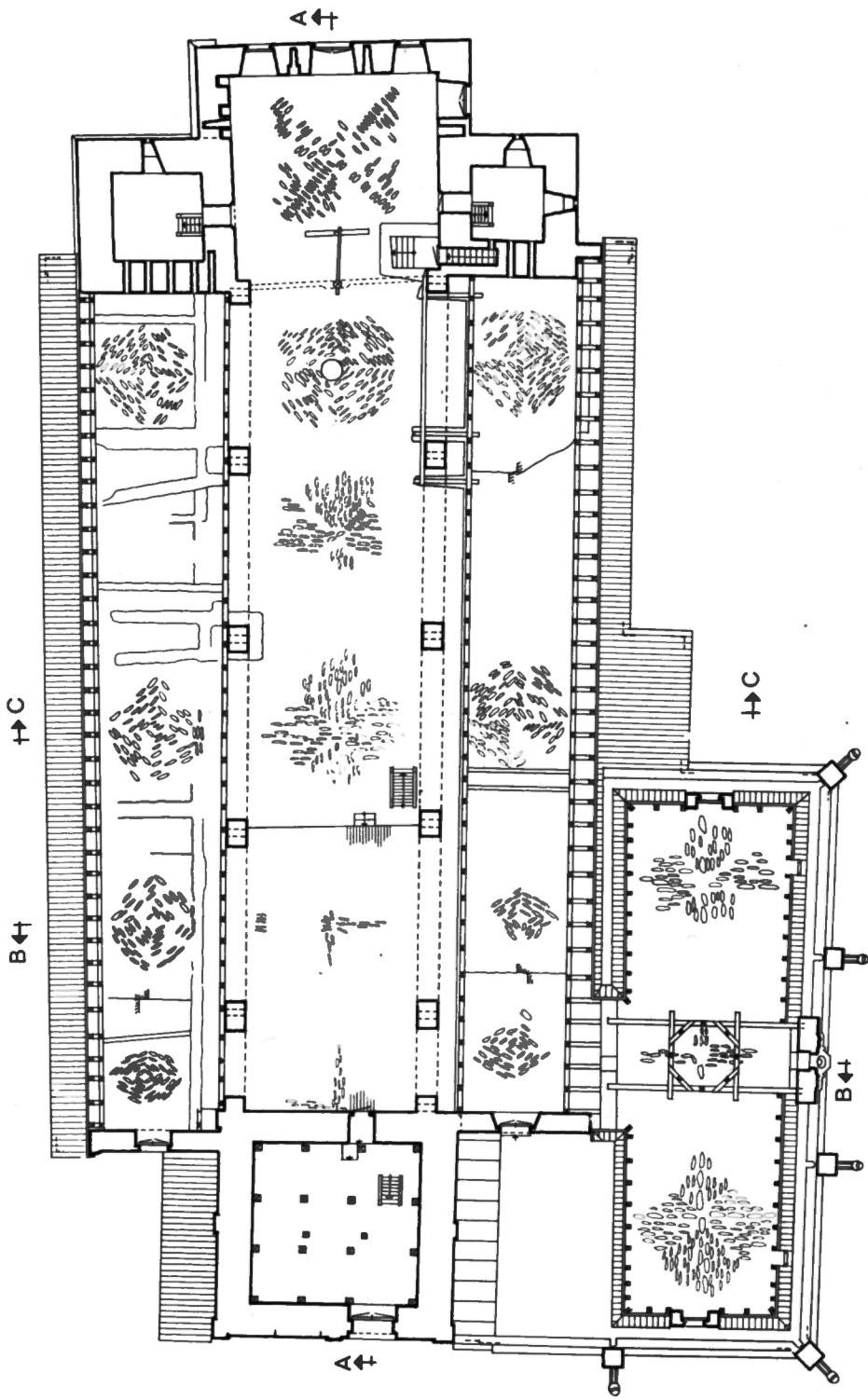
Pl V: a Sektion genom långhuset mot öster, 1:300. Uppm J Söderberg 1972-77.

Querschnitt nach Osten.

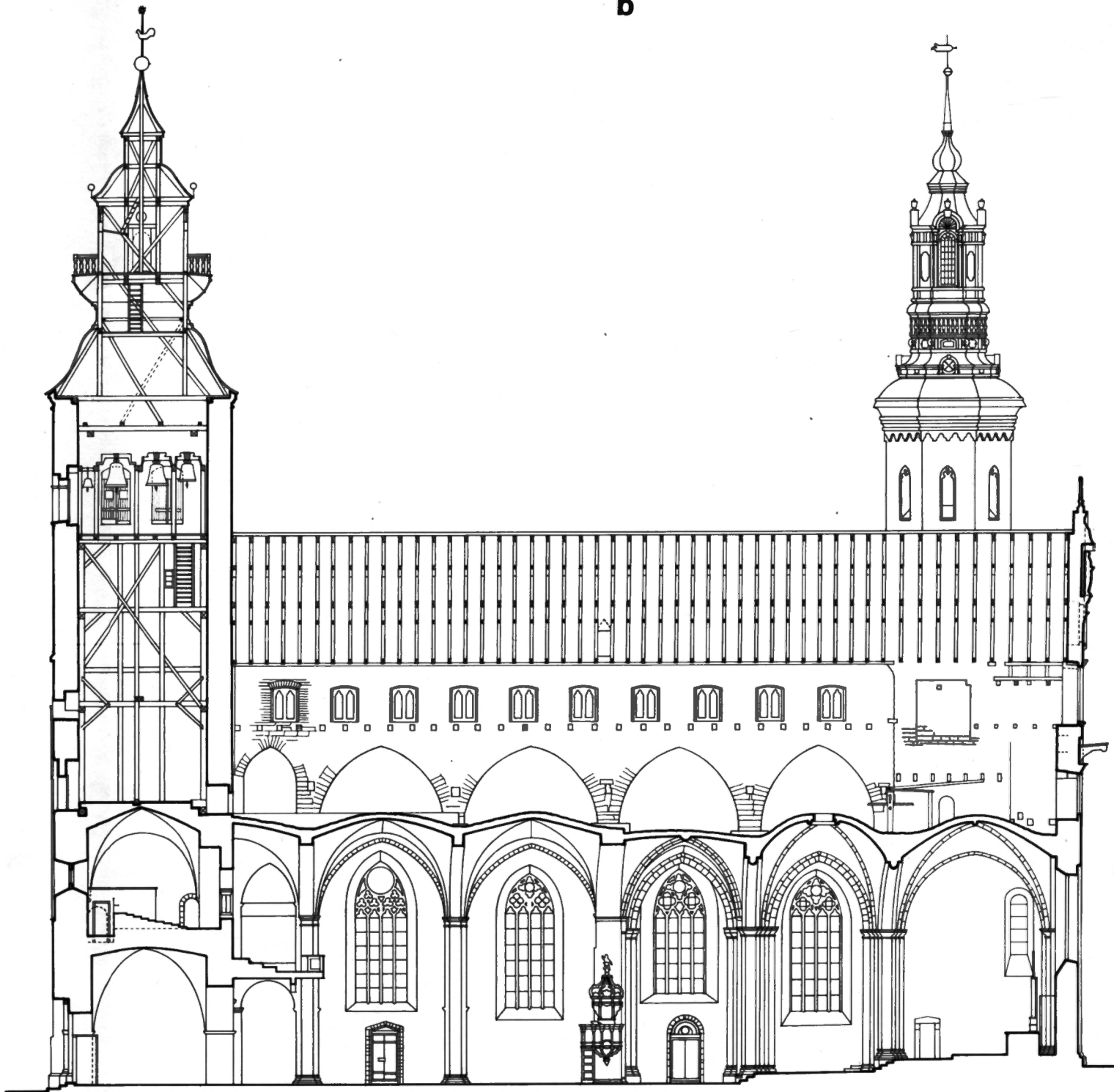
b Sektion genom långhuset och Stora kapellet mot väster, 1:300. Uppm J Söderberg 1972-77.

Querschnitt nach Westen.

a

b

SEKTION A-A

Dm. 10 0 1 2 3 4 5 10 15 20 25 30 35 40 M.

Pl VI: a Vindsplan, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1972–77.

Grundriss oberhalb der Gewölbe.

b Längdsektion mot norr, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1972–77.

Längsschnitt nach Norden.

Fortsättning från omslagets andra sida

- Klinte, band III, volym 54
Kräklingbo, band IV:4, volym 84
Källunge, band II, volym 42
- Lau, band VI:7, volym 165
Lojsta, band VII:1, volym 172
Lokrume, band I:3, volym 31
Lummelunda, band I:1, volym 3
Lye, band V:1, volym 105
Lärbro, band II, volym 42
- Martebo, band I:1, volym 3
Mästerby, band III, volym 54
- Norrlanda, band IV:1, volym 61
- Othem, band II, volym 42
- Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35
Rone, band VI:5, volym 150
Rute, band II, volym 42
- Sanda, band III, volym 54
S Olofsholms kap, band II, volym 42
S Äulas kap, band II, volym 42
- Sjonhem, band IV:3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Stenkumla, band III, volym 54
Stenkyrka, band I:1, volym 3
Stånga, band VI:2, volym 125
- Tingstäde, band I:2, volym 21
Tofta, band III, volym 54
Träkumla, band III, volym 54
- Vall, band III, volym 54
Vallstena, band II, volym 42
Viklau, band IV:3, volym 68
Visby, Domkyrkan, volym 175
Visby, S Clemens, volym 169
Visby, S Nicolaus, volym 169
Vänge, band IV:3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Väskinde, band I:3, volym 31
Västergarn, band III, volym 54
Västerhejde, band III, volym 54
Väte, band III, volym 54
Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Eksta, Fardhem, Linde, När samt Helge And's kyrka och
S Göran i Visby.

GOTLAND

Visby

